

КАЗАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

I. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997ж. бері жарияланады
Жылына 4 рет шығады

ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год

ZHETYSU UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997
Published 4 times a year

№3(104)

Талдықорған, 2022

ЖУ ХАБАРШЫСЫ
Ғылыми журнал

1997 ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген

Қуәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі

Қ.М. Баймырзаев

Бас редактордың орынбасары - биология ғылымдарының кандидаты, доцент
А.С. Бахтаулова

Жауапты хатшы – Ph.D, **Л.Н.Карашолакова**

Редколлегия мүшелері:

Қалдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы,
Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі (Қазақстан)

Байғабатова Назгуль Кажимуратовна – тарих ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ESCAS және тарихшылар
Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы,
профессор (Ресей Федерациясы)

Килевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы (ЕС
жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилитат докторы),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, қауымдастырылған профессор
м.а., (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының кандидаты,
доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған к., Жансүгіров көшесі
187А, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Ғылым және ғылыми жобаларды
коммерцияландыру бөлімі. 310 каб.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Жауапты редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерлік калыптаушы – Жепенова Г.М., мұқабаның дизайнері – Айдарбеков Р.А.

Басуға 10.10.2022 ж. қол қойылды. Әріп түрі «Korinna.kz, Times New Roman».

Қалыбы 60x84/8. SvetoCory қағазы.Таралымы 20 дана. Ш.т.б. 31.5.

І.Жансүгіров атындағы ЖУ Имидждік саясат орталығында шығарылды

Тапсырыс № 00456

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖУ
Научный журнал

Издается с 1997 года

Перерегистрирован Министерством
информации и общественного
развития Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763
от 8 октября 2019 г.

ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК

Қ.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – кандидат биологических наук, доцент

А.С. Бахтаулова

Ответственный секретарь – Ph.D, **Л.Н. Карашолакова**

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор,
Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук,
и.о. ассоциированного профессора, член ESCAS, член Ассоциации историков
(Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор
(Российская Федерация)

Кулевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук
(хабилитированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС),
профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, и.о. ассоциированного профессора
(Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук,
доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г.Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А,
Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Отдел науки и коммерциализации научных
проектов, каб. 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Ответственный редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерная верстка – Желенова Г.М., дизайн обложки – Айдарбеков Р.А.

Подписано в печать 10.10.2022 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman».

Формат 60x84/8. Бумага SvetoCory. Тираж 20 экз. Усл.п.л. 31.5.

Отпечатано в Центре имиджевой политики ЖУ им. И. Жансугурова.

Заказ № 00456

Распечатано с файла заказчика

**BULLETIN of the ZhU
Scientific journal**

Founded in 1997

Re-registered by the Ministry
of information and public development
of the Republic of Kazakhstan

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019
ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of the NAS RK
K. Baimyrzayev

Deputy main Editor – Candidate of Biological sciences, Associate Professor

A. Bakhtaulova

Responsible secretary – Ph.D, **L. Karasholakova**

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, Acting Associate
Professor, member of ESSAS, member of the Association of historians
(Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EU system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D, Acting Associate Professor (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – candidate of pedagogical sciences, associate professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu university
named after I. Zhansugurov, Department of Science and Commercialization of Scientific Projects,
office 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz; **web-site:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Responsible Editor – R. Aidarbekov

Desktop publishing – G. Zhepenova, Cover Design– R. Aidarbekov

Signed in print 10.10.2022. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman».

Format 60x84/8. Paper SvetoCopy. Circulation 20 copies. Volume 31.5. pr.sh.

Printed in the ZhU named after I. Zhansugurov Branding policy center.

OrderNo. 00456

Printed from customer file.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

<i>Баймырзаев Қ.М.</i> АЛҒЫ СӨЗ	9
<i>Абдыкалиева Ж.Ш.</i> КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕП ПЕН БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕПТИҢ МАҢЫЗЫ	12
<i>Албатыр И., Есенбек Ж.Б., Каримова Б.Ж.</i> МӘКЕЙ МҰРАСЫ – МӘҢГІЛІК МАҚТАНЫШ	17
<i>Ахмедиева К.Н., Абишева Т.Қ.</i> ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БЕЙӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН- АЛУ	24
<i>Ашимова Д.И.</i> МӘЙІТ ТАБЫЛҒАН ЖЕРДІ СУРЕТКЕ ТҮСІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	29
<i>Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С.</i> ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУ ЖӘНЕ БАЛАЛАРДЫ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ – ҚОҒАМ ТАЛАБЫ	35
<i>Болат Ә.А.</i> БЕЙБІТШІЛІКТІ САҚТАУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ҚАРУСЫЗДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	42
<i>Бурнашева В.Р., Тохтасунова О.Ф.</i> ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЛОГОВОГО КОНСАЛТИНГА В КАЗАХСТАНЕ	47
<i>Gussenov B., Aitkulova S.</i> HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION	53
<i>Джантелова Г.С., Кенджасарова А.М., Сюмебаева Ж.К., Бабаиш Д.Б.</i> АДАМИ КАПИТАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУДЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ РЕТІНДЕ	57
<i>Yessimbekova A., Petkova I.</i> ORGANIZATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER’S PROJECT-RESEARCH ACTIVITIES	60
<i>Жакупова Г.А.</i> ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ СУРЕТКЕ ТҮСІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	64

<i>Жұмағали Қ.</i> УНИВЕРСИТЕТТЕ ҚЫТАЙ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЗАМАНАУЫ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	70
<i>Жуниспаева А.Б.</i> ЖАРНАМА ТҰТЫНУШЫЛАРЫ, ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ	74
<i>Жуниспаева А.Б.</i> КӘСІПКЕРЛІК ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	79
<i>Катенов А.К., Исабекова А.К.</i> ПОНЯТИЕ О МАТЕРИИ И БЫТИИ В ФИЛОСОФИИ ДОСОКРАТИКОВ	89
<i>Коньсбекова М.Р.</i> СУЫҚ ҚАРУДЫ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	94
<i>Қунтуганова С.М.</i> ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	98
<i>Мустафа Ф.Б.</i> ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТІЛ КЕМІСТІГІН ТҮЗЕТУДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	101
<i>Мұсабаева Ә.Н. , Әбдреш А., Әміргали Г.</i> ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТІЛ КЕМІСТІГІН ТҮЗЕТУДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	105
<i>Мухитдинова Р.А., Мұрал Қажыкен, Исабаев А.Т.</i> ЖЕРГІЛІКТІ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНҒАН ГЕОЖҮЙЕЛЕРДІ ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ КҮЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	109
<i>Нуржанова Ж.А., Ашимова Д.И.</i> СОТ ФОТОГРАФИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ	114
<i>Нұрбек Д.Т.</i> КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТІРКЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	118
<i>Омарбеков А.С.</i> СЕВЕРОАТЛАНТИЧЕСКИЙ АЛЬЯНС В МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ПОЛИТИКЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ	127
<i>Raed Ghanem</i> AUTHORITY	133

*Raed Ghanem***MUTUAL RECOGNITION AS THE CORNERSTONE OF THE COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS OF THE EUROPEAN UNION** 137*Sakibayev S.R.***APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE MATHEMATICS TEACHERS** 144*Сапарғалиева А.Ж., Абдулина Г.***БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ** 149*Sapargaliyeva A.Zh., Azharbayeva D.***FORMATION OF A REFLEXIVE POSITION IN A FUTURE PSYCHOLOGIST TEACHER** 155*Sapargaliyeva A.Zh., Ermozanova A.***CONTENT CHARACTERISTICS OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF A SPECIAL TEACHER** 160*Sapargaliyeva A.Zh., Zhan A.***FORMATION OF CONFLICTOLOGICAL READINESS OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS** 164*Sapargaliyeva A.Zh., Zhumakhan A.***THE SPECIFICITY OF THE WORK OF THE SPEECH THERAPIST IN THE CONDITIONS OF THE INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT** 169*Серикова Л.С., Мусекенова А.А.***ҚЫЛМЫС ІЗДЕРІН ЖӘНЕ БАСҚА ДА ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ** 174*Сулейменова М.М.***АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЙЛЕУГЕ ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 178*Таурбекова А.***КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІСКЕРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ** 184*Тинистанова С.С.***ЗАҢГЕРЛІК КӨМЕК КӨРСЕТУ ЖӘНЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ** 187*Тұрабай Г.К.***БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МАМАНДАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯСЫН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 193

<i>Ustuntay I.N.</i> DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL WATER LAW	198
<i>Узунбойлу Х., Жолтаева Г.Н., Ахметсапа А.Е.</i> СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ «ТВОРЧЕСТВО» И «ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ»	209
<i>Feizuldayeva S.A., Kairakbayeva A.</i> PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR THE FORMATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION CULTURE OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN	216
<i>Фейзулдаева С.А., Мухаметченко Ж.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ	220
<i>Шаймуханова Ж.Т., Жуниспаева А.Б.</i> МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ	225
<i>Шендель А.В., Усенова А.</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ	233

**І. Жансүгіров атындағы
Жетісу университетінің
Басқарма Төрағасы - Ректоры,
ғ.ғ.д., профессор,
Қазақстан Республикасы
Ұлттық ғылым академиясының
құрметті академигі
Қ.М. Баймырзаевтың**

АЛҒЫ СӨЗІ

«Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет». XIX ғасырдың екінші жартысында демократ ағартушы Шоқан Уәлиханов осылай жазған екен. XXI ғасырда бұл сөздің мәні арта түспесе кеміген жоқ. Елімізде азаматтарға жоғары білім беретін 120 жоғары оқу орны бар. Ондағы студент саны – 623 мыңнан асса, оқытушы-профессорлар саны 36 378 адам. Ел дамуына білім беру саласында үлес қосып келе жатқан осы 120 ЖОО-ның бірі – І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті.

Оқу орны 1972 жылы Талдықорған педагогикалық институты ретінде ашылып, алғаш рет 255 студент қабылданып, физика, математика, орыс тілі және әдебиеті, қазақ мектептерінде орыс тілі мен әдебиетін оқыту мамандарын даярлаған. 5 кафедрада 25 оқытушы болса, оның 11 ғылым кандидаты еді. 1977 жылы оқу орнына ақын І.Жансүгіров есімі берілді.

1977-1989 жылдар аралығында университетте «Жалпы техникалық пәндер», «Педагогика және алғашқы оқыту әдістемесі» кафедралары құрылып, «Музыкалық педагогика» (1977), «Мектепке дейінгі тәрбиелеу» (1980), «Дене шынықтыру» (1986), «Инженерлік педагогика» және «Бастапқы оқытудың әдістемесі» факультеттері ашылды. Сондай-ақ, Қуыршақ театры, «Россияночка» вокальды ансамблі, «Назигум» ұйғыр ансамблі, «Жетісу» халықтық ансамблі және орыс халық аспаптар оркестрі құрылды. І.Жансүгіровтің әдеби-мемориалды мұражайы ашылып, мұрағат қорлары жинақталды, үш оқу залы бар типтік кітапхананың құрылысы аяқталды.

1994 жылы ҚР Министрлер кабинетінің № 584 қаулысына сәйкес І.Жансүгіров атындағы мемлекеттік университеті болып қайта құрылды.

1998-2008 жылдары:

- университеттің материалдық базасы нығайып, оқу ғимараты, стадион салынды;
- мемлекеттік стандарт негізінде 17 жаңа мамандық ашылды;
- мамандандырылған тестілеу орталығы құрылды;
- физика, математика және биология бойынша виртуалды зертханалар кешені ашылды, сондай-ақ автоматтандырылған «КАБИС» кітапхана-ақпараттық жүйесі іске қосылды.

Ал 1999 жылы 21 сәуірінен бастап ҚР Үкіметінің № 441 қаулысы бойынша І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті болып аталды. Бірқатар мамандықтар бойынша аспирантура ашылды. Рейтингік-тестік білім бағалау жүйесі енгізілді.

2000 жылдары Корей Республикасы Сэнжуй қаласы, Британ Кеңесімен, Корей Республикасының ағарту орталығымен қарым-қатынас нығайып, Ресей және Түркияның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарымен ғылыми, оқу-әдістемелік байланыс аясы кеңіді. Оқу орны 2008 жылы 18 қыркүйекте университеттердің Ұлы Хартиясына мүшелікке қабылданды.

Университеттің жылдан жылға жаңарып, материалдық-техникалық базасының нығайып, ғылыми әлеуетінің артуына университетті әр жылдары басқарған – **Лениншіл Рүстемов, Мырзатай Жолдасбеков, Валерий Салагаев, Жомарт Жапаров, Аманжол Қасабеков, Төлеген Қожамқұлов, Есенгелді Медеуов, Әбдіманап Бектұрғанов** сынды іскер де білімді азаматтар ықпал етті.

2008-2016 жылдар аралығында білім ордасы көпсалалы университет ретінде қалыптасып, білім берудің үш сатылы (*бакалавриат, магистратура, докторантура*) жүйесіне толық көшті. 2011 жылы Қазақстанның ЖОО Ассоциациясының, Еуразиялық университеттер Ассоциациясының мүшелігіне, 2012 жылы Еуразиялық университеттер Ассоциациясының жеке ассоциациялық мүшесі, 2015 жылы университеттің БҰҰ «Академиялық ықпал» мүшелігіне өтті.

2010-2018 жылдар аралығында Германиядағы халықаралық мамандандырылған ACQUIN аккредиттік агенттігі арқылы білім бағдарламаларын халықаралық аккредиттеуден өткізіп, I.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті педагогикалық бағыттағы мамандықтарды халықаралық аккредиттеуден өткізген Қазақстандағы алғашқы оқу орны атанды, көпсалалы университеттердің ұлттық рейтингісінде білім ордасы 12-орынды иеленді. Сонымен қатар, университет жоғары оқу орындарының халықаралық (ARES-2017) рейтингісіне қазақстандық 95 жоғары оқу орындарының ішінде 27-орынға шықты.

2016-2017 оқу жылында әскери кафедра, Биотехнология мәселелері ғылыми-зерттеу институты, «Даму» АҚ бірлескен «Стартап Академия» ашылды.

Оқытушылар мен білім алушылардың халықаралық және ішкі академиялық ұтқырлығы дамыды. Университет бойынша 171 студент және магистрант Германия, Польша, Испания, Италия, Ресей, Латвия, Чехия, Түркия елдеріндегі оқу орындарында білім жетілдірді. 2013-2017 жылдары студенттерге дәріс оқу үшін АҚШ, Канада, Чехия, Болгария, Латвия, Ресей, Словакия, Украина, Белоруссия, Түркия, Қытай, Оңтүстік Корея, Португалия, тағы басқа мемлекеттерден 58 ғалым шақырылды.

ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 11 қазандағы Қаулысына сәйкес еліміздегі университеттердің басқару үлгісі өзгерді. Осы қаулыға сәйкес Жетісу мемлекеттік университеті «I.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕ АҚ болып қайта құрылды. Университетке берілген академиялық еркіндік оның нарық заманына бейімделуіне, әділ бәсекеге түсуіне жол ашты. Соның дәлелі болар көпсалалы университеттердің ұлттық рейтингісінде білім ордасы 2022 жылы 4-орынды иеленді.

13 ғылым докторы, 27 PhD, 86 ғылым кандидаты, 252 оқытушы, 5684 білімгер оның ішінде 1697-і грант иегелері, көптілде білім беретін 40 топ, 60-тан астам шетелдік серіктес, 567 192 дана – кітапхана қоры, 62 мамандандырылған кабинет, 30 оқу-ғылыми зертхана, 31 компьютерлік кабинет, 8 – мультимедиялық, лингафондық кабинеттер, оқу-өндірістік цехы бар.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті оқу орны ретінде студенттерге білім берумен шектелмей, ғылыми жетістіктер негізінде жаңа білімді игеруге күш салуда. Осылайша, ғылыми ізденіске тек оқытушылар ғана емес, университеттің көптеген студенттері, магистранттары мен докторанттары тартылған. Бүгінде Жетісу университеті ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектілері аккредиттеуден өткен университет болып саналады.

Университет оқытушылары Scopus деректер базасында 273 және Web of Science базасында 71 мақаласын жариялап, 321-ден аса авторлық куәлік және 20-дан аса патент алды. Мыңнан аса мақала отандық және халықаралық конференцияларда жарияланды. Жыл сайын ғылыми сауаттылықты арттыру үшін 20-дан аса ғылыми семинарлар өткізіліп отырады, оның ішінде Elsevier және Clarivate Analytics компаниясының өкілдерімен бірлесіп өткізетін семинарлар да бар.

2015-2022 жылдар аралығында университет қабырғасында мемлекеттік гранттық қаржыландыру аясында 18 жоба орындалды. І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет нәтижелерін коммерцияландыру жобаларын гранттық қаржыландыруға арналған «Jas Galym – 2021» және «Jas Galym – 2022» конкурстарының қорытындысы бойынша университетте жалпы сомасы 17 млн. теңгеге 15 жоба орындалуда.

Университеттің оқытушылары жыл сайын халықаралық, республикалық және басқа да гранттық бағдарламаларға, ұлттық конкурстарға қатысады. 2022 жылдан бастап университет Horizon 2020 European Union funding for Research and Innovation бағдарламасы шеңберінде Еуропалық комиссияның қаржыландыруымен H2020 MSCA-RISE «Орталық Азия құқығы: Орталық Азиядағы құқықтық мәдениет және бизнес орта (Central Asian Law: Legal Cultures and Business Environments in Central Asia)» жобасына қатысатын болды. Сонымен қатар, 2022 жылы І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті базасында QS World University Ranking 2022 рейтингінде үздік 70 жоғары оқу орны қатарына кіретін Цюрих университетінің Әлеуметтік және мәдени антропология департаментімен (Швейцария) бірлескен орталық ашылды.

2021 жылы университеттің 5 оқытушысы «Болашақ» халықаралық стипендиясы шеңберінде жүзеге асырылатын «500 ғалым» жобасы бойынша жетекші жоғары оқу орындарында ғылыми тағылымдамадан өту мүмкіндігіне ие болды: Б.Оксикбаев, Г.Сеитова – Хаджеттепе университеті, Ж.Есенбек – Нью-Йорк Кино Өнері Академиясы, А.Беделбаева – Омск мемлекеттік техникалық университетінде және Д.Калдияров – Вашингтон университеті.

Университетіміздің 37 оқытушысы «ЖОО үздік оқытушысы» атағына ие болды. 2021 жылы университет тарихында тұңғыш рет философия докторы (PhD) Л.Н.Қарашолақова дарынды жас ғалымдарға арналған мемлекеттік ғылыми стипендияның иегері болды.

2022 жылы ғылымды дамыту мақсатында университет қабырғасында «Биотехнология және экология ғылыми-зерттеу институты» қайта құрылды. Институт құрамына «Экология зертханасы»; «Биотехнология зертханасы» және «Молекулалық генетика және геномика зертханасы» кіреді. Биотехнология және экология ғылыми-зерттеу институты қызметінің мақсаты – білім берудің барлық деңгейлерін ұйымдастыру әдістері мен технологияларын жетілдіру бойынша қолданбалы зерттеулер жүргізу. Университеттің ғылыми әлеуетін одан әрі дамыту үшін заманауи жабдықтармен қамтылған зертханалық кешен салу жоспарлануда.

Биыл Жетісу университетінің ашылғанына 50 жыл! Университетіміз өзінің жарты ғасырлық тарихында тек осы аймақты ғана маманмен қамтып қоймай, республика аумағына түлектерін жіберді.

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕП ПЕН БАСҚАРУШЫЛЫҚ ЕСЕПТІҢ МАҢЫЗЫ

Абдыкалиева Ж.Ш.

Қазақстанның әлемдік экономикаға дәйекті кіруі, ұйымдардың есептілігі, басқарушылық есебі негізінде алынатын ақпараттың сапасы мен сенімділігі мәселелерін көтереді. Өндіріс процесі арқылы барлық кезеңдерде активтер қозғалысының есептелуі мен бақылануы, резервтерді дұрыс пайдалануы өнімнің өзіндік құнына әсерін тигізеді және пайданы өсіру жолдарын жетілдіруге ықпал етеді. Қаржылық және басқару есептерінің бір-бірімен тығыз байланыстылығы олардың бір мақсатпен жұмыс істеуіне алып келеді және тек осы жағдайдың негізінде кәсіпорынды тиімді басқаруға болады. Сондықтан бухгалтерлік есепті дамытуға арналған тұжырымдамада қаржылық және басқару есебінің сапасын көтеру келешек мақсаттардың негізгі бағыты ретінде танылады.

Тірек сөздер: *Қаржылық есеп, басқару есебі, принциптер, бухгалтерлік баланс, актив және пассив, пайда мен залалдар, түсіндірме жазба, жарғылық капитал, меншікті үлестік құралдар, резервтер, өндірістік есеп, эмиссиялық капитал.*

Нарықтық экономика жағдайында бухгалтерлік есептің алдында тұрған жауапкершіліктер бұрынғыдан да күрделі және ауқымды. Еліміздің халық шаруашылығының өндіріс орнындарында, заңды және жеке тұлғалар мен экономикалық қарым-қатынастар саясаты жаңа сипат алып отыр. Халық шаруашылығының әртүрлі саласындағы өндірістік және қаржылық іс-әрекеті бойынша шығындарын өтеу, өзін-өзі қаржыландыру қағидаларына сәйкес болуы тиіс. Бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан реформалар мен істеліп жатқан жұмыстадың, кәсіпкерлік қызметтердің экономика өмірінде атқаратын ролінің ұшан-теңіз екендігі дәлелдеуді қажет етпейді.

Нарықтық экономика заманында ешкімге ештеңе берілмейді. Әр нәрсенің қаржылық көзі бар. Сондықтан әрбір бухгалтер барлық жеке экономикалық фактілерді зерттеп, зерделеуі керек. Бухгалтерлік есептің барлық фактілері бағаланады, оның экономикалық мәні ашылады, әрбір факті арнайы құжаттарда тіркеледі, жинақталады және топтастырылады.

Бухгалтерлік есеп жүйесіндегі ақпаратты зерттеу және оны шаруашылық өмірде пайдалану бір жағынан өте қиын болса, екінші жағынан өте пайдалы. Мұның күрделілігі – бухгалтерлік есеп жүйесіндегі ақпараттың өзіндік арнайы тілінде берілуі. Және бухгалтерлік есеп оның пайдалылығы кәсіпорын қызметінің көптеген аспектілері сандық және сапалық жағынан өлшенеді, есепке алынады және арнайы түрде жалпыланады және пайдалы экономикалық шешімдер қабылданады.

Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында **қарқынды дамыған және инклюзивті экономика жайлы** атап өтті: «Қазақстан экономикасы жаһандық сипаттағы қиындықтарға қарамастан алға ілгерілеп келеді. Жыл басынан бері оның өсімі орташа әлемдік көрсеткіштен жоғары болды. Егер қажетті құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырсақ, 2025 жылға қарай **ішкі жалпы өнімнің жыл сайынғы тұрақты өсімін 5 пайызға және одан да жоғары деңгейге** жеткізуге болады. Экономиканың дамуына тың серпін беру үшін Үкімет пен Президент Әкімшілігі отандық және шетелдік сарапшылардың барлық жұмыстарын мұқият саралауы қажет. Елбасы ұсынған 2050 жылға дейінгі ұзақ мерзімді даму стратегиясына, Ұлт Жоспарына сәйкес бірқатар құрылымдық міндеттерді іске асыруымыз керек» [1], бұл өз кезегінде осы бағыттың өзектілігі мен басымдылығын растайды.

Қаржылық есептілік – кәсіпорынның есепті кезеңдегі қаржы-шаруашылық қызметін сипаттайтын нақты міндеттер бойынша топтастырылған көрсеткіштер жүйесі.

Есептілік дегеніміз - өткен кезеңдегі кәсіпорынның қаржы-шаруашылық қызметін жан-жақты сипаттайтын барлық көрсеткіштер жүйесі. Есеп беру процесін құру бухгалтерлік есеп бойынша жұмысының соңғы кезеңі болып табылады.

Қаржылық есептіліктің мақсаты – пайдаланушыларға ұйымның қаржылық жағдайы туралы сенімді, маңызды және пайдалы ақпарат беру.

Қаржылық есептілікті пайдаланушыларға әлеуетті инвесторлар, кредиторлар, жеткізушілер мен мердігерлер, сатып алушылар, қызметкерлер, сондай-ақ мемлекеттік органдар және т.б жатады.

«Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік» (2022.01.01. берілген [өзгерістер мен толықтырулармен](#)) заңына байланысты бухгалтерлік есеп пен есептілік жүйесін реттейтін, бухгалтерлік есепті жүргізу мен есептілікті жасаудың жаңа принциптері, негізгі сапалық сипаттамалары мен ережелері белгіленді [2].

Әрбір қағидат қаржылық есептіліктің мақсаты мен мазмұнын терең түсінуді қамтамасыз етеді, қаржылық есептіліктің сапасын сипаттайды, қаржылық есептіліктің пайдалылығын анықтайды, шот элементтерін өлшейді және таниды, капитал ұғымын және оны тұрақтандыруды ашады.

Бухгалтерлік есеп ақпараты бухгалтерлік балансты құру алдында қажетті өңдеуден өтеді. Бұл өңдеу процесі төрт қадамнан тұрады:

Бірінші кезең. Әртүрлі экономикалық фактілер құжатталады (шаруашылық мәміле жасалады).

Екінші кезең. Бухгалтерлік есеп мәліметтері бухгалтерлік есеп талаптарына сәйкес жіктеледі, содан кейін бухгалтерлік есеп регистрлерінде көрсетіледі (бухгалтерлік есеп, бас кітап).

Үшінші кезең. Есептер жиындары есеп нысандарына көшіріледі. (бухгалтерлік баланс, қаржы-шаруашылық қызметі туралы есеп беру, ақша қозғалысы туралы есеп беру).

Төртінші кезең. Кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметі талданады.

Нарықтық қатынастар жағдайында кәсіпорындар, жоспарлар, өндірістік бағдарламалар жасайды, өнімді өндіру және сату саласындағы баға саясатын белгілейді.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайы туралы сенімді және уақтылы ақпараттарға сәйкес мәселелерді шешу үшін және тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін қажет. Мұндай мәліметтерді басқару есебі жүйесі береді, олардың міндеттері де күрделене түседі.

Отандық және шетелдік әдебиеттерде «Басқару есебі» термині арқылы негізгі қызметке байланысты кірістер мен шығыстарды есепке алуды бақылаудың жеткіліксіз бөлігін ғана білдіреді. Осыған байланысты «Шығындар есебі» мен «Басқару есебі» терминдерінің арасында теңдік белгісі қойылады. Мұндай тәсіл, жай немесе қарапайым жағдайларда қолайлы (шағын және орта, негізінен бір ғана өнімді өндіретін субъектілер), ал ірі кәсіпорындар үшін тиімсіз, өйткені басқару есебі арқылы шешілетін мәселелер бар, сондықтан ол жүйемен (саламен) сыртқы ортамен байланысты болуы мүмкін, бұл жағдайда «Шығындар» ұғымы сияқты оның ауқымы әлдеқайда кең.

Бұл бағыттың дамуы, қазіргі экономикалық кәсіби әдебиеттерде жиі кездесетін «Басқарушылық» және «Өндірістік» есеп ұғымдарының бірдей, ал «Өндірістік» бухгалтерлік есеп және шығындар, яғни шығындар баптары бойынша бірдей теңдестірілуіне әкеледі [3,119б.].

Басқару есебінің мақсаты – кәсіпорынды басқарудағы ішкі есеп жүйесі бойынша барлық деңгейдегі ақпараттың барлық түрлерімен қамтамасыз ету.

Біз тиімді басқару және қаржылық шешімдер қабылдау үшін өндіріс шығындары туралы ақпаратты талдауымыз керек. Шығындарды талдау олардың өндірістегі тиімділігін анықтауға, жұмыс сапасын тексеруге, бағаны дұрыс белгілеуге, шығындарды реттеуге және бақылауға, өндіріс кірісі мен шығысын жоспарлауға көмектеседі.

Басқару есебі – бұл объектіні басқаруға қажетті ақпаратты анықтауға, өлшеуге, жинауға, талдауға және ұсынуға арналған ішкі есеп.

Өндірістік есепке алудың мақсаты өнімнің (жұмыстардың, көрсетілген қызметтердің) өзіндік құнын есептеу болып табылады. Бірақ өндірістік есептен алынған деректерді менеджерлер сату бағаларын белгілеу, қорларды бағалау, пайданы есептеу үшін пайдаланады, сондықтан өндірістік есеп, басқару есебі мен қаржылық есептіліктің бір бөлігі болып табылады.

Өндірістік ресурстар кәсіпорынның экономикалық қызметі процесінде адам еңбегінің мақсатқа сай болуын қамтамасыз етеді. Олар біріктіреді:

- негізгі қорлар – еңбек құралдары, олардың жағдайы және қолданылуы;
- материалдық емес ресурстар – алдын ала қаражат бөлінетін объектілер (жерді пайдалану құқығы, патенттер, лицензиялар, тауар белгілері және т.б.);
- материалдық ресурстар – еңбек құралдарының көмегімен өндіріс процесінде өңдеуге арналған еңбек ресурстары;
- еңбек ресурстары – іс жүзінде кәсіпорынның нақты еңбекке жарамды бөлігі, еңбек және қызмет нәтижесінде еңбек ресурстарын мақсатты пайдалану [4,185б.].

Талдамалық есеп жүргізу арқылы шығарылған дайын өнімнің (орындалған жұмыстардың, көрсетілген қызметтердің) өзіндік құны баптарында шығындарды көрсету үшін шоттардың үлгілік жоспары бойынша дербес шоттарды ашуға болады.

Мысалы:

8110 «Негізгі өндіріс» шотын біздің мысалымызға қатысты төмендегі шоттармен толықтыруға болады:

8111 «Негізгі өндіріске арналған шикізат және материалдар»

8112 «Негізгі өндіріс қызметкерлеріне еңбекақы төлеу»

8113 «Негізгі өндіріс қызметкерлеріне еңбекақы төлеуге арналған үстеме шығыстар»

8114 «Негізгі өндіріске қатысты үстеме шығыстар»

Сондай-ақ 8210 өз өндірісінің фабрикастары және 8310 «Қосалқы өндірістер» шоттарымен толықтыруға болады.

Басқару есебінің өрісі-есеп беру орталықтарының (ұйым сегментінің) өндірістік қызметі, сондықтан Басқару есебі кейде жауапкершілік орталықтарының есебі немесе сегменттік есеп деп аталады.

Жауапкершілік орталығы – шығындарды бақылайтын менеджер басқаратын ұйымдарға бизнестің осы сегментіне салынған шығындар, кірістер, инвестиция көлемі. Бұл көрсеткіш басшылықтың бөлімшесі үшін анықталады (1- кесте).

Кесте 1

Басқару есебінің жауапкершілік орталығы

Басқару есебінде жауапкершілік орталығының төрт түрі атап көрсетіледі:			
Кіріс орталығы;	Шығын орталығы;	Пайда орталығы;	Инвестициялық орталығы;

Шығын орталығы — өндірістік ресурстардың шығындарын байқау, бақылау, басқару, сондай-ақ оларды пайдалануды бағалау мақсатымен мөлшерлеу, жоспарлау және өндіріс шығындарды есептеуді ұйымдастыратын кәсіпорынның құрылымдық бөлімі [5,137б.].

Шығындар орталығы екі бағытта жұмыс істей алады:

- берілген қаржы деңгейінен ең көп шамада нәтиже алу;
- берілген нәтижеге жету үшін қажетті қаржыны ең аз шамаға жеткізу.

Кіріс орталығы – жауапкершілік орталығы, мұнда менеджер кірістерді алу үшін жауап береді, бірақ шығындар үшін (мысалы, сауда ұйымның көтерме сауда бөлімі және т.с.с.) жауап бермейді, оның басшыларының іс-әрекеті алынған кірістер негізінде бағаланады. Осы жағдайдағы басқару есебінің міндеті — жауапкершілік орталығының қызмет қорытындыларын шығаруда нәтижелерді кесімді белгілеу.

Пайда орталығы – бұл да жауапкершілік орталығы. Оның басшысы бір уақытта өзінің бөлімшесінің кірістері үшін де, шығындары үшін де жауап береді, тұтынылатын ресурстар саны және күтілетін бүкіл мөлшері жөнінде шешім қабылдайды. Сондықтан басқарушылық есеп жауапкершілік орталығындағы шығындардың құны, осы орталық ішіндегі шығындар және сегмент нәтижелері туралы ақпарат беруі керек.

Инвестициялық орталықтар кәсіпорынның сегменттері болып табылады, олардың басшылары өз бөлімшелерінің шығыстары мен кірістерін бақылап қана қоймайды, сонымен қатар инвестицияланған қаражаттың тиімді пайдалануын бақылайды.

Сегменттік есеп беру – бұл кәсіпорынның жеке құрылымдық бөлімшелерінің қызметі туралы ақпаратты жинау, көрсету және қорытындылау жүйесі.

Басқару бақылауы жеке құрылымдық бөлімшелердің кірістері мен шығыстарын реттеу және бақылау үшін менеджерлер қолданатын ережелерді қамтиды. Басқаруды бақылау мен кәсіпорынның сегментін жоспарлау, есепке алу және есеп беру арасындағы байланыс төмендегі 2 - кестеде көрсетілген.

Кесте 2

Басқаруды бақылаудың құрылымы

Басқаруды бақылау		
Басқаруды бақылауды ақпаратпен қамтамасыз ету		
Сегменттік жоспарлау	Сегменттік есеп	Сегменттік есеп беру

Басқаруды бақылау жүйесін ұйымдастыруда қалыптастырудың негізі сегменттік жоспарлау – құрылымдық бөлімшелердің сметасын әзірлеу болып табылады. Сегменттік жоспарлау басқарудың ақпараттық жүйесінің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Қалған екі компонент - сегменттік есеп және сегменттік есеп беру [6,82б.].

Қазіргі жағдайда қаржылық және басқарушылық есепті ұйымдастыру және енгізу әдістері, сондай-ақ оларды біріктірумен байланысты мәселелер, қаржылық және басқарушылық есептің өзара байланысы туралы теориялық мәселелердің жеткіліксіз зерттелуі, қаржылық және басқарушылық есепті ұтымды ұйымдастырудың қажеттілігі шаруашылық субъектілеріндегі маңызды мәселеге айналып отыр.

Қаржы дағдарысының нәтижесінде шаруашылық қызметті ұйымдастыру шарттарын өзгерту, пайдаланушыларды сенімді ақпаратпен қамтамасыз ету кәсіпорынның, бизнестің стратегиялық міндеттерін де анықтайтын есеп беру формасын құру қажеттілігін тудырады.

Қазақстан Республикасындағы бухгалтерлік есептің дамуының өзекті мәселесі қаржылық есеп берудің халықаралық стандарттарын қолданудың теориялық және практикалық мәселелерімен тығыз байланысты [7,141б.].

ҚЕХС сәйкес бухгалтерлік есепті жетілдірудің негізгі бағыттарының бірі АҚШ пен Еуропалық Одақ елдерінде терең зерттеліп отырған проблема - халықаралық стандарттарды қаржылық есепке ғана емес, сонымен бірге басқарушылық есепке де қатысты қолдану.

ҚЕХС мақсаты - ҚЕХС қолдануды талап ететін кәсіпорынның нақты қаржылық жағдайын сипаттайтын ақпаратты ұсыну, бұл қаржылық басқару есебінің ақпаратын пайдаланатын ҚЕХС шоғырландырылған есептілігін қалыптастыру үшін негіз болып табылады.

Қаржылық және басқарушылық есептің өзара байланысы ұйымдағы өндірістік есеп көрсеткіштерін құру әдісімен және олардың сыртқы есеп беру көрсеткіштерімен үйлестіру деңгейімен анықталады.

Қаржылық және басқарушылық есептің өзара байланыс деңгейі келесі формаларда көрінеді:

- шоғырландырылған немесе бірыңғай есеп жүйесі – отандық бухгалтерлік есептің дәстүрлі нұсқасы

- жеке жүйе, яғни қаржылық және басқарушылық есеп үшін пайдаланылатын шоттардың жеке жүйесі.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде басқарушылық есеп басқару қызметін алмастыратын сала ретінде пайда болды[8].

Әрбір шаруашылық жүргізуші субъект ұтымды басқарушылық шешім қабылдау үшін қажетті ақпарат туралы өз пікірін негізге ала отырып, басқарушылық есепке алу жүйесін дербес құрады. Сондықтан басқарушылық есепте қандай ақпаратты жинау және талдау туралы әмбебап шешім жоқ. Басқару есебі мен қаржылық есептің айырмашылықтары туралы мәселе теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да өзекті, өйткені басқару есебін ұйымдастыру технологиясымен, яғни басқару есебінің құны мен тиімділігімен анықталады.

Қаржылық есептің жалғасы ретінде басқару есебі өндірістік процестің ақпаратын қалыптастыру, оның негізінде арнайы басқару шешімдерін қабылдау мақсатына арналған. Басқару есебі саласында жиналған, өңделген және жүйеленген ақпарат осы ұйымның менеджерлерінің ішкі пайдалануына арналған, онда ақпарат өндірістік процесті жоспарлау, тексеру және бағалау, өндірістік қызметті талдау, сондай-ақ, қолда бар экономикалық ресурстардың тиімділігін арттыру үшін пайдаланылады. Басқарушылық есеп ақпараты сыртқы пайдаланушыларға берілмейді және толығымен коммерциялық құпия болып саналады.

Қазіргі экономика есеп жүйесін жетілдіруді талап етеді. Оған енгізілген өзгерістер бухгалтерлік есеп пен басқарушылық есеп пен басқару арасындағы сәйкессіздікті жою болып табылады. Тиімділікті арттыру үшін ағымдағы бақылау мен жедел басқаруды күшейту қажет. Бұл, өз кезегінде, шығыстарды тиімді басқаруға, әрбір жауапкершілік орталығының жұмысына бақылауды күшейтуге, сондай-ақ материалдық шығындарды тікелей төмендетуге мүмкіндік береді және кәсіпорынның дамуын қамтамасыз етудің тағы бір тәсілі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. ҚР Президентінің 02.09.2019ж. «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауы [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. - Кіру режимі: www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarst-va-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana
2. Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік» (2022.01.01. берілген [өзгерістер мен толықтырулармен](#)) 2007 жылғы 28 ақпандағы Қазақстан Республикасының №234-III Заңы. Электрондық ресурс. - [http:// www.zakon.kz](http://www.zakon.kz).
3. Б.С.Мырзалиев, Р.С. Әдбішүкіров, А.А.Сәтмырзаев. Бухгалтерлік есеп теориясы және тәжірибесі. – Алматы: «Экономика», 2015. - 245 б.
4. В.П. Проскурина Бухгалтерлік есеп басынан бастап балансқа дейін. - Алматы, 2010. - 372б.
5. К.Т.Тайгашинова, М.Қ.Акишев Басқару есебі: Оқу құралы. – Алматы: «ЛЕМ баспасы» ЖШС, 2011. – 332б.
6. Т.А. Тасмағанбетов Басқарушы есеп, стратегиялық жоспарлау және талдау. Оқу құралы. - Алматы: Дәуір, 2012.-568б.
7. А.Қ, Шарипов, А.А.Адамов Қаржылық есептілік оның құрастырылуы, бағалануы және аудиті, Талдықорған – 2010.- 219б.
8. О.С. Евменчик Управленческий учет в системе управления. Электронный ресурс. - [http:// www. bsu.by/ Cache /pdf/431753.pdf](http://www.bsu.by/Cache/pdf/431753.pdf)

ЗНАЧЕНИЕ ФИНАНСОВОГО УЧЕТА И УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В ФИНАНСОВОМ СОСТОЯНИИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Абдыкалиева Ж.Ш.

Внедрение Казахстана в мировую экономику поднимает вопросы качества и достоверности финансовой отчетности отечественных предприятий и организаций,

информации, получаемой на основе управленческого учёта. В процессе производства возникает необходимость совершенствования путей снижения себестоимости продукции и увеличения прибыли путем учёта и контроля движения активов на всех этапах, использования резервов. Финансовый и управленческий учёт тесно связаны между собой и работают с одной целью, но только в том случае, если главной целью данной ситуации является эффективное управление, а финансовый учёт является средством его достижения. Поэтому в концепции развития бухгалтерского учёта повышение качества финансового и управленческого учёта признается основным направлением будущих целей.

Ключевые слова: Финансовый учёт, управленческий учёт, принципы, бухгалтерский баланс, актив и пассив, прибыль и убыток, пояснительная записка, уставный капитал, собственные долевые инструменты, резервы, производственный учёт, эмиссионный капитал.

THE IMPORTANCE OF FINANCIAL ACCOUNTING AND MANAGEMENT ACCOUNTING IN THE FINANCIAL CONDITION OF THE ENTERPRISE

Zh.Sh. Abdykalieva

The introduction of Kazakhstan into the world economy raises questions of the quality and reliability of the financial statements of domestic enterprises and organizations, information obtained on the basis of management accounting. In the production process, there is a need to improve ways to reduce the cost of production and increase profits by accounting and controlling the movement of assets at all stages, the use of reserves. Financial and management accounting are closely related and work with the same goal, but only if the main goal of this situation is effective management, and financial accounting is the means to achieve it. Therefore, in the concept of accounting development, improving the quality of financial and managerial accounting is recognized as the main direction of future goals.

Keywords: Financial accounting, management accounting, principles, balance sheet, asset and liability, profit and loss, explanatory note, authorized capital, own equity instruments, reserves, production accounting, share capital.

ӘОЖ 070

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.002>

МӘКЕЙ МҰРАСЫ – МӘҢГІЛІК МАҚТАНЫШ

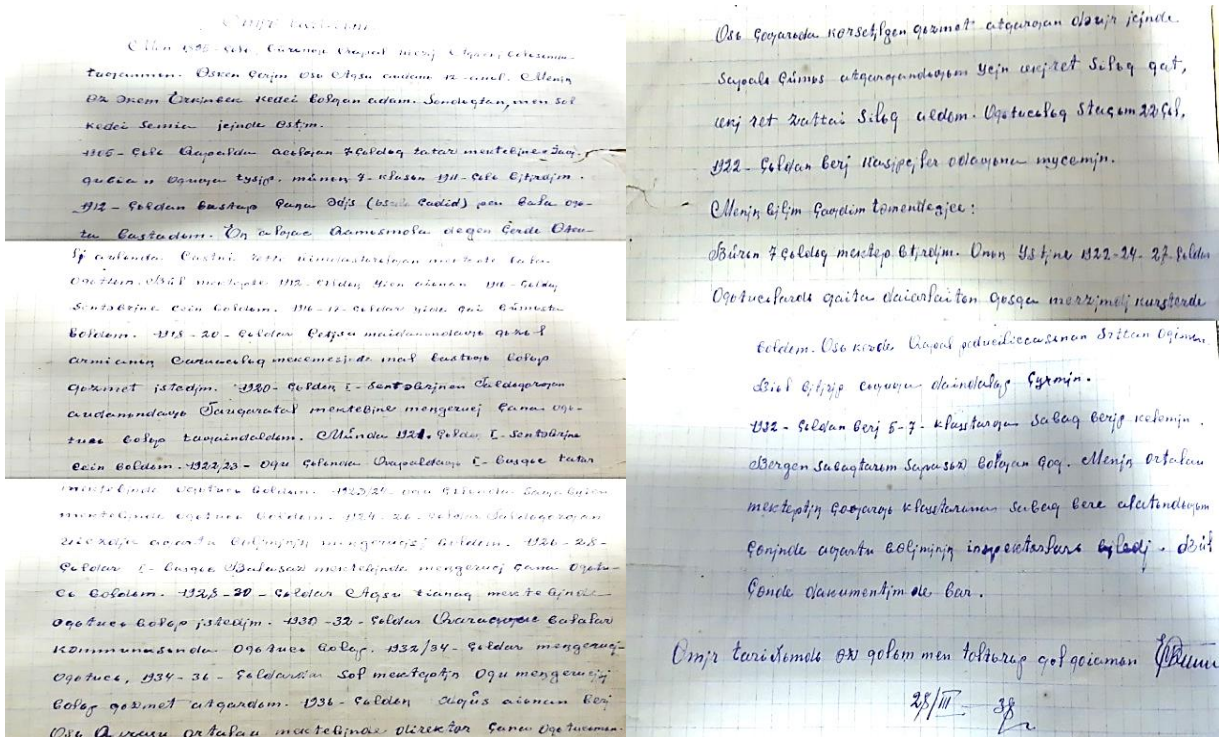
Албатыр И., Есенбек Ж.Б., Каримова Б.Ж.

Тәуелсіздіктің көк туы желбірегелі бері ХХ ғасырдағы ел басына төнген қара түнектің көбесі сөгіліп, қазақтың ұлттық мәдениеті түгенделе бастады. Алаш аспанында шуақты нұрын төгіп, ел мен жерді дербестікпен теңдікке бастаған рухани көсемдер жайында оқтын-оқтын зерттеулер жүргізілді. Олардың өмірі мен шығармашылық өнері, азаматтық болмысы мен қайраткерлік қарымы туралы тың деректер табылып, көпке көмескі жайлардың беті ашылуда. Нәтижесінде өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз жанды. Рухани қазынамыздың олқы тұстары толып, Алаштың ардақты ұлдарының бірі – Мәкей Еркінбеков қайсар халқымен қайта қауышты. Ол – халық ағарту саласында ұзақ жыл еңбек еткен ұлағатты ұстаз. Ол – қараша халқын ел арыстарымен бірге ғылым мен білімге жетелеген ұлы тұлға. Ол – жоқ-жітімге көмектесіп, жетімге пана болған қамқор әке. Ол – игі тірлігімен саналы ғұмырын сәлиқалы еткен арқалы азамат десек қателеспейміз. Мақсатымыз – саналы ғұмырын ұстаздық жолына арнаған азаматтың өмірін айшықтау, көмескі қалған тұлғасын сомдау, қазақ

даласындағы перзенттерге жасаған ұлы еңбегін көрсету, ұлысқа деген ұлағатын даралау. Әрине осы қадамға жасырға жуық уақыттан кейін ат басын бұру өкінішті жағдай. Осынау алаштың арда азаматын зерттеу және оның еңбегін әспеттеу, халықтың бір жоғын түгендеу жазушыға берілген үлкен сый. Ізденіс барысында кейіпкер өмірі мен оқу-ағарту ісінің қыр-сырын тани алдық. Ұлтқа деген жанашырлығына көзіміз жетті. Осы ұлы жолдағы оның игі күресімен өмішеусіз үлесін білдік. Бұл еңбек осымен де құнды. Зерттеу, зерделеу жұмысы әлі де жалғасын табады.

Кілт сөздер: ағартушы, мектеп, жетім, жолдас, өмірбаян, Жетісу, тарих, анықтама, абырой, тек.

Кіріспе. Мәкей Еркінбеков 1895 жылы бұрынғы Қапал уезі, Ақешкі болысындағы қарапайым шаруа отбасында өмір есігін ашады. Жастайынан жоқшылықтың тақсіретін тартқан бал дәурен бойындағы тектілігін жоғалтпайды. Ғылым-білім үйренуге барын салады. Әу баста ауыл молдасынан сауатын ашып, 1905 жылы Қапалдағы жетіжылдық татар мектебінің 2 класына қабылданады. Онда Мейірман Ермектасов, Тілеужан Құсмолдинмен бірге оқып, мектепті 1911 жылы бітіріп шығады. 1912 жылдан бастап оқу-ағарту, халықтың сауатын ашу саласына бет бұрады. Білімді де өткір мінезді азамат қызмет істеген ортасында біліктілігімен көзге түсіп, ерекшеленеді. Көрген-білгенін көкейіне тоқып, өмір өрнегіне арқау еткен маман жас буынды жаңа үлгімен оқытып басшылықтың жоғары бағасына ие болады. Тіпті, ұйымдастырушылығымен білім берудегі табандылығы жүрген ортасын тәнті етеді. Сондықтан болар 1918-1920 жылдары Қызыл гвардиялық интендантствода жұмыс істеп, 1921-1927 жылдары Жетісу өңіріндегі мектептерде мұғалім, мектеп директоры қызметтерін атқарады. Бар-жоғы 29 жасында Талдықорған уезінің ағарту бөлімін одан Ақсу болысының білім ордаларын басқарады. Бұл туралы Мәкей Еркінбеков өзінің «Өмір тарихым» атты қолжазбасында: «Мен 1895 ғыль вүрһиқы Qарал uiezь Aқeckі volьсында туганмын (1 сурет). Өскен çerim осы Aқсу аудань 12-ауыл. Менің өз әкем Erkimbek kedei volgan adam. Сондуqтан, мен sol kedei semia icinde өstim.

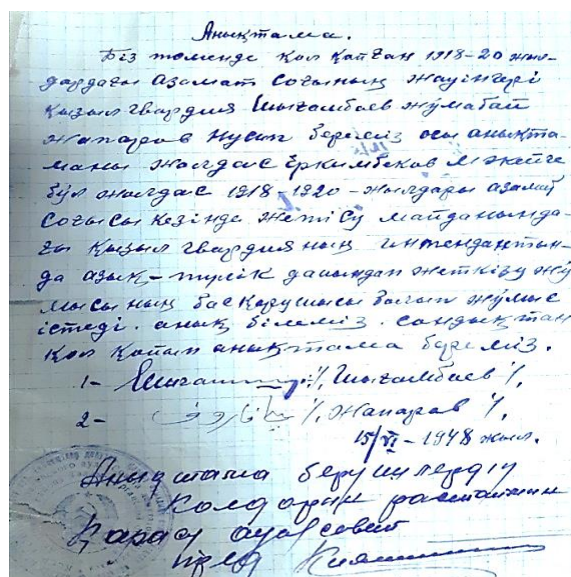
Сурет 1. Мәкей Еркінбеков, «Өмір тарихым»

1905-жылы Qаралда асылган 7 жылдық татар мектевіне оқуға түсүр, мунуң 7-класын 1911-жылы битирдим. 1912-жылдан бастап Гаға әдиспен вала оқыта vastадым. Он сылдаи Qамьsmola degen çerde Oteuli аулында uimдастығылган мектепте вала оқыттым. Бул мектепте 1912-жылды уйен айынан 1916-жылды sentəvrine cein boldым. 1916-17-жылыда ууол çai cumista boldым. 1918-20-жылыда Çetьsu maidанындағы қызы армянның caruасылық мекemesinde mal vastығы volьp қызмет istedim. 1920-жылды 1-sentəvrinen Talдыqorgan ауданындағы Tauqaratal мектевіне меңgeruci çana оқытусь volьp tagaындaldым. Mında 1921-жылды 1 -sentəvrine cein boldым. 1922/23-оқу жылында Qаралдағы 1-vasқыс татар мектебинде оқытусь boldым. 1923/24 оқу жылында Sagavyien мектебинде оқытусь boldым. 1924-26-жылыда Talдыqorgan uiezdik agartu voliminiң меңgerucisi boldым. 1926-28-жылыда 1-vasқыс Balasaz мектебинде меңgeruci çane оқытусь boldым. 1928-30-жылыда Aqsu tianaq мектебинде оқытусь volьp istedim. 1930-32-жылыда Qaragactағы валалар kommunасында оқытусь boldым. 1932-34-жылыдағы меңgeruci-оқытусь, 1934-36-жылыдағы sol мектептің оқу меңgerucisi volьp қызмет атқардым. 1936-жылыдағы avgus айынан бері ось Qarasu ortalau мектебинде derektor çane оқытусьмын», - деп тайға таңба басқандай баяндайды. Осы шағын ақпараттың өзі ғасыр тұлғасының жау жағадан алып, бөрі етектен тартқан заманда қазақ болашағы үшін қайталанбас ерлік жасағанын айғақтай түсетіні ақиқат. Елі үшін еңбек ету, жан-тәнімен беріліп қызмет атқарудың нағыз көрінісі осыдан артық болмас. Жазбадағы әр сөзден адалдықпен қарапайымдылық, ізгілік менмұндалап тұр:

«Qызмет çəninde ec qandai səgis ne eskertu алғаным çоq. Oси çоғарьда көрсетілген қызмет атқарған айларын іçinde saralь çumьs атқарғандығым үшін uki ret silьq qat, uki ret zattai silьq aldым. Оқытусьлық стаçым 22 жыл. 1922 жылдан бері Kasirciler odағына мүсəmin.

Meniң bilim çағдаim төмендегice: Bұрын 7 жылдык мектеп битирдим. Oпың ystine 1922-24-27-жылыдағы оқытуларды қайта дайарлайтын қысқа мерзімді курстарда boldым. Oсь kezde Qарал peduciliccasынан srtтан oқимьн. Bыл битіріп сығуга дайындалып сурмин. 1932-жылдан бері 5-7-класстарға савақ беріп kelemin. Bergen савақтарим сапасыз volган çоq. Meniң ortalau мектептің çоғарьгь klasстарьна савақ бере алатындығым çəninde agartu vəliminiң inspektorларь viledi. Bul çəninde dokumentim de var.

Өмір тарихимды өз қолыммен тоқтырп қол қоюамын.», - деп Ақсудың айбоз ұлы 1938 жылдың 28 наурызында латын қаріпімен жазылған өз өмір дерегінің соңына қол қойып, шегендейді [1]. Бұл тарихи құжатты 1975 жылы Кәдірхан Еркінбеков (өскен жұрты Кәден деп атаған) М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейіне табыстап, аманаттағанын айта кету керек. Міне сол жәдігерлердің арасынан майталман мұғалімнің білім-білігімен өмірбаянында атаған қызметін айғақтап беретін бірнеше құжат та табылды:

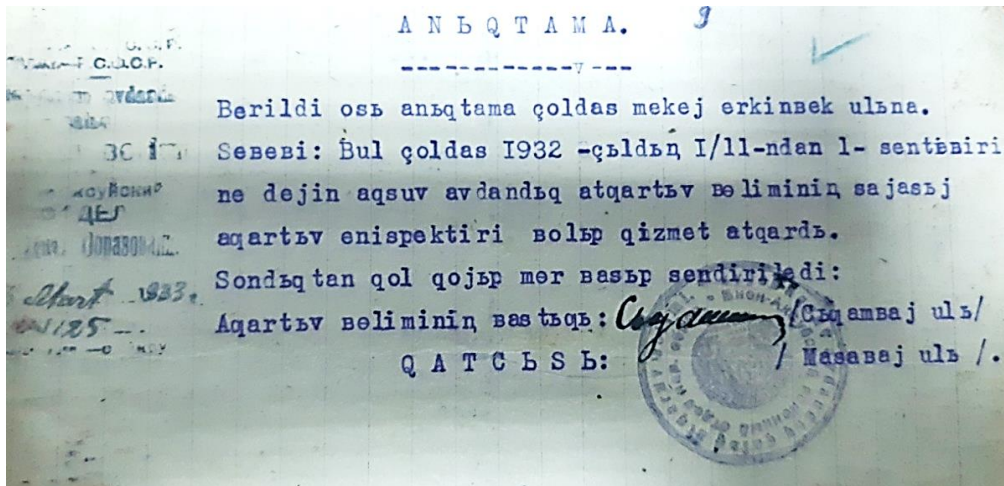

Сурет 2. Анықтама

«Біз төменде қол қойған 1918-20 жылдардағы Азамат соғысының жауынгері Қызыл гвардия Шығамбаев Жұмабай, Жапаров Нүсіп береміз осы анықтаманы жолдас Еркінбеков Мәкейге (2 сурет). Бұл жолдас 1918-1920 жылдары Азамат соғысы кезінде Жетісу майданындағы Қызыл гвардияның интендантында азық-түлік дайындап жеткізу жұмысының басқарушысы болып жұмыс істеді. Анық білеміз. Сондықтан қол қойып анықтама береміз.

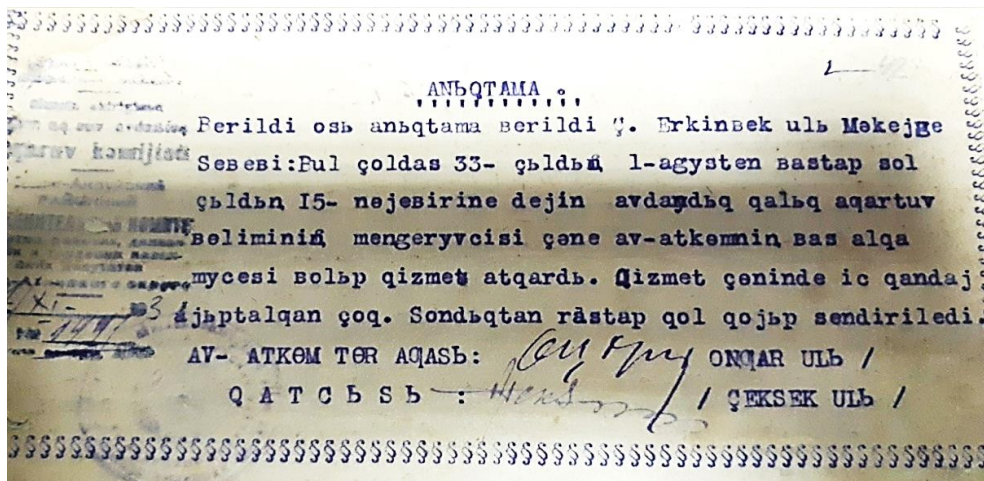
1- Шығамбаев

2- Жапаров », -деп 1948 жылдың 15-ші маусымында жазылған құжатқа «Анықтама берушілердің қолдарын растаймын», -деген Қарасу ауыл кеңесінің қолы қойылып, мөрі басылған [2]. Демек, 30 жылға таяу уақытқа кешіктіріліп берілген анықтама арда азаматтың Азамат соғысы кезінде елеулі қызмет атқарғанынан анық дерек бере алады. Өйткені ол заманда білдей аудандық оқу бөлімі мен Қарасу ауылы кеңесі қызметкерінің кепіл болып, айғақ танытуы ойнайтын шаруа емес екені баршаға аян. Ал төмендегі құжаттардан Мәкей Еркінбековтың әр жердегі атқарған қызметте мекеме атына дақ түсірмей, абройлы еңбек еткенін байқауға болады:

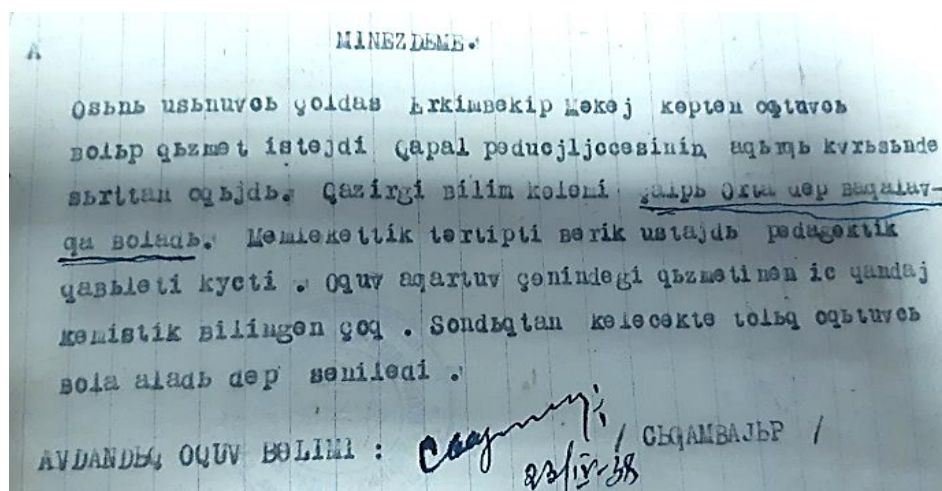
Сурет 3. Анықтама

«Осы анықтама жолдас Мәкей Еркінбек ұлына (3 сурет). Себебі: Бұл жолдас 1932 жылдың I/11-дан 1- сентябрыне дейін Ақсу аудандық атқарту бөлімінің саяси ағарту инспекторы болып қызмет атқарды. Сондықтан қол қойып, мөр басып сендірілді», -деп Ағарту бөлімінің бастығы Ж. Шығамбай ұлы қол қойып, мөр басқан [3].

Сурет 4. Анықтама

«Осы анықтама берілді жолдас Еркінбек ұлы Мәкейге (4 сурет). Себебі: Бұл жолдас 33 жылдың 1-августен бастап сол жылдың 14-ноябріне дейін аудандық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі және аудандық аткомның бас алқа мүшесі болып қызмет атқарды. Қызмет жөнінде іш қандай айыпталған жоқ. Сондықтан растап қол қойып сендірілді», - деп Аудандық атком төрағасы Оңғар ұлы мен хатшысы Жексек ұлы қол қойып, мөрін басады [4]. Құзіретті орындардағы басшылардың бірінен соң бірі сенім білдіріп, куәлік, анықтама беруі жайдан жай емес. Басшылықтың талабын орындап, қызметтің үдесінен шыға білген кадр ғана елдің үмітін үкілейді. Сеніміне ие бола алады. Міне сондықтан да ол өз заманында қатардағы қарапайым маман емес, білігі мен білімі терең, жауапкершілігі жоғары, халықтың қамын ойлайтын тұлға екендігін дәлелдей алды. Бірақ, бұл жетістікті келешекті ойлаған ағынды Ақсудың азаматы місе тұтпады. Арман құлашын алысқа сермеп, ел қамы, ұрпақ болашағы үшін өзін әрмен қарай жетілдіруді дұрыс деп санады:

Сурет 5. Мінездеме.

«Жолдас Еркінбеков Мәкей көптен оқытушы болып қызмет істеді (5 сурет). Қапал педучилищесінің ақырғы курсінде сырттай оқиды. Қазіргі білім көлемі жалпы орта деп бағалауға болады. Мемлекеттік тәртіпті берік ұстайды, педагогтік қабілеті күшті. Оқу-ағарту жөніндегі қызметінен іш қандай кемістік білінген жоқ. Сондықтан келешекте толық оқытушы бола алады деп сеніледі.», - деп аудандық оқу бөлімі қызметкері Жұмабай Шығамбаевтің қолы қойылған мінездеме 1938 жылдың 23 сәуірінде берілген [5]. Аталған құжаттарға зерттеу жүргізсек, әр бірінде Мәкей Еркінбековтің ұзақ жыл оқытушы болып қызмет атқарып келе жатқандығын тілге тиек етеді. Тәртіпті бірінші орынға қоятын білікті педагог екендігін, осы жолда шалыс басумен ешқандай айып, кемістігінің болмағандығын қадап жазады.

Нәтижелер мен талқылау. Мәкей Еркінбеков қысқа ғұмырында тек оқытушылық қызметпен ғана шектеліп қойған жоқ. Аудан орталығынан шалғай орналасқан қараша халықтың жай күйі, олардың перзенттерінің сауатын ашу мәселесіне де жіңішкелікпен талдау жүргізді. Басшылыққа құлағдар етіп, ақыры өзінің алға қойған мақсатына да жетті. Қытаймен шекаралас жатқан Баласаз ауылына мектеп салдырып, оны өзі барып басқарды, бағдарын айқындап береді. Сонымен қатар Қарағаштағы коммуна мектебін де салады. Белгілі журналист Гүлжан Тұрсын «Қасиетіңнен айналайын, Қарағаш» мақаласында аталған мектеп туралы ақпар береді: «Қарағаш ауылы мен Мамания мектебінің ғимараты 1918-1920 жылдары ақтардың бекінісіне айналады [6]. Ақтардың атаманы Анненков қарамағындағы Бедарев пен Осиповтың отрядтары Қарағашқа бекініп, 1920 жылы Қытайға асарларында мектепті өртеп кетіпті.

Ал, 1924 жылы осы мектепті, үйлердің өртенбей қалған жерлерін қайта қалап, мектеп-интернатқа айналдырады. Сол кезді еске алған Алтынай Есболатова: «Мәкей Еркінбеков, Төтенев деген директорларымыз болған. Мәкейдің әйелі Сара тәрбиеші еді. Абдоллаев, тараншы Қасым Мәсімов, Немеребаев, Төребаев, Үсенов, Прошунин деген ұстаздарымыз болды. Қасым Мәсімовтың әйелі Қанипа Қызылтаң ауылынан, қайнардың қызы еді. Оны Қан апа дейтінбіз. Керемет кішіпейіл кісі еді. Саусағын бір ұстауға таласатынбыз, дәреже санайтынбыз. Маман-Тұрысбектердің 12 бөлмелі үйінде оқыдық. Атала, қаракөже қайнатып беретін. Бір күні орыстар келіп, трактор әкеліп, Қарағаш мектебін салған Маман қажыға арналып қойылған құлпытасты құлатты. Бір жеті жүріп, қақ ортасынан бөлді, бөлініп қалғырлар. Күміспен латынша жазылған жазуы болған. 1930 жылы қызылдардың осындай оспадар қылықтарына ренжіген тұрғындар көтеріліске шықты. Көтерісшілер «Бөрібай, Бөрібай» деп атпен шауып келгенде көпшілік бір орынға жиналатын. Сол жерде ақылдасу, қару-жарақ жинау, мінетін ат беру мәселесі айтылатын. Олардың келгенін айту маған да жүктелген. Үйдің төбесіне шығып отырамын, көтерілісшілер келе жатса бар даусыммен әндетемін. Сонда ауылдағылар бөрібайшылардың келе жатқанын білетін. Балалар үйінің тәрбиеленушілерін жазда Баласаз жайлауына апаратын. Бүлдірген жейтінбіз. Сол кезде арбаның қара майын алып, дәу қойтасқа «Алтынай» деп жазып кетіп едім, бар ма екен, ә?! Кейіннен 32 жылы балаларды Қарағаштан Тақыртұмаға жаяу апарды. Неге үйткенін білмедім. Шыққанда қырық адамға бір адам жетпейтінбіз. Тақыртұмаға 18-і ғана жетті. Ірілеу едім «тәте, тәте» деп жылаған бір қызды өзім арқалап бардым. Қалғаны жүре алмай жолда қалды. Сол жылы қараша, желтоқсанда аштық басталды. Бірақ, мұғалімдер бізді аш қалтырмады. Қатты ашыққанда «Қаракеней» деген шөптің тамырын, «Жаужұмырдың» пиязын жейтінбіз. Балалар үйінің алдында аш адамдар жүретін. Шықсақ қолымыздағыны тартып алатын. Енді аштық пен соғыс болмаса екен. Басқасының бәрін орнына келтіруге болады. Ол кезде де бәрі бар еді ғой. Бірақ, өкіметтің аштыққа ұрындырғаны дұрыс болмады. Қазір қарамыз бұдан да көп болар еді».

Қорытынды. Бағдарлай қарасаңыз Мәкей Еркінбеков өмір сүрген мезгіл өте аянышты, мен дегеннің жүрегі дауалай бермейтін уақыт көшіне дөп келген. Аңыраған бала, жоқтау айтқан ана, зар илеген ел текті ұрпақты сілкіндіріп, тегеурінін қатайтты. Қайратын шеңгелдеп, қаны бір қандасы үшін қасқая еңбек студі мақсат еткізді. Міне сол қатарда ұлағатты ұстаз асыл арманы жолында тоқтап қалған жоқ. 1936 жылы Қарасу орталау мектебін ашып, халық игілігі үшін сүбелі қызмет атқарады. Бұл жұмысында да ол қалыптасқан кадр, үлгілі ұйымдастырушы, білікті маман екендігін даралады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Менің тарихым». М. Еркінбеков қолжазбасы. – М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі.
2. «Анықтама» 15 маусым 1948 жыл. – М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі.
3. «Анықтама» 25 наурыз 1933 жыл. – М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі.
4. «Анықтама» 03 қараша 1941 жыл. – М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі.
5. «Мінездеме». 23 сәуір 1938 жыл. – М. Тынышпаев атындағы Алматы облыстық тарихи-өлкетану музейі.
6. Гүлжан Тұрсын. «Жетісу» газеті. «Қасиетіңнен айналайын, Қарағаш», 10 тамыз 2019 жыл.

НАСЛЕДИЕ МАКЕЯ – ВЕЧНАЯ ГОРДОСТЬ*Албатыр И., Есенбек Ж.Б., Каримова Б.Ж.*

С тех пор, как провозгласили независимость, была разрушена большая часть тьмы, которая обрушилась на страну в XX веке, стала расцветать казахская национальная культура. Начали проводиться самостоятельные исследования о духовных вождях, которые привели страну и землю к независимости и равенству. Открываются новые сведения об их жизни и творчестве, гражданском бытии и деятельностных отношениях, обнаруживаются новые неизведанные факты. В результате погребенные оживили, угасшие загорелись, и пробелы в нашей духовной сокровищнице стали заполняться, Макей Еркинбеков, один из самых почитаемых сыновей Алаша, воссоединился с отважным народом. Он – прекрасный педагог, много лет проработавший в сфере народного образования. Он – великий человек, который вместе с интеллигенцией страны привел простой народ к науке и образованию. Он – заботливый отец, который помогал нуждающимся и сиротам. Он – человек благородного характера, который всю свою сознательную жизнь посвятил благородным делам. Наша цель – пролить свет на жизнь гражданина, посвятившего свою жизнь учительству, раскрыть его личность, показать его заслуги детям казахской степи. В ходе поисков нам удалось узнать тонкости жизни героя. Мы увидели его сочувствие к нации. Мы увидели его неоценимый вклад в развитие народа. Эта работа этически и ценна. Исследовательская работа будет продолжена.

Ключевые слова: *просветитель, школа, сирота, товарищ, биография, Жетысу, история, определение, честь, корни.*

MAKEI'S LEGACY IS ETERNAL PRIDE*I. Albatyr, Zh.B. Yessenbek, B.Zh.Karimova*

Since independence was declared, most of the darkness that fell on the country in the twentieth century has been destroyed, and the Kazakh national culture has begun to flourish. Independent research began to be conducted on the spiritual leaders who led the country and the land to independence and equality. New information is being revealed about their life and work, civic life and activity relations, new unexplored facts are being discovered. As a result, the dead came to life, the extinct caught fire, and the gaps in our spiritual treasury began to fill, Makei Erkinbekov, who disappeared forever into the abyss of history, one of the most revered sons of Alash, reunited with the brave people. He is an excellent teacher who has worked in the field of public education for many years. He is a great man who, together with the intelligentsia of the country, led the common people to science and education. He is a caring father who helped the needy and orphans. He is a man of noble character who has devoted his entire adult life to noble deeds. Our goal is to shed light on the life of a citizen who devoted his life to teaching, to reveal his personality, to show his merits to the children of the Kazakh steppe. During the search, we managed to learn the subtleties of the hero's life. We saw his sympathy for the nation. We saw his invaluable contribution to the development of the people. This work is valuable for this. The research work will continue.

Keywords: *educator, school, orphan, comrade, biography, Zhetysu, history, definition, honor, roots.*

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БЕЙӘЛЕУМЕТТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ АЛДЫН- АЛУ*Ахмедиева К.Н., Абишева Т.Қ.*

Мақалада жасөспірімдердің бейәлеуметтік мінез-құлықтың алдын-алу мен жеңудің негізі болып табылатын жасөспірімдердің жалпыадамзаттық құндылық бағдарлары; сенімдер, қалаулар жүйесі, қажеттіліктер мен мүдделерге бағытталған мінез-құлық пен әрекеттерінің сабақтастығы; бейәлеуметтік мінез-құлық, девиантты тәртіп, моральдық нормалар, делинквентті және аутоагрессивті тәртіп мәселелері мен оған әсер ететін факторларға талдау жасалған. Әлеуметтік мәртебесі төмен, отбасының негізгі функциялары құнсызданған немесе еленбеген, тәрбиенің жасырын немесе айқын ақаулары бар отбасыларында тәрбиеленген балаларға психологиялық сипаттама берілген

Мақала мазмұнында бейәлеуметтік әрекеттерге ерте әкелуі мүмкін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға басты назар аударылған.

Девиантты мінез-құлықтың пайда болуының психологиялық ерекшеліктері, жасөспірімнің бейәлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу бағыттары, қолданыстағы психологиялық-педагогикалық тәсілдерін талдау және өз жұмыс тәжірибелерінде қолдану арқылы педагогтардың алдын-алу дайындығын жаңарту және сапалы жетілдіру бойынша ұсыныстар қарастырылған.

Кілт сөздер: жасөспірімдер, құндылық бағдарлар, бейәлеуметтік мінез-құлық, девиантты тәртіп, дисфункционалды отбасы, алдын-алу

Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың едәуір тұрақтануына қарамастан, кедейлік, жұмыссыздық, отбасын жоспарлау және балаларды тәрбиелеу саласындағы мәдениеттің жеткіліксіздігі сияқты әлеуметтік құбылыстар әлі де сақталуда, әлеуметтік мәртебесі төмен отбасылардың өсуі байқалады, олардың көпшілігі әлеуметтік мінез-құлқы бар балалар санатын құрайды. Бұл жағдайда балалар мен жасөспірімдердің жеке басын әлеуметтендіру, олардың өзін-өзі жүзеге асыруы, даралықты сақтау және дамыту, психобиологиялық денсаулыққа зиян келтірместен әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ету мәселелері ерекше маңызды. Мұндай өзекті мәселелердің қатарында жасөспірімдердің бейәлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу және жеңу тиімділігін арттыру сияқты маңызды аспект орын алады, жасөспірімдердің жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарлануы бейәлеуметтік мінез-құлықтың алдын-алу мен жеңудің негізі бола алады.

Ғылымда адамның материалдық және рухани құндылықтарға селективті қатынасы ретінде түсінілетін құндылық бағдарлары, оның мінез-құлқында көрінетін көзқарастар, сенімдер, қалаулар жүйесі адамның тұрақтылығын, қажеттіліктер мен мүдделерге бағытталған мінез-құлық пен қызметтің белгілі бір түрінің сабақтастығын қамтамасыз етеді [1].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау (И.С.Соколов [2], Е.Г.Большакова, Т.Н.Шнягина [3]) көрсеткендей, көптеген зерттеулерге қарамастан, жасөспірімдерді тәрбиелеу, олардың өмірінің белгілі бір салаларын түзету мәселелері, бейәлеуметтік мінез-құлықтың себептері жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Осы және басқа мәселелер қалыптасқан құндылық бағдары негізінде жасөспірімдердің бейәлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу және жеңу бойынша тәрбиелік-түзету жұмыстарының нәтижесінде шешілуі мүмкін.

Еліміздегі орта білім беруді қайта құрудың қазіргі күрделі процесі, жалпы білім беру ұйымдарын біріктіруге аралас көшу жағдайы қалыптасқан дәстүрлер мен басымдықтар отбасылық тәрбие, мектептегі оқыту және оқушылардың дамуына да өзгерістер енгізеді. Жалпы білім беру ұйымдарындағы білім алушылардың әлеуметтік жағымсыз мінез-құлқының психологиялық-педагогикалық алдын-алу мәселесі балалар мен жасөспірімдер жасаған құқық бұзушылықтардың өсуіне байланысты қоғамның ерекше назарын аударады.

Н.А.Андреев, Ю.В.Тараканов зерттеулеріне сәйкес, қазіргі жағдайда кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың үлесі қылмыстың жалпы құрылымының 15-тен 20% - ын қамтиды және өсу тенденциясын байқалады. Мектеп алғашқы психологиялық-педагогикалық алдын-алу тұрғысынан жалпы білім беретін ұйым бола отырып, жас ұрпақты әлеуметтендірудің күрделі жағдайын өзгертуге негіз болады [4].

Бұл ретте жалпы білім беру ұйымдары мен қосымша білім беру мекемелеріндегі білім беру процесінің барлық компоненттері қалыптасқан жағдайды өзгертуге, балалар мен жасөспірімдерде олардың мінез-құлқындағы жағымсыз құбылыстардың туындау факторларына иммунитетті дамытуға бағытталуы тиіс. Осыған байланысты атқарушы биліктің басшылары мен мамандарының, жалпы білім беру ұйымдарының директорлары мен педагогтарының стратегиялық басымдықтарының бірі осы проблема бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерде қолданыстағы психологиялық-педагогикалық тәсілдерді талдау және өз жұмысының тәжірибесінде қолдану арқылы олардың алдын-алу дайындығын жаңарту және сапалы жетілдіру болып табылады.

Дереккөздер базасына жүргізілген талдау (Е.Н.Васильева, О.В.Суворова) негізгі күш-жігер тиісті өмір сүру жағдайларын жасау және жас ұрпақтың қолайлы моральдық қалыптасуы арқылы бейәлеуметтік мінез-құлықтың алдын-алу мақсатында психологиялық-педагогикалық алдын-алу шараларының жүйесін жасауға бағытталуы керек екенін көрсетеді. Мұнда бейәлеуметтік әрекеттерге, ерте профилактикаға әкелуі мүмкін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға басты назар аударған жөн. Психологиялық-педагогикалық алдын-алу шаралары әр тұлғаның жеке басын және әлеуметтік мінез-құлық ерекшеліктерін, оқу және өмір салтын және т.б. ескере отырып саралануы тиіс [5].

Қолайсыз әлеуметтік даму және әлеуметтенудің бұзылуы тек құқық бұзушылық мен қылмыстар ғана емес бейәлеуметтік мінез-құлықтың әртүрлі формаларының пайда болуына әкелуі мүмкін. Әлеуметтік емес, девиантты мінез-құлық - бұл әлеуметтік нормалардан ауытқуларды тұрақты түрде көрсететін, мысалы, пайдакүнемдік (қолды ету, ұрлау), агрессивтілік (ұрып-соғу, бұзақылық, зорлау) және әлеуметтік-пассивті типтегі (оқудан ауытқу, суға бату, жасанды иллюзиялар мен психиканы бұзатын әлемге құмарлық, ішімдік, есірткі, улы заттарды қолдану) мінез-құлық болып табылады.

Әлеуметтік-пассивті түрдегі ауытқулар белсенді әлеуметтік өмірден кетуге, азаматтық міндеттері мен қарыздарынан жалтаруға, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешуден бас тартуға деген ұмтылыста көрінеді. Әлеуметтік-пассивті позицияның төтенше көрінісі-өзіне қол жұмсау, суицид.

Көп жағдайда, жеке тұлғалардың әлеуметтік мінез-құлқының себебі - олардың дисфункционалды отбасында тәрбиеленуі болып табылады. Бұл - өмірдің әртүрлі салаларында әлеуметтік мәртебесі төмен; отбасының негізгі функциялары құнсызданған немесе еленбеген, тәрбиенің жасырын немесе айқын ақаулары бар отбасылар, олардың нәтижесінде «қиын балалар» пайда болады.

Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметке қарсы мінез-құлқы әртүрлі әлеуметтік ауытқуларымен, «моральдық нормалардың» бұзылуынан, кішігірім заң бұзушылықтарынан ауыр қылмыстарға дейінгі жағдайларда көрінуі мүмкін. П.Клочинова асоциалды көріністер сыртқы мінез-құлық жағынан ғана көрінбейді, әлеуметтік нормалардың бұзылуына және бейәлеуметтік мінез-құлықтың дамуына құндылық бағдарлары мен құндылық-нормативтік идеялардың деформациясына әкеледі деп тұжырымдайды [6].

Бұл міндеттің маңыздылығы «Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы», «Балалардың өмір сүруін, қорғалуын және дамуын қамтамасыз ету туралы Дүниежүзілік декларация», «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, және т.б. сияқты құжаттарда расталады. Аталған құжаттар жасөспірімдердің әлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу және жеңу мүмкіндіктерін кеңейтеді, алайда бұл процесті әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу қажеттілігі өткір туындайды.

Жасөспірімнің бейәлеуметтік мінез-құлқының алдын-алу және жеңу, оны құндылықтарға бағыттау қазіргі педагогиканың өзекті мәселелері болып табылады. Алдын-алу жұмысының негізгі міндеті – «қиын» баланы түсінудің «кілтін» табу. Баланың мінез-құлқын өзгерткісі келетін жағдайларды жасауға ықпал ететін тиісті білім беру шараларының жүйесін дамытуға мүмкіндік беретін «кілт».

Тек жүйелі жұмыс арқылы және білім беру процесіне қатысушылардың барлығының (педагог, психолог, әлеуметтік педагог, ата-ана, дәрігер, қоғам және т.б.) бірлігін сақтай отырып бейәлеуметтік мінез-құлқы түзетуде тұрақты нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік туады. Аталған жағдайда, «ТҚК» ережесін есте сақтау маңызды-Түсіну! Қабылдау! Көмек!

«Түсіну!»- сынып сағаттарының, әңгімелердің құрылымы; бақылау, сауалнама жүргізу, тестілеу, интерактивті ойындар және т. б.

«Қабылдау!»- жеке тәрбие стратегиясын құру «не істеу керек?»; тактика анықтамасы «қалай істеу керек?», яғни педагог-оқушы, ата-ана-оқушы, оқушы-оқушы қарым-қатынасын дұрыс құру; ересектердің «қиын» балаға деген көзқарасын көрсетуі, баланы сол қалпында қабылдауы.

«Көмектесу!»- «қиын» балаға тәрбиелік әсерді қолдану (алғашқы екеуін сәтті жүзеге асырған кезде ғана нәтиже болады).

Білім беру мекемелерінің алдында қазіргі мегаполисте білім беру процесін ұйымдастыруға және жетілдіруге байланысты көптеген мақсаттар мен міндеттер тұр. Білім беру мекемелерінің тәрбие жүйесі тарапынан ерекше назар аударуды талап ететін мынадай бағыттар атап өтілді: әлеуметтік-белсенді тұлғаны, салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру, тәрбиелеу процесіне отбасын белсенді тарту, балалар бірлестіктері мен үйірмелерінің қызығушылықтары бойынша қызметін қамтамасыз ету, оқушылардың саналы түрде таңдау қабілеті мен толеранттылығын, зиянды, бейәлеуметтік әдеттерге қарсы тұру иммунитетін қалыптастыру.

В.Г. Казанская зерттеулерінде дүниетаныммен қатар, отбасылық дағдарыстың да рөлі ерекше көрсетіледі. Біздің заманымызда адамдар үшін отбасылық өмір негізгі құндылық болып табылмайды, тіпті көптеген адамдар үшін іргелі санаттан ол қосымша, күнделікті өмірдегі мәнге ауысты. Қоғам мәдениетінің жаһандық ауқымда өзгеруі, урбанизация, жаңа әлеуметтік қатынастардың дамуы және басқа факторлар отбасылық өмір дәстүрлерінің жоғалуына әкелді, ал қазіргі отбасылар, негізінен, ғасырлар бойы өздеріне тән әлеуметтік және, соның ішінде рухани функцияларды орындай алмайды. Ең алдымен, отбасы махаббат лоны, балаларды тәрбиелеу мен әлеуметтік бейімдеудің негізі болу қабілетін жоғалтты [7].

Өкінішке орай, қазіргі уақытта отбасылық құндылықтардың жойылуы мен девальвациясына байланысты отбасылық функциялар басқа әлеуметтік институттарға ауысады, алайда олар отбасын алмастыра алмайды немесе оны толығымен толтыра алмайды.

Біздің қоғамымыздың мәдени саласы тұтынушылық және ойын-сауық қажеттіліктеріне көбірек назар аударып, адамның ең қарапайым қажеттіліктерін қанағаттандырумен ғана шектеледі.

Кейбір балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқы отбасының, мектептің және қоғамның нормативтік талаптарына сәйкес келетіндердің мінез-құлқынан ерекшеленіп, нормалардан ауытқуы, алынған кеңестер мен ұсыныстарға сәйкес келмеуі себебінен айрықша назар аударуды қажет етеді. Қабылданған моральдық және кейбір жағдайларда құқықтық нормалардан ауытқумен сипатталатын бұл мінез-құлқық девиантты деп аталады. Оған тәртіпке қарсы, қоғамға қарсы, делинквентті, заңға қарсы және аутоагрессивті (өзіне-өзі қол жұмсау және өзіне-өзі зиян келтіру) әрекеттер кіреді. Олардың шығу тегі жеке тұлғаның дамуындағы әртүрлі ауытқуларға және жауап реакцияларына байланысты болуы мүмкін. Көбінесе бұл мінез-құлқық балалар мен жасөспірімдердің өмірдің қиын жағдайларына реакциясы болып табылады. Ол норма мен аурудың шегінде, сондықтан оны педагог ғана емес, дәрігер де бағалауы керек. Мінез-құлқықтағы ауытқулардың пайда болу

мүмкіндігі физикалық даму ерекшеліктерімен, білім беру және әлеуметтік орта жағдайларымен де байланысты.

Өзінің денесін бағалай отырып, жасөспірім өзінің физикалық артықшылығын, нормасын немесе кемшілігін нақтылайды және өзінің әлеуметтік құндылығы туралы қорытынды жасайды. Өз денесін түсіну - бұл өз қабілеттерінің санасындағы түсінігі, сондай-ақ басқаларды қабылдау және бағалау. Физикалық әлсіздікке пассивті көзқарас немесе басқа саладағы кемшіліктердің орнын толтыру немесе оларды түзетуге тырысу туындауы мүмкін, және жыныстық жетілу кезінде тез өсу қаңқаның өзгеруіне әкеледі. Бұл жағдайда жүйке-бұлшықет аппаратының қалыптасуының кешігуі қозғалыстарды үйлестіруді бұзуы мүмкін, бұл ебедейсіз қимыл қозғалыста көрінеді. Сыртқы келбетіне қатысты өзгелердің пікірлері немесе кемсітуі ашу-ызаны туғызады және мінез-құлықтың өзгеруіне әсер етеді.

Акселерацияланған бойшаң ұлдар өз күштеріне сенімді болғандықтан, өзгелердің құрметіне бөлену үшін күреспеуі мүмкін. Олардың өзіне деген сенімділігі басқалардың қабылдауына ықпал ететіндіктен, олар табиғи күйін сақтап, тіл алғыш болып қалады және аз назар аударуды қажет етеді. Дамуында артта қалған, арық және аласа бойлы ұлдар басқаларға кішкентай, жетілмеген және өмірге бейімделмеген болып көрінеді. Олар қамқорлыққа мұқтаж, бүлікшіл. Өздері туралы жағымсыз әсерді өзгерту үшін мұндай тұлғалар үнемі тапқырлықты, іскерлікті, «батылдықты» көрсетуге, көзге түсуге және өздерінің «жетістіктерімен» өздерінің пайдалы және тіпті өздері жататын топта алмастырылмайтындығын дәлелдеуге мәжбүр. Мұндай белсенділік девиантты мінез-құлыққа жағдай жасайтын қарым-қатынас пен эмоционалды стресстің қиындықтарына әкеледі.

Жыныстық жетілу де мінез-құлыққа әсер етеді. Ерте жыныстық дамумен, кейбір жағдайларда, эмоционалды бұзылулар, ал басқаларында-мінез-құлықтың бұзылуы (әдепсіздік, қызба мінез-құлық, агрессивтілік), әсіресе жыныстық құмарлықтың бұзылуы пайда болады. Жыныстық дамудың кешеуілдеуінен жайбасарлық, жинақсыздық, сенімсіздік, импульсивтілік және бейімделу қиындықтары пайда болады.

Девиантты мінез-құлықтың пайда болуы психологиялық ерекшеліктерге байланысты болуы да мүмкін. Кіші жасөспірімдерде жеке даму деңгейінде және қарқынында сәйкессіздік бар (С.В.Косарецкая, С.Г.Косарецкий, Н.Ю.Синягина). Есейген сайын адамның пайда болған сезімі талаптардың жоғары деңгейіне әкеледі, эмоционалдылық тұрақсыз болады, көңіл-күйдің күрт ауытқуларымен, көтерілуден төмен көңіл-күйге тез ауысумен сипатталады. Жасөспірім тәуелсіздікке деген ұмтылысын түсінбеген кезде, сондай-ақ физикалық қабілеттерді немесе сыртқы деректерді сынға алған кезде, әсердің пайда болуы орын алады. Ең тұрақсыз көңіл-күй ұлдарда 11-13 жаста және қыздарда 13-15 жаста байқалады, аталған жаста ең айқын қыңырлық бар. Ересек жасөспірімдер тәуелсіздік құқығына алаңдайды, олар өмірдегі өз орнын іздейді. Қабілеттер, мүдделер сараланады, дүниетаным дамиды, психосексуалдық бағдар анықталады. Алайда, бұл жаста мақсаттылық пен табандылық әлі де импульсивтілік және тұрақсыздықпен қатар жүреді. Шамадан тыс өзіне деген сенімділік пен категориялық сезімталдық өз қабілеттеріне деген сенімсіздікпен үйлеседі. Кең байланыстарға деген ұмтылыс жалғыз болуға деген ұмтылыспен, үялақтықпен, прагматизммен және цинизммен романтизммен, садизммен нәзіктікке деген қажеттілікпен қатар жүреді.

Демек, кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылығының алдын-алу негізіндегі міндеттерді сәтті орындау үшін, ең алдымен, балалар мен жасөспірімдердің бейәлеуметтік заңсыз әрекеттеріне ықпал ететін негізгі себептер мен жағдайларды анықтау және талдау, оларды жою әдістері мен құралдарын әрі қарай іздеу мақсатында бейәлеуметтік мінез-құлықты ынталандыру және қарсы тұру әдістерін дайындау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Рудакова Е.Н. Социально-педагогическая профилактика асоциального поведения подростков // Вестник МГОУ. 2010. № 2. С. 146-152.
2. Соколов И.С. Проблемы развития теории и практики профилактики асоциального поведения молодежи в отечественной и зарубежной литературе / И.С. Соколов // Материалы научно-практической конференции «Психолого-педагогические проблемы содержания, организации и управления образовательными и воспитательными процессами»: Сборник материалов научно-практической конференции. — Калуга, 2013. — С. 132-136.
3. Большакова Е.Г., Шнягина Т.Н. Организация эксперимента по теме «Профилактика асоциального поведения школьников» // Практика административной работы в школе. 2013. № 2 (89). С. 31-34.
4. Андреев Н.А., Тараканов Ю.В. Асоциальное поведение несовершеннолетних: монография / под ред. А.В. Горожанина. Самара: Изд-во Самар. юрид. ин-та, 2011. 153 с.
5. Васильева Е.Н., Суворова О.В. Выявление ранних психологических предпосылок асоциального поведения детей как одно из направлений профилактической работы практического психолога // Деятельность педагога-психолога в системе образования. Н. Новгород: Нижегород. гуманитар. центр, 2013. Вып. 4. С. 62-71.
6. Клочина П. Профилактика асоциального поведения подростков // Социальная педагогика. 2016. № 1. С. 61-75
7. Казанская В.Г. Подросток. Трудности взросления. СПб. : Питер, 2016. 237 с.
8. Косарецкая С.В., Косарецкий С.Г., Снягина Н.Ю. Неформальные объединения молодежи. Профилактика асоциального поведения. СПб.: КАРО, 2016. 388 с.

ПРОФИЛАКТИКА АСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Ахмедиева К.Н., Абишева Т.К.

В статье проанализированы вопросы общечеловеческих ценностных ориентаций подростков, которые являются основой профилактики и преодоления асоциального поведения подростков; системы убеждений, желаний, преобладающих в поведении и действий, направленных на потребности и интересы; асоциального поведения, девиантного поведения, моральных норм, делинквентного и аутоагрессивного поведения и влияющих на него факторов. Дана психологическая характеристика детей, воспитывающихся в семьях с низким социальным статусом, с обесцениванием или игнорированием основных функций семьи, с скрытыми или явными дефектами воспитания.

В содержании статьи основное внимание уделено выявлению и устранению причин и условий, которые могут привести к преждевременным асоциальным действиям.

Рассмотрены психологические особенности возникновения девиантного поведения, направления профилактики асоциального поведения подростка, рекомендации по обновлению и качественному совершенствованию профилактической подготовки педагогов путем анализа существующих психолого-педагогических подходов и использования их в собственном опыте работы.

Ключевые слова: *подростки, ценностные ориентации, асоциальное поведение, девиантное поведение, дисфункциональная семья, профилактика*

PREVENTION OF ANTISOCIAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

Akhmedieva K.N., Abisheva T.K.

The article analyzes the issues of universal value orientations of adolescents, which are the basis for the prevention and overcoming of antisocial behavior of adolescents; belief systems, desires,

continuity of behavior and actions aimed at needs and interests; antisocial behavior, deviant behavior, moral norms, delinquent and autoaggressive behavior and factors influencing it. The psychological characteristics of children brought up in families with low social status, with devaluation or ignoring of the basic functions of the family, with hidden or obvious defects of upbringing are given.

The content of the article focuses on identifying and eliminating the causes and conditions that can lead to premature antisocial actions.

The psychological features of the occurrence of deviant behavior, the directions of prevention of antisocial behavior of a teenager, recommendations for updating and qualitative improvement of preventive training of teachers by analyzing existing psychological and pedagogical approaches and using them in their own work experience are considered.

Key words: *adolescents, value orientations, antisocial behavior, deviant behavior, dysfunctional family, prevention*

ӘОЖ 343.2/.7

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.004>

МӘЙІТ ТАБЫЛҒАН ЖЕРДІ СУРЕТКЕ ТҮСІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ашимова Д.И.

Мақалада тергеу іс-әрекеттерін жүргізу барысында және жедел-ізвестіру іс-шараларын жүргізу кезінде пайдаланылатын дәл және объективті бекіту құралы ретінде криминалистикалық суретке түсірудің теориялық аспектілері қарастырылады. Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде криминалистикалық суретке түсіруді қолдану міндеттеріне ерекше назар аударылады, ол іс материалдарында бақыланатын объектілерді, олармен әрекеттерді, қатысушылардың әрекеттерін және тергеу әрекеттері жүзеге асырылатын жағдайды толығымен бекітуден тұрады. Осы мақсаттар үшін белгілі бір объектілердің ерекшеліктеріне байланысты суретке түсірудің арнайы әдістері жасалып, үнемі жетілдіріліп отырады.

Тергеу практикасында көбінесе суретке түсіру оқиға болған жерді тексеру, тінту, тану процесінде, оқиганың жағдайын қалпына келтіру кезінде (яғни, Қайта Құру кезінде), тергеу экспериментін жүргізу және айғақтарды тексеру кезінде қолданылады.

Оқиға орнындағы фототүсірілім оқиға орнындағы барлық заттар мен жағдайдың толық тіркелуін қамтамасыз етеді. Бекіту түсірілімнің арнайы түрлерін қолдану арқылы жүзеге асырылады, оның мақсаты фотосуреттерге түсірілген материалды белгілі бір жүйелеу және оның мазмұнын жалпыдан нақтыға логикалық ретпен ашу болып табылады. Осы мақсатты қамтамасыз ету үшін оқиға орнында: бағдарлау, шолу, түйін және егжей-тегжейлі түсірілім. Бұл бөлу белгілі бір дәрежеде шартты және тексеру процесінде дәйекті түрде пайда болатын жеке міндеттердің ерекшелігіне негізделген.

Кілт сөздер: *мәйіт, ереже, оқиға, эксгумация, фотосурет, кісі өлтіру қарулары.*

Мәйіт барлық жағдайларда дербес түсіру объектісі болып табылады. Оны суретке түсірудің маңыздылығы бірқатар себептермен түсіндіріледі: мәйітті суретке түсіру қажеттілігі, оны хаттамада нақты және дәл жеткізу мүмкін емес, оның қоршаған ортаға қатысты орнын белгілеу, ондағы жаралардың, көгерудің, әртүрлі іздердің өзара орналасуы мен конфигурациясын көрсету, оның киімінің жағдайы және т.б., оны ауызша сипаттау арқылы да жүзеге асыру мүмкін емес.

Мәйітті түсіру ережелері. Оқиға орнында мәйіт шолу, тораптық суреттерде, ал зақымданудың жекелеген іздері онда егжей-тегжейлі суреттерде тіркеледі. Тораптық суреттер мәйіттің өзінің жағдайының ерекшеліктерін, өлімнің басталу жағдайларын, оның қалпын, киімінің жай-күйін, өлтірілген немесе қайтыс болған адамның жеке басын

анықтауға болатын жеке ерекшеліктерін көрсетуі тиіс. Сондықтан мұндай суреттердің сериясы жасалады [1, 54]. Мәйітті әрқашан тексеру кезінде болған жағдайда суретке түсіру керек. Егер мәйіт бұтақтармен немесе басқа заттармен бүркемеленген болса, онда түсіру бүркемелеуді алып тастағанға дейін және одан кейін жүргізіледі. Мәйіт тең емес немесе беті көрінбейтін басқа позада болған кезде, ол сол позада суретке түседі. Түсірілім кезінде мәйітті тікелей қоршап тұрған жағдай үнемі жазылады. Бұл ретте кадрға өлімнің мән-жайын куәландыратын іздер мен басқа да заттар кіруі тиіс.

Кір немесе қанмен ластанған мәйіт жуылғанға дейін және жуғаннан кейін суретке түсіріледі. Мұздатылған мәйіт ерітілгенге дейін және одан кейін суретке түсіріледі. Тексеру барысында мәйіт аударылып, шешіліп, анықталған жаралар, абразиялар, көгерулер, мәйіт дақтары мен түрлі іздер суретке түсіріледі. Түсірілім әдетте үш нүктеден жүзеге асырылады: жоғарғы және екі жағынан. Мәйітті бас пен аяқ жағынан алып тастау ұсынылмайды, өйткені бұл перспективалық бұрмалануларға әкеледі. Мәйітті жоғарыдан алып тастаған жөн. Мұндай сурет оның позасы мен қоршаған заттарға қатысты өзара орналасуын айқын көрсетеді.

Мәйіт тығыз бөлмеде болғанда немесе оны бүкіл ұзындықта суретке түсіруге кедергі келтіретін заттармен қоршалған кезде олар сызықтық панорамалық түсірілімге жүгінеді. Ілулі мәйіт алдыңғы және артқы жағынан алынады. Егер оның барлық маңызды ерекшеліктерін түсіру мүмкін болмаса, онда түсірілім бүйір нүктелерден де жүзеге асырылады.

Егер мәйіттің жеке басы анықталмаса, ол тану түсірілімі қағидалары бойынша суретке түсіріледі. Қолда бар көгерулер, абразиялар, жаралар және басқа да іздер, сондай-ақ киім мен аяқ киімнің іздері масштабты түсіру ережелеріне сәйкес жақын суреттерде түсірілуі мүмкін. Көгеру, кадавер дақтары, абразиялар, жаралар қысқа уақыт ішінде түсін өзгертеді. Сондықтан мәйітті түрлі-түсті фотоматериалдарға түсіру ұсынылады.

Кейбір ерекшеліктері бөлшектелген мәйітке ие. Алдымен мәйіттің бөліктерін олар табылған жерде сол күйінде және олар табылған орамада суретке түсіреді. Содан кейін олар әр бөліктің суреттерін бөлек алады, содан кейін оларды біртұтас етіп жасайды және қайтадан суретке түсіреді.

Экспозиция кезінде қабірдің, қабірдегі табыттың, алынған табыттың, табыттағы мәйіттің жалпы көрінісі түсіріледі. Содан кейін мәйіт қоршаған ортадан оқшау суретке түседі. Егжей-тегжейлі және сәйкестендіру түсірілімдері жүргізілуі мүмкін.

Табылған мәйіт жасырылған жағдайларда (қоқыс, ағаш бұтақтары және т.б.), бағдарлау әдісімен суретке түсіру бастапқыда жүзеге асырылады, ал мәйіт міндетті түрде ол табылған түрінде тіркеледі. Содан кейін мәйіт маскировканы алып тастағаннан кейін суретке түседі [2, 52]. Фотосуреттердің саны және олардың бұрыштары қоршаған ортаның ерекшеліктеріне сәйкес анықталады. Мәйітті қоршаған ортаны шектеулі қамти отырып, шолып суретке түсіру әдісімен суретке түсіру міндетті талап болып табылады.

Маңызды тактикалық талап-мәйітті алғашқы анықтау жағдайында суретке түсіру (мұздатылған, қан мен кір дақтары бар және т.б.), содан кейін мәйітханада әдеттегі жағдайларда (ерігеннен кейін, таза және т.б.). Тоқтатылған немесе отыратын жерде табылған мәйіттер барлық жағынан суретке түсіріліп, қарау әдісімен, содан кейін мәйітханада. Жағдай түсірілімнің басқа нүктелерін пайдалануға мүмкіндік бермейтін жағдайларда, аяқ пен бас жағынан шолу фотосуретіне жол беріледі. Дәл осындай ереже мәйітті жоғарыдан суретке түсіруге қатысты.

Мәйітті суретке түсіру үшін тораптық суретке түсіруді де пайдалануға жол беріледі. Бұл әдетте оны толығымен немесе оның бірнеше жеке бөліктерін (бас пен иық, төменгі аяқтар мен аяқтар және т.б.) бекіту қажеттілігімен байланысты. Жатқан күйінде табылған мәйіт екі жағынан, 3-4 м қашықтықтан суретке түсіріледі және фотосурет бір кадр болуы керек. Егжей-тегжейлі фототүсірілім мәйітте табылған жеке зақымдарды (странгуляциялық атыз, абразиялар және т.б.) тіркеуге мүмкіндік береді. Бұл жаппай суретке түсіру ережелеріне сәйкес жасалады [3, 103].

Бөлшектелген мэйіт табылған кезде оның бөліктерін қоршаған ортаға сәйкес бағдарлы және шолу фотосуреті әдістерімен суретке түсіреді, содан кейін әрбір бөлікті жеке-жеке суретке түсіру (тораптық және егжей-тегжейлі суретке түсіру) жүргізіледі, мэйіттің бөліктерін табиғи тәртіппен біріктіргеннен кейін суретке түсіру аяқталады.

Оқиға орнында мэйіттерді түсіру бағдарлау, шолу, тораптық және детальды болуы мүмкін. Бағдарлы түсірілім кезінде мэйіт оны қоршаған ортаны қамти отырып суретке түсіріледі. Қандай да бір бүркемеленген мэйіт (бұтақтармен, жермен және т.б.) ол табылған күйінде бағдарлы тәсілмен суретке түсіріледі. Бағдарлы суреттердің саны оқиға орны жағдайының ерекшеліктерімен айқындалады. Алайда, тек бір позициядан түсіріліммен шектелу ұсынылмайды.

Сонымен қатар, мэйіт жеке - жеке суретке түсіріледі, қоршаған ортаны шектеулі түрде қамтиды (шолу түсірілімі), Маскаланған мэйіт суретке түсіру кезінде алдымен ол табылған түрінде, содан кейін маскировка алып тастағаннан кейін түсіріледі.

Мұздатылған мэйіт бастапқы түрінде және ерігеннен кейін суретке түсіріледі. Қанмен, балшықпен және т.б. ластанған мэйіт бастапқы күйінде және мэйітханада жуылғаннан кейін суретке түседі. Ілулі және отыратын жерде тұрған мэйітті мүмкіндігінше төрт жағынан шолу тәсілімен суретке түсіру ұсынылады.

Мэйіт әрқашан адам өлтіру, өзін-өзі өлтіру немесе адам өліміне әкелетін жазатайым оқиға болған жерде басты объект болып табылады. Сондықтан, суретке түсіру кезінде мэйіт оны қоршаған ортамен бірге фотосуреттегі суретте оның орналасқан жерін бағалауға болатындай етіп суретке түсірілуі керек. Мэйіт, оның қалпы, жанында тұрған заттар, іздер (мысалы, қан іздері) тораптық түсіру ережелері бойынша суретке түсіріледі.

Бұл жағдайда сіз бір түсіріліммен шектеле алмайсыз. Олар жәбірленушінің жағдайы мен позициясы туралы толық түсінік алу үшін жеткілікті болуы керек. Ол үшін суретке түсіру әр түрлі, кем дегенде екі нүктеден жасалады. Перспективалық бұрмалануды болдырмау үшін мэйіт екі жағынан суретке түседі. Аяқ пен бас жағынан суретке түсіруге мэйіттің қалпы немесе ондағы зақымданулардың орналасқан жері тек осы нүктелерден суретке түсіру кезінде неғұрлым анық көрсетілген жағдайларда ғана жол беріледі. Орынды, сондай-ақ алып тастау мэйіті үстінен ірі планмен. Ол үшін кең бұрышты линзаларды қолданыңыз немесе панорамалық суретке түсіріңіз.

Перспективалы бұрмалануды болдырмау үшін мэйіттің аяқ немесе бас жағынан шолу түсіріліміне тек ерекше жағдайларда, жағдайлар түсірілімінің өзге нүктелерін пайдалануға мүмкіндік бермейтін және осы позициядан аяқтың немесе бастың жағдайы жақсы көрінетін жағдайларда ғана жол беріледі.

Мэйітті жоғарыдан ең төменгі биіктіктен суретке түсіру үшін кең бұрышты линза немесе панорамалық түсірілім қолданылады. Осы тәсілдеріне асығады және бүйірлік түсіру мэйітті болмайтын аулақ қажетті қашықтық.

Бағдарлы және шолу фототүсірілімі екі немесе төрт жағынан (айқастырмалы түсірілім) жасалуы мүмкін.

Түйінді суретке түсіру кезінде, әдетте, мэйіт бір уақытта бүкіл немесе бірнеше мэйіттің бөліктері жазылады. Мысалы, бас және жоғарғы дене, аяқ және төменгі дене және т.б. жатқан мэйіт әдетте бүйірден суретке түседі - екі жағынан 2-3м қашықтықта (мэйіттің ұзындығына және оның позасына байланысты) және жоғарыдан ол бүкіл кадрды алатындай етіп түсіреді [4].

Детальды түсіру әдісімен мэйітте бар зақымдануларды (жаралар, сыдырылған жерлер, көгерген жерлер, стрингуляциялық ойықтар және т.б.) ірі жоспарда ауқымды суретке түсіру қағидалары бойынша бөлшектелген мэйіттің бөліктерін ең алдымен олар табылған жерде қоршаған ортамен (бағдарлы және шолу түсірілімдері) бірге суретке түсіреді. Содан кейін олар мэйіттің әр бөлігін бөлек ұстайды (түйін және егжей-тегжейлі суретке түсіру), соңында барлық бөліктерді бір-бірімен табиғи ретпен байланыстырады.

Мәйіт табылған кезде оның орнын ауыстыруды болдырмау қажет, ал оны мәжбүрлі түрде ауыстырған жағдайда орналасқан жерін, қалпын және төсегін анықтау қажет.

Мәйітті қарау барысында киімге, ерекше және белгілерге, жанғыш заттардың ықтимал қалдықтарына, сондай-ақ объект жанғанға дейін немесе одан кейін қашан қайтыс болғанын анықтауға мүмкіндік беретін белгілерге назар аудару қажет. Киімнің қалдықтары мен мәйіттің төсегі (жер, еден) жанғыш затты анықтау үшін мұқият зерттеледі.

Қайтыс болу себебін анықтау тергеу немесе өзге де тексеру іс-әрекеттерін жүргізуге байланысты адамның мәйіті табылған жерді қарап тексеру кезінде суретке түсіруге жатады:

- мәйіттің немесе оның бөліктерінің қоршаған жерге немесе жағдайға қатысты табылған жері, мәйіттің жай-күйі және оның айналасындағы заттар мен іздерді қарау орнында орналастыру;

- мәйіттің қалып-күйі және ол қарап-тексеру сәтінде тұрған немесе оны ауыстырғанға дейін немесе қарап-тексеру алдында тасымалданғанға дейінгі бетінің жай-күйі;

- киімнің жағдайы, дене жарақаттары, өлімнің себебін көрсетуі мүмкін заттардың жағдайы;

- қан іздері, адам ағзасының секрециялары, мәйітпен тікелей байланысты басқа да іздер;

- кісі өлтіру қарулары немесе өлімге себеп болуы мүмкін құралдар, оқиға орнындағы олардың іздері;

- қылмыскердің аяқ киімінің, қолының, денесінің басқа да бөліктерінің іздері, оның қоршаған заттар мен жағдайға жасаған өзгерістері;

- қылмыскер қалдырған немесе жәбірленушіге тиесілі заттар мен заттар;

- қажет болған жағдайда өлтірілген адамның бетіндегі белгілер.

Егер мәйіттің табылған жері ашық жер (өріс, көше, алаң) болып табылса, онда фотосуреттерде:

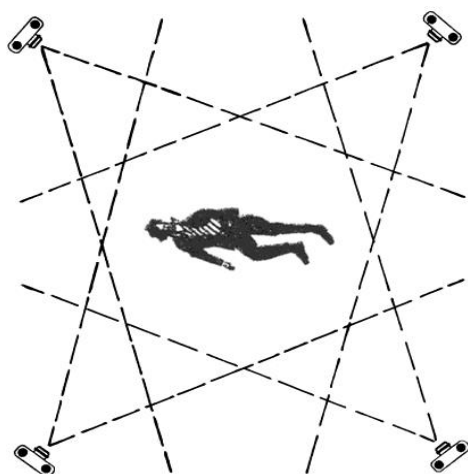
- қоршаған аумақ пен оның нақты орналасқан жерін анықтауға мүмкіндік беретін бағдарлар;

- қаза тапқан адамның, қылмыскердің осы жерге ықтимал немесе белгіленген жол жүру және одан кету жолдары (мәйітті басқа жерден жеткізген жағдайда-жеткізудің ықтимал жолы);

- мәйітті, іздер мен заттарды тексеру орнына жалпы орналастыру.

Суретке түсірудің осы кезеңінде, ең болмағанда, тексеруге жататын учаскенің шекарасын және ең маңызды іздерді, заттай дәлелдемелерді, заттар мен жиһаз бөлшектерін орналастыруды анықтау қажет. Бұл фотосуреттің нүктелері мен бағыттарын таңдауды жеңілдетеді. Мәйіттің немесе оның бөліктерінің осы табылған жеріне тән белгілер мен мән-жайларды: тұрғын үй құрылыстарынан қашықтығы немесе оларға жақындығы; қарап тексеру учаскесінің шолғыштығы; оған қол жеткізу мүмкіндіктері толық бейнеленетіндей шамада және көлемде суреттерде ұсынылуға тиіс екенін ескеру қажет.

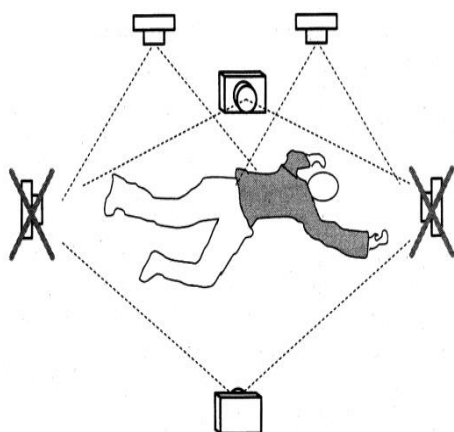
Көбінесе мәйіттің өзі, заттай дәлелдемелер бір-бірінен едәуір қашықтықта орналасқан, ал түсірілім объектілері кең аумақ болып табылады. Мұндай жағдайларда суретке түсіру түсірілімнің жоғары орналасқан нүктелерінен (үйдің төбесінен немесе балконынан, ағаштан, жылжымалы өрт сатысынан, көпірден) жүргізіледі, суретке түсіру үшін орташа форматты фотоаппараттар, телефото линзалар, панорамалық түсірілім қолданылады. Бекітілген аумақтың өте үлкен мөлшерімен мәйіттің табылған жерін тексергеннен кейін бағдарлау түсірілімін жүргізген жөн.

Сурет 1.1. Мәйітті крест тәріздес түсіру

Мәйіттің жалпы жағдайы жақын орналасқан жылжымайтын заттарға (ағаш, қабырға және т.б.) назар аударып отырып бекітіледі. Түсіру бағыттары мен олардың саны жер бедерінің ерекшеліктерін, мәйіттің табылған жерін шолу жағдайларын анықтайды. Мәйіт табылған жердегі барлық элементтердің ең дәл байланысын мәйіттің осіне 45° жақын бұрыштарда крест тәрізді түсіру береді (сурет 1.1).

Егер түсіру шарттары осы ұсыныстарды орындауға мүмкіндік бермесе, мәйіттің жағдайы дене пропорцияларының минималды бұрмалануын қамтамасыз ете отырып, ең үлкен шолуы бар бағыттардан суретке түседі. Нысанға дейінгі қашықтық түйінді түсіруге қажетті қашықтықтан сәл асады. Жоғарғы нүктелерге артықшылық беріледі. Жағдай объектілері арасындағы қашықтық туралы нақты деректер Іс үшін маңызды болуы мүмкін жағдайларда өлшемдік фотографиясының әдістерін қолданады.

Сурет 1.2. Мәйітті суретке түсіру ережесі (жоғарғы және бүйір)

Жатқан мәйіттің позасы үш бағытта бекітіледі: бүйірінде -қарама-қарсы жағынан, оның осіне перпендикуляр және жоғарыдан (сурет 1.2). Түсіру нүктелері мәйіттің ортасына қарсы еденнің (жердің) бетіне 45° бұрышпен орналастырылады. Бас пен аяқтан, әсіресе жақын қашықтықтан түсіру ұсынылмайды, өйткені дененің пропорциялары өте бұрмаланған. Жоғарғы нүктелерден түсіру кезінде объективтің оптикалық осі мәйіттің орналасу жазықтығына перпендикуляр бағытталған. Зақымдар мен ерекше белгілер (жаралар, қанталаулар, туатын дақтар, татуировкалар) жоспарлы түсіру қағидалары бойынша сызықтық масштабпен бекітіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шалқарова (Ким) И.А., Кан А.Г.К вопросу о зарубежном опыте использования нетрадиционных методов в раскрытии и расследовании преступлений (ретроспективный обзор) // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Серия: юридическая. - 2018. - №1. - С.276-281.
2. Губайдуллин Ж. Криминалистика в расследовании экономических правонарушений // Вестник органов государственных доходов Республики Казахстан. - 2017. - №10. - С.9-10
3. Медетбек А.Е. Методологические проблемы науки криминалистики // Правовая реформа в Казахстане. - 2017. - №2. - С.32-35.
4. Шакенов А.О. Криминалистика: теория және тәжірибе учебно-методический комплекс для специальности: 7М04207803 - Судебно-прокурорская деятельность - 2 года обучения. - Караганды: КарМУ, 2020. - Б.ц.

ОСОБЕННОСТИ ФОТОГРАФИРОВАНИЯ МЕСТА ОБНАРУЖЕНИЯ ТРУПА

Ашимова Д.И.

В статье рассматриваются теоретические аспекты криминалистического фотографирования как средство точной и объективной фиксации, которое используется в ходе производства следственных действий и при проведении оперативно-розыскных мероприятий. Особое внимание уделяется задачам применения криминалистического фотографирования, при производстве следственных действий, которые заключаются в более полном закреплении в материалах дела наблюдаемых объектов, действий с ними, действий участников и той обстановки, в которой осуществляются следственные действия. Для этих целей разработаны и постоянно совершенствуются специальные приемы фотографирования применительно к особенностям тех или иных объектов.

В следственной практике наиболее часто фотосъемка применяется в процессе осмотра места происшествия, обыска, опознания, при воссоздании обстановки события (т.е. при реконструкции), при проведении следственного эксперимента и проверки показаний на месте.

Фотосъемка на месте происшествия обеспечивает полноту фиксации всех предметов и обстановки на месте происшествия. Фиксация осуществляется путем применения специальных видов съемки, целью которой является определенная систематизация запечатленного на фотоснимках материала и раскрытие его содержания в логической последовательности от общего к частному. Для обеспечения этой цели на месте происшествия выполняют: ориентирующую, обзорную, узловую и детальную съемку. Это деление до некоторой степени условное и основано на специфике отдельных задач, последовательно возникающих в процессе осмотра.

Ключевые слова: *труп, правило, инцидент, эксгумация, фотография, оружие убийства*

FEATURES OF PHOTOGRAPHING THE PLACE OF DISCOVERY OF A CORPSE

D. Ashimova

The article discusses the theoretical aspects of forensic photography as a means of accurate and objective fixation, which is used during the production of investigative actions and during operational search activities. Particular attention is paid to the tasks of using forensic photography in the production of investigative actions, which consist in a more complete fixation in the case materials of the observed objects, actions with them, actions of participants and the environment in which investigative actions are carried out. For these purposes, special techniques of photographing have been developed and are constantly being improved in relation to the features of certain objects.

In investigative practice, photography is most often used during the inspection of the scene of the incident, search, identification, when recreating the situation of the event (i.e., during reconstruction), when conducting an investigative experiment and checking the testimony on the spot.

Photographing at the scene of the incident ensures the completeness of the fixation of all objects and the situation at the scene. Fixation is carried out by using special types of shooting, the purpose of which is a certain systematization of the material captured in photographs and disclosure of its content in a logical sequence from general to particular. To ensure this purpose, at the scene of the incident, they perform: orientation, survey, nodal and detailed shooting. This division is somewhat conditional and is based on the specifics of individual tasks that consistently arise during the inspection.

Keywords: *corpse, rule, incident, exhumation, photograph, murder weapon*

ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУ ЖӘНЕ БАЛАЛАРДЫ СӨЙЛЕУГЕ ҮЙРЕТУ – ҚОҒАМ ТАЛАБЫ

Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С.

Мақалада авторлар мектепке дейінгі және бастауыш сынып балаларының ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға қатысты мәселелерді қарастырады. Сөйлеудің қазіргі таңда маңызын арттыру мақсатында оқыту бағдарламаларына бастауыш мектеппен байланыста жаңаша курстар енгізіліп отырғанын сөз еткен.

Кілт сөздер: *әдістемелік нұсқау, ауызша сөйлеу, жазбаша сөйлеу, вариативті бағдарлама ғалым-әдіскерлер, сөйлеу, оқылым, жазылым, айтылым*

Кіріспе бөлім. Ғылым жолы болжаған ізденіс нәтижелеріне жету, теориядан практикаға өту болғанда ғана мәртебелі, табысты болмақ. Бұл, әсіресе, бір мамандық төңірегінде жылдар бойы үздіксіз еңбек етуді қажет етеді. Өткен ғасырдың 70-90 жылдары республика бойынша қазақ тілінде мектепке дейінгі және бастауыш сынып педагог мамандарын даярлайтын екі-үш жоғары оқу орны осы үддеден шыға алды. Бұл ойыма дәлелдерім–өз оқу орындарында осы аталған мамандықтарға оқулықтар жазып, тынбай еңбек еткен С. Рахметова, Х. Қожахметова, А.К. Меңжанова, Қ. Аймағамбетоваларды ізденуші аспирант кезімде Алматыға барған сапарларымда жоғарғы оқу орындарында талай рет еңбек үстінде көргендігім. Олар дайындаған әдістемелік нұсқауларды, оқыту мен тәрбиені ұштастыра жүргізу мәселесін ұсынып, көркем-әдеби тілдің баланың танымын толықтыруда, ана тілінде таза сөйлеуге үйретуде, ұлттық санасын сомдауда тиімді әдістерін әлі де оқулықтардан кездестіреміз. Қырық жыл бойы «Әліппе» оқу құралын жазу ұжымын басқарып, өзі бас автор болып келген, мектеп қабырғасынан көркем жазуды меңгертетін, грамматикалық талдауды шемішкеше шағатын сауатты ұрпақ сомдауда ерекше еңбек еткен Әуелбаев Шәріп ағай сексенге қараған шағында да ізденісте жүретін, ғылымда өз үлесін қалдырып кеткен ғалым еді. 90-жылдары қарттыққа бой алдырмай, І.Жансүгіроав атындағы Талдықорған педагогикалық институтында алғаш ашылған филология факультетінің қазақ топтарына доцент-профессор лауазымында қызмет етті. Фонетист ғалым Алматыдан арнайы шақыртылып, институт жатақханасынан берілген бір бөлмеде еліміз тәуелсіздік алған жылы әліппенің жаңа нұсқасын құрастырғаны көз алдымда. Кейінгі әліппеге қатысты тартыстардың басылуына А.Байтұрсыновша қоғам талабын орындаған, ұлы педагогтің ісін жалғаған осы кісілердің рухы деп білеміз.

Негізгі бөлім. «Қазақстанның ұлттық басымдығы: балалар және білім» тақырыбындағы биылғы тамыз конференциясында мектепке дейінгі білімнен бастап жоғары оқу орындарына дейін қызмет ететін педагогтерге ой салған ерекше баяндамалар тыңдалды. Түпкі мақсат– балабақша тәрбиешілері мен мектеп мұғалімдері жүргізетін оқу-тәрбие жұмыстарын сапалы ұйымдастыру, әр баланың табиғи дарындылық қасиеттерін айқындауға, педагогикалық үдерісте жеке-дара қабілеттерді дамытуға назар аудару. Ал бала болсын, үлкендер болсын, біздіңше, олардың сөйлеу қабілетінен бойына жиған білімі мен ана тілінің ережелеріне байланысты қалыптасқан құзыреттіліктері байқалмақ.

Жаңғыртылған бағдарламалар іске қосылып жатқан қазіргі заманда мектептердегі оқу-тәрбие мазмұны жаңаша толықтырылып, жергілікті оқу орындарының мамандыққа орай білім бағдарламаларын әр факультет өздері құрастыруға еркіндік берілген. Осыған дейін мектеп қана емес, балабақшадан тұлға даярлаймыз деп теорияда, практикада дп сан-сакқа қараған жорамал әдістер ұсынылып келді. Ұлттық мүддені ұмытып, әлемдік жаңалықтарға құлақ асудамыз. Балаларымыз да, оқушыларымыз ана тілін қорсынып, еуропаланып бара жатқандығы тарихи шындық.

Осы мәселеге, сонымен қатар, оқыту, тәрбиелеу ісінде балабақша-мектеп-жоғарғы білім беру бағдарламаларында тығыз байланыс орнықтыруға назар аударуға қазір қажеттілік туындап тұр.

Өткен оқу жылында факультетімізде «Мектепке дейінгі мамандарды даярлау: Теориядан практикаға» атты республикалық онлайн семинар өткізілді. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, мектепке дейінгі, әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану білім беру бағдарламаларының жетекшісі, профессор У.Қ. Қыяқбаеваның «Заманауи педагог тәрбиешінің кәсіби дамуы: жаңа мүмкіндіктері мен бағыттары», Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының докторы, профессор С.Н. Жиенбаеваның «Мектепке дейінгі ұйымдарға маман даярлаудың инновациялық бағыттары», «Мектепке дейінгі балалық шақ» республикалық орталығы» РММ директоры М. Е. Адамованың «Мектепке дейінгі білім беру: іс-тәжірибе және перспективалар», «Алматы облысы білім басқармасының Талдықорған қаласы бойынша білім бөлімі» мемлекеттік мекемесінің «№42 балабақшасы» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорнының меңгерушісі, Г.Д. Тұлымшақованың «Мектепке дейінгі ұйымдарда тәжірибеге негізделген білім беру ресурстарын қолдану» және осы семинарды ұйымдастырып отырған педагогика және психология факультетінің деканы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ыбыраимжанов Қалибек Тұрдығазыұлының «Болашақ педагог - тәрбиеші мамандығына даярлау мәселесі», психология, атармыш кафедраның қауымдастырылған профессорлары А.А. Капенова мен А.Б. Бакраденованың «Қазіргі мектеп жасына дейінгілердің ойлауы мен сөйлеу тілін байланыста дамытудың болашақ тұлға тәрбиелеудегі маңызы» тақырыптарына жасалған баяндамаларында теориялық тұшымды ойлар айтылды. Тәжірибелі тәрбиешілердің ойын сабақтары ұсынылып, баға берілді. Байқалған мәселе – тәрбиеленушілердің сөйлеуі мен тәрбиешілердің балалармен сөйлесулері жаттанды, алдын ала дайындалғандығы қылаң беруі. Дегенмен, бір кездесумен нақты мүддеміз, білімгерлерді бүгінгі күн талабына сәйкес біліммен қаруландыру және практикалық іс-дағдыларға баулу мәселелері республика көлемінде заманауи шешіле қоятынына көз жеткізе алмадық. Біздіңше, ұсынылып жатқан жаңаша көзқарастар мен қазіргі қоғам жағдайы балаларды мектепке даярлау үдерісін де, білім беруді де, үлкендер мен балалардың өзара қатынасының формаларын да, балалардың күнделікті іс-әрекеттерін де әр облыста жергілікті ерекшеліктерді ескере отыра жаңғыртуды, ғылыми потенциалды жетілдіре түсуді талап ететінін байқатты. Факультет жанынан магистратура, докторантура ашылуы, ғалымдарымыздың (Ыбыраимжанов К.Т., Майлыбаева Г.С., Жолтаева Г.Н. т.б.) оқытуды жаңғыртуға бағытталған ғылыми жобаларының орындалып жатқандығы осының айғағы. Бұл еңбектер қарашаңырағымыздың 50 жылдық мерейтойына арналған табыстар болмақ.

Десек тағы, қоғам дамуында мектепке дейінгі білім беруді, оның вариативтілігін (көпнұсқалылығын) анықтау жергілікті жердің теоретиктері мен практиктерінің қазіргі таңда бірлесе жүзеге асыратын мәселесі болып тұр.

Болашақ тұлға тәрбиелеу ісі білім тінін баптаудан, таза тілін қалыптап, дамытудан басталмаса, оқыту мен тәрбиелеуде жоғарыда атап өткен ғалымдарымыздай, шынайы ізденетін, ғылымға үлес қосатын магистранттар мен докторанттар алға шықпаса, бұл ғылымнан, әдістемелік жаңғыртулардан не пайда? Ендеше, әр білім саласында ұлтымыздың болашағына елжанды, білімге, ғылымға өз қосары бар сауатты да талапты жастар келуіне оқу орындарындағы патриот педагогтер атсалысулары керек. Өйткені қазір халық плюрализмге ашық жол ашуда. Қайсыбір жобаның іске аспай қалуы, қайбір оқулықта қандай қателер бар екендігін кейде жөнімен, кейде жөнсіз жария етушілік белең алуда.

Бір ғана мысал: осы күндері желіні шулатып, ел арасына «Жазбаша сөйлеу деген не?» деген сұрақпен 2-сыныптың «Қазақ тілі» оқулығын құрастырушыларға артық сөздер бағытталды, жаңалықты білмеушіліктен ащы да адуынды сын айтылды. Бұл хабарлама қоғамда әдіскер ғалымдар туралы жағымсыз пікір тудырды. Біз ғылымның АҚТ дамуына орай алға басып, оқу құралдарының мазмұны өзгере бастағанын көпшілікке жеткізуді міндет деп санаймыз.

Сөйлеудің ауызша түрі мектепке дейінгі кезеңде қалыптастырылады. Жеткізілетін ойдың түсінікті болуы үшін баса назар аударатын міндет – бала тілінің дыбыстық жағының жолға қойылуы. Мектепке кейбір балалар дыбыстарды анық айтпай келетіні өз алдына, қазіргі көптілділік жағдайында өзге тілде сөйлейтін балалар қазақ тіліне тән дыбыстарды мәтін оқу кезінде орфоэпиялық қырынан дұрыс дыбысталуын сақтамай жатады. Балабақшада арнайы ұйымдастырылып тұратын сөйлеуді дамыту оқу қызметінде әрдайым фонетикалық ойындар мен тілдік жаттығулар арқылы балалардың айтылуында қателер жіберілетін дыбыстар жаттықтырылып тұруы тиіс.

Ал бастауыш оқыту сатысында дыбыстардың айтылуымен қатар дұрыс жазылуына ерекше мән беріледі. Орфоэпия – айтылым жүйесі, орфография – бір тұтас жазу жүйесі. А. Байұрсынов кезінде «Сауаттау әдісі» деп атаған әдістемелік бастамасы ана тілінің рухани және әлеуметтік мәнін сақтап, жазудың сауатты болуы арқылы оқушылардың мәтінді жеңіл түсінуіне жол ашты [1]. Тілді коммуникативті қатысым тілі ретінде зерттеген ғалым Ф. Оразбаева : «Жазбаша сөйлеу «жазу» (жазудың түрлері, әріптің жеке өзі т.б.) деген мағынаны емес «жаза білу», «ойынды басқа біреуге түсінікті болу үшін, қағаз бетінде сауатты жеткізе білу» дегенді білдіреді» деп анық жазды [2].

Сөйлеу – тілдік тұлғалардың (сөз, сөз тіркесі, сөйлем, мәтін) графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген әрекет. Жазуды меңгеріп бастағаннан баспа түрінде оқушылар ұялы телефондары арқылы өзара хат жазыса бастайды, бірнеше тақырып аясында өз ойлары жазылған мәтіндермен алмасып жатады.

Заманның, қоғамдық қатынастардың өзгеруіне қарай туындап отырған екінші мәселе – әріптік таңбалар арқылы балалардың дұрыс жаза білу ережелерін бейнежазбалармен алмасқанда ұстанбауы. Орфографиялық ережені меңгермей, жазуды да, тілді де сауатты меңгеру мүмкін емес. Қазіргі таңда орфографиялық норманы сақтау, қабылданған орфографиялық ереже бойынша жазуға машықтану – әр адамның міндеті. Ауызша сөйлеуде де, жазбаша сөйлеуде де тіл мәдениетін сақтау өркениетті қоғам көрінісі, оның халқының мәдени дамуының көрсеткіші.

Қазіргі оқулықтарда «сөйлеу» мен «сөйлесу» терминдерінің орынды қолданылмауынан ата-аналар мен мұғалімдердің ой-пікірлерінде жаңсақ түсініктер байқалуда.

Сөйлесу – жағдаятқа байланысты әрдайым болып тұратын, сөйлеушінің жағдаятқа қарай түрлі ым-ишарат, бет-әлпеттік толықтырулармен келетін тілдесімі. Ал тақырыптық әңгімелесу – сөйлесуге қарағанда, тақырыптан тарқатылатын толыққанды әңгімелесу. Ойды толық жеткізу үшін әңгімелесушілердің сөздік қоры бай, тілдік құралдары жеткілікті болуы тиіс.

Оқушыларға 2-4 сыныптарға арналған «Әдебиеттік оқу» бағдарламасында «Тыңдалым және айтылым», «Оқылым», «Жазылым» делініп берілген сөйлеу әрекетінің түрлері прагматиканың «дискурс» (ауызша сөз), «мәтін» (жазбаша) терминдерінің аралас-құрмалас қолданылатынына шүбәсіз сендіреді. Өйткені жазылып алынған мәтін тезисі лектордың сөзіне көмекші ғана материал. Ал лектордың, баяндамашының вербальді (мәтінге сүйене), вербальді емес (ым-ишара, қимыл-бейне, ментальді таңба-белгілер) сөйлеуі оның біліміне, ой-санасына, жұрт алдында сөйлей білу тәжірибесіне, бай, әдеби тіліне байланысты. Оқушылар сөзіне жетекшілік жасай алуы үшін, тіл-әдебиетке деген оқушы қызығушылығын тудыра алуы үшін мұғалімнің өзі мәтінді тіл білімі мен әдебиеттану теориясына сүйене жеткізе алуы керек.

Оқушылар сөз өнеріне қазақ тілі және әдебиеттік оқу пәндері негізінде төменгі оқыту сатысынан бастап үйретіледі. Бала жанын эстетикалық ләззатқа бөлейтін мәтіндерді ерекше дарынды, шығармашыл оқушыларға талдатуға болады. Ол үшін оқытушының өзі мәтін теориясын тереңірек білгені абзал. Біздің мамандықтарға берілетін білім бағдарламасына «Мектепке дейінгі және бастауыш сынып балаларының сөйлеу әрекеті» деген курс осыған байланысты енгізіліп отыр. «Мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлері» деген арнайы курсты әзірлеу, оны жүргізе алуға білімгерлерді үйрету – уақыт күттірмейтін келешек мәселесі. Өйткені бүгіндері оқылым көбейіп, жазылым әрекетінің азаюы оқушылардың функционалдық сауаттылығын жоюда десек артық айтқандық емес.

Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыра оқытуды зерттеген ғалым А. Жапбаров сауатты жазуда орфографияға қатысты кездесетін қиындықтарды былайша жіктейді:

1. Фонетикалық, морфологиялық тарихи ұстанымдардың өзгешеліктері мен ерекшеліктерін жан-жақты ескеру;
2. Екпін, интонацияға байланысты дұрыс жазылуды қадағалау;
3. Қазақ тілінде еріндік, езулік дауыстылардың жазылуына ерекше мән беру;
4. Жуан, жіңішке дыбыстардың фонемалық қасиетін еске сақтау;
5. Дауыссыз дыбыстардың айрықша белгілерін дұрыс меңгеру, т.б.[4]

Мектептер үшін білім беру стандартында «Қазақ тілі» пәнін оқытудың басты міндеттерінің бірі ретінде: «...қазақ тілінде сөйлеу және жазу икемі мен дағдыларын қалыптастыру»- деп көрсетілген. Оқушыларды сауатты жазбаша сөйлеуге дағдыландыру үшін жазбаша қатысымның ерекшеліктерін анықтап, ол бойынша оқушыда қалыптастырылатын икемділік пен дағдылар жүйесін белгілеп алу көзделген. Оқушының орфографиялық икемділігі мен дағдысын қалыптастырудың, сауаттылығын дамыта оқытудың А. Жапбаров үш жүйесін көрсетеді:

Біріншісі – Тіл дамыту жүйесі.

Екіншісі – Оқушылардың сөйлеу әрекетін белгілі қалыптастыру және жетілдіру.

Үшіншісі – Оқытуда қатысымдық әдістің мәні қажет [4,76.].

Ана тілін жетік меңгермеген тұлғалар сөздік қорын дамытуды, жиі қазақы тілдік ортада сөйлеу әрекетіне араласуы, яғни коммуникативтік тілдік қатынасқа жиі түсуді жадына ұстауы шарт.

Тіл дамыту жүйесін тіл дамыту міндеттері мен кезеңдеріне қарай сараптасақ, мектепке дейінгі кезеңде бала алдымен сөздерді қабылдай бастайды, 3 жаста сөз тіркестерімен, қарапайым сөйлемдермен тілдік қатынасқа түседі. 4-5 жаста морфологиялық, синтаксистік тұлғалардың жеңіл түрлерін, тек 6 жасқа қарағанда өз ойын сөйлемдердің грамматикалық мағыналарын сақтап, өзара синтаксистік байланыста жеткізе алатын деңгейге көтеріледі. Еске ұстайтын жайт: мектепке дейінгілердің қарапайым ауызекі сөйлеу тілі дамытылады.

Бастауыш оқытуда жазбаша сөйлеу туралы түсінік алғашқы сабақтарда берілсе, оған қатысты орфографиялық, грамматикалық ережелерді сақтап сөйлеуге оқушылар 4-сыныпта жаттыға бастайды. Ойды мазмұнды жеткізуге оқушылар бастапқыда ауызша дағдыланады, жазба мәтін түрі – ауызша мазмұндауға «Ана тілі» сабақтарында соңғы тоқсанда үйретіледі. Оқушы шағын әдеби мәтіндерді (шағын мазмұндама, шығарма) құрастыруға «Қазақ тілі» сабақтарында 5-ші сыныпқа өтер алдында машықтанады[3].

Баланың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамытудың межелі деңгейі – байланыстырып сөйлеуді дамыту. Әдіскер ғалымдар баланы деңгейге жеткізу үшін тіл дамыту жұмысын сөздіктен бастауды ұсынады. «Оқушы бала айналасындағылармен дұрыс тілдік қатысымға баруы үшін сөздерді дұрыс таңдап, орфоэпиялық және орфографиялық жақтан дұрыс айта алуы, жаза білуі керек. Сөздікті дамытуға қатысты алғашқы жұмыстарды ұйымдастыруда мектеп оқушысы сөздің мағынасын тек білуі мен түсінуі үшін ғана емес, оны тұлға ретінде оқып-қабылдауына да мұғалім қатты назар аударады. Мысалы, 2 сыныптың қазақ тілінде «Ы,і дыбыстарына аяқталған сөздерге у дыбыс қосылса, -ы, -і түсіп қалады» деген емле ережесін жатқа білген оқушы бұл тоқы-тоқу, оқы-оқу, тасы-тасу, торы-тору сөздерін дұрыс жазумен қатар, басқа етістік тұлғасына айналып кететінін аңғарады [5].

«У» дыбысының қай жағдайда дауысты, қай жағдайда дауыссыз болатыны, жай «и» мен қысқа «й» таңбаларының дауыссыз, дауысты делініп бөлінуі, «и» дыбысының алдында ы,і естілгенімен, жазылмайтын ерекшеліктері жазылу үлгілерімен және сөздікті дамыту тәсілдерімен беріледі. Нәтиже сабаққа дейін өтілетін «я», «ю» қосарлы дыбыстарының емшелері: қандай сөздерде (миуа, хайуанат) естілуі бойынша жазылатыны

түсіндіріледі. Айтылуы, жазылуы әрқелкі сөздерге (кітап, күрек, күздік) түсініктер беріліп отыруы, әр сабақ тақырыбына қарай берілген дауыссыз дыбыстардың орфографиясы (жазылу нормасы) оларға қатысты сөздерді мағыналық жақтан таныстырылып отыруы оқушылардың сөздік қорын дамытады», - деп көрсетілген «Бастауышта қазақ тілін оқыту әдістемесі» оқу құралында [6].

Қазіргі кезде техника тілінде орфографиялық ауытқуларға жол беріліп жатады. Бір-біріне хабарлама жазғанда оқушы балалар сөздердің жазылуына мән бермейді, қалай болса, солай жазады. Мысалы, бала біріккен сөздің емлесін игеру үшін күрделі сөздер туралы біліммен қоса, біріккен сөздің жазылу емлесін білуі керек. Сауаттылықтың негізі мектептен қалыптасатындықтан, әдіскер ғалымдар емлені оқытуға ертеден көңіл бөлген. Ахмет Байтұрсынов «Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне – бірі қиындасып жалғасуын, дағдысын білу керек. Әр халықтың дағдылы жолы, қисыны, дағдысы болады» деген. Бұл – емленің фонетикалық ұстанымы, яғни сөйлеуде дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, ықпалын тигізіп, ұласа айтылуы.

Қазақ тілінің қалпын сақтап, үндестік заңы бойынша дұрыс жазуды әдіскер ғалымдар Ә. Жүнісбеков, С. Мырзабековтер қоштап, бүгінгі таңда оқушыларға фонетикалық ұстанымның ескерілуі енгізілді. «Мұғалімдер күрделі сөздерді жазуда кеңестік заман ғылымында К.М. Мусаев жіктеп берген ұстанымдарды ескерулері керек» деп көрсеткен ғалымдар. Олар:

1. Фонетикалық ұстаным. Бұл ұстаным бойынша күрделі сөздің бір компоненті фонетикалық өзгеріске түссе, онда сөз бірге жазылады. Мысалы, бұл күн – бүгін..., белдің бауы – белбау.

2. Мағыналық ұстаным. Бұл ұстаным бойынша сөздер бірігіп жазылады: 1) бір компоненті дербес мағынасынан айрылған күрделі сөздер. Мысалы, ақсақал, итмұрын; 2) Антропонимдердің атаулары бірігіп жазылады. Аллаберген; 3) Аң, жәндік атаулары бірігіп жазылады. Мысалы, тасбақа; 4) Топонимдер бірігіп жазылады. Мысалы, Ақтөбе, Талдықорған; 6) Күрделі қысқарған сөздер біріктіріліп жазылады.

3. Ұғымдық мағыналық ұстаным. Бұл ұстаным бойынша бір ұғымды білдіретін күрделі сөздер бірге жазылады. Мысалы, «баспасөз, шикізат» делінген. Біразға дейін осы ережелер ескерілмей келді. Мысалы, Талды-қорған, Қызыл ағаш т.б.

Бастауыш оқыту оқулықтарында қазақ тілінің ережелерін негіздеген А. Байтұрсыновтың, әдіскер ғалымдар Ш. Сарыбаевтың, Ж. Шакеновтың әдістемелік ұстанымдары анық байқалады. Бұрыннан-ақ морфологиялық ұстаным бойынша орфографияны меңгерту үшін алдымен мынадай топтастыру ұсынылған:

1. Түсіндіру емлесі. Мұғалім жазылу қиын сөздерді жазып көрсете отырып түсіндіреді.
2. Көздік емле. Мұғалім жазылуы қиын сөздеді күн ілгері жазып қояды.
3. Жат жазу. Орфографиялық жағынан талқыланған сөзді оқушылар өз беттерімен жазады.
4. Аралас жазу. Онда әрі емлелік, әрі шығармашылық қасиет бар. орфографияға қатысы бар мәтін жазылады.
5. Әдейі қате жазылған сөздерді мұғалім оқушының өзіне түзеттіреді.
6. Орфографиялық сөздікті пайдалану. Мұғалім мәтіндегі асты сызылған сөздердің дұрыс жазылуын сөздіктен сөздіктен іздеттіреді.

Қате жазуға жас кезінен дағдыланып кеткен оқушы кейін өскенде тіл мәдениетін сақтамауға жол береді. Сондықтан төменгі сыныптан емлеге үйрету жалпы мектеп көлеміндегі қазақ тілі туралы осындай әдістер арқылы берілетін білім мен дағдыны игеруге сүйене жүргізіледі.

Аталған тапсырмалардың біразы 2-4 сыныптарға «Қазақ тілінен» жасалған үлгілік оқу бағдарламасында «Тілдік нормалардың сақталуы» тақырыбымен ҚМЖ бөлігіне енгізілген [7].

М.Жапбаров зерттеуінің «Орфографияны игертуде мәтінді пайдаланудың әдіс-тәсілдері» деген бөлімінде автор мектеп оқушылары меңгеруге тиісті мәтіннің негізгі белгілерін мынадай кесте арқылы берген.

Бастауыш мектеп оқушылары меңгеруге тиіс болатын мәтінге тән негізгі белгілер

№	Ғылыми жағынан анықталған негізгі қасиеттер	Бастауыш сыныптар үшін берілетін негізгі белгілер
1	Тақырыптық-мазмұндық бірлігі мен тиянақтылығы	Мәтіндегі берілетін / ауызекі, жазбаша/ ой, пікір, мазмұн белгілі бір тақырыпқа негізделеді, яғни белгілі бір тақырыпта аяқталған ойды білдіреді. PS: «ауызекі»-еркін, тұрмыстық сөйлеу. Бұл мәтінде ұшырасып отырады. (А.Б.)
2	Коммуникативтік мақсаттылығы прагматикалық бағыттылығы	Мәтінде барлық уақытта негізгі ой болады. PS:Бастауыш оқытуда мәтіндегі негізгі ойды тапқызу тапсырмалары кездеседі.
3	Құрылымдық біртұтастығы	Мәтінді құрылымдық бөлімдерге бөлуге болады. PS: Кіріспе, негізгі бөлім, пайымдау, қорытынды
4	Құрылымдық-логикалық жүйелілігі	Мәтіннің құрылымдық-мазмұндық бөлімдері және ондағы сөйлемдер бір-бірімен жүйелі түрде байланысады.

Автордың осы кестені ғылыми негізде түсіндіре келіп: «Жалпы орта білім беретін мектепте қазақ тілі бағдарламасында мәтіннің осындай белгілерінің ендірілуі, қазақ тілі оқулықтарында қатысымдық-сөйлеу бағытылығының жүзеге асырылуы функционалды семантикалық тұрғыда нақты тілдік бірліктерді оқытуға алғышарт жасады. Онда «мәтінмен жұмыс, бір жағынан, оқушылардың сөйлеу дағдысы мен машығы қалыптастырудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің лексикалық және грамматикалық жақтарының алуан түрлі қыр-сырларын жан-жақты талдап, жинақтай білуге, олардың өзара бірлікте болатынын байқауға мүмкіндік береді» деп берілген анықтаманы мәтін стилистикасын зерттеуші Н. Құрманова дұрыс берген. Мәтін туралы түсінік беруде мәтіннің дыбыстан, фонемадан, сөзден, лексемадан, морфемадан, сөйлемнен (жай сөйлем, құрмалас сөйлем), абзацтан дербес түрде келетін ерекшеліктері бар екендігі, сондықтан да мәтінді жеке тану керек екендігін нақты мысалдармен, талдаудың көптеген түрлерімен ұғындырылады. Мәтіннің өзіндік белгілерін жекелеген фактілер арқылы түсіндіріп, сол жеке белгілердің барлығы бірігіп келіп, біртұтас мағынаны «мәтін» табиғатын санасында орнықтыратындай күйде оқытылуы керек.» дей тұра зерттеде мұғалімдерге мәтін туралы түсінік қалыптастыру сабағының үлгілері келтірілген [5].

«Мұғалімдердің мәтінге тән қасиеттер туралы мәліметі болу керек. Ол үшін мәтіннің тақырыптық-мазмұндық бірлігін мәселесіне тоқталып, бірнеше кезекте «тақырып» ұғымның мәнін ашып алған жөн.» деген келесі автордың пайымы да болашақта кәсіби білігі бар маман болуы үшін ескеретін тұжырым [6].

Қорытынды. Ауызша сөйлеуді ауызекі сөйлеумен шатастырмау керек. Ауызекі сөйлеу әрбір адамның еркін сөйлеуі. Онда әдеби тіл нормасы шарт емес. Ал ауызша сөйлеуге вербальді (сөздік) және вербальді емес (ым, ишарат, үн, сөйлеу әуезі) құралдары тән. Оқушылардың жазбаша сөйлеу тілін қалыптастыру ауызша сөйлеудің әдеби түрін сақтауды талап ететін күрделі үдеріс. І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің «Оқыту және тәрбиелеу әдістемесі» кафедрасының ұстаздар ұжымы мектепке дейінгі және бастауыш оқыту бойынша тәрбиешілер мен мұғалімдер дайындайды. Ендеше, баланы тал бесіктен тәрбиелеу, білуге құштарлығын арттыру үшін мектепке дейінгі және бастауыш білім беру бағдарламалары бойынша даярланатын болашақ мамандарымыздың нақты және қоғам талабын өтейтін шынайы білімі болуын, сөйлеуде тіл мәдениетін сақтауын қамтамасыз етуіміз керек.

Алғашқы білім бастауы оңай қабылдатылмайды. Әсіресе, бұл ғылым баспалдағына келетін жандар (ізденуші білімгер, магистрант, докторанттар), өздерінің табиғатына тән ата-аналық инстинктімен қатар, бастауыш мұғалімдерді дайындауда баланың өзгелермен қарым-қатынасқа түсе алатын ауызша және жазбаша сөйлеу тілін

қалыптастыра алатындай шынайы мамандар болып шығулары керек. Төменгі сатыдан бастап әр баланың ұлттық болмысын сақтап, оның болашақта нағыз азамат етіп тәрбиелеу міндетін атқаруымыз үшін әдіскер, ізденуші ғалым ретінде әрбір жазатын ой-тұжырымдарымыз көпшілікке түсінікті, әдеби тіл нормасында баланы сапалы біліммен қаруландыратындай болсын. Сонда ғана болашаққа жаңа біліммен, ана тілінде байланысты да таза сөйлей алатын ұрпақ көшін апара аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байтұрсынов А . Тіл тағылымы. Алматы: Санат,1992–448 бет.
2. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теория және әдістемесі. - Алматы: Білім, 2000–208.34
3. Рахметова С. Бастауыш мектеп оқушыларының тілін дамытудың ғылыми - әдістемелік негіздері (ауызша және жазбаша тіл дамыту) п.ғ.д. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация.36
4. Жапбаров А. Оқушылардың орфографиялық икемділіктері мен дағдысын қалыптастыра оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері - Шымкент. «ИП Валиев» баспасы, 2011. – 260 бет. 25-26
5. Айтылым және жазылым дағдыларын жетілдіретін әдістемелік құрал. Н.Құрманова. А., 2015.
6. Әбдікәрімова Т.М.. Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі - А., 2009.
7. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4 сыныптар үшін «Қазақ тілі» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. (Оқыту қазақ тілінде) - Астана,2016.

СОХРАНЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ ПРАВИЛЬНОЙ РЕЧИ-ТРЕБОВАНИЕ ОБЩЕСТВА

Бакраденова А.Б., Таурбекова А.С.

В статье авторы рассматривают вопросы, связанные с формированием культуры устной и письменной речи детей дошкольного и младшего школьного возраста. В целях повышения значимости речи в настоящее время в учебные программы внедряются новые курсы с новыми названиями в контакте с программой начальной школы.

Ключевые слова: *методические указания, устная речь, письменная речь, вариативная программа, ученые-методисты, говорение, чтение, письмо, аудирование.*

PRESERVATION OF LANGUAGE CULTURE AND EDUCATION OF CHILDREN CORRECT SPEECH IS THE REQUIREMENT OF SOCIETY

A.B.Bakradenova, A.C.Taurbekova

In the article, the authors consider issues related to the formation of a culture of oral and written speech in children of preschool and primary school age. In order to increase the importance of speech, new courses with new names are currently being introduced into the curricula in contact with the primary school curriculum.

Keywords: *guidelines, oral speech, written speech, variable program, methodologists, speaking, reading, writing, listening.*

БЕЙБІТШІЛІКТІ САҚТАУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ҚАРУСЫЗДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Болат Ә.А.

Бұл ғылыми мақалада бүгінгі таңда қарусыздану мәселені реттеу үшін құқықтық жағдайлары туралы, сондай-ақ бұл институттың әлемдегі бейбітшілік мен қауіпсіздіктің негізгі кепілі туралы айқындалған. Қарусыздану мәселелерін зерттеу және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жолдарын жетілдірудің қызметі болып табылады. Ғылыми мақаланың мақсаты халықаралық қауіпсіздік құқығындағы қарусыздану қағидасының ұғымын ашу, қазіргі таңдағы өзекті мәселесін анықтау. Халықаралық қауіпсіздікті сақтаудың ең басты жолы қарусыздану қағидасын қолдану екендігіне назар аудару болып табылады. Қарусыздану аясындағы халықаралық қауымдастық жүзеге асыратын құқықтық қатынастар құрайды. Ғылыми мақаланың әдістемелік негіздерін танымның қазіргі әдістері, оның ішінде жалпы және жалпы ғылыми да (диалектикалық, жүйелік-құрылымдық, институционалдық өлшеу, құрылымдық-функционалдық, социологиялық және т.б.), арнайы да (тарихи-заңдық, формальды-заңдық) әдістер зерттеудің методологиялық негізін құрады.

Кілт сөздер. Бейбітшілік, қарусыздану, халықаралық құқық, халықаралық қауіпсіздік.

Бүгінгі таңда қарусыздану мәселелерін шешудің құқықтық мәселелері бұрынғыдан да өткір тұр. Біріншіден, Таяу Шығыста қақтығыстар әлі де жалғасуда, екіншіден, Америка Құрама Штаттары мен Ресей атынан Батыс пен шығыс арасындағы шиеленіс сөзсіз біздің әлемді соғыс ошағына апарды, онда заң институттары бұдан былай пайдасыз және әлсіз болмайды. Осыған байланысты бұл мәселені одан әрі дамыту осы мәселені шешу үшін дипломатиялық және құқықтық секторларды жақсы зерделеуді талап етеді. Бірақ біз бұл мәселені зерттеуді бастамас бұрын, қарусызданудың құқықтық принципін неге зерттеп, кеңінен қолдану керектігін түсінуіміз керек.

Қарусыздану мәселесі-еліміздің болашағы және біздің болашағымыз, - Н.Назарбаев.

Жанжалдың сипаты мен онымен күресу үшін қолданылатын қару соңғы 100 жылда күрт өзгерді. XX ғасырға дейін бірнеше елде үлкен әскерлер болды, ал олардың қарулары, әрине, өлімге әкелсе де, негізінен ұрыс алаңына жақын жерде шектеулі зиян келтірді. XX ғасырға дейінгі қақтығыстарда қаза тапқандардың және жараланғандардың көпшілігі белсенді жауынгерлер болды.

Керісінше, XX ғасырдағы шайқастар көбінесе бүкіл қоғамдарды қамтыған және екі дүниежүзілік соғыс жағдайында бүкіл жер шарын қамтыған күрес болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың нәтижесінде 8,5 миллион сарбаз және 5-тен 10 миллионға дейін бейбіт тұрғындар қаза тапты. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде шамамен 55 миллион адам қайтыс болды. Жаппай қырып - жою қаруы, оның ішінде химиялық және биологиялық қару және алғаш рет 1945 жылы Хиросима мен Нагасакиге (Жапония) тасталған ядролық қару жасалды және қолданылды [1, 880].

XX ғасырдың екінші жартысы қырғи қабақ соғыстың және онымен байланысты "жанама соғыстардың", ұлт-азаттық соғыстардың, ішкі қақтығыстардың, геноцидтердің және соған байланысты гуманитарлық дағдарыстардың билігінде болды. Сарапшылар осы қақтығыстардан қайтыс болған адамдардың санын бағалауда әр түрлі болғанымен, олардың саны 60 миллионнан асып, 100 миллион адамға жетуі мүмкін, олардың көпшілігі жауынгер емес. Мемлекеттер қару-жарақтың жалпы жарысына қатысып, 1980 жылдардың ортасына қарай жыл сайын жер шарының кез-келген жерінде жаппай қырып-жоятын арсеналдар құруға 1 триллион АҚШ долларын жұмсады.

Содан кейін 1989 жылы Берлин қабырғасының құлауы екі держава арасындағы шиеленістің төмендеуіне әкелді, ал әскери бюджеттер мен қақтығыстар саны азайды. Өкінішке орай, әскери бюджеттердің қысқаруы қысқа болды және 1990 жылдардың аяғында аяқталды. 2001-2009 жылдар аралығында әскери шығындар жылына орта есеппен 5,1 пайызға өсті. Бұл шығындар жаһандық экономикалық дағдарысқа байланысты 2010 жылдан 2016 жылға дейін төмендеді немесе тұрақты болып қалды, бірақ 2016 жылы Азия, Еуропа және Солтүстік Америка мемлекеттерінің өсуімен әлемдік әскери шығындар аздап өсті. Жақында жаһандық өсім әскери шығындардың бұрынғы өсу тенденциясын қалпына келтіру мүмкіндігін көрсетеді, әсіресе бірқатар мемлекеттер шығындардың жаңа жылдық өсуін талқылаған кезде. (Стокгольм халықаралық бейбітшілік мәселелерін зерттеу институты (SIPRI)).

Зорлық-зомбылық қақтығыстарының басым көпшілігі бүгінде мемлекеттер ішінде болып жатыр, олардың құрбандары негізінен бейбіт тұрғындар. Халықтың белгілі бір маргиналды топтары-әйелдер, балалар, қарттар, мүгедектер, кедейлер - әсіресе қақтығыс жағдайында осал және бүкіл әлемде оның салдарының негізгі ауыртпалығын көтереді. Қақтығыстардың көпшілігі негізінен атыс қаруы мен жеңіл қаруды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Соңғы онжылдықта қарулы қақтығыстар санының күрт өсуі, қақтығыстар кезінде адамдардың қайтыс болуы және босқындар ағымы байқалды. 2015 жылы жаһандық мәжбүрлі қоныс аудару рекордтық деңгейге жетті, қақтығыстар мен қудалау нәтижесінде 65 миллионнан астам адам үйлерінен кетуге мәжбүр болды. Соңғы екі онжылдықта басқа мемлекеттердің ішкі қақтығыстарына әскери араласулар кеңінен тарала бастады, көбінесе қақтығыстарды өлімге әкеліп, соғыс қимылдарын кешіктіріп, бейбіт күш-жігерді қиындатты..

Терроризмнен қайтыс болғандар саны 2000 жылдан бері күрт өсті. Террористік белсенділік тек сегіз елде-Ауғанстан, Египет, Ирак, Нигерия, Пәкістан, Сомали, Сирия және Йеменде шоғырланған, бірақ соңғы жылдары ол да таралды. Таяу Шығыс ең көп зардап шеккен аймақ болып қала берсе де, Батыс айтарлықтай шабуылдардан аман қалды, бірақ тұтастай алғанда аз адамдар қайтыс болды. Терроризмнің жаһандық шығындары да маңызды: бір бағалау бойынша, 2014 жылы олар шамамен 53 миллиард долларды құрады. Соңғы 25 жыл ішінде террористік актілердің басым көпшілігі зорлық-зомбылық қақтығыстарына қатысқан елдерде болды [2, 179].

Дүние жүзінде 2,5 миллиардтан астам адам (әлем халқының үштен бір бөлігі) қауіпті жерлерде, зорлық-зомбылықпен өлім деңгейі жоғары елдерде тұрады. Әлемдегі кедейліктің 60 пайыздан астамы қауіпті жерлерге, ал босқындардың 98 пайызы осындай жерлерден келеді.

Жаңа қару-жарақ пен технологияның дамуы, соның ішінде ұшқышсыз автономды көліктер (дрондар деп те аталады), өлімге әкелетін автономды қарулар (кейде "өлтіруші роботтар" деп те аталады) және кибершабуыл реттеу күшінен озып кетті.

Адам қауіпсіздігіне тек қақтығыс қана қауіп төндірмейді. Климаттың өзгеруі де факторлардың бірі болып табылады. Бұл "қауіп-қатер көбейткіші", бар тәуекелдерді күшейтеді және тұрақсыздық ықтималдығын арттырады. Қақтығыс зардап шеккен жерлерде тұратын адамдар климаттың өзгеруіне әсіресе осал.

Қақтығыстардың өсу тенденциясын ескере отырып, жалпы әлемдік әскери шығындар 2015 жылдан бастап аздап өсті және 2016 жылы 1,686 трлн., бұл әлемдік жалпы ішкі өнімнің 2,2% - ын немесе 227 АҚШ долларын құрайды. әлемнің әрбір тұрғынына. (Алайда, бұл 2011 жылы ең жоғары 1,699 трлн доллардан аз.) Америка Құрама Штаттары бүкіл әлемдегі әскери шығындардың 36 пайызынан астамын құрайды, ал әлемдегі ең ірі бес траншея бүкіл әлемдегі әскери шығындардың 60 пайызын құрайды.

Қорғаныс шығындарымен байланысты экономикалық ағым, әсіресе жаһандық экономикалық дағдарыс кезінде, күрт, және ол дамып келе жатқан әлемдегі сияқты,

қақтығыстардың салдарынан кедейлер пропорционалды түрде қатты зардап шегеді. Әлемдегі көптеген кедей адамдар үшін соғыс пен қылмыстық зорлық-зомбылық олардың даму мүмкіндігін тікелей төмендетеді. Біріккен Корольдіктің халықаралық даму министрлігі әлемдегі ең кедей адамдардың жартысы зорлық-зомбылық қақтығыстарын бастан кешіретін немесе олардың пайда болу қаупі бар мемлекеттерде өмір сүре алады деп есептеді. Қарулы қақтығыстар орта есеппен Африка экономикасын 15 пайызға төмендетеді (Халықаралық қару-жарақ желісі, Oxfam International және Saferworld).

Әлемдегі қазіргі жағдайды болжау мүмкін емес. Бізді әлемнің мұздатылған, жасанды түрде жеңілдетілген моделінен жаһандану жағдайында халықаралық қатынастардың әлдеқайда күрделі және мобильді жүйесіне алып келген жаңа тұжырымдамалық саяси өзгерістерге үйрену үшін уақыт қажет. Шығыс пен Батыстың қарама - қайшылығының аяқталуымен, халықаралық қатынастардың жаңа субъектілерінің пайда болуымен байланысты геосаяси кеңістіктегі өзгерістерді саяси талдау қажеттігі зерттеу нысанасын-өзгермелі әлемде Қазақстан Республикасының сыртқы саясатты іске асыруының айрықша ерекшеліктерін айқындады [3, 4].

Қазіргі уақытта әлем қаруларға толы. Атыс қаруын зерттеу мәліметтері бойынша, айналымда 875 миллион немесе одан да көп атыс қаруы бар.

2016 жылдың басында ядролық қаруы бар мемлекеттер 15 400-ге жуық ядролық оқтұмсыққа ие болды, олардың 4100-ден астамы өрістетіліп, қолдануға дайын болды; олардың шамамен 1800-і бірнеше минут ішінде ұшыруға дайын жоғары жауынгерлік эзирлік жағдайында болды. 1980-ші жылдардың ортасында ядролық қарудың саны айтарлықтай төмендегенімен (ол 70 000-ға жуық оқтұмсыққа жеткен кезде), қысқарту қарқыны бәсеңдеді және 2011 жылдан бастап дамыған стратегиялық ядролық күштер санының айтарлықтай төмендеуі болған жоқ. Ядролық бомбаларды өндіруге арналған материалдардың ғаламдық қоры әлі де ондаған мың жаңа қаруды (шамамен 1370 тонна жоғары байытылған уран және 500 тонна плутоний) жасау үшін жеткілікті.

Химиялық қаруға тыйым салу жөніндегі ұйым мен Біріккен Ұлттар Ұйымының тергеу жөніндегі бірлескен тетігінің мәліметтері бойынша, оны қолдануға тыйым салынғанына қарамастан, химиялық қаруды соңғы уақытта Сирияда елдің қарулы күштері және "Ирак пен Левант ислам мемлекеті" (ISIS) қолданды. Иракта Ишим және Дарфурда Судан күштері химиялық қаруды қолданғаны туралы да хабарламалар болды.

Ондаған елдер әлі де миллиондаған кассета оқ-дәрілерін сақтайды және Human Rights Watch мәліметтері бойынша, соңғы жылдары Ливия, Судан, Сирия, Украина және Йеменде кассета оқ-дәрілерін қолдану арқылы шабуылдар болды.

Әйелдер мен балалар әлі күнге дейін қарулы қақтығыстардың құрбаны болып келеді және 18 жасқа дейінгі ондаған мың ұлдар мен қыздар бүкіл әлемдегі қақтығыстарда қолданылады. Соңғы жылдары мыңдаған әйелдер мен қыздар соғыс пен терроризмнің тактикасы ретінде жыныстық құлдыққа ұшырады, ал қақтығыс жағдайында жүздеген мың адам Зорланды. Қарулы қақтығыстар кезінде ерлердің саны аз, бірақ айтарлықтай болды.

Алайда, бұл толқулардың арасында жақсы жаңалықтар бар. Жанжалдарда балаларды пайдалануды тоқтатуда прогреске қол жеткізілді; соңғы 10 жыл ішінде 65000 бала қарулы күштер мен қарулы топтардан (Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар қоры) босатылды.

Жердегі шахталардың жаһандық саудасын іс жүзінде тоқтатқан кассета оқ-дәрілері туралы конвенцияға және миналарға тыйым салу туралы конвенцияға қатысушылардың саны өсуде. 2016 жылдың аяғындағы жағдай бойынша бүкіл әлемдегі кассеталық оқ-дәрілердің барлық жарияланған қорының 93 пайызы жойылды (кассеталық оқ-дәрілер коалициясы). Сирия мен Ливиядағы химиялық қарудың жарияланған қоры да жойылды (алайда Сириядағы химиялық қару шабуылдары жалғасуда). Ресей Федерациясы мен Америка Құрама Штаттары химиялық қару-жарақтың толық жойылу мерзімін өткізіп алғанымен, екі ел де осы бағытта жұмыс істеуді жалғастыруда.

1928 жылы 17 маусымда Химиялық және биологиялық қаруға тыйым салу туралы Женева хаттамасына қол қойылды. Хаттамаларда газдар мен сұйықтықтардың бірдей түрлерін қолдану бүкіл өркениетті әлеммен сыналды. Женева конвенциялары Химиялық қаруға бейтарап қарауға шақырады және биологиялық қаруды қолдануға тыйым салады. Яғни, Женева хаттамасына қол қойған, бірақ ұзақ уақыт бойы Америка Құрама Штаттары оны ратификациялады және тек 1975 жылы ратификациялады [4, 105].

Бұл көптеген қару-жарақты басқару режимдеріне шақыру сәті. Барлық ядролық сынақтарға тыйым салатын ядролық сынақтарға жан-жақты тыйым салу туралы шарт ядролық қаруы бар негізгі мемлекеттердің және басқалардың ратификациялауын күтіп, әлі күшіне енген жоқ. Ядролық қаруды таратпау туралы шарт (ЯҚТШ), ол өзінің ұзақ мерзімділігін және оның таралуын болдырмауда айтарлықтай тиімділігін дәлелдеді, дегенмен қысым астында. Ядролық қаруы бар және ядролық қаруы жоқ Шартқа қатысушы мемлекеттер ЯҚТШ - ның негізгі мақсаттары мен міндеттеріне қатысты пікірлерінде бұрынғысынша тарқатылып отырғаны есте қаларлық жайт. Ядролық қаруы бар мемлекеттер ЯҚТШ күшіне енгеннен кейін шамамен 50 жыл өткен соң, ЯҚТШ талап еткендей, ядролық қарусыздану жөніндегі келіссөздерді "адал" жүргізу үшін ядролық мәміленің бір бөлігін орындамады. Екінші жағынан, ядролық қарудың таралуы алаңдаушылық тудырады. Дегенмен, оң өзгерістер болды. 2015 жылы қарқынды үш жылдық процестен кейін Иран және Е3/ЕО+3 тобы (Қытай, Франция, Германия, Ресей Федерациясы, Біріккен Корольдік және Америка Құрама Штаттары, сондай-ақ Еуропалық Одақ) Иранның ядролық бағдарламасының тек бейбіт сипатына халықаралық сенімді қалпына келтіруге әкелетін бірлескен кешенді іс-қимыл жоспары туралы келісімге келді. экономикалық санкциялар мен басқа да шектеулерді алып тастау.

2013 жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше мемлекеттер мен үкіметтік емес ұйымдар тобы ядролық жарылыстың жойқын салдарын атап өтіп, ядролық қарусыздану туралы пікірталастарды қайта қарастыру туралы гуманитарлық бастама көтерді. Бұл бастаманың шарықтау шегі 2017 жылғы 7 шілдеде ядролық қаруға тыйым салу туралы шарттың - соңғы 20 жыл ішінде алғаш рет ядролық қарусыздану жөніндегі көпжақты заңды міндетті құжаттың қабылдануы болды. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас хатшысының өкілі Антониу Гутерриш бұл келісім "маңызды қадам және ядролық қарусыз әлемнің ортақ ұмтылыстарын жүзеге асыруға үлес қосады" деді.

Кәдімгі қару-жарақты бақылау саласында алға қадамдар жасалды. Қару-жарақ саудасы туралы келісім, қарапайым қару-жарақтың халықаралық саудасын реттеу стандарттарын белгілейтін алғашқы жаһандық келісім 2014 жылы күшіне енді.

Жаһандық ынтымақтастықтың нәтижесі 2016 жылы күшіне енген Париж келісімі болды. Келісім климаттың өзгеруіне қарсы күресте және елдердің оның салдарымен күресу қабілетін нығайтуда өршіл жаһандық күш - жігерді білдіреді. Климаттың өзгеруі мен қауіпсіздігі климаттың өзгеруі қақтығыстардың ықтималдығын арттырады деген мағынада тығыз байланысты. Жанжалдан аман қалғандар да оның салдарына әсіресе осал. Америка Құрама Штаттарының жақында келісімнен бас тарту туралы шешіміне қарамастан, ол бүкіл әлемде нормаларды ынталандыру мен іс-әрекеттерді ынталандырудың қуатты құралы болып қала береді.

Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше мемлекеттер сондай-ақ жаһандық кедейлікке қарсы күрес және орнықты дамуға жәрдемдесу жөніндегі 17 жаһандық мақсаттан тұратын 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Орнықты даму саласындағы күн тәртібімен келісті. Осы мақсатта тұрақты даму саласындағы 16-мақсат бейбіт және инклюзивті қоғамдарды құруға, оның ішінде заңсыз қару ағындарын едәуір азайтуға бағытталған.

Питтсбургтегі G20 Саммитінен кейін, Америка Құрама Штаттары, 2009 жылдың 2 қазанында Ақ үй батыл қадам жасаудың уақыты келді деп мәлімдеді. Бірақ болған оқиға жұмбақ болды. "Мұның бәрі Иранның таңдауына байланысты", - деді президент зерттеулер мәселені шешудің ең жақсы тәсілі екенін атап өтті. Иранның ядролық отынмен жұмыс

істейтін екінші уран зауыты туралы мәселе күн тәртібіндегі ең өзекті мәселелердің біріне айналды. Кейінірек Барак Обама АҚШ-тың зымыранға қарсы қорғаныс жүйесін өзгертетінін мәлімдеді [5].

Жоғарыда келтірілген ақпаратқа сәйкес, бір нәрсені түсінуге болады. Әлемдік қару-жарақ қоры бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан көптеген ережелерге, сондай-ақ өсіп келе жатқан әлемдік қақтығыстарға қарамастан ғана өсіп келеді, бұл әлемдік қауіпсіздіктің болашағы үшін жақсы нәтиже бермейді. Бірақ, осының бәріне қарамастан, қарусыздану принципі әлемдік тәртіп пен қауіпсіздікті сақтаудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты мен мыналарды ұсынамын:

- Ең алдымен, осы процесті реттейтін халықаралық деңгейдегі жаңа нормативтік ережені негізге алыңыз, атап айтқанда, реттеу және оны іске асыру императивті тәртіппен енгізілетін болады.

- Екіншіден, адамдардың моральдық және әлеуметтік құндылықтарын өзгерту бойынша мәдени және бұқаралық сипаттағы іс-шаралар өткізу, сол арқылы оларды қарусыз өмір сүру, қарусыз өмір сүру жақсы болуға итермелеу. Осылайша, арнайы фильмдер көрсетіледі, сонымен қатар Интернет кеңінен қолданылады.

- Үшіншіден, бүгінде әлемді бір ғана тиімді күш басқарады, бұл капитал мен ақшаның билігі, ал егер банк секторы қарусыздану процесін іске асырудың барлық тәсілдерін бірауыздан қолдаса, онда қауіпсіздік пен бейбітшіліктің әлемдік мәселесі біздің заманымызда шешілетін болады, бұл өз кезегінде адамзатты әмбебап ауқымды дамыту жолына итермелейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Movement Litigation and Unilateral Disarmament: Abortion and the Right to Die Автор: Price, Richard S.; Keck, Thomas M. LAW AND SOCIAL INQUIRY-JOURNAL OF THE AMERICAN BAR FOUNDATION V: 40 Edition: 4, - P. 880-907.

2. SIPRI Yearbook 2017 - Armaments, Disarmament and International Security. Автор: Birch, Marion Medicine, conflict, and survival Volume: 39 Edition: 4. – P: 179-181. .

3. К. Токаев. Foreign policy of Kazakhstan in conditions of disarmament. - Almaty. «Atamura» 2011. – 540 p.

4. N. Nazarbayev. Light of Peace. – Almaty: «Atamura», 2003. – 256 p.

5. «The Nuclear-Free World is the Global Mission of Kazakhstan». President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev Speech by President Nursultan Nazarbayev at the International Conference "Nuclear Tests - to a Nuclear-Weapon-Free World" and discussion of the participants of the conference "A new global stage of disarmament begins with the closure of the Semipalatinsk Test Site" // Egemen Kazakhstan. - No. 570-571 (27644), August 30, 2012, Pictures 1-5.

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗОРУЖЕНИЯ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ СОХРАНЕНИЯ МИРА

Болат А.А.

В данной научной статье определены правовые условия для урегулирования проблемы разоружения на сегодняшний день, а также основные гарантии мира и безопасности этого института в мире. Исследования проблем разоружения и совершенствования путей обеспечения международной безопасности. Цель научной статьи раскрыть понятие принципа разоружения в праве международной безопасности, выявить актуальную проблему современности. Следует обратить внимание на то, что главным способом поддержания международной безопасности является применение принципа разоружения. Правоотношения, осуществляемые международным сообществом в рамках разоружения.

Методологическую основу исследования составили современные методы познания, в том числе общие и общенаучные (диалектические, системно-структурные, институциональные, структурно-функциональные, социологические и др.), и специальные (историко-юридические, формально-юридические) методы.

Ключевые слова. Мир, разоружение, международное право, международная безопасность.

LEGAL ISSUES OF DISARMAMENT - AS AN EFFECTIVE METHOD OF MAINTAINING PEACE

A. Bolat

This scientific article describes the legal conditions for resolving the issue of Disarmament today, as well as the main guarantee of peace and security in the world by this institution. It is a service for studying the issues of disarmament and improving ways to ensure international security. The purpose of the scientific article is to reveal the concept of the principle of disarmament in the law of international security, to identify the current problem. The main way to maintain international security is to draw attention to the application of the principle of disarmament. Legal relations carried out by the international community within the framework of disarmament. Modern methods of cognition of the methodological basis of the scientific article, including both general and general scientific (dialectical, system-structural, institutional measurement, structural-functional, sociological, etc.), special (historical-legal, formal-legal) methods formed the methodological basis of the study.

Key words. Peace, disarmament, international law, international security.

УДК 336.201

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.007>

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАЛОГОВОГО КОНСАЛТИНГА В КАЗАХСТАНЕ

Бурнашева В.Р., Тохмасунова О.Ф.

В статье рассмотрены особенности внедрения и развития налогового консалтинга. В качестве предмета исследования представлены отношения, возникающие между налогоплательщиком и налоговым консультантом в процессе оказания последним налоговой услуги.

Цель состоит в исследовании путей развития и совершенствования налогового консалтинга в Республике Казахстан.

Методологическая основа представлена методами толкования и сопоставления, экономико - статистическим методом.

Основные результаты исследования применимы на практике для органов государственных доходов, налоговых консультантов и налогоплательщиков.

Область применения представлена законодательной базой системы налогообложения и проектом закона РК «О налоговом консультировании».

Выводы позволили установить необходимость исследования и определения путей дальнейшего развития налогового консультирования, сформулированная авторская трактовка термина «налоговое консультирование» позволила раскрыть особенности и значимость консультирования в условиях рынка. В рамках превентивной меры развития налогового консалтинга предложена идея раскрывающая последовательность процедуры обязательного заключения договора страхования ответственности между налоговым консультантом и заказчиком, что значительно уменьшит риск с обеих сторон.

Ключевые слова: *налоговая услуга, налоговый консалтинг, налоговое консультирование, налоговое законодательство, налоговая культура, налоговые риски, договор страхования.*

Налоговое консультирование в Казахстане довольно молодое направление, оно находится на стадии развития. Палата налоговых консультантов совместно с НПП «Атамекен» и ОЮЛ «Союз организаций налоговых консультантов и экспертов в сфере налогообложения аудита и бухгалтерского учета» разработали законопроект Республики Казахстан «О налоговом консультировании». На сегодняшний день пока еще отсутствует четкий механизм работы налоговых консультантов, имеют место ряд проблемных аспектов: высокая цена за оказанные услуги, недостаток квалификации и опыта у сотрудников, что ведет к неудовлетворенности клиентов работой, неоднозначность применения закона и другое.

Консалтинг иначе консультирование - это услуга, связанная с координацией целевой аудитории по широкому спектру вопросов в сфере финансовой, экономической, технической и экспертной деятельности[1,14с.].

На сегодняшний день разновидности консалтинга присутствуют почти в каждой сфере жизни общества.

В связи с тем, что в Казахстане еще отсутствует четкая формулировка определения налогового консультирования, рассмотрим его в проекте закона РК «О налоговом консультировании». Налоговое консультирование - это квалифицированная помощь, оказываемая субъектами налогового консультирования юридическим и физическим лицам, в том числе индивидуальным предпринимателям, по исполнению ими налогового законодательства Республики Казахстан и иного законодательства, регулирующего исполнение обязательств по налогам, платежам в бюджет и социальным платежам.

Трактовки понятия «налогового консультирования» разнятся, однако в конечном итоге их определения имеют единый смысл. Попытаемся сформулировать авторскую трактовку определения «налоговое консультирование» – это профессиональная налоговая услуга, оказываемая налоговыми консультантами физическим и юридическим лицам, в сфере разъяснения и оптимизации системы налогообложения».

В Республики Казахстан законодательная база системы налогообложения представлена Кодексом Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» от 10.12.2008г. № 99-IV с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 марта 2022 года[2]. При этом, в Казахстане отсутствует прямое законодательство по налоговому консалтингу, что отрицательно сказывается на системе налогообложения в целом.

Налоговым консультированием в Казахстане занимаются адвокаты, юристы, аудиторы и сами налоговые консультанты. Функционирование налоговых консультантов несет саморегулируемый характер. Несмотря на то, что в Казахстане еще не принят закон о налоговом консультировании, процесс не стоит на месте. На данный момент в Республики Казахстан нарабатывается собственный опыт налогового консультирования. Применить полностью международный опыт налогового консультирования невозможно, так как Казахстан имеет многочисленные индивидуальные особенности в сфере налогообложения и налоговой системы в целом. Но некоторые аспекты можно применить и в нашей стране, например, ужесточить правила набора налоговых консультантов или же жестко пресекать деятельность не лицензированных консультантов. В Казахстане, в отличие от зарубежных стран, за налоговыми консультациями обращаются только крупные компании и организации. А средние или мелкие предприятия и предприниматели не заинтересованы в данных услугах или же не имеют средств на них.

На сегодняшний день в Казахстане создана Палата налоговых консультантов, которая активно занимается реализацией международного опыта в нашей стране, учитывая все ее особенности. Так же палата нарабатывает собственный опыт налогового консультирования, создает механизмы и правила работы налоговых консультантов, повышает уровень налоговой системы в целом[3].

Рассмотрим динамику обращения налогоплательщиков в УГД по городу Талдыкорган на рисунке 1.

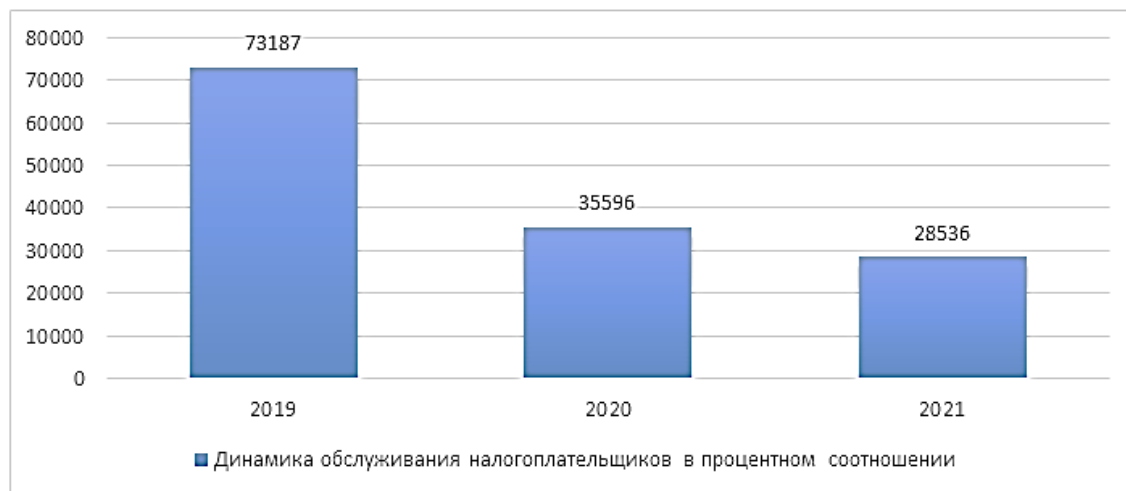

Рисунок 1 - Динамика обращения налогоплательщиков в городе Талдыкорган

Примечание - составлен автором самостоятельно на основе - Отчетные данные УГД по г.Талдыкорган за 2019-2021гг.

Как видно по данным рисунка 1, начиная с 2019 года, идет спад по обслуживанию налогоплательщиков. Это говорит о расширении электронных услуг, так же повлияли и последствия пандемии, после которой многие предприятия и самозанятые прекратили свою деятельность.

В сравнении с 2019 годом, динамика обслуживания налогоплательщиков в 2020 году уменьшилась на 0,49%. В 2021 году по сравнению с 2020, она так же уменьшилась на 0,80%[4].

Далее попытаемся обобщить состояние налогового консультирования Республики Казахстан в виде SWOT-анализа в таблице 1.

Таблица 1

Состояние налогового консультирования в Республики Казахстан

<p>S (strength) – сильные стороны</p> <ul style="list-style-type: none"> -переход с 2021 года к всеобщему декларированию доходов; -деятельность Палаты налоговых консультантов; -соблюдение принципа гласности; -цифровизация системы налогообложения 	<p>W (weakness) – слабые стороны</p> <ul style="list-style-type: none"> -недостаточно высокий уровень налоговой культуры; - недостаточный уровень квалифицированного персонала или же практического опыта у сотрудников; -высокая стоимость консалтинговых услуг
<p>O (opportunity) – благоприятные возможности</p> <ul style="list-style-type: none"> -повышение квалификации налоговых консультантов; -повышение качества налоговых услуг населению; -повышение уровня налоговой культуры; - борьба с теневой экономикой; -рост объемов доходной части государственного бюджета; -введение новых форм оптимизации налогов 	<p>T (threat) – угрозы</p> <ul style="list-style-type: none"> -уклонение от налогов; -коррупционность системы налогообложения; -спад объемов поступления налогов в бюджет государства; -рост теневой экономики

Примечание - составлена авторами самостоятельно

Обобщая данные SWOT-анализа необходимо отметить, что налоговое консультирование в Республике Казахстан считается относительно новым направлением, которому еще предстоит развиваться и претерпеть ряд изменений и корректировок. В

Казахстане налоговая культура все еще требует активизации внимания, однако в условиях перехода к всеобщему декларированию налоговое консультирование приобретает новую значимость и будет способствовать увеличению спроса со стороны налогоплательщиков в услугах налоговых консультантов[5, 81с.].

Обращаясь к налоговым консультантам за услугой, всегда присутствует риск, как со стороны услугодателя, так и со стороны услугополучателя[6, 90с.]. Со стороны услугодателя это может быть невыплата вознаграждения за оказанные услуги, а со стороны услугополучателя это предоставление некачественной налоговой услуги. Статья 23 законопроекта «О налоговом консультировании» гласит, что в законе оговорено страхование гражданско-правовой ответственности, которое обусловлено только в рамках имущественной ответственности[7]. Исходя из этого, мы считаем, что необходимо внести в законопроект процедуру обязательного заключения договора страхования ответственности между налоговым консультантом и заказчиком, что значительно уменьшит риски с обеих сторон. В данном договоре будет обусловлено следующее:

- цена за оказанные услуги (сначала будет выплачена первая часть, а после завершения работы вторая часть);
- желаемый результат заказчика;
- примерные сроки получения результата от предложенной оптимизации;
- риски, которые могут возникнуть в ходе работ.

Если же по окончании проводимых работ, вводимая оптимизация от налогового консультанта оказалась далека от желаемого результата или же вовсе оказалась провальной, то заказчик вправе не возвращать вторую половину суммы. При условии, что консультант добросовестно выполнил свои обязанности и данные оптимизации функционируют правильно, а клиент не выполняет свою обязанность и не выплачивает остаток суммы, то специалист с этим договором может идти в правоохранительные органы, написав заявление.

Рассмотрим значимость данной процедуры в виде SWOT-анализа в таблице 2.

Таблица 2

Значимость процедуры обязательного заключения договора страхования между налоговым консультантом и заказчиком

S (strength) – сильные стороны -сокращение рисков; -своевременная оплата за предоставленные услуги	W (weakness) – слабые стороны -обращение за услугой только крупных компаний; -низкая квалификация налоговых консультантов
O (opportunity) – благоприятные возможности - качественное оказание услуг; -повышение уровня налоговой культуры	T (threat) – угрозы -не соблюдение требований договора; -не правильная интерпретация информации от консультанта

Примечание - составлена авторами самостоятельно

В данном SWOT-анализе наглядно представлена значимость внедрения процедуры обязательного заключения договора страхования между налоговым консультантом и заказчиком. Что в последствие облегчит работу и минимизирует риски и налогового консультанта и налогоплательщика.

По итогам проведенного исследования был получен акт одобрения и практического применения полученных результатов по процедуре обязательного заключения договора страхования ответственности между налоговым консультантом и заказчиком актуализированный отделом принудительного взимания УГД по городу Талдыкорган.

Налогоплательщик является ключевым звеном в системе налогообложения, своевременность и полнота выполнения налогоплательщиком обязательств, напрямую влияет на объемы поступлений налогов и других обязательных платежей в бюджет. Государство всячески помогает налогоплательщику через налоговые органы исполнять

свое налоговое обязательство добросовестно. Например, налоговые органы систематически проводят встречи с налогоплательщиками, семинары, «круглые столы» по разъяснению налогового законодательства, отвечают на актуальные вопросы, путем предоставления определенных льгот, тем самым уменьшают налоговую нагрузку налогоплательщиками. Основной целью налоговых органов является создание благоприятных условий для деятельности налогоплательщиков, и, конечно же, повышение качества оказываемых услуг. Но, несмотря на все старания со стороны государства, главной проблемой был и остается низкий уровень налоговой культуры. Для эффективного повышения налоговой культуры, необходимо прививать знания по налогам с подросткового возраста, это будет способствовать добросовестному исполнению и формированию платежной дисциплины будущих налогоплательщиков.

Превентивный метод оптимизации налогового консалтинга обладает актуальностью, представляют практический интерес в сфере налогообложения, и может быть использован в качестве нового метода оптимизации налогового консультирования. На данный момент налоговое консультирование набирает обороты, но все еще имеет свои недостатки. Доверительные отношения между консультантом и заказчиком, знание того, что при любом исходе налогоплательщик понесет большие потери, укрепят институт налогового консультирования. Данная процедура в действительности позволит уменьшить риски между налоговым консультантом и заказчиком, повысит качество оказываемых услуг и будет способствовать повышению уровня налоговой культуры.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Налоговое консультирование: учеб.пособие/Д.Г.Черник, Л.С.Кирина, В.В.Балакин; науч.ред.Д.Г.Черник.-М.:ЗАО «Издательство «Экономика», 2009.-439с.
2. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.03.2022 г.) от 25 декабря 2017 года № 120-VI ЗРК. Интернет ресурс: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637#sub_id=0
3. Интернет-проект Общественного объединения «Палата налоговых консультантов Республики Казахстан» учебно-информационный портал «Налоги в Казахстане» от 2011 года. Электронный ресурс: <https://nalogikz.kz/about>
4. Отчетные данные УГД по г.Талдыкорган за 2019-2021гг.
5. О.Ф. Тохтасунова, В.Р. Бурнашева Управленческие процессы налогового консалтинга //Экономика, менеджмент, сервис: проблемы и перспективы.Материалы III Международной научно-практической конференции. Россия, Омск, 10–11 ноября 2021 года. - С.77-82
6. Налогообложение в РК на современном этапе: учебное пособие/Калдияров Д.А., Илимжанова З.А., Бурнашева В.Р. – Алматы: Экономика, 2015. – 320 с.
7. Закон Республики Казахстан «О налоговом консультировании» (проект) //Официальный сайт Ассоциации налогоплательщиков Казахстана в Интернете - <https://ank.kz/post/zakon-respubliki-kazakhstan-o-nalegovom-konsultirovanii>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЛЫҚ КОНСАЛТИНГІНІҢ ДАМУ ҮРДІСІ

Бурнашева В.Р., Тохтасунова О.Ф.

Мақалада салықтық консалтингті енгізу және дамыту ерекшеліктері қарастырылған.

Зерттеу пәні ретінде салық төлеуші мен салық кеңесшісі арасында соңғы салық қызметін көрсету процесінде туындайтын қатынастар ұсынылған.

Мақсаты Қазақстан Республикасында салықтық консалтингті дамыту және жетілдіру жолдарын зерттеу болып табылады.

Әдіснамалық негіз түсіндіру және салыстыру әдісімен, экономикалық-статистикалық әдіс ұсынылған.

Зерттеудің негізгі нәтижелері іс жүзінде мемлекеттік кірістер органдарына, салық кеңесшілеріне және салық төлеушілерге қолданылады.

Қолдану саласы салық салу жүйесінің заңнамалық базасымен және «Салықтық кеңес беру туралы» ҚР Заңының жобасымен ұсынылған.

Қорытындылары салықтық кеңес беруді одан әрі дамыту жолдарын зерттеу және анықтау қажеттілігін анықтауға мүмкіндік берді, «салықтық кеңес беру» терминінің авторлық түсіндірмесі нарықтық жағдайда кеңес берудің ерекшеліктері мен маңыздылығын ашуға мүмкіндік берді. Салықтық консалтингті дамытудың алдын алу шарасы шеңберінде салықтық кеңесші мен тапсырыс беруші арасында жауапкершілікті сақтандыру шартын міндетті түрде жасасу рәсімінің бірізділігін ашатын идея ұсынылды, бұл екі тараптың да тәуекелін айтарлықтай азайтады.

Кілт сөздер: *салықтық қызмет, салықтық консалтинг, салықтық кеңес беру, салықтық заңнама, салықтық мәдениет, салықтық тәуекелдер, сақтандыру шарты.*

TAX CONSULTING DEVELOPMENT TRENDS IN KAZAKHSTAN

V.R. Burnasheva, O.F. Tokhtasunova

The article discusses the features of the introduction and development of tax consulting.

The subject of the study is the relationship between the taxpayer and the tax consultant in the process of providing the latter with a tax service.

The goal is to study the ways of development and improvement of tax consulting in the Republic of Kazakhstan.

The methodological basis is represented by the methods of interpretation and comparison, the economic and statistical method.

The main results of the study are applicable in practice for state revenue authorities, tax consultants and taxpayers.

The scope of application is represented by the legislative framework of the taxation system and the draft law of the Republic of Kazakhstan «On tax consulting».

The conclusions made it possible to establish the need for research and determination of ways for the further development of tax consulting, the formulated author's interpretation of the term «tax consulting» made it possible to reveal the features and significance of consulting in a market environment. As part of a preventive measure for the development of tax consulting, an idea was proposed that reveals the sequence of the procedure for the mandatory conclusion of a liability insurance contract between a tax consultant and a customer, which will significantly reduce the risk on both sides.

Key words: *tax service, tax consulting, tax consulting, tax legislation, tax culture, tax risks, insurance contract.*

HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

B.Sh. Gussenov, S.N. Aitkulova

The article presents the main problems arising in the process of development and formation of capital in the conditions of digitalization of the economy, as well as possible ways to solve them. In addition, the influence of capital on labor productivity and its determining factors are analyzed.

Kazakhstan's economy is entering a new stage, new parameters of global socio-economic transformation and modernization have been established in the country. Advanced educational technologies are being introduced in all sectors of the economy, where human capital is becoming increasingly important. The ways of optimizing the activity of human capital in the digital economy are proposed, as well as the actions of state bodies to solve the problem of adaptation of human capital in the conditions of digitalization are noted.

Keywords: *human capital, digitalization, development, information technology.*

Global economic crises pose new challenges and lead to greater state participation in the economy due to the orientation of state policy to ensure the necessary social protection of the population. A side effect of the high activity of the state is the unwillingness of the population and business to take risks and the need to change their behavior as economic agents in the face of modern challenges. Nevertheless, the digital revolution taking place before our eyes leads to the fact that Kazakhstan needs to include digitalization as a state policy in its development plans.

In the key world ranking of ICT development calculated under the auspices of the UN – ICT Development Index – Kazakhstan in 2016 ranked 52nd out of 175, having not changed its position since 2015. As a result of the implementation of the Program and other strategic directions, the country will rise in the ranking to 30th place by 2022, 25th place by 2025 and to 15th place by 2050.

Kazakhstan is also a catching up country in the e-intensity rating of the international consulting company The Boston Consulting Group in terms of the current level of digitalization. To overcome the catch-up status in the Program requires the presence of revolutionary, breakthrough measures in all areas of digitalization on the agenda of the countries of the world.

These areas include the digital transformation of traditional sectors of the economy, the development of human capital, the digitalization of government agencies, the development of digital infrastructure, as well as a breakthrough in the development of the ecosystem of entrepreneurship in the field of digital technologies and, as a result, a change in production models and value creation in the real sector of the economy.

One of the steps to create conditions for the transition to the information society was the State Program "Information Kazakhstan-2020", approved in 2013. As a foundation for the digital transformation of the country's economy, this program contributed to the development of the following factors: the transition to an information society, the improvement of public administration, the creation of institutions of "open and mobile government", the increase in the availability of information infrastructure not only for corporate structures, but also for citizens of the country. According to the results of three years of implementation of the State Program "Information Kazakhstan-2020", 70% of the activities have already been completed, the target indicators have been exceeded by 40%. However, the rapid development of IT on a global scale dictates its own rules and requires an adequate and timely response. Therefore, the next step for Kazakhstan is to initiate the process of transformation of key sectors of the national economy, education, healthcare, as well as the sphere of interaction between the state, society and business in time.

Kazakhstan is among the world leaders in mineral resources reserves. The country's raw material base ranks first in the world in proven reserves of zinc, tungsten, barite, second in uranium, silver, lead and chromites, sixth in gold, twelfth in oil, and fourteenth in natural gas reserves.

Among the most significant constraining factors for the development of the digital component of the extractive industry are limited financial resources, lack of qualified personnel with hybrid specialization – both in the industry and in IT, insufficient understanding of the economic benefits of digitalization, as well as infrastructure limitations.

Manufacturing industry is a branch of the economy, the development of which is one of the most important conditions for the sustainable development of Kazakhstan. Manufacturing industries generate demand for high-tech services, create engineering competencies and high-quality jobs. At the same time, in terms of technological development, more than 80% of manufacturing enterprises are characterized by a low degree of automation and the penetration of digital technologies. So, for example, oil refining currently uses annual scheduled shutdowns of refineries for repairs, which indicates unoptimized processes of repair and maintenance of equipment and, accordingly, entails an increase in costs in general.

Today, information and telecommunications infrastructure is becoming an essential element of economic development. Kazakhstan's consolidation in the global economic and information space is impossible without a modern, accessible telecommunications infrastructure. The availability of ICT is the foundation for building a digital economy.

The main component of the developed ICT infrastructure is broadband Internet access. Broadband access is provided by wired technologies such as FTTC, ADSL and 3G, 4G and satellite wireless technologies. Telecommunications infrastructure has been created in cities and regions of the Republic of Kazakhstan to provide the population and businesses with broadband Internet access; however, today it does not meet the needs of rural residents. In order to reduce digital inequality, it is necessary to provide rural settlements with broadband access networks more efficiently and comprehensively.

Governments around the world view broadband Internet access as a key element of their development programs. The European Union is implementing the Digital Agenda initiative, which is part of the EU 2020 strategy, where the infrastructure of high-speed Internet access is designated as the basis of the modern economy of the European Union. The United States funds projects from the federal budget to expand rural access to fiber-optic infrastructure. Canada in the strategy "Digital Canada 150" - invests in the expansion of high-speed Internet services for 280 thousand households in rural and remote settlements.

The digital economy requires the population to have digital skills that allow them to use its fruits. At the same time, the current level of computer (digital) literacy of the population is 76.2%, and its growth is necessary in the coming years. At the moment, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan is already implementing a number of initiatives:

1) in grades 3-4, the subject "Information and communication Technologies" has been introduced, forming a general basic knowledge of working with modern information technologies for their effective use in studies and everyday life;

2) there are 372 robotics clubs that teach the general basics of programming in the framework of robotics.

At the same time, taking into account the new requirements for the younger generation, there is a need to revise the content of secondary education through the development of creative thinking and technical skills.

In technical and professional, higher, postgraduate education according to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan:

1) on the basis of 3 (three) specialties, the subject "Information and communication Technologies" has been introduced, forming students' basic knowledge of the use of ICT in practice within the chosen profession;

2) professional standards are being developed, which will become the main basis for educational programs of technical and professional, higher, postgraduate education.

At the same time, there is a shortage of ICT specialists in the country's economy today who have professional knowledge, skills and abilities in their chosen profession.

Digitalization is significantly ahead of the existing system of production requirements for the composition of professions employed in the labor market. The lack of an operational link between the labor market and the education system can simultaneously lead to the training of no longer in demand personnel and the release of personnel in "dying" professions. It is necessary to completely revise the content of all levels of education through the development of digital skills of all specialists.

Targeted state support for startups can be effective, but the main focus remains on systemic measures: attracting Kazakhstani and foreign entrepreneurs, supporting investors, supporting the development of infrastructure facilities, developing the regulatory framework, as well as stimulating demand and providing access to it for small companies.

Accelerating the pace of development of the economy of the Republic of Kazakhstan and improving the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as creating conditions for the transition of the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development trajectory that ensures the creation of the digital economy of the future in the long term.

The main directions, ways to achieve the goals of the Program and appropriate measures

The program involves the implementation of a set of interrelated measures that must be implemented to achieve the key ambitious goal of creating an innovative economy, joining 30 developed countries by 2050 and transforming society and production in such a way as not to be left out of the modern technological world. Achieving this goal requires consolidation and mobilization of the whole society, making a breakthrough in a short period of time.

Taking into account the constant emergence of new technologies, innovative methods and tools in the field of ICT, if necessary, additional initiatives will be implemented within the framework of the Program.

Successful implementation of this direction by 2022 will mean the following achievements:

1. Increasing the level of labor productivity to the level of the TOP 30 countries of the world in each of the priority industries.
2. Competitive export production in priority sectors.
3. The capitalization of the largest companies of the Republic of Kazakhstan has reached a fundamentally new level.
4. Developed local e-commerce.
5. Reducing the share of the shadow economy to a level comparable to the TOP 30 countries in the world.

The widespread introduction of digital technologies will give impetus to the development of traditional basic industries by ensuring productivity growth, increasing their competitiveness, including in the international market. Thus, as a result of digitalization, the growth of domestic exports to foreign markets will be ensured both in the raw materials industries and the agro-industrial complex, which, in turn, will lead to an increase in the capitalization of the largest manufacturing companies. Also, in order to increase productivity, the Program provides for the implementation of a set of measures for technological re-equipment of basic industries, where elements of Industry 4.0 will be applied.

As part of the event "Implementation of digitalization projects by large mining and metallurgical companies", a network of Internet-connected objects, including sensors capable of collecting and exchanging data coming from embedded systems, will be implemented.

Specific requirements for equipment within the framework of the implementation of Industry 4.0 projects in the Program will be synchronized with the requirements in the State Program of Industrial and Innovative Development.

In the long term, the successful implementation of measures will lead to a gradual change in the structure of the economy, with the strengthening of the role of e-commerce, ICT and financial sectors, as well as branches of the "new economy".

Digitalization provides extensive opportunities for a breakthrough in the development of the key sector of the economy for Kazakhstan.

The vision of the mining industry in Kazakhstan by 2022 assumes the formation of a high-performance industry with extensive use of autonomous technology and a decision-making system mainly based on big data analysis. Sensors, sensors and advanced analytical tools will be introduced throughout the value chain to visualize data, conduct scenario modeling and make decisions based on them. In addition, the introduction of autonomous technology, regulation of the main production processes in automatic mode will minimize human involvement and increase the level of production safety.

REFERENCES:

1. Kolpakova, O. N. The essence of intellectual capital and features of its use in the modern economy / Kolpakova O. N. // Innovations and investments.- 2008.- № 1.
2. Manakhova I.V. Transformation of consumption in the information economy: abstract. dis. ... Doctor of Economics, M.: MSU, 2014.
3. The human factor of corporate culture // Personnel-Mix. 2014. №3.
4. Kadomtseva S.V., Manakhova I.V. Modern paradigm of socio-economic development. Part 1: The Information Revolution // Bulletin of the Saratov State Socio-Economic University. 2017. No. 5 (69). pp. 17-24.

ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ДАМУ

Гусенов Б.Ш., Айткулова С. Н.

Мақалада экономиканы цифрландыру жағдайында капиталды даму және қалыптастыру процесінде туындайтын негізгі проблемалар, сондай-ақ оларды шешудің мүмкін жолдары келтірілген. Сонымен қатар, капиталдың еңбек өнімділігіне әсері және оны анықтайтын факторлар талданады.

Қазақстан экономикасы жаңа кезеңге аяқ басты, елімізде жаһандық әлеуметтік-экономикалық трансформация мен жаңғыртудың жаңа параметрлері белгіленді. Адами капитал барған сайын үлкен рөл алатын экономиканың барлық салаларында озық білім беру технологиялары енгізілуде. Цифрлық экономикадағы адами капитал қызметін оңтайландыру жолдары ұсынылды, сондай-ақ цифрландыру жағдайында адами капиталды бейімдеу проблемасын шешу үшін мемлекеттік органдардың іс-әрекеттері атап өтілді.

Түйінді сөздер: адами капитал, цифрландыру, даму, Ақпараттық технологиялар.

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Гусенов Б.Ш., Айткулова С.Н.

В статье приведены основные проблемы, возникающие в процессе развития и формирования капитала в условиях цифровизации экономики, а также возможные пути их решения. Кроме того, проанализировано влияние капитала на производительность труда и определяющие его факторы.

Экономика Казахстана вступает в новый этап, в стране установлены новые параметры глобальной социально-экономической трансформации и модернизации. Внедряются передовые образовательные технологии во всех отраслях экономики, где человечески капитал приобретает все большую роль. Предложены пути оптимизации деятельности человеческого капитала в цифровой экономике, а также отмечены действия государственных органов для решения проблемы адаптации человеческого капитала в условиях цифровизации.

Ключевые слова: человеческий капитал, цифровизация, развитие, информационные технологии.

АДАМИ КАПИТАЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУДЫҢ ҚОЗҒАУШЫ КҮШІ РЕТІНДЕ

Джантелова Г.С., Кенджасарова А.М., Сюбебаева Ж.К., Бабаиш Д.Б.

Қазіргі жаһандану жағдайында дамудың маңызды тарихи факторы ретінде адам ресурстарын басқару сапасы мен әлеуеті қоғамның, мемлекеттің және жалпы халықаралық қоғамдастықтың әл-ауқаты мен өмір сүру сапасы үшін негізгі мәнге ие болды. Адам капиталы - бұл қоғамның әлеуметтік-мәдени ресурсы, онсыз әлеуметтік-мәдени прогресті қамтамасыз ететін өнімді өндірістік және инновациялық қызмет мүмкін емес. Мақалада адами капитал ұғымының мәні, оны зерттеуге үлес қосқан ғылымдардың еңбегі зерттелген. Адами капиталды мемлекеттік басқаруда қолданудың қажеттілігі талданған.

Тірек сөздер: адами капитал, адам ресурсы, кадр саясаты, персонал

Еліміздің басшысы Президент Қасым-Жомарт Тоқаев халыққа жолдауында Адамдарға арналған капиталды дамытудың және білім берудің жаңа түрін инвестициялаудың маңыздылығын атап өтті. Бұл ұлттық саясаттың табиғи ресурстарға сүйенбей, адами капиталдың орнықты дамуына негізделуіне байланысты. Адамдарға арналған капиталдың өзіндік, көбінесе автономды, тұрақты экономикалық дамуға әсері бар.

Жалпы Адамдарға арналған капитал-бұл біріншіден, өзі үшін, екіншіден, жұмыс беруші үшін, үшіншіден, жалпы қоғам үшін адамның бастапқы инвестициялары мен ағымдағы шығындарынан асып түсетін және басқа да жағымды әсерлер жасауға мүмкіндік беретін білімнің, дағдылардың және дағдылардың танымдық жиынтығы. Компьютермен жұмыс тәжірибесі және шет тілдерін білу, қызығушылық пен талапшылық, жоғары әлеуметтік белсенділік, ізденіс - өнімділікке әсер ететін адами капиталдың негізгі компоненттері. 1970 жылдары Батыста жоғары білімнің қарқынды дамуы еңбек нарығының қажеттіліктерінен асып, экономикалық құлдырауға әкеледі деген сыншылардың алаңдаушылығы расталмады. Олар дамыған елдердің ЖІӨ-ні біртіндеп толықтырудың, әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандырудың элементі болды.

Қазіргі уақыттағы жаһандық ауқымда болып жатқан түбегейлі экономикалық процестер адамның қоршаған ортаға әсерінен, цифрлық технологиялардың, биоинженерияның және жаңа материалдардың дамуынан туындаған революциялық өзгерістердің табалдырығында тұр. Эксперттердің бағалауы бойынша, 10 жылдан кейін жұмыс орындарының кемінде 15% жоғалуы мүмкін. Дәл осындай себептерге байланысты экономикадағы пайдалы жұмыс мазмұнының айтарлықтай өзгеруі, жаңа кәсіптердің пайда болуы ықтималдығы жоғары. Зерттеушілер түбегейлі өзгерістер қоғамдық өмірдің басқа салаларында, соның ішінде мәдениетте де болады деп санайды. Қазіргі әлемде әлеуметтік жүйелердің дамуы көбінесе адамдардың белсенділігімен анықталады. Бұл әлеуметтік ұтқырлықты арттыруды және қоғамдағы ынтымақтастықты нығайтуды талап етеді.

Еліміздегі бұл жағдайда елдің бәсекеге қабілеттілігі көп жағдайда білім беру саласындағы экономикалық саясатқа байланысты болады. Өйткені, білім беру жүйесі әлемдегі негізгі инвестициялық ресурстардың біріне айналуға.

Атап айтсақ негізінен кеңестік қоғамда қалыптасқан Қазақстанның білім беру әлеуеті өте күшті. QS әлемнің үздік университеттерінің халықаралық рейтингінде қазақстандық жоғары оқу орындарының саны 10-ға дейін артты. TimesHigherEducation рейтингіне алғаш рет екі қазақстандық ЖОО кірді. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) әрбір үш жыл сайын орта мектепте білім берудің PISA (оқушыларды халықаралық бағалау бағдарламасы) рейтингін жасайды.

Қазақстан PISA орта білім беру сапасы рейтингінде жоғары орын алады. Әлемнің үздік университеттерінен 77 оқулық қазақ тіліне аударылып, жарық көрді. Осы жылдан бастап колледж профессорлары оқуын жалғастырғаннан кейін қосымша жалақысының 30-50 пайызын алатын болады. Осы жылдың 9 айында Қазақ елінде денсаулық сақтауға салымдар 85,7% - ға ұлғайды. Бұл фактілер сауаттылық пен білімнің жоғары деңгейінің ұлттық дамуға нақты әсерінің тұрақтылығын көрсетеді, бұл қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық үрдістерге ықпал етеді [1].

Еліміздің білім беру жүйесімен құрылған осындай зор әлеует халықтың әл-ауқатына әсер етуі тиіс. Біз көп нәрсені білсек те, олардың кейбіреулері біздің тиімділігіміз үшін қажет болмауы мүмкін. Біздің күнделікті өмірде көріп отырғанымыздай, өнімділік тек кәсіби дағдыларға ғана емес, сонымен қатар адамдардың туа біткен және өмірлік қабілеттеріне, олардың жаңа нәрселерді қаншалықты жылдам үйренетініне және жұмыс барысында туындайтын мәселелерді қаншалықты жақсы шешетініне байланысты.

Қазақ елінің еңбек нарығындағы адамның жасы мен жалақысының арасындағы байланыстар, фактілер мен айырмашылықтар қандай? Дамыған елдерде жалақы бүкіл қызмет кезеңінде біркелкі баяу қарқынмен өскендігі туралы көптеген эмпирикалық дәлелдер бар. Бұл құбылыс бірқатар ықпалды экономикалық теориялармен түсіндіріледі, олардың арасында Адами капитал теориясы ерекше орын алады.

Дегенмен, аз дамыған елдердегі соңғы зерттеулер мұндай мәлімдемелердің әмбебаптығын дәлелдей алмады. Зерттеулерге сәйкес, жалақы өмір бойы әрдайым біркелкі өсетіні күмәнді. 20-30 жас аралығындағы жалақы күрт артады. 30 жылдан кейін жалақы тез төмендей бастайды. Бұл құбылысты адам капиталының әртүрлі компоненттерінің жас ерекшеліктеріндегі түбегейлі өзгерістерді талдау арқылы түсіндіруге болады.

Формальды білім деңгейі жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мен қайта даярлаудың жоғары өсу қарқынына, когнитивтік және когнитивтік емес дағдылардың тұрақты дамуына, алынған білім мен дағдыларды күнделікті жұмыста қолдану дәрежесіне байланысты болады[2].

Қазақстан елінің экономикасының жедел дамуына және оның азаматтарының әл-ауқатының өсуіне тек адами капитал ғана шешуші үлес қоса алады. Ел басқарушысының тапсырмасы бойынша қабылданып жатқан демографиялық сын-қатерлерді уақтылы жеңілдету адами капиталды әлеуметтік-экономикалық дамудың қозғаушы күшіне айналдырумен бір мезгілде шешілуге тиіс. Адамдарға арналған капиталды нарықтық құн ретінде дамыту-ұлттық қауіпсіздіктің жалғыз кепілі [4,11].

Көптеген және көпжылдық теориялық және эмпирикалық зерттеулер адамның өсу қарқынына, өнімділікке, кірістерге және оның басқа параметрлеріне айтарлықтай әсер ететін кез – келген экономиканың негізгі өндірістік күші екенін дәлелдеді[5,129].

Тұлғалардың білімі өткір жаһандық бәсекелестіктің мәні болып табылады. Бұл адами капиталды қалыптастыру (еңбекті ұйымдастыру және оның өнімділігінің өсуі үшін жағдай жасау; қызметкерлердің құзыреттерін жақсарту және кеңейту, өмір сүру сапасын арттыру және т.б.) кез келген елдің мемлекеттік саясатының негізгі мәселесі болып қалатынын білдіреді[6].

Қызметкерлер мен олардың жұмыс берушілерінің өздері ғана емес, сонымен қатар барлық деңгейдегі басқарушылар да бүгін қандай білім мен құзыреттілік қажет, ертең не пайдалы болады, оларды қалай қолдау, жақсарту және іс жүзінде қолдану туралы үнемі ойланулары керек[7,135]. Сонымен қатар, халықаралық сарапшылардың зерттеулері сыни тұрғыдан ойлана алатын, өз идеяларын сауатты ұсына алатын креативті адамдардың болуы, сондай-ақ жалпы білім берудің жоғары деңгейі қоғамды тұрақты өсу мен өркендеуге автоматты түрде алып келе бермейтінін көрсетеді[8].

Негізінен тұрақты даму үшін қолда бар дағдыларды оңтайлы пайдалануды үйрену, оларды ескіруден, "сарқылудан", өзекті практикалық міндеттерге сәйкес келмеуден "қорғау", сондай-ақ экономикалық прогрестің басқа факторларына үнемі назар аудару

маңызды. Шет елдерде осы қарама-қайшылықты шешудің жолдары арасында әртүрлі тәсілдер қолданылады: дәстүрліден өте делдалға дейін.

Мәселен, мәселе түпкілікті шешілгенге дейін әлі алыс – саясаткерлерден неғұрлым егжей-тегжейлі күн тәртібін, неғұрлым тиімді реттеушілерді талап ететін жаңа шектеулер мен сын-қатерлер туындайды. Адам капиталдың жұмыс істеуінің және оның сапасының басты шарты-билік пен басқарудың барлық салаларында құрылыстың барлық деңгейлерінде тиімді, тұрақты дамудың тікелей факторы болып табылады[9]. Адамдарға арналған ресурстарды, ең алдымен басқару саласындағы мемлекеттерді қалыптастыру - мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару, республиканың адами капиталы мәселесін шешу тұрғысынан ғана органдардың жоғары кәсіби қызметкермен жинақталуын қамтамасыз ету[10].

Осы алынған мақсаттардың дұрыстығын, мемлекеттік саясатты, мемлекет-қоғам, әділеттілік арқылы тұлға өмірінің нақты мәселелеріне, шешім қабылдағанға дейін қандай мұраттарды басшылыққа алатынымызды таңдаңыз-бәрі адамдарға арналған капиталға байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://egemen.kz/article/252602-adami-kapital-%E2%80%93-ekonomikalyq-dgane-aleumettik-damudynh-qozghaushy-kushi>
2. Ильинский И.В. Человеческий капитал и социально-экономическая активность работника (статья). Материалы Международной научно-практической конференции «Социальная активность молодежи как необходимое условие развития общества», 21–23 ноября 2019 г / под ред. Г.В. Ковалевой – СПб.: ФГБОУВО «СПбГУПТД», 2019. – С. 154–157. – 0,25 п.л
3. Н. С. Зоткина, М. С. Гусарова, А. В. Копытова. ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ВЕДУЩИЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ КОМПАНИИ: Монография.- Издательский дом «Среда»,- 2021г.-162с.
4. Сатыбалдин А.А., Дауранов И.Н., Чуланова З.К., Абилкаир Н.А. Совершенствование национальной системы квалификаций как фактор формирования нового качества человеческого капитала. // Экономика: стратегия и практика. – 2020. — №3. – С.11-23. <http://jesp.ieconom.kz/wp-content/uploads/2020/10/1-Catybaldin.pdf>
5. Chulanova Z.K. Developpement du capital humain du Kazakhstan dans le contexte de la formation d'une economie innovante. // International scientific journal «Global science and innovations: Central Asia». — 2020. — № 3(1). — 129-133. <http://bobek-kz.com/post/70>
6. Данные Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК. – 2021.
7. Здоровье населения Республики Казахстан и деятельность организаций здравоохранения в 2020 году: Стат. сборник. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 324 с
8. <http://finreview.info/ru/review/do-25-dohoda-mozhet-poterjat-kazahstan-esli-ne-uvlichit-finansirovanie-chelovecheskogo-kapitala/>
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskiy-kapital-kak-dvizhushchaya-sila-razvitiya-organizatsii>
10. https://kzaif.kz/politic/chelovecheskiy_kapital_kakov_ego_uroven_razvitiya_v_kazahstane

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ КАК ДВИЖУЩАЯ СИЛА ЭКОНОМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Джантелова Г.С., Кенджасарова А.М., Сюбебаева Ж.К., Бабаиш Д.Б.

В условиях глобализации качество и потенциал человеческого капитала как важнейшего исторического фактора развития приобрели ключевое значение для благосостояния и качества жизни общества, государства и международного сообщества в целом. Человеческий капитал – это социальнокультурный ресурс общества, без которого

невозможна продуктивная производственная и инновационная деятельность, обеспечивающая социальнокультурный прогресс. В статье изучена сущность понятия человеческого капитала, труд ученых, внесших вклад в его изучение. Проведен анализ необходимости применения человеческого капитала в государственном управлении.

Ключевые слова: *человеческий капитал, человеческий ресурс, кадровая политика, персонал*

HUMAN CAPITAL AS A DRIVE FORCE OF ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

G.S. Dzhantelova, A.M. Kenjassarova, Zh.K. Syubebaeva, D.B. Babash

In the context of globalization, the quality and potential of human capital as the most important historical factor of development have become of key importance for the well-being and quality of life of society, the state and the international community as a whole. Human capital is a social and cultural resource of society, without which productive production and innovative activities that ensure social and cultural progress are impossible. The article examines the essence of the concept of human capital, the work of scientists who contributed to its study. The analysis of the need for the use of human capital in public administration.

Key words: *human capital, human resources, personnel policy, personne*

UDC 14.35.07

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.010>

ORGANIZATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER'S PROJECT-RESEARCH ACTIVITIES

A. Yessimbekova, I. Petkova

The article notes the importance of training future primary school teachers for project-research activities. The authors accentuate that primary school is the base where this activity should be organized in order to realize the inner potential of the younger students. And correct implementation of the mentioned activity will positively influence on the further successful studying of children and developing their creativity. Considering the characterizing elements of research and project activities the authors show the integration of both and give the definition of project-research activity. The stages of organization of project-research activities and criteria for evaluating cognitive actions have also been proposed showing the change of teacher's activity and student's activity and the way of their interaction.

Key words: *educational research, project activity, project-research activity, primary school teacher*

Nowadays teachers have been required to training of a completely new future educator: active and inquisitive. At present, in educational practice, much attention is paid to a fresh model of a student development, where the cognitive activity of the child himself occupies a priority position. Project-research activity is innovative, including a set of research, problematic, creative methods that most fully correspond to the nature of the infant student and modern requirements of education and training. The relevance of project and research activities lies in the fact that, penetrating all educational areas, enriching the student's memory, activating thought processes, it gives students real ideas about the various aspects of the object being studied, about its relationship with other objects and with the environment. The main problems are identified: its insufficient development in terms of a holistic approach to the development of a younger student and the inability of teachers to manage their project-research activities.

The constant organization of project-research work in a primary school will help to increase the level of formation of cognitive, intellectual and creative abilities of young students.

What is a research at a primary school? The main node of research in the field of education is educational research. The main goal of educational research is the development of a young student as an individual, but not obtaining an objective new result, as we do usually in a science [1]. At primary school, personal and intellectual development of young students is quite crucial. According to modern psychological concepts, the intensive development of intelligence occurs mainly in the early stages of personality formation, namely: by the age of six, this development is carried out by more than a third, by eight - by half, and by twelve years - by three quarters. Some authors call even earlier dates and, accordingly, the first years of schooling play an even greater role in the development of basic personality traits, so the teacher should take special care to increase the educational and developmental potential of each of his lessons. Factually, educational research is an educational process implemented on the basis of research technology [2]. In this regard, there is a need to train primary school students for such activities that teach them to think, predict and plan their actions, develop cognitive activity, create conditions for independent activity and cooperation. Therefore, at present, research activities have gained wide popularity. Research activity is a specially organized, cognitive creative activity of students, in its structure corresponding to scientific activity, characterized by purposefulness, activity, objectivity, motivation and consciousness, the result of which is the formation of cognitive motives, research skills, subjectively new knowledge or methods of activity for students [3].

Moving on to a project activity, it is a way to develop the personality of students and their professional training [4]. It is well-known that project activity is aimed at getting an idea and achieving the result of the idea. In this case, students should actively participate in their project work in order to implement and get the results. So, in our opinions: project activities are step-by-step actions to achieve the final result, during which existing competencies are developed or new competencies are acquired.

Having considered the above told two activities we agree with the following:

Project-research activity is a specially organized cognitive creative activity of students, characterized by purposefulness, activity, objectivity, motivation and consciousness, the result of which is the formation of cognitive motives, research skills, new knowledge or methods of activity for students [5].

S.T. Shatsky believed that the organization of classes in the classroom is not energetic. He proposes to organize the work in such a way that the classes are precisely the preparation of lessons at school, in a suitable environment, under the control of the teacher and with his direct assistance [6].

We consider the following promising elements of the S.T. Shatsky for project-research activities:

- Collaborative relationship between teacher and student.

Organizing the project and research work of students, the teacher does not take an authoritarian position, on the contrary, a collaborative one. Often even a hidden position, leaving a wide range for student initiative. The teacher shows himself when help, hints and directions are needed.

- Independence of a student.

The activities of the students can be organized, depending on the type of project, but it is always focused on independent work, whether it is individual, pair or group work. In this case, children develop their personal qualities, critical thinking, curiosity and respect for the opinions of others.

- Interest of a student.

It is important to take into account the desires and interests of students in the distribution of roles, assignments and tasks. Taking into account the interest and experience of students takes their project-research activities to other level, students will work more efficiently and effectively, children will learn a lot and quickly from each other.

- Connection of training and education.

Social education is necessary in order to train an educated and creative person capable of excellent work. In any educational institutions students, doing research work, participating in projects or visiting research circles, broaden their horizons, get more information and activate their intellectual

activity outside the educational process, which directly affects the activities of students in the classroom. Hidden abilities are revealed, research skills are acquired. They already have a different attitude to study, to their future profession and to the world around them.

The most significant feature of project-research activities organization at primary school is taking into account their age, psychological and physiological characteristics of a younger student. It is in elementary school that it is necessary to begin to develop the inner creative potential of the student, this moment cannot be missed. And at this stage, there is a formation of motivation in general for educational activities.

The stages of project and research work might be various depending on the type of assignment. But we suggest the most common and basic phases and their brief description:

1. Introduction to "research".

Discussing the positive and negative aspects of research for the development of human civilization; interview of students; identification of interests; involvement of parents.

2. Selecting a topic (problem).

Suggests or leading students to an independent proposal or selection of a topic; discusses the purpose of the project, if necessary; supervising a student's work.

3. Goals and objectives.

To change the quality of students' activities; to teach through research.

4. Planning.

Organization of activities; designing of methodology; providing an organizational and pedagogical support; creating your own control plan; Monitoring the implementation of the plan; Creating a consultation plan; attending supervisor/curator consultations; executing the plan according to the given deadline.

5. Identification of sources of information and, collection and clarification.

Application of objective (scientific methods) and subjective (skills, knowledge, abilities) means.

6. Application.

Approbation. Offering several ways to process information and giving freedom of choice; conducting a question-answer procedure regarding the choice of methods and actions of the experimental part; requesting interim reports; providing the necessary instruments, laboratory; performing the experiment step by step; describing the execution and result of the experiment; using resources to create, store information, processed data; performing conclusions.

7. Preparation and defense.

Working on design; research position; familiarizing with the current position on the design of the work; preparing a review for the work; improving the shortcomings indicated in the review; arranging the results; preparing speech, presentation for defense; demonstrating the ability to conduct a dialogue with the audience, the ability to behave in front of the audience in order to entice listeners.

8. Reflection.

Research thinking; worldview; conducting a reflection of the student's activities, the formation of skills; qualitative and quantitative monitoring; asking/answering questions; controlling the logic of his judgments; reflects its actions to prove or disprove the hypothesis; demonstrating understanding of the problem; realizing the possibilities of self-realization.

The following criteria for evaluating cognitive learning activities are given:

The formation of subject knowledge and methods of action is manifested in the ability to reveal the content of the work, competently and reasonably, in accordance with the problem / topic under consideration, to attract existing knowledge and methods of action.

The formation of regulative actions is manifested in the ability to independently plan and manage one's cognitive activity in time, use resource opportunities to achieve goals, and choose constructive strategies in difficult situations.

The formation of communicative actions is manifested in the ability to clearly state and formalize the work performed, presents its results, and reasonably answers the questions of the commission members [7].

Studying this issue we can confirm that the teacher could make the project more self-sustaining. If you fill descriptions in the activities of the teacher and the student and pay attention to the verbs, you will realize that the teacher has an indirect role, without interfering with this main work.

The list verbs related to the activity of a teacher and a student:

Verbs related to the activity of a teacher	Verbs related to the activity of a student
<i>provides assistance</i>	<i>creates</i>
<i>advises</i>	<i>formulates</i>
<i>promotes</i>	<i>acquires knowledge</i>
<i>coordinates</i>	<i>chooses</i>
<i>regulates</i>	<i>realizes</i>
<i>informs</i>	<i>understands</i>
<i>enlightens</i>	<i>analyzes</i>
<i>initiates</i>	<i>argues</i>
<i>motivates</i>	<i>uses</i>
<i>organizes</i>	<i>discusses</i>
<i>watches</i>	<i>makes a decision</i>
<i>regulates</i>	<i>trains</i>
<i>provides</i>	<i>decides / proposes a solution</i>

Of course, this list can be continued and even systematized by types of project or research. This is not the point, We want to emphasize something else. If you read and think about the meaning of verbs, then those that relate to the activities of students are “more qualified” and show the direct actions of students. And teachers have a more facilitating role. If this is taken into account when drawing up a project, then it turns out that the project can be given an independent character, a joint character, or a managerial character.

In conclusion, working with students in the framework of the initial foundations of research and project activities will achieve the most important goals of education:

- independent thinking;
- solving emerging problems;
- skills of forecasting and achieving results in the field of selected subject areas.

Involving students in research and project activities at an early stage of general education makes it possible to most fully identify and then develop the intellectual and creative abilities of children. Stimulation of research activity, support of curiosity, the desire to experiment, independently seek the truth is the main duty of the teacher.

REFERENCES:

1. Designing pedagogical activity: Textbook /B. E. Batanassova, L. Naviy, T. B. Sabitova, Sh. S. Utezbekova. - Astana: Non-commercial joint stock company “Kasipkor”, 2018.
2. Project and research activities: a comparative analysis / T. V. Utkina, I. S. Begasheva. - Chelyabinsk: CHIPPKRO, 2018. – p. 60.
3. Semenova N.A. Research activities of students. \ Primary School. No. 2. 2007.- p.45.
4. Bulatova E.A. Guidelines / Nizhegorodsky state architecture-construction institute: Nizhny Novgorod: NSACI, 2015. – p. 32.
5. Vorobjeva S.P. Project and research activities in elementary school // Methodical materials. - St. Petersburg: No. 52, 2019. – p. 40.
6. Shatsky S.T. Our pedagogical course // Shatsky S.T. Pedagogical essays: In 4 volumes - M.: Education, 1962-1965. - V.2.
7. Izmailova E.V., Darovskikh I.S., Sebeldin E.V. Evaluation of the project activities of students in the final evaluation of the results of mastering by students of the basic educational program of basic general education [Text]: Methodological recommendations / KOGOAU DPO "IRO of the Kirov region". - Kirov: 2019. - p 20.

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ МЕКТЕП МҰҒАЛІМІНІҢ ЖОБАЛАУ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Есимбекова А., Петкова И.

Мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін жобалау-зерттеу әрекетіне дайындаудың маңыздылығы атап өтілген. Авторлар кіші жастағы оқушылардың ішкі әлеуетін іске асыру үшін бұл әрекетті әсіресе бастауыш мектепте ұйымдастыру керек екенін атап көрсетеді. Ал бұл әрекетті дұрыс ұйымдастыру балалардың одан әрі оқуда табысты болуына және олардың шығармашылық қабілеттерінің дамуына оң әсер етеді. Зерттеу және жобалау әрекеттің сипаттаушы элементтерін ескере отырып, авторлар олардың интеграциясын көрсетеді және жобалау-зерттеу әрекетін анықтайды. Сондай-ақ жобалау-зерттеу әрекетін ұйымдастыру кезеңдері, мұғалімнің және оқушының іс-әрекеті және олардың өзара әрекеттесу тәсілінің өзгеруі көрсетіледі, танымдық әрекеттерді бағалау критерийлері ұсынылады.

Кілт сөздер: педагогикалық зерттеу, жобалау әрекеті, жобалау-зерттеу әрекеті, бастауыш сынып мұғалімі.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Есимбекова А., Петкова И.

В статье отмечается важность подготовки будущих учителей начальных классов к проектно-исследовательской деятельности. Авторы подчеркивают, что начальная школа является той базой, в которой должна быть организована данная деятельность для реализации внутреннего потенциала младших школьников. А правильная организация указанной деятельности положительно повлияет на дальнейшую успешную учебу детей и развитие их творческих способностей. Рассматривая характеризующие элементы исследовательской и проектной деятельности, авторы показывают их интеграцию и дают определение проектно-исследовательской деятельности. Также предложены этапы организации проектно-исследовательской деятельности и критерии оценки познавательных действий, отражающие смену деятельности учителя и деятельности учащегося и способ их взаимодействия.

Ключевые слова: педагогическое исследование, проектная деятельность, проектно-исследовательская деятельность, учитель начальных классов.

ӨОЖ 340.692

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.011>

ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ КЕЗІНДЕ СУРЕТКЕ ТҮСІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жакупова Г.А.

Бұл ғылыми мақалада тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жергілікті жерде суретке түсіру маңызы, әдістері, тергеу әрекеттерін жүргізу барысында суретке түсіру кезінде түсірілімнің бағдарлау, шолу, тораптық және детальды түрлері, оқиға орнынан табылған із қабылдаушы объектілерді фотоға түсіру, аймақта суретке түсіру, жергілікті жердегі оқиға орындарын түсіру кезінде суретке түсірудің барлық белгілі әдістері мен тәсілдері, объектілерді бөлек, бірақ бір-бірімен өзара байланысты кадрларға жүйелі түрде түсіру әдісі, қылмыстың іздерін, заттарды, материалдық кірістерді, мәйіттерді және оның жекелеген бөліктерін суретке түсіру, камераны жылжыту арқылы түсіру сызығына параллель орналасқан бірнеше нүктеден түсіру әдістері қарастырылған.

Кілт сөздер: фотосурет, дәлелдеме, іздер, оқиға орны.

Тергеу әрекетін түсіру нәтижесін көрсететін фотосуреттер процедуралық, техникалық және ақпараттық сипаттағы белгілі бір талаптарға сәйкес келуі керек. Тек осы жағдайда олар дәлелді мәнге ие болады.

Егер қылмыстық процесте фотосурет құралдарын қолданудың процедуралық талаптары сақталса, фотосуреттерден тұратын кез-келген нақты деректерді пайдалануға болады.

Заң бекітудің нақты құралдары мен әдістерін қолдануды реттемейді. Олар объектілер орналасқан жағдайлар мен әдістердің өздері олардың белгілі бір қасиеттерін бекіту мүмкіндігіне сүйене отырып таңдалады. Суретке түсірілетін материалдың көлемін, түсіру ретін және оның басқа да ерекшеліктерін тергеуші белгілейді. Бұл жағдайда зерттелетін оқиға болған материалдық орта, оның механизмі және басқа факторлар ескеріледі. Алайда ақпаратты іріктеудің субъективтілігі жоққа шығарылмайды.

Фотосуреттің ақпараттылығын қамтамасыз ететін талаптарды сақтау: тіркелген объектіні толық бейнелеуден (суретте оның маңызды белгілерінің ең көп санының болуы), фотосуреттер бойынша объектілердің өлшемдерін және олардың арасындағы қашықтықты белгілеу мүмкіндігінен тұрады.

Оқиға орнында суретке түсіру кезінде:

- зерттелетін оқиға өткен сыртқы жағдайлардың жиынтығын, жағдай элиталарының, қылмыс оқиғасымен байланысты заттардың бастапқы жағдайын көрсететін жағдай;
- қылмыстық әрекеттер бағытталған объектілер, олардың жағдайы, жай-күйі және қолданылған әрекет тәсілін сипаттайтын ерекшеліктер;
- оқиға орнындағы адамның (адамдардың) іздері немесе өзге де әрекеттер іздері;
- себебі анықталған қылмыстың немесе оқиғаның салдары;
- іздер, заттай дәлелдемелер, тексерілетін субъектінің мәнін анықтау және нақтылау үшін маңызы бар заттар [1, 82б.].

Заттар - заттай дәлелдемелер (адам өлтіру, бұзу құралдары, құралдар және т.б.), дәлелдемелер көзі болып табылатын құжаттар, іздер детальды түсірумен жазылады. Түсірілім олар табылған жерде, қажет болған жағдайда олардың қасиеттерін неғұрлым толық беруді қамтамасыз ететін және әсіресе қылмыс оқиғасымен байланысты жағдайларда жүргізіледі. Осы мақсатта объектіге белгілі бір позиция беріледі, жарық, фон таңдалады, олар беттің пішінін, көлемін, құрылымын көрсетуге ықпал етеді. Жақтаудың шекаралары объектінің өлшемдерін анықтайды. Детальды түсіру сызықтық масштабпен жоспарлы түсіру ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады. Егер тік бағытты таңдау мүмкін болмаса, онда нысандардың пішінінің кішкентай перспективалық бұрмалануы графикалық редакторларда өңдеу кезінде кескіннің өзгеруімен түзетіледі.

Түсірілім тек суретке түсірілген зат немесе із кадрдың шектеріне енуі үшін мүмкін болатын ең аз қашықтықтан жүзеге асырылады. Кәдімгі түсірілім арқылы жеткілікті үлкен заттар бекітіледі. Кішігірім заттар - «Макро» («Супермакро») режиміндегі немесе ұзартқыш сақиналары бар сандық камералар [1, 52б.].

Олар қылмыстық іс материалдарына, мысалы, қардағы аяқ киімнің іздері, асфальттағы автомобиль шиналарының іздері және т.б. қоса алмайтын нысандарды мұқият суретке түсіреді.

Адамның тері жамылғысының іздері, бұзу құралдары, көлік құралдарының доңғалақтарының протекторлары, аяқ киім және т.б. қылмыстық істердің әртүрлі санаттары бойынша оқиға орындарында жиі кездесетін объектілер. Оларды суретке түсірудің негізгі ережелері заттарды - заттай дәлелдемелерді түсіру ережелеріне ұқсас.

Жұмсақ топырақтағы, қардағы және ұқсас материалдардағы аяқ киімнің (көлік құралдарының доңғалақтарының протекторларының) жалғыз іздері кішкене бұрыштарға бағытталған жарықпен жарықтандырылады. Ағаштардың, қоршаулардың көлеңкесіндегі іздердің беткі рельефі автономды қуаты бар шамдармен немесе айна шағылыстырғыштары арқылы анықталады. Суреттің контрастын арттыру үшін қардағы іздер көбінесе түсіру алдында қара ұнтақтың жұқа қабатымен жабылады, оны бүріккіш пистолетпен

шашыратады немесе сары және қызғылт сары фильтрлермен суретке түседі. Түсіру кезінде масштабты сызғыш із түбінің деңгейінде орналастырылады.

Ағаштардың астында, пикет қоршауының жанындағы жерлерде детальды түсіргенде, суретке түсірілген жердегі торлар кейде күн дақтары немесе жолақтар көлеңкелермен ауысады. Мұндай жағдайларда көбінесе аяқ киімнің, көлік құралдарының іздерін суретке түсіру кезінде олар дақтардың пайда болу себебін жояды, мысалы, ағаш бұтақтарын қабылдамайды немесе суретке түсірілген аймақты тікелей күн сәулесінен қорғайды.

Аяқ киімнің үстіңгі іздері оқиға болған жерлерді үй-жайда (еденде, терезе алды тақтайларында), сондай-ақ басқа да орындарда, мысалы, асфальтта қарау кезінде кездеседі. Іздерді түсіргенде, әр жағдайда жарықтың бағыты жолдың өзіне және ол орналасқан бетке байланысты болады. Лиолеумда, цементте, асфальтта және басқа да тегіс беттерде нашар көрінетін майлы немесе дымқыл іздерді түсірмес бұрын қара немесе жеңіл ұнтақтың жұқа қабатын жағу керек.

Егер оқиға орнында іздер табылса, оның әр аяғының кем дегенде 3-4 ізінен тұратын сегменті суретке түседі. Түсіру сызықтық панорамалау әдісімен жүзеге асырылады. Бiңғайлы болу үшін әрбір келесі кадрдың шекараларындағы іздердің жанында сандық белгілері бар көрсеткіштер орналастырылған, олардың бейнесі бойынша суреттер кесіліп, панорамаға орнатылады. Көлік құралдарының доңғалақтары протекторларының іздерін панорамалау кезінде жүгіру жолы шеңберінің барлық ұзындығы берілетін учаске (доңғалақтың кемінде бір айналымы) бекітіледі.

Бұзу құралдары мен құралдарының іздері макро түсіріліммен тіркеледі. Әрбір із оның өзіне тән ерекшеліктерін (бетінің бедерін, пішінін, көлемін) анықтау үшін жеткілікті масштабта жеке суретке түсіріледі. Түсіруді штативпен немесе қолмен жүргізеді. Терең емес іздері суретке түсіру үшін іздің түбіне жарық түсіреді. Терең ізді түсіргенде қосымша жарық көзі қажет немесе көлеңкелі аймақтар шағылысатын экрандар (айналар, ақ қағаз) арқылы жарықтандырылады [1, б3б.].

Динамикалық іздерді түсіру үшін рельефтің бөлшектеріне перпендикуляр таралатын көлбеу жарық қолданылады. Терең тереңдетілген іздерді түсірген кезде, мысалы, бұрғылау іздері арқылы емес, тік жарықтандыру қолданылады.

Оқиға орнында саусақтардың іздері көбінесе 1:1-ге жақын масштабта бекітіледі. Мөлдір емес нысандардағы беткі іздер шағылысқан жарықта суретке түседі. Ашық беттерде қара түстермен боялған іздер біркелкі жарықпен жарықтандырылады, қараңғы беттерде жарық іздері көлбеу болады.

Мөлдір нысандардағы қолдың беткі іздері шағылысқан да, өткен жарықта да суретке түседі. Екі жағдайда да қараңғы өрістің әсерін беретін жарықтандыру қолданылады (маңдайынан немесе қиғашынан).

Заттар мен іздерді түсіру кезінде жарықтандыру маңызды бөлшектерді жоғалтуға болатын жерлерде жарқырау, терең көлеңкелер жасамауы керек.

Қан, кір, адам ағзасының секрециясы, адам өлтіру, зорлау қылмыстарын жасау кезінде қалған басқа іздер көбінесе нашар ажыратылады, бірақ әртүрлі жағдайларды анықтау үшін маңызды болуы мүмкін түске ие. Түсіру кезінде олардың айырмашылығын арттыру үшін сүзгілерді қолдануға болады.

Оқиға орнындағы құжаттар олардың жалпы түрі мен мазмұнын түсіру үшін суретке түсіріледі. Түсіру кезінде олар бүкіл құжатты, оның шеттерін, сондай-ақ мәтін, сызық, ластану, сондай-ақ жыртылу, иілу сызықтары, қатпарлар және т.б. сияқты бөлшектерін толығымен шығарады.

Оқиға орны ашық жерлер де, үй-жайлар да болуы мүмкін. Жер учаскелерінің мөлшері, рельефі, кеңістіктің ашықтығы бойынша өзгеруі мүмкін. Бөлмелердің өлшемдері мен орналасуы бірдей емес. Әр жағдайда түсіру ерекшеліктері мен қолданылатын әдістер әртүрлі болып келеді.

Аймақта суретке түсіру. Жергілікті жердегі оқиға орындарын түсіру кезінде суретке түсірудің барлық белгілі әдістері мен тәсілдері қолданылады. Қажет болса, түсірілім бірнеше бағыттан, мысалы, қылмыскердің қылмыс жасалған жерге жақындауының, одан кетуінің мүмкін жолдарын көрсету үшін жүргізіледі. Шолып (бағдарлап) түсіру нүктелерінің саны мен орналасуы оқиға орнының өз ерекшеліктеріндегі, болған оқиғаның сипатындағы, жер бедеріндегі және басқа да факторлардағы айырмашылықтарды ескере отырып таңдалады. Іс жүзінде оқиға орнын жерге орналастырудың келесі нұсқалары болуы мүмкін [2, 87б.].

Оқиға орны - бұл еркін әрекеттері бар жердегі ашық кеңістік (үлкен алаң, кең көше, өріс және т.б.). Мұндай оқиға кез-келген қолайлы бағыттан суретке түседі. Бекітудің толықтығын төрт бағыттан крест тәрізді түсіру қамтамасыз етеді. Түсіру нүктелері суретке түсірілген бөліктің ортасына немесе бұрыштарына қарама-қарсы орналасады. Кең аумақтар дөңгелек панорамамен жеткізіледі.

Оқиға орны бір жағынан шолуы шектелген жер учаскесі болып табылады. Бұл, мысалы, елді мекеннің шетіндегі автомобиль жолы, орманның шеті, өзен жағасындағы мәйіттің табылған жері және т.б. ол алдыңғы жағынан суретке түседі, учаскенің ортасына, нүктесіне қарама-қарсы орналасады немесе екі жағынан диагональды суретке түседі. Жоспарды кеңейту үшін дөңгелек панорамалау, ал майданда созылған оқиға орнын түсіру үшін - сызықтық әдіс қолданылады.

Оқиға орны қарама-қарсы екі жағынан шолуы бар жергілікті жер учаскесі болуы мүмкін (мысалы, тар көше, қойма үй-жайлары арасындағы өткел, жерасты өткелі және т.б.). Ол ашық кеңістіктерден алдыңғы жағына 30-45° бұрышпен суретке түседі [28, 65б.]. Бұл жағдайда бір суреттің артқы жағындағы жағдай туралы ақпарат учаскенің қарама-қарсы жағынан алынған екінші суретті толықтырады. Егер алдыңғы жақта орналасқан заттар артқы жағынан қабаттаспаса, онда бағдарлау және шолу түсірілімдері бір суретке түсіп біріктіріледі. Тегіс емес рельефі бар рельефті түсіру кезінде жоғарғы нүктелерге артықшылық беріледі. Бір жақты композицияны білдіретін ортаны бекіту үшін сызықтық панорамалау қолданылады.

Оқиға орны-жабық кеңістік, мысалы, үйлер қоршалған аула, алаңдағы алаң, саябақ және т.б. мұнда олар ең алдымен қылмыс жасалған жерге өту жолдарын көрсетеді. Егер қылмыскердің келу және кету жолдары белгісіз болса, бағдарлы түсіру нүктелерін оқиға орнынан алып шығады, егер қылмыскердің келу және кету жолдары зерттеліп отырған оқиға орнынан басқа да шығуларды суреттерде көрсету есебімен өту жолдарының бірінің жағынан суретке түсіреді.

Шолып түсіру нүктелері жер учаскесінің көлемін, оның пішінін ескере отырып таңдалады. Шолып түсіру үшін түсірілім нүктесін оқиға орнына апаратын дәлізде орналастырған жөн. Участке қоршауының биіктігі төмен болған жағдайда түсіру нүктесін оқиға орнынан тыс шығарады, ал суретке түсіруді жоғарғы нүктелерден жүргізеді.

Оқиға орны-бір-біріне қатысты әртүрлі деңгейде орналасқан жер учаскелері. Мысал ретінде өзен жағасы, тік беткейі бар шатқал, карьердің шұңқыры, биік жағалаудағы автомобиль жолының учаскесі және т.б.

Түсіру нүктелерін таңдаудағы басты міндет - бүкіл аумақты немесе оның көп бөлігін көбейту. Бағдарлау және көбінесе шолу үшін мүмкін нұсқалардың бірі - оқиға орнына қарама-қарсы орналасқан нүктелерді, мысалы, шатқалдың қарама-қарсы шетінде, тар өзеннің жағасында шолып түсіру. Оқиға орнынан түсіру нүктесін едәуір алыстатқан кезде ұзын фокустық оптика қолданылады [3, 92б.].

Объектілерді бір-біріне қатысты орналастырудың ең қарапайым жағдайларында жағдайды шолып түсіру үшін көлденең және тік сызықтық панорамалау комбинациясы қолданылады. Мысал ретінде автомобиль жолының биік үйіндіден өтетін учаскесіндегі жол-көлік оқиғасы, жағдайдың элементтері жол жиегінде, жағалаудың баурайында және оның түбінде болған кезде болады.

Түсіруді жүргізеді бағытындағы жолдар да автомагистральдар, сондай-ақ бөктерінен үйіндінің. Алынған суреттер панорамаға орнатылмайды. Олардың арасындағы байланыстырушы элемент - фон элементтерінің бейнесі.

Жекелеген жағдайларда мұндай оқиға орындарының жағдайы ярусты (сатылы) панорамалау әдісімен белгіленеді. Бұл әдіспен әр деңгейде орналасқан декорацияның әр элементі бөлек суретке түседі. Деңгейлі панорамаларды жасаудың күрделілігі жеке суреттердің суреттерін біріктіретін нұсқаулықтарды таңдауға байланысты болады.

Оқиға орны - толық шолуы ішінара қиындаған учаске. Бұл орманмен, бұталармен жабылған жер болуы мүмкін. Шолып және тораптық түсіру үшін суретке түсірілетін учаскеге барынша ықтимал шолу ашылатын бағыттарды таңдалады, мысалы, алаңқай, соқпақ немесе соқпақ жағынан [4, 14б.]. Кадрға бағыттаушы заттарды орналастырған жөн, оқиға орнының орталығын және оның түйіндік элементтерін, топырақтың тегіс емес жерлерімен, биік шөптермен, бұталармен, сандық белгілері бар кезеңдермен жауып тастаған жөн, бұл кейіннен олардың көру және түйіндік суреттердегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Оқиға орнының жалпы көрінісін алу үшін минималды шолумен тек түйіндік түсірілім мүмкін. Шолу түсірілімі ретінде мүмкіндігінше оқиға орны орналасқан учаскенің шекарасын суретке түсіреді.

Оқиға орны - ғимарат және оған іргелес аумақ. Бағдарлап түсіру ғимараттың орналасқан жерін белгілейді. Бағыт пен қашықтық суретке ғимаратқа жақындау жолын, оған іргелес учаскелерде заттар мен іздердің орналасуын көрсететін етіп таңдалады. Жергілікті жерде шолып түсірукейбір жағдайларда бағдарлауды қайталайды және жүргізілмейді, ал ғимарат үй-жайларында міндетті болып табылады. Сонымен қатар, бөлменің әр бөлмесі шолу үшін тәуелсіз нысанды ұсынады.

Бөлмеде суретке түсіру. Бөлме - жабық кеңістік. Оның кішкентай өлшемдері көбінесе қоршаған ортаның көп бөлігін қамтуға мүмкіндік беретін нүктелерді таңдауға мүмкіндік бермейді. Суретке түсірілген объектілерге дейінгі қашықтық түсіру нүктелерін есік пен терезе саңылауларына, тікбұрышты бөлмедегі немесе оның бұрыштарының біріндегі кішкентай қабырғаларға қою арқылы көбейтіледі. Осылайша, қоршаған ортаға максималды шолу жасай отырып, бөлме кеңістігінің едәуір бөлігі әлі де объективтің көзқарасына енбейді. Әдетте, мұндай жағдайларда бөлмедегі жағдай өзара байланысты жеке фрагменттер түрінде көрсетіледі. Жиһаздардың, іздердің, заттай дәлелдемелердің өзара орналасуы туралы тұтас түсінік екі немесе одан да көп бағыттардан алынған фотосуреттермен беріледі. Түсіру нүктелерінің саны, олардың орналасуы бөлменің түрін, оның мөлшері мен орналасуын, жабдықты, жиһазды және басқа заттарды орналастыруды анықтайды [5, 76б.].

Әр түрлі бағыттардан түсіру кезінде бөлменің ортасында, қабырғалардың ортасында орналасқан заттар әр кадрға түседі. Олар жеке суреттерде көрсетілген қоршаған ортаның бөліктері арасындағы байланысты бақылайтын нұсқаулар болып табылады (сурет 2.10).

Ұзартылған бөлмені шолып түсіру кезінде оның қарама-қарсы (кішірек) қабырғаларының ортасында орналасқан нүктелер қолданылады. Егер түсіру элементтерінің бір бөлігі кадрға енбесе, дөңгелек панорамалау қолданылады. Панорама бөлменің іргелес бұрыштарын қамтитын екі жақтаудан тұрады. Шаршы бөлмені шолу оның бұрыштарынан алынады. Мұндай суреттердегі байланыстырушы элемент - бұл бөлменің ортасы, мысалы, үстел және оның әр жағының ортасында орналасқан заттардың бейнесі.

Жоспарлануы бойынша күрделі (Г - тәрізді, Т-тәрізді) дәліздер мен бөлмелер қаралып жатқан үй-жайдың барлық учаскелерін суреттерде беру және олар бойынша жағдайдың жекелеген бөліктері арасындағы өзара байланысты қадағалау қажеттілігіне қарай суретке түсіріледі. Пәтердегі оқиға орнын қарау кезінде бірнеше үй-жайлардың әрқайсысы шолу түсіріліміне жататын жеке объект ретінде қаралады. Көршілес екі бөлменің әрқайсысы суретке түсіріледі, оның ішінде жиһаз элементтері басқасынан, мысалы, шкаф, үстел және көрші бөлмедегі есік арқылы байқалатын басқа заттар.

Бөлмені, оның түйіндік элементтерін шолу кең бұрышты линзалар мен панорамалық камераларды қолдануды жеңілдетеді. Олар жүргізілетін фотожұмыстардың көлемін азайтуға мүмкіндік береді. Алайда оларды қолдану ерекшеліктері туралы ұмытпау керек. Сонымен, кең бұрышты линзалар суретте алдыңғы және артқы жағында орналасқан заттар арасындағы өлшемдер мен қашықтықты өзгертеді. Нысандардың пішіні әсіресе жақтаудың шеттерінде бұрмалануы мүмкін.

Қорыта келгенде қылмыстарды тергеуде, ашуда, алдын алуда оқиға орындарын жергілікті жерде және үй-жайда суретке түсіру іс маңызы бар мән-жайларды ашуда ең негізгі, маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Уалиева, Ж.Б. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы жалпы бөлім пәні бойынша практикаум [Мәтін]: Практикум / Ж.Б. Уалиева.- Алматы: ССК, 2017.- 160
2. Криминалистика: Оқу құралы / Жәкішев Е.Ғ., Найманова Г.Х. және т.б.- Өнд. толықт. 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 446б.
3. Ермаханов Д.И.// Қылмыстық процесті жетілдіру тұжырымдамасының жолы. Заңгер, Қазақстан Республикасының құқық жаршысы, - №6 (203) 2018, 17-18 бб.
4. Е.Ж.Бейсов, Д.И.Ашимова, Д.Т.Нұрбек, А.З.Жангушукова «Тергеу әрекеті ретіндегі танудың қылмыстық іс жүргізушілік және тактикалық негіздері» Оқу құралы, «Qprint» Талдықорған, 2019.-110 б
5. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесі: Оқу құралы / Д.И.Ашимова, А.З.Жангушукова, Е.Ж.Бейсов, К.А.Ернишев.- Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспа бөлімі, 2020.- 185 б.

ОСОБЕННОСТИ ФОТОГРАФИРОВАНИЯ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ

Жакупова Г.А.

В данной научной статье рассматриваются значение, методы фотографирования на местности при производстве следственных действий, ориентировочные, обзорные, узловые и детальные виды съемки при съемке в ходе проведения следственных действий, фотосъемка объектов, обнаруженных на месте происшествия, все известные методы и способы фотографирования при съемке мест происшествия на местности, метод систематической съемки в отдельных, но взаимосвязанных кадрах, выявление следов преступления, предметов, рассмотрены методы фотографирования трупов и отдельных их частей, съемки из нескольких точек, расположенных параллельно линии съемки с перемещением камеры.

Ключевые слова: *фотография, доказательство, следы, место происшествия.*

FEATURES OF PHOTOGRAPHING DURING THE PRODUCTION OF INVESTIGATIVE ACTIONS

G. Zhakupova

This scientific article discusses the significance, methods of photographing on the ground during the production of investigative actions, indicative, survey, nodal and detailed types of shooting when shooting during investigative actions, photographing objects found at the scene, all known methods and methods of photographing when shooting accident scenes on the ground, the method of systematic shooting in separate, but interconnected frames, identification of traces of crime, objects, methods of photographing corpses and their individual parts, shooting from several points are considered, located parallel to the shooting line with the camera moving.

Key words: *photo, proof, footprints, scene of the accident.*

УНИВЕРСИТЕТТЕ ҚЫТАЙ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Жұмағали Қ.

Қытай тілі сабағында компьютерлік оқыту бағдарламаларымен жұмыс істеу формаларына мыналар жатады: сөздік қорын оқу, айтылымға жаттықтыру, диалогтік және монологтық сөйлеуге үйрету, жазуға үйрету, грамматикалық құбылыстарды жаттықтыру. Сонымен қатар, Интернет желісін пайдалана отырып, қытай тілі сабақтарында бірқатар дидактикалық міндеттерді шешуге болады: ғаламдық желі материалдарын пайдалана отырып, оқу дағдыларын қалыптастыру; жазу дағдыларын жетілдіру; сөздік қорын толықтыру; білім алушылардың қытай тілін үйренуге деген мотивациясын қалыптастыру. Сонымен қатар, жұмыс өз ой-өрісін кеңейту үшін интернет-технологиялардың жаңашыл мүмкіндіктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланатын оқытушы мен болашақ маман өзін-өзі шығармашылықпен дамытып қана қоймай, білімгерлердің шығармашылық әлеуетін ашуға көмектеседі, заманауи оқу-тәрбие үрдісінің талаптарына жауап береді.

Кілттік сөздер: *Қытай тілі, қытай тілін оқыту әдістемесі, заманауи технологиялар, интернет ресурстары, мәдениетаралық құзыреттілік, коммуникация, жобалай әдісі, диалог, монолог.*

Заманауи, қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық әлем оқытушыға оқыту мақсатына оңтайлы сәйкес келетін білім алушылардың оқу әрекетін ұйымдастырудың заманауи әдістері мен формаларын қолдануды талап етеді.

Соңғы онжылдықтарда Қытай мәдениетіне және оның маңызды құрамдас бөлігі ретінде қытай тіліне деген қызығушылықтың өсуі байқалды. Қытай тілін шет тілі ретінде үйренгісі келетін оқушылар мен студенттердің саны жыл сайын артып келеді. Сонымен бірге, өзге тілді тыңдаушылардың қытай тілін меңгеруі, әсіресе бастапқы кезеңде, сөзсіз қиындықтармен байланысты екенін атап өткен жөн. Бұл иероглифтік жазуды игерумен байланысты қиындықтар (алфавиттік емес графикалық жүйе, иероглифтердің көп саны, белгілердің тәртібін есте сақтау қажеттілігі және т.б.) және тілдің фонетикалық құрылымына қатысты сұрақтар, мысалы, өзге тіл фонетикасына тән емес дыбыстардың болуы, буындардағы тондардың болуы, сондай-ақ қытай тілінің ерекшеліктеріне байланысты басқа да нюанстар тілі.

Жоғары оқу орындарында оқытушылар жаңа ақпараттық технологияларды қолдануда. Бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңаша көзқарас. Бұрынғы қытай тілін оқыту әдістемесі бүгінгі стандарттардан ерекшеленеді. Қытай тілін оқытудың негізгі мақсаты студенттердің коммуникативті мәдениетін қалыптастыру және дамыту, тілді практикалық меңгеруге үйрету болып табылады, өйткені студенттер қытай тілінде қарым-қатынас мәселелерімен жиі кездеседі [1].

Қытай тілін оқытуда коммуникация, интерактивтілік, қарым-қатынастың шынайылығы, тілді мәдени контексте меңгеру басымдыққа ие. Осы принциптердің негізінде коммуникативті қабілеттің құрамдас бөлігі ретінде мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуға болады. Қытай тілін оқытудың негізгі мақсаты – шет тілдік ортада қарым-қатынас пен қарым-қатынасқа үйрету. Шетел тілінде қарым-қатынас пен адекватты реакция үшін материалды оқуды ынталандыратын және адекватты мінез-құлықты дамытатын нақты, шынайы өмірлік жағдайларды жасау қажет. Қарым-қатынастың шынайылық принципінің болуы қажет.

Осыған байланысты білім алушылардың қызығушылығын қолдауға, оларды тілді пайдалана отырып коммуникация процесіне тартуға, олардың шет тілдік материалмен Белсенді өз бетінше жұмыс жасауын ынталандыруға мүмкіндік беретін оқытудың стандартты емес әдістері мен технологияларын енгізу міндеті ерекше өзекті болып отыр. Шет тілі мұғалімдері әрдайым оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған түрлі әдістер мен технологияларды қолданды. Соңғы уақытта шет тілдерін оқытуда салыстырмалы түрде жаңа оқыту технологиялары белсенді қолданылады — мысалы, "дебаттар", кейс-технологиялар, жобалық технологиялар, белсенді оқыту әдістері және т. б. Олар сабақтарды қызықты және қарқынды етуге, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі, ең бастысы, тілдік кедергіні жеңу. Әдетте, бұл технологиялар бір уақытта төрт негізгі қарым-қатынас дағдыларын (сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу) қолдануға мүмкіндік береді.

Коммуникативтік тәсіл қарым-қатынасқа психологиялық-лингвистикалық дайындықты қалыптастыруға бағытталған: білімгердің материалды, модельдік қарым-қатынас пен өзара әрекет ету тәсілдерін саналы түрде түсінуі қажет. Студенттер мультимедиялық құралдарды, бағдарламаларды және Интернетті коммуникативті тәсілмен пайдалануда тамаша нәтижелер көрсетеді. Бұл тәсіл студенттердің білімі мен тәжірибесін жинақтау және кеңейту арқылы шет тілін үйренуге қызығушылық танытуға мүмкіндік береді.

«Күнделікті қытай тілі» - ауызша сөйлеу дағдыларын дамытуға бағытталған заманауи оқу кешені. Бағдарламаның мақсаты студенттерге қысқа мерзімде еркін және көңілді сөйлеу дағдыларын меңгеруге көмектесу және олардың қытай тілінде сөйлесу қабілетін айтарлықтай жақсарту болып табылады.

Интернет-ресурстарды пайдалана отырып, шет тілдерін оқытудың негізгі талаптарының бірі - әдістемеде әдетте интерактивті деп аталатын сыныпта өзара әрекеттестік құру. Интерактивтілік - сөйлеу құралдары арқылы коммуникативті мақсат пен нәтиженің күш-жігерін біріктіру, үйлестіру және толықтыру. Түпнұсқа тілді үйрету арқылы Интернет сөйлеу дағдыларын дамытуға, сондай-ақ лексика мен грамматиканы үйретуге көмектеседі, шынайы қызығушылықты, демек, тиімділікті қамтамасыз етеді. Интернет белсенділік өмірден нақты жағдайларды тудырып қана қоймайды, сонымен қатар студенттерді қытай тілі арқылы оларға адекватты түрде жауап беруге мәжбүр етеді [2].

Жобалық әдіс білім алушылардың коммуникативті дағдыларын, қарым-қатынас мәдениетін, ойларын қысқа және жеңіл тұжырымдау, қарым-қатынас серіктестерінің пікіріне шыдамдылықпен қарау, әртүрлі көздерден ақпаратты алу, оны заманауи компьютерлік технологияларды пайдалана отырып өңдеу дағдыларын қалыптастырады; шет тілінде қарым-қатынас жасаудың табиғи қажеттілігінің туындауына қолайлы тілдік орта жасайды.

Белсенді оқыту әдістері – бұл материалға шығармашылық көзқарасты қажет ететін және өз бетімен жұмыс істеуге оңтайлы жағдай туғызатын іс-әрекет: рөлдік ойындар, іскерлік ойындар, пікірталастың әртүрлі түрлері, шығармашылық жобалар, дереккөздермен жұмыс. Қытай тілі сабақтарында жобалау, рөлдік қарым-қатынасты ұйымдастыру және презентациялар дайындау сияқты оқыту технологияларын қолдану олардың тиімділігін көрсетеді, оқу үдерісінің тұлғалық және белсенді бағыттылығымен оқылатын материалды шығармашылықпен өңдеуге көмектеседі. Бұл әдістемелер лингвистикалық білімдер жүйесін және зерттелетін тілдің қызмет ету заңдылықтарын, оның функционалдық түрлерін меңгеруге, компьютерлік дағдыларды дамытуға, ғаламдық желіден ақпаратты қабылдау, талдау және өңдеуге ықпал етеді [3].

Оқытушы әрбір білімгердің тілді іс жүзінде меңгеруіне жағдай жасап, қытай тілін оқыту үдерісінде әрбір білімгердің белсенділігін, шығармашылығын танытуға, танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдауы қажет. Заманауи педагогикалық технологиялар – бірлескен оқыту, жобалық әдістеме, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану, интернет ресурстары – оқытудың білім алушыға бағдарланған

тәсілін жүзеге асыруға көмектеседі, білімгерлердің қабілеттерін ескере отырып, оқытуды дараландыру мен саралауды қамтамасыз етеді.

Ғаламдық интернет желісі студенттер мен оқытушыларға әлемнің кез келген нүктесінен қажетті ақпаратты: елтану материалдарын, жастар өміріндегі жаңалықтарды, газеттер мен журналдардан мақалаларды және т.б. алуға мүмкіндік береді.

Интернет желісін пайдалана отырып, қытай тілі сабақтарында бірқатар дидактикалық міндеттерді шешуге болады: ғаламдық желі материалдарын пайдалана отырып, оқу дағдыларын қалыптастыру; жазу дағдыларын жетілдіру; сөздік қорын толықтыру; білім алушылардың қытай тілін үйренуге деген мотивациясын қалыптастыру. Сонымен қатар, жұмыс өз ой-өрісін кеңейту үшін интернет-технологиялардың мүмкіндіктерін зерттеуге, Қытайдағы құрдастарымен іскерлік байланыстарды орнатуға және қолдауға мүмкіндік береді [4].

Студенттер интернет арқылы өткізілетін тесттерге, викториналарға, байқауларға, олимпиадаларға, чаттарға, бейнеконференцияларға және т.б қатыса алады, құрдастарымен хат алыса алады.

Жұмыстың жобалық формасы студенттерге пән бойынша жинақталған білімдерін қолдануға мүмкіндік беретін өзекті технологиялардың бірі болып табылады. Студенттер өз ой-өрісін, тілді меңгеру шекарасын кеңейтеді, оны практикалық қолданудан тәжірибе жинақтайды, жобаларды қорғау кезінде шет тіліндегі сөйлеуді тыңдауға және естуге, бір-бірін түсінуге үйренеді. Студенттер анықтамалық әдебиеттермен, сөздіктермен, компьютермен жұмыс істейді, сол арқылы түпнұсқа тілмен тікелей байланыс жасау мүмкіндігін жасайды, бұл тілді тек оқулықпен сабақта оқытумен қамтамасыз етілмейді.

Қытай тілі сабақтарында цифрлық білім беру ресурстарын пайдалануды талдай отырып, мынаны сенімді түрде атап өтуге болады:

- студенттің жеке тұлғасын, оның шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін ынталандыру және дамыту;
- білім сапасын арттыру;
- оқуға қызығушылық, шығармашылық ойлауды белсендіру;
- ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне, өз бетімен жұмыс істеуге ұмтылу;
- білім алушылардың ақпараттық, әлеуметтік және коммуникативтік құзыреттілігін дамыту;
- жобалық және ғылыми-зерттеу тапсырмаларымен жұмыс істеу дағдыларын дамыту;
- білім алушылардың оқу іс-әрекетінің нәтижелеріне қанағаттануы;
- студенттердің ғылыми-зерттеу және шығармашылық жобаларға қатысуға ұмтылысының артуы [5].

Бүгінгі таңда елімізде қоғамның негізгі салаларында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар басқа елдердегідей кеңінен қолданылмайды. Тәжірибе көрсеткендей, мұнда білім де ерекшелік емес. Қазіргі уақытта оқу орындарында бар ресурстар тиімді пайдаланылмай отыр.

Пікірталас технологиясы студенттерді сөйлеуге, ойлануға және өз ойларын тұжырымдауға итермелейді. Пікірталас студенттердің оқуға деген ынтасын арттыруға ықпал етеді. Бұл, мүмкін, әр мұғалімнің басты мақсаты: білім алушылардың қызығушылығын ояту, оларды сөйлеуге мәжбүр ететін жағдайларға қою, қарсыластарының пікірлеріне тез жауап беру және шет тілінде ойлау. Жақында пікірталас технологиясы шет тілдерін үйрену әдісі ретінде танымал бола бастады. Бұл таңқаларлық болмауы керек, өйткені бұл әдістің артықшылықтары мен тиімділігі айқын. Студенттер өте қызығушылық танытады және ынталы болады; олар белсенді жұмыс істейді және сабақ барысында өнер көрсетеді. Пікірталас технологиясын қалай қорытындылау керек.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланатын оқытушы өзін-өзі шығармашылықпен дамытып қана қоймай, білімгерлердің шығармашылық әлеуетін ашуға көмектеседі, заманауи оқу-тәрбие үрдісінің талаптарына жауап береді.

Қорытындылай келе, Жоба әдісі мен пікірталас технологиясын қытай тілі сабақтарын өткізу кезінде балама жұмыс әдісі ретінде қолдану фонетикалық және грамматикалық дағдыларды жетілдірудің және лексикалық қорды кеңейтудің тиімді құралы ғана емес, сонымен қатар пәнге және жалпы оқытылатын тіл еліне оң көзқарас қалыптастырады. студенттерге қарым - қатынас және қоғамдық дағдыларды игеруге көмектеседі оқу процесін қызықты әрі нәтижелі етеді.

Лияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетіндегі қытай тілі сабақтарында қытай тілін оқыту үдерісінде мультимедиялық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктері жүзеге асырылуда. Электрондық білім беру құралдарын, қытай тілінде компьютерлік оқыту бағдарламаларын пайдалану оқу нәтижелерін автоматтандырылған бақылауға және өзін-өзі бақылауға, ауызша, жазбаша сөйлеу және грамматикалық дағдыларды меңгеру деңгейін арттыруға, лексикалық материалды кеңейтуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баклашкина М.В. Обучение иноязычному межличностному общению на занятиях по иностранному языку в школе и вузе
2. // Иностр. языки в школе. — 2009. — № 1. — С. 9–13.
3. Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. — М.: АРКТИ, 2002. — 176 с.
4. Демина Н.А. Методика преподавания практического китайского языка. — М.: Издательская фирма «Восточная литература», 2006.
5. 孟宗、郑怀德. 动词用法词典. 北京, 1984.
6. Bach and Harms (Ed.): Universals in Linguistic Theory. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1972.

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА ЗАНЯТИЯХ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Жұмағали Қ.

К формам работы с компьютерными обучающими программами на уроке китайского языка относятся: чтение лексики, отработка произношения, обучение диалогической и монологической речи, обучение письму, отработка грамматических явлений. Кроме того, с помощью сети Интернет возможно решение ряда дидактических задач. на уроках китайского языка: глобальное формирование навыков обучения с использованием онлайн-материалов; улучшение навыков письма; пополнение словарного запаса; формирование мотивации студентов к изучению китайского языка. Кроме того, работа дает возможность изучить инновационные возможности интернет-технологий с целью расширения собственного мышления. Преподаватель и будущий специалист, используя информационно-коммуникационные технологии и цифровые образовательные ресурсы, не только творчески развивают себя, но и помогают раскрыть творческий потенциал учащихся, соответствовать требованиям современного образовательного процесса.

Ключевые слова: *Китайский язык, методика преподавания китайского языка, современные технологии, интернет-ресурсы, межкультурная компетенция, коммуникация, метод проектирования, диалог, монолог.*

MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN THE CLASSES OF THE CHINESE LANGUAGE AT THE UNIVERSITY

Kh. Zhumagali

Forms of working with computer training programs in the Chinese language class include: reading vocabulary, practicing pronunciation, teaching dialogic and monologue speech, teaching writing, practicing grammatical phenomena. In addition, using the Internet, it is possible to solve a number of didactic tasks in Chinese language classes: global formation of learning skills using online materials; improving writing skills; supplementing the vocabulary; formation of students' motivation to learn Chinese. In addition, the work provides an opportunity to explore the innovative possibilities of Internet technologies in order to expand one's own thinking. A teacher and a future specialist using information and communication technologies and digital educational resources not only develop themselves creatively, but also help to open the creative potential of students, meet the requirements of the modern educational process.

Keywords: *Chinese language, Chinese language teaching methodology, modern technologies, Internet resources, intercultural competence, communication, design method, dialogue, monologue.*

ӘОЖ 346

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.013>

ЖАРНАМА ТҰТЫНУШЫЛАРЫ, ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Жуниспаева А.Б.

Мақалада жарнама түсінігі мен оның қолдану аясы жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ, жарнама тұтынушыларының ұғымы мен олардың құқықтары, міндеттері талданған. Тұтынушының тауарды немесе қызметті таңдау мүмкіндігі қарастырылған.

Жарнама - кез келген тәсілмен, нысанда және құралдарды пайдалана отырып таратылатын, адамдардың белгісіз тобына арналған және жарнамалау объектісіне назар аударуға, оған қызығушылықты қалыптастыруға немесе қолдауға және оны нарықта ілгерілетуге бағытталған ақпарат.

Жарнамаға жоғары қажеттілік жарнамалық қызметтің серпінді дамуына әкеледі. Нарықтық байланыстар мен экономиканың жұмыс істеуі жарнамалық ақпаратты беру сапасына, мазмұнның толықтығы мен сенімділігіне байланысты. Жарнама тұтынушыларға әсер етеді. Бұл сатып алуға белгілі бір серпін береді, тұтынушыларда компания/өнім/қызмет туралы жағымды әсер қалдырады. Жарнама – бұл сауда қозғалтқыштары, бәсекелестік артықшылықты дамыту, сонымен қатар клиенттерді тарту.

Жарнаманы тұтынушылар тұтас бір мақсатты аудиторияны құрайды, жарнаманың әсер ету күші нақ соларға бағытталады.

Соңғы жылдарға дейін жарнама процесінің белсенді қатысушылары үшеу болатын, ал тұтынушы болса, пассивті рөлде болған. Қазіргі уақытта тұтынушы жарнама қызметінің белсенді қатысушысы және жарнама қызметінің кері байланыс генераторы болып табылады.

Кілт сөздер: *жарнама, жарнама қызметі, қажеттілік, тұтынушы, жарнама тұтынушысы.*

Тұтынушылық сұраныстың қалыптасуына әсер етудің тиімді құралдарының бірі көбінесе жаппай немесе жеке емес сауда деп аталатын жарнама болып табылады. Жарнама – бұл сатылымды арттыру құралы ғана емес, кез-келген кәсіптің сәттілігінің ажырамас бөлігі.

Қазіргі уақытта жарнама әлеуетті тұтынушылар мен тапсырыс беруші ұйымдарды белгілі бір компаниямен немесе осы нарықта ұсынылатын тауарлармен таныстырумен байланысты практикалық қызметті қамтиды. Шын мәнінде, жарнама – бұл өнімнің

тұтынушылық қасиеттерін коммерциялық (қызмет көрсету нарығы) насихаттау немесе жеке емес ұсынудың кез-келген түрі, сонымен қатар нақты белгіленген жарнама беруші төлеген тауарлар мен қызметтерді жылжыту.

Жарнамаға әйгілі маркетинг Филлип Коттлер былай анықтама береді: «Жарнама – нақты қаржыландырудың қайнар көзі көрсетілген, ақпаратты таратудың ақылы құралдары көмегімен жүзеге асатын коммуникацияның өзіндік нысаны» [1]. Ал Американдық маркетинг ассоциациясының берген анықтамасы бойынша: «Жарнама – бұл тапсырыс берушінің нақтылы төлемімен тауарларды және қызмет көрсетудің кез-келген формасы және ол тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып тұтынушыларға қызмет көрсететін және маркетингтің құрамдас бөлігі болып табылады» [2],- деп тұжырымдайды.

А. Дейлян: «Жарнама – бұқаралық ақпарат құралдары және байланыстың басқа да түрлері арқылы жүзеге асырылатын ақылы, бір бағытты және жеке емес өтініш, қандай да бір тауардың немесе қызметтің пайдасына үгіт» [3, 516].

Д.Э. Розенталь, Н.Н. Кохтев: «Жарнама – тұтынушыны осы өндірістік, сауда немесе басқа кәсіпорын ұсынатын тауарлармен немесе қызметпен таныстыру» [4, 896].

Г.А. Варданян: «Жарнама – бұл нақты көрсетілген жарнама беруші төлеген коммерциялық идеяларды, тауарлар мен қызметтерді жеке емес ұсыну мен жылжытудың кез-келген түрі» [5, 7316].

А.Кутлалиев, А.Попов: «Жарнама – маркетингтік мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған өндіруші (жарнама беруші) мен сатып алушы (тұтынушы) арасындағы тікелей емес коммуникациялардың төленген қаражаты» [6,736].

Жарнаманың жоғарыда келтірілген анықтамаларын талдай келе, оның бірқатар негізгі белгілерімен сипатталатынын анықтауға болады:

- Тұлғасыз мінез. Жарнамалық коммуникация тек делдалдар арқылы жүзеге асырылады.
- Жарнама бір жақты бағытталған процесс – жарнама берушіден тұтынушыға дейін.
- Жарнамалық қызметтің белгісіздігі. Жарнаманың әсерін өлшеу, тұтынушыға әсер етудің сандық және сапалық көрсеткіштерін анықтау өте қиын.

- Жарнамалық қызметтің қоғамдық сипаты: өнім заңды және жалпы қабылданған жарнамаланады. Сіз, мысалы, есірткіні жарнамалай алмайсыз.

- Жарнама әрқашан тұтынушы туралы хабарламаны қамтиды. Тұтынушы тауарды жарнамалаудың кімге пайда әкелетінін біледі.

- Бейтарап жарнама. Жарнамалық ақпарат көзінің қызығушылығының жоғары дәрежесіне байланысты жарнамалық ақпарат объективті бола алмайды

«Жарнама» сөзі латынның *reclame* (*reclamare*) сөзінен шыққан, ол «қайта айқайлау», «шақыру», «қатты қарсылық білдіру» дегенді білдіреді.

Қазақстан Республикасында жарнама қызметін реттейтін негізгі нормативтік акт 2003 жылғы 19 желтоқсандағы «Жарнама туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. «Жарнама туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 3-бабына сәйкес, жарнама – кез келген құралдардың көмегімен кез келген нысанда таратылатын және (немесе) орналастырылатын, белгілі бір адамдар тобына арналмаған және жеке немесе заңды тұлғаға, тауарларға, тауар белгілеріне, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қызығушылықты қалыптастыруға немесе қолдауға арналған және оларды өткізуге ықпал ететін ақпарат [7].

Қажеттілік – адамның өмір сүруі мен дамуы үшін қажетті объектілерге деген қажеттілігінен туындаған және оның қызметінің көзі ретінде әрекет ететін жеке адамның жағдайы. Қазіргі жарнамада қажеттіліктерді талдау кезінде американдық әлеуметтік психолог А.Маслоудың иерархиялық моделіне сүйену әдетке айналған.

А. Маслоу бойынша қажеттіліктердің иерархиясы:

- 1) негізгі физиологиялық қажеттіліктер;
- 2) қауіпсіздікке қажеттілік (өзінің және өзінің жақындарының);
- 3) әлеуметтік қажеттіліктер (белгілі бір ұжымның мүшесі болу, отбасы болу, сүйіспеншілік пен сүйіспеншілік қажеттілігі);

4) қоғам тарапынан тану және бағалау қажеттілігі (мәнді болу, құрметпен пайдалану қажеттілігі);

5) Өзін-өзі тану қажеттілігі (өзінің даралығын, өзінің мүмкіндіктерін, өзінің шығармашылық әлеуетін ашу қажеттілігі) [8, 936].

К.Г. Юнг моделі К. Юнг теориясына сәйкес әр адамның төрт негізгі психологиялық функциялары бар: сезім мен түйсігі; ойлау және эмоциялар. Бірінші жұп шындықты бейнелеудің белгілі бір әдісіне жауап береді (сөзбе-сөз немесе символдық). Екінші жұп - оны бағалау әдісі үшін (объективті және субъективті).

Қажеттіліктердің төрт санаты:

1. Утилитарлық (функционалды, ақыл-ой) тауарлар мен қызметтер мәселелерді шешеді, өмірді жеңілдетеді және тұтынушыларға күнделікті өмірде аз проблемалар туғызуға мүмкіндік береді. Тұтынушыларға қажет: пайдалы және жоғары калориялы тамақ, ыңғайлы және ықшам Тұрмыстық техника, жылдам және сенімді көлік және т. б.

2. Әлеуметтік (тұлғааралық, эмоционалды) өнімдер сонымен қатар өнімді тұтынудың тұтынушының басқа адамдармен қарым-қатынасына әсері арқылы мағынаны алады және тілектерге жауап береді.

3. Өзін-өзі тану теориясы немесе өзіндік тұжырымдама тұрғысынан имидждік (символдық, интуитивті) біз өз меншігімізді өз бөлігіміз ретінде және өзін-өзі көрсету тәсілі ретінде қарастырамыз. Тұтынушы сатып алуы мүмкін тауарлар мен қызметтер үшін өзінді айтып, басқа адамдарға және өз-өзіне бұл ол сенеді емес, және ол жақсы көреді, кім ол болып табылады және кім еді казаться. Өнімдер (киім, автокөлік, аксессуарлар және т.б.) өзін-өзі бағалаудың және олардың иелерінің жеке басының символы болып табылады, осылайша адамның жетістіктерін, жетістіктерін, Күшін немесе басқа жақтарын көрсету қажеттілігіне жауап береді.

4. Гедонистік (эмпирикалық, сенсорлық) көптеген өнімдер сезім мүшелерін тітіркендіруде, яғни дәм, хош иіс, олар тудыратын сезімдердің арқасында тұтынылады. Өнімнің бұл пайдасы өнімнің сапасынан туындаған сезімдерге және осы сезімдерге негізделген тұтынуға бағытталған [9, 2356].

Жарнамадағы тұтынушы - жарнамалық әсер бағытталған мақсатты аудитория. Жарнамалық коммуникацияның бұл компоненті нарықты сегментациялаудың маркетингтік тұжырымдамасымен тығыз байланысты.

Тұтынушы жарнама процесінің соңғы буыны болып табылады, оған барлық жарнамалық ақпарат бағытталған. Тұтынушының тауарды немесе қызметті таңдау мүмкіндігі бар. Ол өндірістік және экономикалық қызметтің белсенді қатысушысы; ол тауарлар мен қызметтерді өндіруге әсер етеді. Жарнама тұтынушының эмоционалды жағына әсер етеді, оны жарнамаланатын өнімді сатып алуға шақырады.

Айта кету керек, тұтынушының жарнамалық әсерге реакциясы көптеген факторлармен анықталады, олардың негізгілері: жарнама объектісіне қызығушылық, жарнаманы қабылдау қабілеті, жарнамалық ақпаратқа жауап, демографиялық факторлар және тұтынушының психографиялық ерекшеліктері, жарнаманың қажеттілігі, жарнамаланатын өнімнің қажеттілігі.

Демографиялық факторларға мыналар жатады: Жасы, жынысы, отбасылық жағдайы, білімі, ұлты, діні, тұрғылықты жері, табыс деңгейі, әлеуметтік жағдайы.

Тұтынушылардың психографиялық ерекшеліктеріне мыналар жатады: олардың қарым-қатынасының ортақтығы, адам мінез-құлқының аспектілері (мотивация), құндылық өлшемдері, тәуекелге бейімділік, яғни жаңа өнімді сатып алуға дайын болу.

Адамның жаңа тауарларды сатып алуға дайындығына байланысты келесі топтар ерекшеленеді (Ч. Сэндидждің кітабы бойынша және т. б.): жаңашылдар - 2,5%, бұл тәуекелге бейім адамдар, олар бірінші болып жаңа тауар маркаларын сынап көреді; ерте ізбасарлар - 13,5%, мұндай адамдар жаңалықтарды тез қабылдайды, бірақ сақтықпен; ерте көпшілік - 34%, бұл адамдар жаңалықты орташа сатып алушыдан бұрын алады, бірақ ұзақ ойланғаннан кейін ғана; кешіккен көпшілік - 34%, Бұл топқа жарнамамен қанағаттанбайтындар, бірақ қоғамдық

пікір тауарды сатып алуға лайықты деп тапқанын күтетіндер кіреді; артта қалғандар-16%, бұл өзгерістерге қатты қарсылық білдіретіндер [10, 164б].

Көптеген зерттеушілер жеке құндылықтар шкаласын ұсынады. мысалы: Милтон Рокич: «құндылық – бұл адамның мінез-құлқының қарама-қарсы мінез-құлықтан гөрі артықшылығы бар деген сенім.

М. Рокич бойынша құндылықтар шкаласы:

а) қалаған мемлекет – жайлы өмір, сәттілік, сұлулық, махаббат, ұлттық. қауіпсіздік, шынайы достық.

б) мінез – құлық үлгілері-менмендік, көмек, логика.

Жарнаманы тұтынушылар - жарнамалық хабарламаларды алушылар, яғни жарнама жеткізілетін немесе жеткізілуі мүмкін жеке тұлғалар немесе ұйымдар. «Жарнама туралы» Федералды заңда жарнама тұтынушылары жарнама объектісіне назар аударуға бағытталған жеке немесе заңды тұлғалар ретінде анықталады.

Жарнаманы тұтынушы – бұл бүкіл жарнама индустриясының қызметіне бағытталған жарнама нарығының нарық құрушы субъектісі. Бұл бүкіл жарнама процесінің соңғы буыны. Дегенмен, жарнама тұтынушыға ұзақ уақыт бойы жарнамалық әсерге ұшыраған аудитория элементінің пассивті рөлі берілді. Қазіргі жарнамалық тәжірибеде жарнама тұтынушысы кері байланыс генераторы ретінде әрекет ете отырып, жарнама процесінің белсенді қатысушысы болады. Жарнама тұтынушылары жарнама нарығының субъектілері болып табылады, бірақ олар жарнамаланатын өнімді тұтынушы бола алмайды. Керісінше, жарнамаланатын өнімді тұтынушылар жарнаманың тұтынушысы болмауы мүмкін.

Жарнама нарығының субъектілері арасында жеке жарнама тұтынушылары ең аз құрылымдалған және ұйымдастырылған. Олар демографиялық, психологиялық, әлеуметтік, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен ерекшеленеді, олардың өмір сүру деңгейі, табыс мөлшері, мақсатты параметрлері әртүрлі. Жарнаманы тұтынушылар шартты түрде өздерінің объективті сипаттамалары бойынша әлеуетті тұтынушылардың нысаналы топтарына – жынысы, жасы, тұратын аймағы бойынша бөлінуі мүмкін. Теориялық тұрғыдан алғанда, жеке мақсатты топтарды қалыптастырудың өлшемдері едәуір көп болуы мүмкін-мысалы, тұтыну деңгейі, табыс деңгейі, отбасылық жағдайы, білімі, Қызмет түрі және басқалары критерийлер болуы мүмкін. Әдетте, жарнама агенттіктері жарнама жасау кезінде тұтынушылардың белгілі бір ерекшеліктерін толығымен ескереді.

Тұтынушыларды белгілі бір қауымдастық ретінде тану олардың белгілі бір сегменттерге бөлінуіне әкелді. Тұтынушыларды сегментациялау үлгі құраушы белгілер (факторлар) бойынша жүзеге асырылады және олардың арасындағы белгілі бір тәуелділіктерді ескереді. Сегменттеу тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің немесе басқа да ұсыныстардың тұтынушылық қасиеттеріне әртүрлі талаптар қоятын тұтынушылардың нақты топтарын (типтерін) анықтау және сипаттау мақсатында жүргізіледі. Сегменттеу орташа тұтынушыға емес, ұқсас әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, мінез-құлық мотивациясы және мақсатты көзқарастары бар тұтынушылардың белгілі бір тобына бағытталған. Сегменттеу тұтынушыларды саралаудың жалпы схемасын құруды, содан кейін оны нақты мақсаттарға байланысты нақтылауды қамтиды. Осы схема аясында жарнама тұтынушылары бөлінеді-қажеттіліктері, сипаттамалары мен мінез-құлқындағы айырмашылықтар негізінде топтарға бөлінеді. Сегментацияның стратегиялық мақсаты – жарнама тұтынушылардың қалаған мақсатты сегментін мүмкіндігінше тиімді тарту.

Тұтынушылардың мақсатты топтарын анықтағаннан кейін оларға қатысты жарнаманың стратегиялық тәсілдері жасалады. Мұндай тәсілдердің екі түрі бар: шоғырлану стратегиясы және саралау стратегиясы.

Шоғырлану стратегиясы – бұл бір сегментті таңдау: жарнамалық бағдарлама әзірленетін тұтынушылардың бір мақсатты тобы;

Саралау стратегиясы – бұл әр жеке жарнамалық мақсатта болуы мүмкін бірнеше сегменттерді таңдау.

Қорытындылай келгенде, жарнамалық қызмет - бұл ерекше қызмет түрі, оның қатысушыларының өзара әрекеттесу процесі, оның нәтижелері тұтынушыны ынталандыру үшін жарнамалық өнімді өндіру, жылжыту және зерттеу болып табылады. Жарнамалық қызметтің ерекшелігі көптеген факторлармен анықталады - мақсаттар, құралдар, қатысушылар, нарық жүйесінің экономикалық қызмет құрылымындағы орны. Ал, жарнаманы тұтынушылар дегеніміз олардың назарына жарнама жеткізілетін заңды немесе жеке тұлғалар танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Managing the Advertising Activities in the System of Integrated Brand Promotion of an Enterprise O.G.Vdovichena 1 , A.A. Vdovichen1 , V.A.Chychun \ \ European Research Studies Journal Volume XXI, Special Issue 2, 2018 pp. 124-136
2. IMPACT OF ONLINE-ADVERTISING ON CONSUMERS. Ashamayee Mishra1 and Dr. D. K. Mahalik2 . nternational Journal of Advanced Research (IJAR) ISSN 2320-5407A Peer Reviewed, Open Access, CrossRef Indexed Journal Received: 26 April 2017 SSN: 2320-5407 Int. J. Adv. Res. 5(6), 1935-1939
3. Дейян А. Реклама /Пер. с фр. В. Мазо; Общ. ред. В. С. Загашвили. - Москва: Универс, 2013. - 175 с.
4. Розенталь Д., Кохтев Н. Язык рекламных текстов: учеб. пособие для вузов по спец. «Журналистика». – Москва: Высшая школа, 2014. - 127 с.
5. Варданян Г.А. PR и реклама: взаимосвязь и применение при продвижении // Аллея науки. – 2020. – Т. 1. – № 3(42). – С. 730-735.
6. Кутлалиев А., Попов А. Эффективность рекламы. – Москва: Эксмо, 2016. - 416 с.
7. Жарнама туралы Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы N 508 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000508>
8. Мудров А.Н. Основы рекламы: учебник. - 2-е изд.. перераб. и доп. – Москва: Магистр, 2018. - 397 с.
9. Щепилова Г.Г. Основы рекламы: учебник для бакалавров. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2019. - 473 с.
10. Сэндидж Ч., Фрайбургер В., Ротцолл К. Реклама: теория и практика. – Москва: Прогресс, 2014. - 630 с.

ПОТРЕБИТЕЛИ РЕКЛАМЫ, ИХ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ

Жуниспаева А.Б.

В статье подробно рассмотрено понятие рекламы и сфера ее применения. Также проанализировано понятие и права, обязанности потребителей рекламы. Предусмотрена возможность выбора потребителем товара или услуги. Реклама - информация, распространяемая любым способом, формой и с использованием средств, предназначенная для неопределенного круга лиц и направленная на привлечение внимания к объекту рекламы, формирование или поддержание интереса к нему и продвижение его на рынке. Высокая потребность в рекламе приводит к динамичному развитию рекламной деятельности. От качества передачи рекламной информации, полноты и надежности содержания зависят рыночные связи и функционирование экономики. Реклама влияет на потребителей. Это дает определенный толчок к покупке, создает у потребителей положительное впечатление о компании/продукте/услуге. Реклама - это торговые двигатели, развитие конкурентного преимущества, а также привлечение клиентов.

Потребители рекламы составляют целую целевую аудиторию, именно на них направлена сила воздействия рекламы.

До последних лет активных участников рекламного процесса было трое, а потребитель находился в пассивной роли. В настоящее время потребитель является активным участником рекламной деятельности и генератором обратной связи.

Ключевые слова: *реклама, рекламная деятельность, потребность, потребитель, потребитель рекламы.*

ADVERTISING CONSUMERS, THEIR RIGHTS AND OBLIGATIONS

A.Zhunispayeva

The article discusses in detail the concept of advertising and the scope of its application. The concept and rights and obligations of advertising consumers are also analyzed. It is possible for the consumer to choose a product or service. Advertising is information distributed in any way, form and with the use of means intended for an indefinite circle of persons and aimed at attracting attention to the object of advertising, forming or maintaining interest in it and promoting it on the market. The high demand for advertising leads to the dynamic development of advertising activities. Market relations and the functioning of the economy depend on the quality of advertising information transmission, completeness and reliability of the content. Advertising affects consumers. This gives a certain impetus to the purchase, creates a positive impression of the company / product/ service among consumers. Advertising is a trading engine, the development of competitive advantage, as well as attracting customers.

Consumers of advertising make up the whole target audience, it is on them that the power of advertising is directed.

Until recent years, there were three active participants in the advertising process, and the consumer was in a passive role. Currently, the consumer is an active participant in advertising activities and a feedback generator.

Keywords: *advertising, advertising activity, need, consumer, advertising consumer.*

ӘОЖ 346

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.014>

КӘСІПКЕРЛІК ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Жуниспаева А.Б.

Мақалада кәсіпкерлік тәуекел түсінігі мен кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың құқықтық реттелуі қарастырылған. Сондай-ақ, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың түрлері талданған. Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шартының ерекшеліктері қарастырылған.

Қазіргі іскерлік ортада кәсіпкерлік тәуекел әр ұйымның күн тәртібінде бірінші орындардың бірін алады. Кәсіпорындардың өздері өзгереді, бұл өсудің жаңа көкжиектерін ашады, сонымен бірге жаңа кәсіпкерлік тәуекелдермен соқтығысу ықтималдығы. Қауіптерді алдын-ала білу, жауап беру, үнемі бейімделу -маңызды кәсіпкерлік тәуекелдерді зерттеу, азайту және басқару бөлігі.

Кәсіпкерлік тәуекелдің болуы – бұл кәсіпкерліктің кері жағы бұл кәсіпкер күн сайын тәуекел ете отырып төлейтін экономикалық еркіндіктің бағасы.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру – кәсіпкердің кәсіпкерлік қызметтен күтілетін табыстың контрагенттердің міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайларға байланысты осы қызмет шарттарының өзгеруі салдарынан жоғалту және тапшылық тәуекелінен сақтандыруы.

Кілт сөздер: *кәсіпкерлік, кәсіпкерлік тәуекел, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру, сақтандыру шарты, коммерциялық несиелерді сақтандыру.*

Кәсіпкерлік қызмет дегеніміз, ең алдымен, осындай қызмет субъектілерінің өздері есебінен жүзеге асырылатын еркін және тәуелсіз қызмет деп түсініледі. 2015 жылғы 29 қазандағы Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексінің 2-бабына сәйкес азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтер көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлікке) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлікке) негізделген дербес, бастамашыл қызметі кәсіпкерлік болып табылады. Кәсіпкерлік қызмет кәсіпкер атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады [1].

Еңбегінің жемісін беруі үшін кәсіпкер шыдамды болуы керек. Аралық кезеңде (идеяның тұжырымдамасы мен жүзеге асырылуы және оның нәтижесі арасындағы уақыт аралығы) кәсіпкер тәуекелге баруы керек.

Кәсіпкерлік тәуекел стратегиялық, операциялық және қаржылық мақсаттарға қол жеткізуге әсер етуі мүмкін оқиғалардың оң және теріс салдарларынан құралады. Тәуекел оқиғалары сыртқы факторлардан туындауы мүмкін (экономикалық, экологиялық, әлеуметтік, саяси) немесе ішкі (инфрақұрылым, адам ресурстары, кәсіпорында қолданылатын процестер мен технологиялар) [2, 216-217]. Анықтау, бағалау туралы білім тәуекелдерді үнемі қадағалап отыру компания қызметінің тиімділігін қамтамасыз ету үшін қажет. Бұл әсіресе шағын және орта кәсіпкерлікке қатысты шектеулі ресурстар мен олардың құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты тәуекелдерге көп ұшырайтын кәсіпорындар.

В.А. Копылов кәсіпкерлік тәуекелді кәсіпкерлік қызмет субъектісінің белгісіздікпен сипатталатын қауіпті жағдайдағы мінез-құлық нұсқаларының бірін саналы таңдауы ретінде анықтайды осы адам бұзылған құқықты қалпына келтіру, мүлікті жоғалту немесе бүлдіру үшін жұмсауы тиіс шығыстардан көрінетін қолайсыз мүліктік салдарлардың туындауының нәтижесі мен ықтималдығы, сондай-ақ, егер бұл адамның құқығы бұзылмаса, оның әдеттегі азаматтық айналым жағдайында алатын табыстарын алмауы [3, 96]. Белгілі бір дәрежеде бұл анықтама кәсіпкердің саналы таңдауының психологиялық аспектісін көрсетеді және соның нәтижесінде ықтималдығына кепілдік берілмейтін тиісті нәтижені алады. Алайда, В.А.Копылов өз анықтамасында үшінші тұлғалардың күтпеген жағдайлары мен әрекеттеріне назар аудармайды, олардың әсерінен кәсіпкердің саналы таңдауымен ғана емес, шығын болуы мүмкін.

Цивилистер кәсіпкерлік тәуекелдің анықтамасын жиі қарама-қайшы мағынада түсінеді. Практикалық мәселелердің шешімі қарастырылатын категорияның дұрыс анықталуына да байланысты болғандықтан, көзқарастардың әртүрлілігі тиянақты теориялық зерттеуді жүзеге асыруды анықтайды. С.А. Власова «кәсіпкерлік тәуекел» түсінігін кеңірек қарастырып, кәсіпкерлік тәуекелді абсолютті немесе салыстырмалы азаматтық құқықтық қатынастардың элементтерінің бірі ретінде анықтайды [4, 656]. Автор кәсіпкерлік тәуекел түсінігін кәсіпкердің өзі үшін салдарымен шектелмей, кеңірек және кең ауқымда қарастырады, өйткені көп жағдайда пайда болған кәсіпкерлік тәуекелдер тек пайда әкеліп қана қоймайды, кәсіпкердің өзіне зиян келтіріп, сонымен бірге контрагенттерге де, тұлғаның кәсіпкерлік қызметіне тікелей қатысы жоқ тұлғаларға да (тұтынушылар, басқа да үшінші тұлғалар) қатысты барлық құқықтық қатынастарға әсер етеді.

О.А. Олейник кәсіпкерлік тәуекел ұғымын теріс салдар алу мүмкіндігімен қатар қызметтен күтілетін оң нәтижелерді алмау ықтималдығы ретінде анықтайды [5, 656].

С.А. Ватутина кәсіпкерлік тәуекелдің келесі белгілерін анықтайды:

- кәсіпкерлік қызметтің сипаттамасы;
- мүліктік шығындарда көрсетілген келеңсіз оқиғалар болуы мүмкін;
- таңдаудың еріксіздігі бар жағдайларда белгісіздік мәселесін шешумен сипатталады;
- шешім қабылдау кезінде белгілі бір нәтиженің ықтималдығы есептеледі [6, 216].

Кез келген кәсіпкерлік қызмет, кездейсоқ жағдайлармен байланысты, оның дәрежесі кәсіпкердің саяси және экономикалық жағдайды болжауға, жобалардың қаржылық өтелуін есептеуге, іскер серіктестерді таңдауға, нарықтағы өзгерістерге тез жауап беруге және тиімді басқаруды жүзеге асыруға байланысты шешімдер.

Алайда, әдетте, кәсіпкерлік қызметпен бірге болатын барлық кездейсоқ жағдайларды болжау мүмкін емес, сондықтан әрқашан жоғалту немесе жоспарланған пайданы алмау қаупі бар. Мұндай тәуекелдерден қорғану тәсілдерінің бірі сақтандыру шарттарын жасау болып табылады.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру – кәсіпкердің кәсіпкерлік қызметтен күтілетін табыстың контрагенттердің міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайларға байланысты осы қызмет шарттарының өзгеруі салдарынан жоғалту және тапшылық тәуекелінен сақтандыруы [7, 1856].

Сақтандыру шарттарының талаптарына сәйкес сақтандырушылар сақтанушыларға олардың жоғалған кірістерін немесе келесі жағдайларға байланысты шеккен қосымша шығыстарын толық немесе ішінара өтеу сомасында сақтандыру төлемдерін жүзеге асыруға міндеттеме алады:

- көрсетілген себептердің нәтижесінде өндіріс көлемін немесе басқа қызмет түрлерін тоқтату немесе азайту;
- сақтанушының контрагенттерінің банкроттығы;
- мәміле бойынша несие беруші болып табылатын сақтанушының контрагенттерінің шарттық міндеттемелерді орындамауы немесе тиісінше орындамауы;
- сақтанушының жағдайын нашарлататын нормативтік актілерді немесе уәкілетті органдардың басқа да әрекеттерін қабылдау; сақтанушының сот ісін жүргізуге қатысуы және т.б.

Осы мағынада кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыруды қаржылық тәуекелді сақтандыру деп те атауға болады және мүлікті сақтандырудың қосалқы секторларының біріне жатқызуға болады.

Сақтандырушылардың кәсіпкерлік қызметімен байланысты мүліктік мүдделері кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру объектілері болуы мүмкін. ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес мұндай сақтандыру шарттары тек сақтанушылардың өздері пайдасына жасалуы мүмкін. Пайда алушылары сақтанушыдан басқа тұлғалар болып табылатын кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарттары жарамсыз деп танылады.

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарттары бойынша сақтандыру сомасы сақтанушы сақтандыру жағдайы туындаған кезде сақтандырылған кәсіпкерлік қызметтен болатын залалдардан аспауы керек. Сақтандыру шарттарының талаптары франшизаны құруды қарастырады [8, 546].

Шарт жасасу кезінде сақтанушы мынадай құжаттарды ұсынады: тіркеу куәлігі, сақтандыруға жататын қызметке лицензиялар немесе патенттер, басқа да қажетті құжаттарды. Сақтандыруға өтініште ол кәсіпкерлік қызмет, оны жүзеге асыру шарттары, күтілетін кірістер мен шығыстар, жасалған шарттар, оның контрагенттері және тәуекел дәрежесіне байланысты басқа да мән-жайлар туралы толық ақпарат беруге міндетті.

Кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандырудың келесі түрлері бар:

- шаруашылық қызметтегі үзілістер жағдайына сақтандыру;
- коммерциялық несиелерді сақтандыру;
- банктердің мүліктік мүдделерін сақтандыру;
- инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру [9, 916].

Шаруашылық қызметте үзіліс болған жағдайда сақтандыру. Шаруашылық қызметтегі үзілістерден сақтандырудың негізгі мақсаты-сақтандыру шартында көзделген сақтандыру жағдайларының басталуы нәтижесінде белгілі бір уақыт ішінде өз қызметін әдеттегі режимде жүзеге асыру мүмкін еместігіне байланысты кәсіпорындар мен ұйымдарға олар шеккен шығындарды өтеу. Ол сақтандырушылар үшін шаруашылық қызметтегі үзілістер кезінде олардың қаржылық жағдайы қалыпты режимде жұмыс істеген кездегі жағдайынан өзгеше болмайтындай жағдай жасауды қамтамасыз етеді.

Өрттің және басқа қауіптердің салдарынан болған үзілістерді сақтандыру (мысалы, табиғи апаттар, жарылыстар, сумен жабдықтау жүйелеріндегі апаттар, электр қуатын беруді тоқтату, газды, суды, жылыту мен кәрізді өшіру және т.б.). Сондай-ақ, жабдықтың бұзылуы нәтижесінде өндірістік қызметтегі үзілістер жағдайында сақтандыру жиі кездеседі. Мұндай сақтандыру шарттары істен шығуы айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін жеке машиналарға да қатысты болуы мүмкін.

Сақтандырушының сақтандырудың осы түріндегі сақтандыру төлемін төлеу міндеті көбінесе келесі оқиғалар тізбегі болған кезде туындайды:

- 1) өрт немесе шартта көзделген өзге де қолайсыз оқиға;
- 2) осы мүліктің функционалдық мақсаты бойынша пайдаланылмауына әкеп соққан, осы оқиғаның әсер етуі нәтижесінде мүлікті жою немесе бүлдіру болып табылады;
- 3) осы мүліктің жойылуына немесе бүлінуіне байланысты сақтанушының шаруашылық қызметіндегі үзіліс.

Сақтанушының сақтандыру жағдайына байланысты шығындары үш бөліктен тұрады:

а) кәсіпорын немесе ұйым қызметіндегі үзіліске байланысты жабылмай қалатын ағымдағы шығыстар;

б) тауарларды сатудан немесе қызметтерді көрсетуден алынған жоғалған пайда;

в) бос тұрып қалу шығындарын қысқарту жөніндегі шығындар.

Сонымен қатар, шығын мөлшерін есептеудегі негізгі элементтер ағымдағы шығындар мен жоғалған пайда болып табылады.

Ағымдағы шығыстар - бұл сақтанушы бос тұрып қалу кезеңінде жүзеге асыратын шығындар. Олар қолданыстағы нормативтік актілерге немесе жасалған шарттарға сәйкес қызметтегі үзіліс кезеңінде не сақтандыру жағдайының нәтижесінде бүлінген немесе жойылған мүлікті қалпына келтіргеннен кейін қысқа мерзімде үзілген шаруашылық қызметті сақтандыру жағдайы басталғанға дейінгі көлемде қайта бастау үшін сақтанушы сөзсіз көтеруге мәжбүр болатын шығыстардың сомасы ретінде айқындалады.

Оларға:

- сақтанушының жұмысшылары мен қызметкерлерінің жалақысы, сондай-ақ одан есептелетін салықтар мен алымдар;

- үй-жайларды, жабдықтарды және басқа да мүлікті жалға алу ақысы;

- шаруашылық қызметінің айналымына және нәтижелеріне (мүлікке, жерге салынатын салықтар, тіркеу алымдары және т. б.) қарамастан төленуге жататын салықтар мен алымдар;

- кредиттер немесе өзге де тартылған қаражат бойынша пайыздар, егер бұл қаражат сақтандыру жағдайының салдарынан үзілген шаруашылық қызмет саласына инвестицияланған болса;

- сақтандыру жағдайы нәтижесінде зақымданбаған негізгі қорларға жүргізілетін амортизациялық аударымдар немесе олардың бүлінбеген бөліктері.

Шаруашылық қызметтен жоғалған пайда - егер шаруашылық қызмет тоқтатылмаса, сақтанушы тауарларды сату немесе қызмет көрсету есебінен бос тұрған кезең ішінде алатын пайда. Ол сақтанушы өз қызметіндегі үзілістің салдарынан пайда таба алмаған сома шегінде өтеледі. Жоғалған пайда мөлшерін есептеу үшін тоқтап қалуға байланысты алынбаған өнімді сатудан немесе қызмет көрсетуден түскен кіріс мөлшерін анықтап, оны пайда нормасына көбейту керек.

Сақтандырушылар мыналардың салдарынан болған экономикалық қызметтегі үзіліс кезеңінің ұлғаюы салдарынан сақтанушыға келтірілген қосымша зиян үшін өтемақы төлемейді:

1. Әскери қимылдар және олардың зардаптары, халық толқулары, ереуілдер, локауттар, биліктің бұйрығы бойынша мүлікті тәркілеу, реквизициялау, қамауға алу, жою немесе бүлдіру;

2. Уәкілетті органдардың сақтанушылардың қалпына келтіру жұмыстарына немесе шаруашылық қызметіне шектеу қоюы;

3. Сотта істерді жүргізу, меншік, иелену, жалға алу және т.б. қатынастарын анықтау;

4. Сақтандыру жағдайы басталғанға дейін болғанмен салыстырғанда қызмет түрлерін кеңейту немесе жаңарту;

5. Бүлінген мүлікті қалпына келтіруге, жоғалған мүлікті ауыстыруға немесе шаруашылық қызметті қалпына келтіру үшін басқа да қажетті шараларды қабылдауға қаражаттың болмауы немесе болмауы.

Сақтандыру шартында, әдетте, сақтандырушы сақтанушының қызметіндегі қысқа үзілістер кезінде сақтандыру төлемін төлемейтіні қарастырылады. Осы мақсаттарда тоқтап қалудың белгілі бір кезеңі белгіленеді, ол аяқталғаннан кейін ғана сақтандырушының жауапкершілігі туындайды. Егер жұмыстағы үзіліс осы мерзімнен аз уақытқа созылса, онда сақтанушы сақтандыру өтемін алу құқығын алмайды. Мұндай шектеу шартты франшиза рөлін атқарады. Бұл кезеңнің ұзақтығы, ең алдымен, кәсіпорынның көлеміне, оның резервтік қуаттарына, жеке жартылай фабрикаттарды сақтау және оларды төтенше жағдайларда пайдалану мүмкіндіктеріне, сақтандыруға жүгінбестен залалды өтеу мүмкіндіктеріне байланысты. Әдетте 14 жұмыс күніне дейін созылатын кәсіпорын қызметіндегі үзіліс үшін шығындар өтелмейді. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда ең аз үзіліс қысқа болуы мүмкін. Мысалы, электр қуатын өшіру немесе коммуналдық жабдықтаудың басқа түрлері жағдайында сақтандыру кезінде мұндай шегерім мүмкін

Коммерциялық несиелерді сақтандыру - бұл негізгі міндеті сақтанушылардың несиелік тәуекелдерін төмендету болып табылатын сақтандыру қызметінің түрі. Несиелерді сақтандыру борышкердің төлем қабілетсіздігі немесе өзге де себептер бойынша борышты төлемеген жағдайда кредиторларға белгіленген мерзімде несиелерді өтеудің сақтандыру кепілдіктерін беру мақсатында жүзеге асырылады.

Коммерциялық тәуекелдерден несиені сақтандырудың ең танымал түрлерінің қатарына төлем жасамау қаупін сақтандыру жатады.

Оның объектісі дебиторлардың төлем қабілетсіздігі салдарынан берешекті өтемеуіне немесе сақтандыру шартында көзделген өзге де себептерге байланысты тауарларды (қызметтерді) берушілердің мүліктік мүдделері болып табылады. Сақтандырудың бұл түрі тапсырыс берушінің тауарларды жеткізуді немесе Қызметтерді көрсетуді төлемеуі есебінен пайда болған қысқа мерзімді немесе орта мерзімді дебиторлық берешекті өтемеген жағдайда сақтанушыларға сақтандыру қорғанысын ұсынады. Осындай сақтандыру шарты бойынша сақтандыру ұйымы борышкер төленбеген кезде берілген кредитті өтеуді өзіне алады. Сақтандыру шартының болуы сақтанушылардың банктік кредит алу мүмкіндігін де арттырады, өйткені сақтандыру полисі қарыз алушының кредит төлеу қабілеттілігін қамтамасыз ету ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Төлемеу тәуекелін сақтандыруды жүргізу мынадай қағидаттарға негізделген:

1. Сақтандыруға тек тауарларды жеткізуге, лизингтік қызметті жүзеге асыруға және т.б. байланысты операциялар жатады, яғни таза қаржылық операциялар сақтандыруға жатпайды;

2. Сақтандыру шартын кредитор жасайды;

3. Сақтандыру шартын жасасу нақты тәуекелдің пайда болуынан, яғни сатып алу-сату шартын жасасудан немесе, ең болмағанда, тауарды алушыға жөнелтуден бұрын болуы тиіс;

4. Сақтандырушы жеткізілген тауар құнының бір бөлігі жеткізу сәтінде немесе аванс түрінде төленуі үшін шарт қоя алады;

5. Шарт жасасудың шарты оның сақтанушының барлық операцияларын немесе оның қандай да бір клиентпен операцияларын қамтуы болуы мүмкін. Жоғары құны бар өндіріс құралдарын жеткізу кезінде осындай тапсырыстарды төлеуге байланысты кредиттерді сақтандырудың жеке шарттары жасалуы мүмкін;

6. Сақтандырушының жауапкершілігінің көлеміне негізінен күтпеген жағдайларға байланысты қатаң келісілген тәуекелдер ғана кіреді;

7. Сақтандыруға мөлшері келісілген сомадан асатын несиелер ғана қабылданады. Аз сомаға берілген кредиттер сақтанушының өзінің жауапкершілігінде қалады;

8. Сақтандыру жағдайы басталған кезде ықтимал шығындардың бір бөлігі сақтанушының жауапкершілігінде қалады, оған әдетте залалдың 20-30% құрайтын сөзсіз шегерімді белгілеу арқылы қол жеткізіледі. Бұл ретте сақтанушыға, әдетте, залалдың жабылмаған бөлігін басқа сақтандыру мекемелерінде сақтандыруға тыйым салынады.

9. Сақтандыру арқылы қорғау жеткізілімдер орындалған, Сатып алушы қабылдаған және олар бойынша шот ұсынылған сәттен басталады. Бірақ өндіріс құралдарын жеткізуге берілген несиелерді сақтандыру кезінде шарттың басталу мерзімі жеткізу шартын жасасу күні болуы мүмкін, бұл сақтандыру тәуекелінің дәрежесін арттырады, өйткені сатып алушы тауарды өндіру кезінде төлемге қабілетсіз бола алады;

10. Сақтандыру төлемдерін төлеу көбінесе борышкердің банкроттығына, оның қызметін тоқтатуға немесе қарызды төлеу мүмкін еместігін ресми түрде анықтауға байланысты несиені қайтару үмітсіз болған жағдайда ғана жүзеге асырылады;

11. Сақтандыру шартын жасасу талабы берешекті өтеудің ең жоғары мерзімін шектеу болуы мүмкін (бұл ретте қысқа мерзімді берешек әдетте 6 айдан аспайтын берешек, ал орта мерзімді берешек-1-5 жыл мерзімдегі берешек болып есептеледі);

12. Шығындардың едәуір бөлігі берілген несиелерді ағымдағы бақылау арқылы ескертіледі. Бұл ретте сақтандырушыларда қарыз алушылардың кредит төлеу қабілеттілігі туралы ауқымды деректер банкі бар, оларды талдау сақтандыру қорғанысын ұсыну мүмкіндігі және осындай қорғау дәрежесі туралы мәселені шешуге мүмкіндік береді.

Тарифтік ставкалардың мөлшері сақтандыру тәуекелінің дәрежесіне әсер ететін мән-жайлардың жиынтығы ескеріле отырып, әрбір шарт бойынша жеке белгіленеді. Тарифтер әр нақты келісім-шарт бойынша әр түрлі болуы мүмкін-сақтандыру сомасының 0,25-тен 10% - на дейін.

Сақтандыру сомасы әрбір мәміле бойынша немесе әрбір сатып алушыға (тапсырыс берушіге) жеткізілетін, бірақ төленбеген тауарлардың құны мөлшерінде белгіленеді. Бұл ретте сақтандырушы сақтандыру шартының қолданылу мерзімі ішінде кез келген уақытта орын алуы мүмкін жекелеген сатып алушылар берешегінің шекті сомасын белгілей алады. Сонымен қатар, Келісім барлық сақтандырылған несиелер бойынша әр сақтандыру жылына сақтандырушының жауапкершілігінің максималды мөлшерін белгілейді.

Сақтандыру шарты, әдетте, қысқа мерзімді берешекті сақтандыру кезінде 1 жылға және орта мерзімді кредиттерді сақтандыру кезінде неғұрлым ұзақ мерзімге жасалады.

Сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтанушы сатып алу-сату шартынан немесе қызмет көрсету шартынан туындайтын барлық міндеттемелерді орындағанын құжатпен дәлелдеуге міндетті және контрагенттен төлем алуға заңды құқығы бар.

Сақтандыру өтемін төлеу мынадай жағдайларда жүргізілмейді:

а) Шарт талаптарын бұза отырып жеткізу немесе қызмет көрсету жүзеге асырылған (жеткізу белгіленген мерзімдерден ауытқып жүргізілген, тауарлардың жетіспеушілігі орын алған, тауарлардың сапасы келісілген талаптарға сәйкес келмейді және т. б.);

б) сатып алу-сату немесе қызмет көрсету шарты талаптарының заңнамаға сәйкес келмеуі;

в) қажетті құжаттарды ұсынбау (шот-фактуралар, көлік құжаттары, лицензиялар және т.б.);

г) тауарларды қабылдамағанда немесе оларды сақтанушыға қайтарғанда;

д) билік органдарының іс-әрекеттері [10, 2016].

Сақтандыру өтемін төлеу түпкілікті зиянның мөлшері белгіленгеннен кейін ғана жүргізіледі. Ол үшін сақтандырушы төлемеу себептерін анықтап, оларды жою бойынша шаралар қабылдауы, төлемеушіден қарыздың көп бөлігін өндіріп алуы, сондай-ақ несиені қамтамасыз ету ретінде қызмет еткен мүлікті немесе тауарларды сатуы керек. Бұл ретте түскен сомалар сақтанушыға борышты төлеу есебіне жіберіледі, ал оған келтірілген залалдардың шамасы сақтандырылған сома мен дебитордан түсетін түсімдер (қамтамасыз етуді өткізуден түскен түсімді қоса алғанда) арасындағы айырма ретінде айқындалады.

Сақтандыру өтемін төлегеннен кейін сақтандырушыға төленген сома шегінде борышкерге немесе төлем төлемеуге кінәлі басқа Тарапқа талап ету құқығы (суброгация)

ауысады. Бұл ретте сақтанушы сақтандырушыға осы құқықты іске асыруда қажетті жәрдем көрсетуге тиіс. Құқықтарды мұндай басқаға беру сақтанушының сақтандырушыға берешекке байланысты барлық құжаттар мен бағалы қағаздарды беруі арқылы жүзеге асырылады.

Банктердің мүлкітік мүдделерін сақтандыру. Банктік сақтандыру шарттарының негізінде көбінесе банктерді сақтандыру бойынша жалпы міндеттемелер жатыр (bankers blanket bond, В.В.В). Мұндай сақтандырудың талаптары сақтанушыларға мынадай сақтандыру тәуекелдерінен сақтандыру қорғауын ұсынуды көздейді:

1. Жеке пайда алу мақсатында банк қызметкерлерінің заңсыз немесе алаяқтық әрекеттері.
2. Банк үй-жайындағы құндылықтардың жоғалуы немесе зақымдануы.
3. Тасымалдау кезінде қолма-қол ақша мен басқа да құндылықтарды жоғалту.
4. Жалған құжаттар негізінде операцияларды жүзеге асыруға байланысты банк шеккен шығындар.
5. Бағалы қағаздарды жоғалтудан, ұрлаудан немесе қолдан жасаудан туындаған залалдар.
6. Жалған валютаны қабылдауға байланысты банк шеккен шығындар.
7. Үшінші тұлғалардың қаскүнемдік әрекеттері нәтижесінде банк кеңсесінің мүлкіне келтірілген залал.

Банктік сақтандыру шарттарын жасасу кезінде сақтандырушылар банк қызметіне кешенді тексеру жүргізуді талап етеді, оған оның қаржылық жай-күйін талдау, қауіпсіздік жүйесін, құндылықтарды тасымалдау және сақтау шарттарын тексеру және т.б. кіреді. Шарттар жасасу шарттары, әдетте, банкте банктік қауіпсіздік және ішкі аудит қызметтерінің тиімді ішкі бақылауының болуы, нұсқаулықтарда қызметкерлердің міндеттерін нақты анықтау, техникалық құралдар мен компьютерлік желілердің сенімділігін қамтамасыз ету болып табылады. Шарттың қолданылу процесінде сақтандырушы сондай-ақ банктің жұмысына мерзімді бақылауды жүзеге асырады. Банктік сақтандыру шартының талаптары сақтандыруды қамтамасыз ету әрекетінің уақытша шеңберіне қатысты ескертпені қамтуға тиіс. Көбінесе мұндай шарттар залал келтірген оқиғаның қашан болғанына қарамастан, шарттың қолданылу кезеңінде анықталған банк шеккен сақтандыру жауапкершілігінің көлеміне енгізілген барлық шығындарды өтеуді көздейді. Алайда шарттың қолданылу кезеңінде болған оқиғалардан келтірілген залалды өтеу талаптарымен сақтандыру да мүмкін.

Несиелік тәуекелдерден сақтандыру. Банктерге несиелік тәуекелдерден шығындарды өтеуді ұсынатын сақтандыру түрлерінің ішінде кепілзатты сақтандыру және қарыз алушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру ең танымал болып табылады.

Несие беруші де, қарыз алушы да сақтанушылар бола алады.

Берілген несиені қамтамасыз ету үшін қарыз алушы Банкке берген құрылыстар, жабдықтар, көлік құралдары, Шикізат, материалдар, дайын өнім және басқа да құндылықтар кепілді сақтандыру объектілері болуы мүмкін.

Сақтандыру сомасы сақтандырылған мүлкінің нақты құнынан аспауы тиіс.

Мұнда сақтандыру тәуекелдері, әдетте, мүлкіті өрттен және басқа тәуекелдерден сақтандыру шарттарында қарастырылған жағдайлар болып табылады. Сақтандыру жағдайы басталған кезде пайда алушылар мүлкінің меншік иесі ретінде (егер қарыз алушы кредитті қайтармаған жағдайда) бола алады.

Егер қарыз алушы жеке тұлға болып табылса, онда Қарыз алушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру шарты жасалуы мүмкін. Бұл ретте пайда алушы банкир-кредитор болып табылады. Шарт несиені толық өтелгенге дейінгі мерзімге жасалады. Бастапқы сақтандыру сомасы оны пайдаланғаны үшін пайыздармен бірге берілген кредит мөлшеріне сәйкес келеді. Несиені қайтарған кезде сақтандыру сомасының мөлшері кез-келген уақытта сақтандырылушыға есептелген қарыздың мөлшеріне тең болатындай етіп азаяды. Сақтандырылушы қайтыс болған жағдайда сақтандыру төлемі банкке борышты өтеуді қамтамасыз етеді [11, 55б].

Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру шетелдік инвестицияларды сақтандыру үшін жүзеге асырылады. Мұнда сақтандырушылар инвестор елдің мемлекеттік сақтандыру құрылымдары және халықаралық қаржы ұйымдары болып табылады. Мұндай сақтандыруда жетекші рөлді тиісті мемлекеттер үкіметтерінің еншілес сақтандыру ұйымдары болып табылатын агенттіктер атқарады. Олар шет елдерге инвестицияларды жүзеге асыратын ұлттық инвесторларға кепілдіктер береді, бұл ретте сақтандыру жүргізуден болатын ықтимал шығындарды жабуға қаражат мемлекеттік бюджеттен бөлінеді.

Агенттіктер, атап айтқанда: сақтандыру шарттарын, сақтандыру сомалары мен тарифтік ставкалардың мөлшерін белгілейді, жүргізілетін операциялардың статистикалық есебін жүргізеді, сақтандыру объектілері мен субъектілеріне сараптама жүргізеді, инвесторлар, мердігерлер, инвестицияланатын қаражатты пайдаланушылар туралы деректерге ие болады.

Әлемнің жетекші агенттіктерінің қатарында жеке шетелдік инвестициялар корпорациясын (АҚШ), «Гермес» (Германия), Жапонияның Сыртқы сауда және өнеркәсіп министрлігінің экспорт, импорт және сауда департаментін, Ұлыбританияның экономика және өнеркәсіп министрлігінің экспорттық кредиттік кепілдіктер департаментін, «Кофас» (Франция) деп атауға болады. Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыруды жүзеге асыру кезінде тағы бір сақтандырушы Әлемдік банктің бастамасымен 1985 жылғы Сеул конвенциясына сәйкес құрылған Инвестициялар кепілдіктері жөніндегі көпжақты агенттік (МИГА) болып табылады.

МИГА-бұл акционерлік қоғам, оның акционерлері-акцияларды әлемдік банктегі капиталға пропорционалды мөлшерде сатып алған 100-ден астам мемлекет. МИГ міндеті жеке инвесторларға қосымша кепілдіктер беру және шетелдік капиталды қабылдайтын елде инвестициялық ахуалды жақсарту жөнінде қызметтер көрсету арқылы дамушы елдерде шетелдік инвестицияларды көтермелеу болып табылады. Шетелдік инвесторлардың мүліктік мүдделерін қорғаудың ұсынылып отырған МИГА жүйесінің негізіне мига (сақтандырушы) және шетелдік инвестор (сақтанушы) тараптары болатын сақтандыру шарты алынған. Бұл ретте инвестор орналасқан елдің де, инвестицияларды қабылдайтын елдің де МИГА-ға мүшелігі шарт жасасу үшін міндетті шарт болып табылады.

Сонымен, шетелдік инвестицияларды жүзеге асыру кезінде инвесторлардың мүліктік мүдделерін сақтандыруды кейбір жеке сақтандыру компаниялары, мысалы, «Ллойд» корпорациясы, AIG (АҚШ) қамтамасыз етеді.

Инвестицияларды саяси тәуекелдерден сақтандыру объектісі: а) акциялар, басқа да бағалы қағаздар және қатысу құқықтары; б) тікелей инвестициялар (мысалы, құрылыс-монтаждау жұмыстарын жүргізуге, өндірісті жаңғыртуға және т. б. байланысты); в) меншік құқығы (мысалы, жылжымайтын мүлікке, инвестор еншілес компания құрмастан өз қызметінде пайдалану үшін әкелетін мүлікке, пайдалы қазбаларды өндіруге); г) лицензиялауға, халықаралық лизингке және т.б. байланысты мүліктік құқықтар; д) несиелер мен несиелер.

Билік, басқару органдарынан, өзге мемлекеттік құрылымдардан, сондай-ақ халықтық Бұқарадан шығатын оқиғалар сақтандыру тәуекелдері болып табылады. Сақтандыру мынадай оқиғалар басталған жағдайда жүргізілуі мүмкін:

1. Инвесторларға бұрын келісілген бағдарламаға сәйкес қызметті жүзеге асыруға кедергі келтіруі мүмкін заңнамадағы өзгерістер.

2. Инвесторларға салынған капиталды және одан түсетін ықтимал кірісті кейіннен инвестициялау немесе оны инвестор еліне аудару үшін пайдалануға кедергі келтіретін нормативтік актілерді қабылдау.

3. Шетелдік инвесторлардың қатысуымен құрылған кәсіпорындарды ұлттандыру немесе олардың активтерін экспроприациялау.

4. Инвестициялау объектісі - кәсіпорындарды жер иелену құқығынан айыру.

5. Сақтандырылған капитал салынған кәсіпорынның өнімдерін толық немесе ішінара тәркілеуге мүмкіндік беретін заңнаманы қабылдау.

6. Шетелдік инвесторлардың қаржылық немесе кез келген басқа жағдайын инвестициялаудың басындағы жағдаймен салыстырғанда нашарлататын заңнаманы қабылдау.

7. Инвесторлардың инвесторлар тиісті қаражат салған кәсіпорындардың басқару органдарына кіру құқығына нұқсан келтіретін нормативтік актілерді қабылдау.

8. Инвестордың мүліктік мүдделеріне нұқсан келтіруге әкеп соққан әскери іс-қимылдар, азаматтық толқулар мен әлеуметтік тәртіпсіздіктер [7, 1506].

Қорытындылай келгенде, кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шарты – жазбаша келісім, оған сәйкес бір тарап (кәсіпкер) сақтанушының арнайы қорына белгілі бір ақша сомасын аударады, ал сақтанушы сақтандыру шартында көрсетілген зардаптар туындаған кезде сақтандыру төлемін төлеуге міндеттенеді.

Мүліктік сақтандыру шарты бойынша кәсіпкерлік ішкі және сыртқы оқиғалардан қорғалуы мүмкін. Ішкі оқиғаларға: мүліктің жоғалуы, жетіспеуі немесе бүлінуі; басқа тұлғалардың өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтіру салдарынан туындайтын міндеттемелер бойынша жауапкершілік, ал заңда көзделген жағдайларда шарттар бойынша жауапкершілік (азаматтық жауапкершілік тәуекелі) жатады.; кәсіпкердің контрагенттерінің өз міндеттемелерін бұзуы немесе кәсіпкерге байланысты емес мән-жайлар бойынша осы қызметтің талаптарын өзгертуі салдарынан болатын шығындар, оның ішінде күтілетін кірістерді алмау тәуекелі (кәсіпкерлік тәуекел); банкроттық немесе экономикалық дәрменсіздік, оның ішінде сақтандырылған тұлғаның өзінің кредиттік шарттары бойынша уақтылы төлемеу; инвестициялық жобалар бойынша күтпеген шығыстар және теріс нәтижелер; тауарға немесе қызметке сұраныстың күрт төмендеуі; өндірістің толық немесе ішінара тоқтатылуына әкелетін жабдықтың бұзылуы.

Сыртқы оқиғаларға мыналар жатады: тонау және басқа да физикалық заңсыз араласулар; табиғи апаттар мен техногендік апаттар; теріс саяси оқиғалар, мысалы, митингілер немесе ереуілдер; өрт сияқты төтенше жағдайлар; коммуналдық қызмет авариялары [12, 1986].

Кәсіпкерлік тәуекелді сақтандыру шартының ерекшеліктері. Сақтандыру қызметтерін көрсету үшін шарт жасалады, ол кәсіпкерлік тәуекелді сақтандырудың барлық ережелеріне сәйкес ресімделеді және келесі міндетті тармақтарды қамтиды: қол қойылған күні мен шарттың нөмірі; екі тараптың заңды мәліметтері; сақтандыру объектісінің атауы; тараптардың барлық құқықтары мен міндеттерін белгілейді; сақтандыру жағдайының нақты не екенін көрсету; сақтандыру төлемдерінің мөлшері және өтемақы алу тәртібі; басқа да қосымша шарттар, егер бар болса. Шартты орындаудың міндетті шарттарына мыналар жатады: сақтандыру жағдайына әкеп соқтырған әдейі емес әрекеттер; өтемақы мөлшерін дәл бағалау мүмкіндігі; тәуекелдердің әмбебаптығы: өрт, мысалы, кез келген нысанға зиян келтіреді; төленетін өтемақының ең аз мөлшерін көрсету (сақтандыру оқиғасы кезінде ең аз зиян келтірілген жағдайда).

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ. Интернет ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz>

2. Троицкая И.В. Предпринимательский риск и риск предпринимателя в теории гражданского права // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2018. – №120. – С. 216-227.

3. Копылов В.А. Риск в предпринимательской деятельности: Дис ... канд. юрид. наук. Автореферат. Волгоград, 2013. - 27 с.

4. Власова А.С. Интерес и риск в предпринимательской деятельности // Право и экономика. – 2018. – №1. – С. 65-68.

5. Разумовская Е.В. Предпринимательское право: учебник для вузов. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. - 272 с.

6. Ватутина С.А. Предпринимательские риски: сущность, классификация, возможности управления // Вестник современных исследований. – 2019. – № 219 (29). – С. 20-23.

7. Страхование: учебник / [Е. Г. Князева, О. А. Бойтуш, Т. Д. Одинокова, Е. А. Разумовская, Л. И. Юзвович, Ю. Т. Ахвледиани]. / под общ. ред. Е.Г. Князевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. - 241 с
8. Сердюк В.С., Кузнецов В.П., Бакико Е.В. Основы страхования: Учебное пособие. – Омск: Издательство ОмГТУ, 2012. - 128 с.
9. Мусалов М.А. Страхование право. Учебное пособие. (Курс лекций) для направления «Юриспруденция». – Махачкала: ДГУНХ, 2019. - 132 с.
10. Василенко Н.В. Страхование право: Учебник. – Москва: Проспект, 2021. - 560 с.
11. Назарчук И.М. Страхование: учебное пособие. – Алматы: NURPRESS, 2014.- 160 с.
12. Скамай Л.Г. Страхование: учебник и практикум для вузов. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. - 322 с.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СТРАХОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО РИСКА

Жуниспаева А.Б.

В статье рассмотрены понятие предпринимательского риска и правовое регулирование страхования предпринимательского риска. Также проанализированы виды страхования предпринимательского риска. Рассмотрены особенности договора страхования предпринимательского риска.

В современной деловой среде предпринимательский риск занимает одно из первых мест в повестке дня каждой организации. Меняются сами предприятия, что открывает новые горизонты роста, а также вероятность столкновения с новыми предпринимательскими рисками. Предвидение, реагирование, постоянная адаптация к рискам являются частью изучения, минимизации и управления важными предпринимательскими рисками.

Наличие предпринимательского риска – это обратная сторона предпринимательства, которая предприниматель рискует каждый день.

Страхование предпринимательского риска-страхование предпринимателем ожидаемого дохода от предпринимательской деятельности от риска утраты и дефицита вследствие нарушения обязательств контрагентов или изменения условий данной деятельности в связи с обстоятельствами, не зависящими от предпринимателя.

Ключевые слова: *предпринимательство, предпринимательский риск, предпринимательское страхование, договор страхования, страхование коммерческих кредитов.*

LEGAL REGULATION OF BUSINESS RISK INSURANCE

A.Zhunispaeva

The article discusses the concept of entrepreneurial risk and the legal regulation of entrepreneurial risk insurance. The types of business risk insurance are also analyzed. The features of the business risk insurance contract are considered.

In the modern business environment, entrepreneurial risk occupies one of the first places on the agenda of every organization. Enterprises themselves are changing, which opens up new horizons for growth, as well as the likelihood of encountering new business risks. Foresight, reaction, and constant adaptation to risks are part of the study, minimization, and management of important business risks.

The presence of entrepreneurial risk is the reverse side of entrepreneurship, which an entrepreneur risks every day.

Business risk insurance is an entrepreneur's insurance of the expected income from entrepreneurial activity against the risk of losses and shortages due to the violation of obligations

of counterparties or changes in the conditions of this activity due to circumstances beyond the entrepreneur's control.

Keywords: *entrepreneurship, entrepreneurial risk, entrepreneurial insurance, insurance contract, insurance of commercial loans.*

УДК 14.25

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.015>

ПОНЯТИЕ О МАТЕРИИ И БЫТИИ В ФИЛОСОФИИ ДОСОКРАТИКОВ

Катенов А.К., Исабекова А.К.

В статье рассматриваются понятие материи и бытия в школе досократиков. По свидетельству Симплиция, Фалес и Гиппон «учили, что начало есть вода, и пришли к этому учению, отправляясь от чувственной видимости...» Принимавшие за основу одну какую-нибудь стихию, считали ее бесконечной, как, например, Фалес воду. Анксимен отождествлял материю с воздухом. Первоначальным началом у него является воздух. С идеей Анаксимена о воздухе как первоначале мира связываются последующие открытия кислорода в XVIII веке, в котором Лавуазье видел главный элемент, составляющий основу всей химии. Согласно Анаксимандру, первоначальное начало неопределенное начало-апейрон, -которое включает в себя все виды веществ.

Ключевые слова: *апейрон, Анаксимандр, первоначальное начало, диалектика природы, философское учение.*

В древнегреческой философии материя понимается как всеобщая основа, субстанции бесконечно многообразных предметов. В основе определения материи лежало понятие материала (первоматерии). «Материя»-у древних греков «хюле»-означает вещество. Древние философы полагали, что за чувственно данным многообразием вещей существует их общая, вечная, материальная, вещественная основа. Они считали, что все вещи возникают из одного вещественного начала, погибая превращаются в это начало. Аристотель уделяет значительное внимание тому, что первоначально древних было материальным: «... большинство первых философов считало всего один лишь материальные начала, а именно то, из чего состоят все вещи, из чего первого они возникают и во что как в последнее они, погибая, превращаются, причем сущность хотя и остается, но изменяется в своих проявлениях, -это они считали элементом и началом вещей» [1].

По свидетельству Симплиция, Фалес и Гиппон «учили, что начало есть вода, и пришли к этому учению, отправляясь от чувственной видимости...» Принимавшие за основу одну какую-нибудь стихию, считали ее бесконечной, как, например, Фалес воду [2]. Фалес обнаружил, что за многообразием чувственно воспринимаемых явлений скрывается их единство, что в основе всего лежит единая субстанция, «которая, как постоянно пребывающая, не возникает и не уничтожается...» [3]. В целом философское учение Фалеса получает высокую оценку Гегеля, который считает, что это учение представляет собой начало философии, поскольку в нем осознается, что единое есть сущность [4]. У Фалеса впервые ставится проблема начала материальных явлений с точки зрения понятийного их осмысления. Фалесово начало (воду) следует понимать как начало в смысле сущности, общего, реальной основы всего существующего. Материальную субстанцию Фалес считает определяющей основой вещественного мира. Аристотель замечает, что, с точки зрения первых философов, мир имеет определяющий принцип в виде материи [5]. Поставленная Фалесом проблема начала, проблем сущности постоянно будет ставиться в истории философии. Фалес при объяснении единичных вещей ищет то общее, которое стало впоследствии предметом исследования философии и науки. С идеей Фалеса о воде как

первоматерии связывается в XVII веке идеи Бойля о воде как первичной материи. В начале XIX века Праут считал, что все химические элементы образованы из водорода [6]. И тем не менее ограниченностью воззрений Фалеса является то, что вода является частным проявлением первовеществом. Она не может объяснить бесконечно различные явления, не может быть началом бесконечного множества явлений, поскольку она есть нечто конечное.

Анксимен отождествлял материю с воздухом. Первовеществом, началом у него является воздух. С идеей Анаксимена о воздухе как первоначале мира связывается последующие открытия кислорода в XVIII веке, в котором Лавуазье видел главный элемент, составляющий основу всей химии. Позднее, в XIX веке, когда после закона Бойля-Мариотта были открыты другие законы идеальных газов, именно на материале разреженных газов, были разработаны термодинамика и молекулярно-кинетическая теория, а затем теория разбавленных водных растворов, к которым оказались применимы названия законы. Следовательно, газы (воздух) послужил в качестве простейших физических систем исходным пунктом для развития молекулярной физики и физической химии [7].

Согласно Анаксимандру, первовещество есть неопределенное начало-апейрон, которое включает в себя все виды веществ. «Это бесконечное (апейрон-Н.С.) содержит в себе и всем управляет-оно божественно, бессмертно и непреходяще. Из самого этого единого ... выделяются содержащиеся в нем противоположности, так что все находится, правда, уже готовым в этой смеси, но находится в ней в неопределенном состоянии...» [8].

По поводу утверждения Анаксимандра, что в бесконечном ничего не возникает вновь, а все уже раньше в нем, Гегель, замечает, что это скудные определения, показывающие лишь потребность перехода от неопределенного к определенному. Для Анаксимандра, как и для Фалеса, характерно исключительно образное, чувственно-наглядное представление о взаимосвязи первоначала и отдельных вещей. Беспредельное Анаксимандра не совпадает ни с одним из четырех традиционных элементов (земля, вода, воздух и огонь). У Анаксимандра сущностью является нечто бесконечное-апейрон. По свидетельству Симплиция, Анаксимандр сказал, «что начало и основа всего сущего-апейрон» [9].

По Гераклиту, первовеществом, основой всего сущего является огонь: «Это космос, один и тот же для всего существующего, не создал никакой бог и никакой человек, но всегда он был, есть и будет вечно живым огнем, мерами загорающимся и мерами потухающим» [10]. Мир существует, согласно Гераклиту, вечно, его существование связано с круговоротом материи: «Огонь живет земли смертью, и воздух живет огня смертью, вода живет воздуха смертью, земля – воды (смертью)». Огня смерть-воздуха рождение и воздуха смерть-воды рождение. Из смерти земли рождается вода, из смерти воды рождается воздух, из смерти воздуха-огонь, и наоборот» [11].

Согласно Гераклиту, мир находится в постоянном потоке, становлении, движении, развитии, но есть единство противоположностей. У Гераклита рассматривается диалектика природы. Гераклит учил, что все течет, все изменяется, нет ничего неподвижного: «На входящего в одну и ту же реку текут все новые и новые воды» [12]. «В одну и ту же реку нельзя войти дважды» [13]. Как отмечал Ф. Энгельс: «Первоначальный, наивный, но по сути дела правильный взгляд на мир был присущ древнегреческой философии и впервые ясно выражен Гераклитом – все существует и в то же время не существует, так как все **течет**, все постоянно изменяется, все находится в постоянном процессе возникновения и исчезновения» [14]. Для Гераклита огонь, как субстанция мира, есть в то же время и вечной вопрос превращения-огонь превращается в воздух, затем в воду, земля и обратно. Свое представление о всеобщем изменении он образно выразил, сравнив мир с вечно текущим потоком. Проблема источника движения и развития всегда была одной из центральных в философии и науке. Внутренний источник развития Гераклит находит в единстве и борьбе противоположностей. Особенно подчеркивал Гераклит мысль о переходе явлений природы в их противоположность. Так, он говорил: «Одно и то же в нас-живое и мертвое, бодрствующее и спящее, молодое и старое. Ведь это, изменившись, есть то, и обратно, то, изменившись, есть

это» [15]. «Холодное теплеет, теплое холодеет, влажное высыхает, сухое увлажняет» (фр. 126) [16]. Связи: целое и нецелое, сходящееся и расходящееся, согластное и разногласное, и из всего-одно, и из одного-все» [17]. «Враждующее соединится, из расходящихся-прекраснейшая гармония, и все происходит через борьбу» [18]. В этих гераклитовских фрагментах заключено предположение о раздвоении единого целого на взаимоисключающие, но связанные противоположности, об их борьбе и единстве. «В одну и ту же реку мы вхолим, существуем и не существуем» [19]. Гераклит рассматривает мир как процесс, в котором любая вещь, развиваясь, переходит в свою противоположность: холодное становится теплым, влажное – сухим. Нельзя дважды вступить в одну и ту же реку: входящего во второй раз омывать новые воды. В борьбе противоположностей обнаруживается их внутреннее тождество, сохраняется общая для противоположностей тождественная основа.

Эмпедокл разработал учение о четырех «корнях». Он считал, что существует множество вещей, основу которых образует четыре разнородных вещественных начала: огонь, воздух, вода и земля. В результате различных комбинаций этих четырех элементов образуется все тела природы. Эти начала образуют своего рода континуум, материальный он, среду, в которой как бы плавают дискретные семена вещей. Возникновение вещей есть лишь соединение этих вечных, невозникающих начал, корней всех вещей; их гибель есть разложение вещей на первичные начала. Все в мире происходит в процессе соединения и разложения. Помимо четырех вещественных начал в мире существует также две вещественные движущие силы-любовь и вражда, деятельность которых объясняет возникновение множества чувственных воспринимаемых вещей. В зависимости от того, какая из этих сил преобладает, космос попеременно переходит от состояния полной слитности четырех элементов к состоянию их полной разобщенности. Таким образом, космос характеризуется циклическим развитием. Симплиций свидетельствует об Эмпедокле: «Он принимает четыре телесные стихии (материальных элементов): огонь, воду и землю, которые вечны, изменяются же в больших и малых размерах в зависимости от (образуемого ими взаимного) соединения и разделения; началами же в собственном смысле слова, приводящими в движение вышеупомянутые (элементы), являются Любовью, то, разделяясь Враждою. Таким образом, по Эмпедоклу, начал (всего) шесть» [20].

Пифагорейцы первоэлементами всех вещей считали числа. Числа образуют космический порядок. Аристотель указывал, что всю Вселенную пифагорейцы признавали числом гармонией. В «Метафизике» Аристотель писал о пифагорейцах, что они, «заявившись математикой, первые развили ее, овладели ею, стали считать ее начала началами всего существующего. А так как среди этих начал числа от природы суть первое, а в числах пифагорейцах усматривали (так им казалось) много сходного с тем, что существует и возникает, - больше, чем в огне, земле и воде (например, такое-то свойство чисел есть справедливость, а такое-то-душа и ум, другое-удача, и, можно сказать, в каждом из остальных случаев точно, так же); так как, далее, они видели, что свойства и соотношения, присущие гармонии, выразимы в числах; так как, следовательно, им казалось, что все остальное по своей природе явно уподобляемо числам и что числа-первое во всей природе, то они предположили, что элементы чисел суть элементы всего существующего и что все небо есть гармония и число» [21]. Для пифагорейцев числа выступали не просто в качестве средства для выражения величины или меры вещей как одного из их свойств. Для пифагорейцев «число есть сама сущность и субстанция вещей, а не одна только их форма» [22].

Космос-это пространство. Пифагор применил геометрию к физике. Он связывал пять физических элементов с пятью правильными многогранниками, так что у него получалось, что земля состоит из маленьких вещественных кубов, вода-из двадцатигранников, воздух-из восьмигранников, огонь-из пирамид, а эфир –из двенадцатигранников.

Парменид развивает мысли о бытии (или сущем) и небытии (или несущем). Он стремился доказать, что бытие существует, а небытие не существует. Бытие для Парменида едино и неподвижно, всякая множественность и всякое изменение-противоречивы и

поэтому невозможно. Признаком подлинного сущего (бытие), и не подчиняется смерти [23]. Определение вечности бытия Парменидом направлено против тезиса Гераклита о том, что «это космос ... был, есть и будет».

Мир для Парменида есть прежде всего единое, которое он характеризовал как бытие, вечное, неподвижное, однородное, неделимое и законченное. Это мир противопоставляется им становлению и кажущейся текучести. Для богов нет ни прошлого, ни будущего, а существует только настоящее. У парменида бытие есть чистая абстракция, понятие. Аристотель объясняет, что «Парменид, как представляется, понимает единое как мысленное, а Мелисс-как материальное» [24]. Парменид характеризует единое бытие не только по мыслимым определенностям, но также по некоторым материальным признакам, таким, как сферичность, предельность, непрерывность, заполненность. Мир, по Пармениду, вещественный шар, в котором нигде нет пустоты и поэтому движение невозможно, так как пустота есть условие движения. Из абсолютной заполненности пространства следует, что мир един и что в нем нет частей.

Существует и мыслится только бытие. Всякая мысль есть о существующем, о бытии: «Ибо ведь без бытия, в котором ее выражение, мысли тебе не найти» [25]. Только разум может дать ответ на вопрос о том, что является истинно сущим.

Основателями древнегреческой атомистики Левкипп и Демокрит считали, что существуют два вида материи-атомы и пустота. Атомы абсолютно неделимы, не разрезаемы на части, плотные, не заключают в себе пустоты. Пустота столь же реально существует, как и атомы. Атомы-бытие; пустота-небытие, пространство для движения тел. Демокрит рассуждал так: «Начало вселенной-атомы и пустота... Миров бесчисленное множество, и они имеют начало и конец во времени. И ничто не возникает из небытия, не разрешается в небытии. И атомы бесчисленны по разнообразию величин и по множеству; носятся же они во вселенной, кружась в вихре, и таким образом рождается все сложное: огонь, вода, земля. Дело в том, что последние суть соединения некоторых атомов. Атомы же не поддаются никакому воздействию и неизменяемы вследствие твердости» [26].

У Демокрита все вещи порождаются различными сочетанием элементарных частиц вещества-атомов. Атомы существуют вечно, они качественно одинаковы и различаются лишь количественно-формой («строим»), порядком («соприкосновением») и положением («поворотом»). Такие различия в атомах различает Аристотель в своей «Метафизике», здесь же упрекая Демокрита в том, что он не исследовал источник движения: «А вопрос о движении, откуда или каким образом оно у существующего, и они (Левкипп и Демокрит) подобно остальным легкомысленно обошлись» [27].

Свои первоначальные частицы вещества Демокрит называл не только «атомами», но и «неделимыми формами», «идеями». Специальное сочинение Демокрита об атомах (до нас не дошедшее) называлось «Об идеях».

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1.-М.: Мысль, 176. С.71.
2. Античная философия. Фрагменты и свидетельства. Сборник.-М.,1940.С.10.
3. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.IX.-М., 1932. С.160.
4. См.. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.IX.-М., 1932. С.160.
5. См.: Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1.-М.: Мысль, 176. С.72.
6. См.: Кедров Б.М. Эволюция понятия материи в естествознании в философии// Вопросы философии.1975. №8. С.69.
7. См.: Кедров Б.М. Эволюция понятия материи в естествознании в философии// Вопросы философии.1975. №8. С.69.
8. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.IX.-М., 1932. С.166.
9. См.:антология мировой философии в четырех томах. Т.1. Ч.1.-М.: Мысль, 1969. С.270.

10. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.44.
11. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.48.
12. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.42.
13. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.49.
14. Энгель Ф. Анти-Дюринг// Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.20. С.20.
15. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.49.
16. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.52.
17. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.42.
18. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.42.
19. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.45.
20. Антология мировой философии в четырех томах. Т.1.Ч.1.-М.:Мысль, 1969.С.300.
21. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1.-М.: Мысль, 176. С.75-76.
22. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Т.IX.-М., 1932. С.185-186.
23. Антология мировой философии в четырех томах. Т.1.Ч.1.-М.:Мысль, 1969.С.295.
24. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1.-М.: Мысль, 176. С.77.
25. Антология мировой философии в четырех томах. Т.1.Ч.1.-М.:Мысль, 1969.С.295.
26. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура.-М.: Госполитиздат, 1955.С.62.
27. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т.1.-М.: Мысль, 176. С.75.

СОКРАТҚА ДЕЙІНГІ ФИЛОСОФИЯДАҒЫ МАТЕРИЯ МЕН БОЛМЫС ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Катенов А.К., Исабекова А.К.

Мақалада Сократ мектебінің дейінгі кезеңде материя және болмыс ұғымы қарастырылған. Симплициустың айтуынша, Фалес пен Гиппо «бастауы су деп үйретті және бұл ілімге айқын көріністен бастап келді ...» Бір элементті негізге ала отырып, олар оны шексіз деп санады, мысалы, Фалес суды. Анаксимендер материяны ауамен анықтады. Бастапқы зат, оның бастауы – ауа. Анаксименнің ауа туралы дүниенің басы ретіндегі идеясы 18 ғасырдағы оттегінің кейінгі ашылуымен байланысты, онда Лавуазье барлық химияның негізін құрайтын негізгі элементті көрді. Анаксимандрдың пікірінше, бірінші субстанция – заттардың барлық түрін қамтитын белгісіз бастама – апейрон.

Тірек сөздер: *апейрон, Анаксимандр, бастапқы зат, табиғат диалектикасы, философиялық ілім.*

THE CONCEPT OF MATTER AND BEING IN THE PHILOSOPHY OF THE PRE-SOCRATICS

Katenov A.K., Isabekova A.K.

The article deals with the concept of matter and being in the pre-Cratic school. According to Simplicius, Thales and Hippo “taught that the beginning is water, and came to this doctrine, starting from a clear appearance ...” Taking one element as a basis, they considered it infinite, like, for example, Thales water. Anaximenes identified matter with air. The primary substance, the beginning of it is air. The idea of Anaximenes about air as the beginning of the world is associated with subsequent discoveries of oxygen in the 18th century, in which Lavoisier saw the main element that forms the basis of all chemistry. According to Anaximander, the first substance is an indefinite beginning - apeiron - which includes all kinds of substances.

Key words: *apeiron, Anaximander, primordial matter, dialectics of nature, philosophical doctrine.*

ӘОЖ 343

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.016>

СУЫҚ ҚАРУДЫ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Коньсбекова М.Р.

Мақала суық және лақтырылатын қаруларын криминалистік зерттеу және оны қолдану негіздері қарастырылады. Қазіргі уақытта «криминалистикалық қару-жарақ» ұғымы жалпыға бірдей мойындалды және дизайн принциптерін, адамды, жануарды немесе басқа да материалдық объектілерді жоюға (жоюға дейін) арналған әртүрлі құрылғылардың әрекет ету заңдылықтарын, оларды қолдану іздерінің қалыптасу заңдылықтарын зерттеудің әдіснамалық және ғылыми негізі болып табылады. Осылайша, криминалистік қару-жарақты әртүрлі қару-жарақтарды, оқ-дәрілерді, жарылғыш заттар мен жарылғыш құрылғыларды зерттейтін сот-медициналық техниканың саласы ретінде анықтауға болады, сонымен қатар оларды қолдану мен заңсыз айналымға байланысты қылмыстарды ашу, тергеу және алдын-алу мақсатында осы нысандарды жинау, зерттеу әдістері мен құралдарын жасайтын олардың іс-әрекеті іздерінің пайда болу заңдылықтары. Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 30 желтоқсандағы №339 заңы қаруды тірі немесе басқа нысанаға, құрылымдық түрде арналған құрылғылар мен заттар ретінде анықтайды.

Ғылыми білімнің кез-келген терең негізделген және жеткілікті дамыған саласы қажетті жіктеу тәсіліне ие болуы керек. Сонымен, криминалистикада қару-жарақ (кем дегенде бастапқы кезеңде) адамның қолынан қол (тапанша, мылтық, граната, пышақ, кастет және т.б.) жасалады. Бір адам алып жүретін және іске қосатын қол қаруы жеке деп аталады.

Кілт сөздер: *суық қару, лақтыратын қару, кастет, тесу-кесу қарулары*

Суық қару туралы сот-медициналық ілімнің негіздерін дамыту 1940 жылдардың аяғында басталды.

Лақтырылатын қаруды кешенді зерттеу проблемаларының неғұрлым толық көрінісі қазіргі уақытта К.А. Соловьевтің «лақтырылатын қаруды криминалистік зерттеу» (2004) нұсқаулығында қамтылған, онда осы объектілердің жіктелуі егжей-тегжейлі баяндалады, осы қарудың жалпы қару жүйесіндегі орны анықталды, жіктеу белгілерін бағалау критерийлері анықталды, криминалистикалық зерттеу әдістемесін жасауға әрекет жасалды.

Соңғы онжылдықтардың назар аударарлық құбылысы суық қарудың концептуалды аппаратының дамуын және оны қолдану іздерін, осы объектілердің криминалистік тұжырымдамасына классификациялық көзқарасты, жеке сот теориясы аясында тергеу, сот және сараптамалық зерттеулердің әдістемесін әзірлеуді көрсететін бірқатар монографиялық зерттеулердің пайда болуы болды (А.С. Подшибякин), суық қарудың жекелеген түрлерін криминалистік зерттеуге арналған (Л.Б. Беспалова, К.А. Соловьев, сондай-ақ суық қаруды қолданумен ұштасқан қылмыстарды ашу мен тергеуді әдістемелік қамтамасыз етуді қамтитын (В.В. Агафондар) [1, 187б.].

Суық және лақтыратын қаруды криминалистік зерттеу - бұл суық және лақтыратын қаруды, оның құрылымдық белгілерін, оны өзгертетін және еске түсіретін заттарды, сондай-ақ оларды қолдану іздерін қалыптастыру механизмінің заңдылықтарын зерттейтін, қылмыстар мен құқық бұзушылықтарды ашу, тергеу және алдын алу мақсатында осы объектілерді жинау мен зерттеудің әдістемелік негіздері әзірленетін криминалистік қару - жарақтың кіші саласы.

Суық қару - бұл тікелей байланыста адамның бұлшықет күшінің көмегімен нысанаға тигізуге арналған және келесі құрылымдық белгілері бар құрылғы:

а) арнайы зақым келтіруге арналған бөлік (бөлшектер) (ұшы, жүзі, шыбығы, соққы жүктемесі және т.б.);

б) зақымдану мүмкіндігін қамтамасыз ететін және қолды өзіне зиян келтіруден қорғайтын (пышақ тұтқасы мен шектегіші) объектіні қолда ұстауға арналған құрылғы;

в) қаруды әртүрлі мөлшерде қолдануға мүмкіндік беретін құрылымның жеткілікті механикалық беріктігі.

Суық қарудың нақты құрылымдық түрлеріне қатысты бұл белгілер біртұтас кешенді құрайды және жеке сипатталады, олар кешенде объектіні суық қаруға жатқызуға мүмкіндік береді. Қару үлгісінің белгілі бір параметрлерге сәйкестігін анықтаған кезде оны пайдаланудың қауіпсіздігі мен ыңғайлылығы да тексеріледі. Осыған байланысты сұқпалы қару үшін сұқпаны бекіту тәсілі, қаруды қолда ұстаудың ыңғайлылығы, арбалеттер мен садақтар үшін нысана аруды жүргізу мүмкіндігі, соққы беруші суық қару үшін салмақ спорттық қарудың ұқсас үлгілеріне сәйкес келуі тиіс және т.б. белгіленеді.

Суық (лақтырылатын) қаруды зерттеудің криминалистік әдістемесіне сәйкес қару конструкциясының беріктігін тексеру үшін эксперименттер жүргізіледі, оның барысында ұсынылған үлгіні бұзбай нысанды бірнеше рет зақымдау мүмкіндігі белгіленеді. Қаруды бірнеше рет (қатарынан 50 ретке дейін, бірақ 10-нан кем емес) қолданған кезде (пышақпен соғу, арбалеттен немесе садақтан ату және т.б.) конструкцияның немесе оның жекелеген бөлшектерінің бұзылуы, жекелеген механизмдердің жұмысында істен шығу және т.б. болуы немесе болмауы тіркеледі [2, 62б.]. Алынған нәтижелер олардың құрал конструкциясының беріктігіне және оны бірнеше рет қолдану мүмкіндігіне, сондай-ақ оны қолдану қауіпсіздігіне және зақымдау қасиеттерінің төмендеуіне әсер ету дәрежесі бойынша бағаланады. Әсер ету механизміне сәйкес барлық суық қарулар пышақ пен соққы ұсақтайтын болып бөлінеді, біріншісі дизайн ерекшеліктеріне сүйене отырып, кесу, тесу құралдары болуы мүмкін.

Тесу қаруларында (қылыштар, шыңдар, стилеттер, ине істіктері) дөңгелек, үш, төрт бұрышты немесе бұйра қимасы бар, әдетте кесу жиектері жоқ. Мұндай қару - жарақ өлшемі мен беріктігі жағынан едәуір кесушінің болуымен сипатталады, бұл оны тұрмыстық мақсаттағы ұқсас құралдардан (шил, сыған инесі, шабер және т.б.) ерекшелендіреді.

Тесу - кесу қаруы (аңшылық пышақтар, қанжарлар, найзалар) жоғары әсер ету қабілетіне ие, оның құрылымдық мүмкіндіктері жан-жақты және бір (пышақтар) немесе екі пышақ (қанжарлар) бар. Оны қолдану әлдеқайда аз бұлшықет күшін қажет етеді. Көлемі бойынша, тесу-кесу қаруы, әдетте, тесу аз, жасырын киюге ыңғайлы.

Қанжарларда екі жақты пышақ бар. Мұндай қару пышақ пен тұтқаның арасында шектегіш болуы мүмкін.

Тесу - кесу қаруы (қылыш, ятагандар, палаштар, үлкен қанжарлар, түйреуіштер) зақымданудың осы функцияларын құрылымдық түрде біріктіреді.

Соққы - ұсақтау қаруы (тергеу практикасында кездеседі, әдетте, үйде немесе қолмен жасалады). Бұл кастеттер, реттеуіштер, биттер, қылшықтар және т.б. ол үшін тұтқаның болуы (оқшауланған таспамен оралған немесе орналасқан), білекке арналған тесік немесе ілмек болуы керек.

Кастет - бұл жоғарғы жағы, саусақтарға арналған тесіктер, тірек және тіреуіші бар бұйра табақ. Кейде тірек пен тірек қаңқаның артқы жазықтығын ауыстырады. Олар металдан, пластиктен, қатты ағаштан жасалған. Мұндай объектілердің массасы олардың суық қаруға жататындығы туралы мәселені шешуде маңызды емес.

Кистень - соққы-ұсақтау әрекеті бар суық қарудың тарихи түрі. Ол тұтқадан, икемді суспензиядан және соққы жүктемесінен («алма») тұрады. Кейде тұтқада білек ілмегі бар.

Наладонники - әдетте, сақиналы таңғыштарға (былғары немесе мата) немесе перчаткаларға бекітілген металл пластиналар, пластиналардың пішіні, олардың негізгі маңызы жоқ. Олардың жеткілікті қатаң болуы маңызды.

Аңшылық қамшы («камча») - бұл шикі сөмкелерден өрілген қамшы, соңына қарай біршама жұқарады. Кейде оның тұтқасы бар және міндетті түрде қорғасын тығыздағышын толтыратын металл шар болады [3, 185б.].

Нунчаку ұзындығы 300-400 мм болатын екі немесе одан да көп металл, ағаш, полимерлі цилиндрлік таяқшалардан және 30 мм-ге жуық диаметр-ромдан тұрады. әр таяқтың ұштарының бірінде белдікті, металл тізбекті немесе басқа қосылысты бекітуге арналған тесіктер бұрғыланады, қолданыстағы әдістемеге сәйкес әр элементтің массасы кемінде 100 г құрайды.

Перкуссиялық сақиналар - бұл саусаққа киілген сақинадан және салыстырмалы түрде массивті металл элементінен тұратын ең кішкентай соққы және ұсақтайтын қару. XX ғасырдың басында. «Қорғаныс кольцо» деп аталатын мұндай сақиналарды Францияда Сент-Этьен шығарды. Қазіргі сот-медициналық тәжірибеде олар өте сирек кездеседі және тек үйде жасалады [4, 63б.].

Тергеу практикасында бірқатар шет елдерде зауыттық түрде шығарылатын және стандартты түрлер мен кіші түрлердің құрылымдық жағынан біріктірілген пышақ және қабықсыз суық қарулары: кастет пышағы, кастет қанжар, кастет стилі және т.б.

Энергия лақтыру үшін пайдаланылатын көз бойынша лақтырылатын неогнестрельдік қару екі топқа бөлінеді:

- адамның қолының бұлшықет күшімен тікелей лақтырылатын қару (найза, бумеранг);
- адамның қолының бұлшықет күші жанама түрде қолданылатын қару (энергияның жинақталуы әртүрлі техникалық шешімдердің күшімен жүреді).

Зиянды әсер ету әдісіне сәйкес лақтырылатын неогнестральды қаруды бөлуге болады:

- тескіш (инелі немесе өзге де сүйексіз ұштығы бар дарттар, жебелер);
- кесу (чакра және кейбір шурикендер);
- тесу-кесу (пышақ, жебе немесе кесу жиектері бар жалпақ ұшты дартс, кейбір шурикендер, лақтыратын балта);
- соққы-ұсақтау (шоғырланған масса болып табылатын клубтарды, ядроларды және басқа снарядтарды лақтыру) [5, 91б.].

Өндіріс әдісіне сәйкес-өнеркәсіптік, қолөнер және қолдан болып бөлінеді.

Өндіріс орнында лақтырылатын неогнестральды қаруды отандық және шетелдік деп бөлуге болады.

Криминалистика тұрғысынан, лақтыратын атыс қаруы деп тек бір немесе екі адам қолданған кезде қызмет көрсетуге және ұстауға болатын үлгілер түсініледі. Сондықтан, атыс кезінде атысқа немесе техникалық қызмет көрсетуге дайындалу үшін арнайы жауынгерлік есепті қажет ететін осы қарудың барлық түрлері әскери артиллерияны зерттеу тақырыбын құрайды.

Оқиға орнында суық және лақтыратын қаруды табу, әдетте, қиындық тудырмайды. Оны жалпы сот-медициналық ережелерді сақтай отырып және қолдардағы іздердің, әртүрлі биологиялық және микро объектілердің болуын жоққа шығармай алып тастау керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лысенко Л.Н., Внешняя баллистика: учебное пособие. - М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2018. - 328с.
2. Шарипов С.Р., Жунусова А.Ж. Криминалистика: справ. пособие по криминалистической технике; Карагандинская академия им. Б. Бейсенова, МВД РК. - Караганды: Карагандинская акад. МВД РК им. Б. Бейсенова, 2014. - 135с.
3. Лысенко Л.Н., Внешняя баллистика: учебное пособие. - М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2018. - 328с.
4. Бегалиев Е.Н. Новеллы в современной криминалистике: Монография.- Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2020. - 107с.
5. Водорезов Ю.Г. Теория и практика стрельбы из нарезного длинноствольного стрелкового оружия: монография: в 2 частях. - Москва: МГТУ им. Баумана, [б.г.]. - Часть 1 - 2017. - 523с.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ

Коньсбекова М.Р.

В статье рассматривается криминалистическое исследование холодного и метательного оружия и следы его применения. В настоящее время понятие «криминалистическое оружие» получило всеобщее признание и является методологической и научной основой исследования принципов конструирования, закономерностей действия различных приспособлений для уничтожения (вплоть до уничтожения) человека, животного или других материальных объектов, закономерностей формирования следов их применения. Таким образом, криминалистическое оружие может быть определено как область криминалистической техники, которая изучает различные виды оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств, а также их действия, которые создают методы и средства для сбора, исследования этих объектов с целью раскрытия, расследования и предотвращения преступлений, связанных с их применением и незаконным оборотом закономерности образования следов. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 1998 года №339 "О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия" определяет оружие как устройства и предметы, предназначенные для живых или других целей, конструктивно.

Любая глубоко обоснованная и достаточно развитая область научного знания должна обладать необходимым классификационным подходом. Так, в криминалистике оружие (по крайней мере, на начальном этапе) изготавливается из рук человека (пистолет, винтовка, граната, нож, кастет и др.). Ручное оружие, которое несет и запускает один человек, называется индивидуальным.

Ключевые слова: *холодное оружие, метательное оружие, кастет, пронзительно-режущее оружие*

CRIMINALISTIC RESEARCH OF COLD WEAPONS

M. Konysbekova

The article examines the forensic investigation of cold and throwing weapons and traces of their use. Currently, the concept of "forensic weapons" has received universal recognition and is the

methodological and scientific basis for the study of the principles of design, the laws of action of various devices for the destruction (up to the destruction) of humans, animals or other material objects, the laws of the formation of traces of their use. Thus, forensic weapons can be defined as a field of forensic technology that studies various types of weapons, ammunition, explosives and explosive devices, as well as their actions that create methods and means for collecting, researching these objects in order to uncover, investigate and prevent crimes related to their use and illicit trafficking patterns formation of traces. The Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 1998 No. 339 "On State control over the circulation of certain types of weapons" defines weapons as devices and objects intended for living or other purposes, structurally.

Any deeply grounded and sufficiently developed field of scientific knowledge should have the necessary classification approach. So, in criminology, weapons (at least at the initial stage) are made from human hands (pistol, rifle, grenade, knife, brass knuckles, etc.). A hand weapon carried and launched by one person is called an individual weapon.

Key words: *edged weapons, throwing weapons, brass knuckles, piercing-cutting weapons*

ӨОЖ 371.321.5

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.017>

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кунтуганова С.М.

Мақалада пандемия кезіндегі қашықтықтан оқытуда шығармашылық мамандықтардан сабақ берген мұғалімдердің тәжірибесі қарастырылған. Қашықтықтан оқыту арқылы оқытушымен білім алушылардың пікірлері бойынша талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер талдау арқылы жіктелді. Зерттеу нәтижесі бойынша оқытушылармен білімгерлер қашықтықтан оқытуды off-line оқытуға қарағанда білім беру жүйесінде тиімсіз деп тапты, және түбегейлі шешімдер мен қашықтықтан форматқа дайындық, сондай-ақ техникалық дайындық қажет екендігі белгілі болды.

Тірек сөздер: *қашықтықтан оқыту, шығармашылық, музыка, оқыту, кері байланыс, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.*

Елбасының «Қазақстан -2030» бағдарламасында айтылғандай, жаңа ұрпақ тәрбиесіндегі еңбектің орны ерекше – ежелден келе жатқан салт-дәстүрді жаңғыртып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Десек те, ұлттық өнер, ұлттық нақыш оқу барысында қай сабақта болмасын еңбекпен ғана емес, жастар тәрбиесімен, халықтық педагогикамен үндес болуы керек. Бұл, әрине, жас ұрпақты биік адамгершілікке, отансүйгіштікке, асқан төзімділікке, мақтанышқа, Отанға деген патриоттық сезімге тәрбиелейді. Осы қағиданы басшылыққа ала отырып, жастармен, болашақ өскелең ұрпағымызбен жұмысты жалғастыру маңызды.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде айтарлықтай өзгерістер болған кезде мектепке дейінгі мекемелердің жұмысын жетілдіру, баланың жеке басын дамыту, оны жақсылыққа тарту, шығармашылық идеяларды жинақтау және өнерге деген қызығушылықты арттыру қажет. Өскелең ұрпақтың білім деңгейін жаңа деңгейге көтеру және олардың мазмұнын жетілдіру, адамгершілік пен көркемдік талғамын, іскерлік қабілеті мен шығармашылығын, сондай-ақ өз ісіне деген құштарлығын дамыту міндеті бүгінде өте маңызды.

Қашықтықтан оқыту пандемиясы кезінде, шығармашылық мамандықтар бойынша сабақтарды өткізудің негізгі сәттерін анықтауға болады: бейнематериалдармен презентациялар дайындау, практикалық сабақтарда студенттермен кері байланыс қажет. Оқушылардың кері байланысы (бұл жеке негізде тапсырмаларды орындауды қамтиды)

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде елеулі өзгерістер болып жатқан кезде музыкалық-көркемдік мекемелердің жұмысын жетілдіру, баланың жеке басын дамытып, дербестікке

баулу, шығармашылық ойларын жинақтап, өнерге деген қызығушылығын арттыру қажет. Өскелең ұрпақтың білім деңгейін жаңа деңгейге көтеріп, мазмұнын жетілдіру, адамгершілік пен музыкалық талғамын, іскерлік пен шығармашылық қабілеттерін дамыту, өз ісіне деген адалдықты арттыру міндеті бүгінгі таңда аса өзекті болып отыр.

Балаларды музыкада ұлттық өзіндік сананы сезінуге, музыка арқылы халық өмірінің табиғатын тануға, шабыттандырып, оны сезіне білуге баулу – ең өзекті мәселе, өйткені музыкалық өнер арқылы қиялын, өнерге деген қызығушылығын дамыту, музыкалық талғамын қалыптастыру арнайы сабақтарды қажет етеді.

Сондықтан қазақ халқының музыкалық мәдениетінің бастаулары – халықтық педагогикаға тоқтала отырып, домбыраны оқытудың ерекшеліктерін ашуды жөн көрдім.

Пандемия кезінде барлық оқу орындары қашықтан оқытуға көшті. Жедел шешуді қажет ететін мәселелер көп болды. Бұл мәселелердің бірі негізінен техникалық құрал-жабдықтардың жетіспеушілігінен, барлық мұғалімдерді қашықтан оқытуға шұғыл түрде дайындаудан, сабақ өткізуге қажетті материалдың жетіспеушілігінен туындады.

Мұндай жағдайда мектептегі білім беруде де, жалпы білім беру жүйесінде де барлық мұғалімдер осындай мәселелерге тап болды. Сондай-ақ, айқын міндеттер мен проблемалармен қатар, білім берудің жаңа форматы білім беру жүйесін өзгерту және жетілдіру үшін кең мүмкіндіктер мен перспективалар береді, олар үшін сыни жағдай мәжбүрлі жағдайлар жасайды. «Қашықтан оқыту» түсінігін берейік.

Әдебиеттерді талдау негізінде келесі анықтаманы тұжырымдаймыз: қашықтан оқыту дегеніміз ақпаратты беру және студенттер мен оқытушылар арасындағы жанама синхронды немесе асинхронды өзара әрекеттесу үшін ақпараттық-телекоммуникациялық инфрақұрылымды пайдалануды көздейтін қашықтықтан оқыту технологияларын пайдалана отырып білім беру қызметін ұйымдастыруды білдіреді [1, 3, 4].

Мұғалімнің жұмысы негізгі құжаттардан: стандарттардан, оқу жоспарларынан, силлабустардан басталады. Айта кету керек, қашықтықтан оқытуда мұғалімге ерекше талаптар қойылады. Негізгі міндет – карантиндік жағдайда білімді бақылаумен толық ақпаратты қамтитын жаңа материалды жасау, оның ішінде бейне де презентация да кіреді. Студенттердің кері байланысы, шығармашылық мамандықтары бар ойлы сабақтар мұндай жағдайда қиындықтар туғызады

Мұғалім мұндай жағдайда ақпараттық-коммуникациялық және әдістемелік форматта өзінің біліктілігін үнемі жетілдіріп отыруы қажет. Сонымен қатар, сабақта мұғалім жағдайды үнемі бақылап отыруы керек. Студенттер үнемі мұғалімнің бақылауында болуы керек және егер тақырып күрделі болса, сұрақтар қоя алады, яғни. қолдауды сезініп, оған сеніңіз. Сондықтан мұғалім әр сабаққа мұқият дайындалып, ақпараттық-коммуникациялық технологияны жетік меңгерген, өз саласы бойынша сауатты, сонымен қатар педагогикалық шеберлігі де болуы керек.

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, мұғалімдердің қашықтықтан оқытуға жеткілікті түрде дайын еместігі, факторлардың бірі ақпараттық технологияларды жеткіліксіз меңгеру, бейнесабақтардың дайын еместігі, ЖОО-ның жеткілікті дайындықты қамтамасыз етуді қаламауы және видеосабақтарға дайындық және т.б. Сондай-ақ интернеттің сапасы көп нәрсені қажет ететінін атап өткен жөн.

Сауалнама нәтижелері бойынша қашықтан оқыту барысында респонденттердің 75%-ға жуығы Интернет негізгі техникалық мәселе екенін көрсетті, шалғай ауылдарда тұратын оқушылардың 14%-ға жуығы қолжетімділігі шектеулі немесе мүлдем жоқ, респонденттердің шамамен 11%-ы компьютер немесе ноутбук жоқ. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері бойынша қашықтан білім берудің сапасы көп күттірмейтіні анықталды. Студенттердің пікірлерін талдау негізінде студенттердің білім берудің негізгі формасы ретінде қабылдауға дайын еместігі туралы қорытынды жасау керек.

Бұдан біздің білім беру жүйесі білім берудің бұл түріне дайын емес деген қорытынды жасауға болады, өйткені. біздің заңнамада «Қашықтықтан оқыту» ұғымына да, ұғымдарға

да анықтама жоқ, яғни бағдарламалар мен нұсқаулар, әдістер жоқ. Мектептегі білім беруде мемлекет мұғалімдерді оқытуға көмектесіп, бейнесабактарды түсірсе, орта және жоғары оқу орындарында мұғалімдердің өздері бұл жағдайдан шықты. ЖОО оқытушыларының зерттеулерін талдау көрсеткендей, респонденттердің 95%-ы қашықтан оқыту форматындағы құжаттама мен жұмысқа орналасу айтарлықтай өскенін атап өтті.

Сондықтан әлемдегі қазіргі жағдай барлық студенттердің білім сапасына әсер етті. Соған қарамастан оқу-тәрбие үрдісінде кері байланысты пайдалана отырып, дұрыс ұйымдастырылған сабақ өз нәтижесін беріп, кейін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сабақта толық пайдалануға серпін берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Воронина Т.П., Кашицын В.П., Молчанова О.П. Образование в эпоху новых информационных технологий. - М.: Изд-во "Информатик", 1995. - 220 с.
2. Пидкасистый П.И. Тыщенко О.Б. Компьютерные технологии в системе дистанционного обучения // Педагогика. -2000. -№5. - С. 7-12. Демкин В.П., Можаяева Г.В. Учебно-методическое обеспечение образовательных программ на основе информационных технологий // Открытое и дистанционное образование. - 2003. - N2 (10). - С. 5 – 8.
3. Варганова И.В. Использование дистанционного обучения в системе повышения квалификации педагогических работников // Образование. Педагогические науки. - № 23 (199). - 2010. – С 7 - 14.
4. Гоглова М.Н. Внедрение дистанционного образования в муниципальную систему повышения квалификации. М.: ООО «Диона», 2007. – 84 с.

ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Кунтуганова С.М.

В статье рассматривается опыт учителей, которые преподавали по творческим специальностям на дистанционном обучении в период пандемии. Анализ проводился на основе мнений студентов дистанционного обучения с преподавателем. Данные, полученные в результате исследования, были классифицированы методом анализа. По результатам исследования преподаватели и студенты сочли дистанционное обучение менее эффективным в системе образования, чем офлайн-обучение, и стало ясно, что необходимы радикальные решения и подготовка к дистанционному формату, а также техническая подготовка.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, творчество, музыка, преподавание, обратная связь, информационно-коммуникационные технологии.*

PROBLEMS OF TEACHING CREATIVE DISCIPLINES IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING

S.M. Kuntuganova

The article deals with the experience of teachers who taught creative specialties and distance learning during the pandemic. The analysis was based on the opinion of students of distance learning with the teacher. The data obtained as a result of the research were classified by the analysis method. According to the results of the study, teachers and students believe that distance learning is less effective in the education system than offline learning, and it became clear that radical solutions and preparation for distance learning, as well as technical training, are necessary.

Key words: *distance learning, creativity, music, teaching, feedback, information and communication technologies*

ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТІЛ КЕМІСТІГІН ТҮЗЕТУДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Мустафа Ф.Б.

Мақалада мүмкіндігі шектеулі балалардың тіл кемістігін түзетуде логопедиялық технологияларды пайдаланудың артықшылықтары жайлы, ақпараттық - коммуникативтік технологиялар және де мультимедиялық құрылғылар жайлы айтылған, сонымен қоса ақпараттық - коммуникациялық технологияларға негізделген оқыту құралдары оқу процесінде сөйлеу кемістігінің құрылымына әсер ететін құралды ұсынуға мүмкіндік беретіні жайлы, ақпараттық-логопедиялық технологияларды пайдалану балалардың әртүрлі дағдыларын дамытуға көмектесетіні жайлы, ақпараттық - коммуникативтік технологиялардың баланың дамуына, қабылдауына әсері жайлы сонымен қоса денсаулығына зияны жайлы баяндалады және осыған байланысты ақпараттық - коммуникативтік технологиялар баланың денсаулығына кері әсерін тигізбес үшін практикада қолданылатын әдіс-тәсілдер жайлы сөз қозғалады. Сондай-ақ, компьютерді пайдаланудан бөлек, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту үшін мультимедиялық презентацияларды пайдалануға болатын жайлы айтылған. Ақпараттық- коммуникативтік -логопедиялық технологияларды қолданудың негізгі ережелері жайлы және ақпараттық-логопедиялық технологияларды пайдалануға қойылатын негізгі талаптар жайлы баяндалады.

Кілт сөздер: Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар, мультимедиялық құрылғылар, логопедиялық сабақтар, компьютерлік технологиялар, интерактивті тақта, АКТ, сөйлеу тілінде кемістігі бар балалар.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар санының көбеюі түзету-педагогикалық БҚпал етудің жаңа әдістерін іздеуге әкелді. Түзету жұмысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың эмоционалды, танымдық және шығармашылық дамуының перспективалы бағыты болып табылады. Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды дамыту саласындағы тұрақты прогресс коррекциялық педагогикада қолданудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Сонымен қатар, пандемия кезінде сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыс жасауда ақпараттық-логопедтік технологияларды қолданудың катализаторы болған логопедтер мен арнайы педагогтардың қашықтықтан жұмыс істеуін ұйымдастыру қажеттілігі туындады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру мұғалімге және оның кәсіби құзыреттілігіне жаңа талаптар қояды. Мұғалім тек компьютерлер мен заманауи мультимедиялық құрылғыларды қолдана біліп қана қоймай, сонымен қатар өзінің білім беру ресурстарын құрып, оларды оқытушылық қызметінде кеңінен қолдана білуі керек.

Компьютерлік технологиялар түзету процесінің тиімділігін арттыруға көмектеседі. АКТ-ның басты артықшылықтарының бірі-ұсынылған материалдың әртүрлілігі. Балалармен жұмыс жасауда интерактивті тақтаны қолданудың маңызды бағыты- PowerPoint бағдарламасы арқылы жасалған түрлі-түсті ойындар мен қызықты жаттығуларды, презентацияларды қолдану балалардың түзету процесіне үлкен қызығушылық пен ынта тудыруы. Мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету жұмыстарда осы әдістерді қолдану балалардың сөйлеу қабілеттерінің дамуына оң әсер береді.

Ақпараттық-логопедиялық технологиялар-бұл оқу-әдістемелік материалдар кешені, логопедиялық процестегі есептеу техникасының техникалық және аспаптық құралдарының нысандары мен әдістерін пайдалану мамандардың қызметін жетілдіруге және балаларға білім беруде қолданылады [1].

Арнайы мекемелердегі логопедиялық сабақтарда ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолдану бүкіл сабақ барысында үнемі назар мен қызығушылықты сақтауға мүмкіндік береді. Бұл өте маңызды, өйткені сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың жайы тұрақсыз психоэмоционалды жағдаймен, төмен жұмыс қабілеттілігімен және тез шаршауымен сипатталады [2].

Сөйлеу тілінде кемістігі бар балалармен жұмыс жасауда ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолданудың артықшылықтары:

1. оқытудың мотивациялық-қызықты жағы.

2. жұмыс формаларын даралау және саралау.

3. даму процестері мен динамикалық процестерді бақылау үшін жасырын дисплей мүмкіндігі.

4. ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың танымдық саласын дамытудың түбегейлі жаңа жолдарын құру.

Ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолданудың негізгі ережелері:

- Баланың қалыпты даму жолында алға жылжуы. Ақпараттық-логопедиялық технологиялар балалардағы қайталама бұзылыстарды мүмкіндігінше дамыту және түзету мәселесін шешу үшін қолданыла алады және қолданылуы керек.

- Мүмкіндігі шектеулі бала-бұл ерекше білім беру қажеттіліктері бар бала. Коммуникациялық технологияларға негізделген оқыту құралдары оқу процесінде сөйлеу кемістігінің құрылымына әсер ететін құралды ұсынуға мүмкіндік береді.

- Ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолдану дәстүрлі оқыту құралдарының көмегімен шешілмейтін жаңа дидактикалық міндеттерді қоюға мүмкіндік береді.

- Ақпараттық-логопедиялық технологияларға негізделген оқытудың жаңа құралдары дәстүрлі дидактикалық міндеттерді тиімді шешуге қабілетті.

- Сөйлеудің бір түрін екіншісіне ауыстырған жағдайда жаңа оқыту құралдарын қолдануға болады (мысалы: ауызша сөйлеу, жазбаша сөйлеу). Алайда, мүмкіндігі шектеулі балаларға арналмаған компьютерлік бағдарламаларды оларды оқу процесінде, яғни апробацияда қолданудың арнайы әдістерін жасау жағдайында арнайы оқытуда қолдануға болады деп айту керек. Коммуникациялық технологияларды қолданудың тиімділігі сөйлеу терапиясы тобы мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігіне байланысты. Коммуникациялық технологияларды қолдануда жаңа оқыту құралдары, негізделген және ойластырылған болуы керек, сонымен қатар дәстүрлі құралдармен бірге қолданылуы керек [3].

Ақпараттық-логопедиялық технологияларды пайдалануға қойылатын негізгі талаптар:

- Нақты объектіге немесе құбылысқа ең дәл сәйкестік.

- Педагогтің ақпараттық технологияларды енгізудің мақсаттарын, уақыты мен орнын нақты түсінуі.

- Компьютерлік бағдарламаның оқу міндетіне сәйкестігі.

- Пайдаланудың оңтайлы өлшемі.

- Ұсынылған объектіде артық және қосалқы бөлшектердің болмауы. Қажет болмаса, бір уақытта бірнеше нысанды пайдаланбаңыз.

- Баланың жасын, сөйлеу даму деңгейін есепке алу. Сондай-ақ, қаражатты пайдалану шарттары ұсынылған.

- Ұсынылған компьютерлік бағдарламаларды қабылдауды қажетті ақпарат барынша қабылданатындай етіп ұйымдастыру.

Ақпараттық – коммуникациялық технологиялар логопед-мұғалім өнімді және шығармашылықпен қолдана алатын үлкен дидактикалық мүмкіндіктерге ие. Қазіргі уақытта көптеген компьютерлік ойындар, заманауи психологиялық-педагогикалық, эргономикалық және санитарлық-гигиеналық стандарттарға сәйкес келетін және балалардың танымдық, әлеуметтік және эстетикалық қалыптасу мәселелерін шешу тәжірибесінде сәтті қолданылатын мектеп жасына дейінгі балаларға арналған энциклопедиялық мәліметтері бар қызықты мультимедиялық құралдар бар. Дегенмен, мұғалімдер мен ата-аналар арасында оқу процесінде

ақпараттық технологияларды қолдану туралы алаңдаушылық бар. Бір жағынан, компьютер балаға мынадай оң әсер береді деген пікір бар:

1. Балалардың шығармашылық қалыптасуы үшін жаңа мүмкіндіктер.
2. Материал мазмұнының тартымдылығын арттырады.
3. Бұл қызықсыз дәстүрлі оқу курсынан арылуға мүмкіндік береді.
4. Өз бетінше жұмыс істеу және өзін-өзі бақылау қабілетін арттырады.

Екінші жағынан:

1. Компьютер балалардың назарын аудару құралы болады. Онсыз назарын бұрмайды.
2. Компьютерлерді қолдану «адамзаттың алдағы ұрпағы сандарды компьютердің көмегінің қосып, азайта алмайды», себебі әбден технологияға сеніп алған.
3. «Балалар бір-бірімен аз араласады», өйткені уақыттың көп бөлігін компьютерде өткізеді.

Осыған қарамастан өмір алдыға қарай жылжуда. Адамзат даму үстінде. Арнайы педагог уақытпен бірге жүруі керек, яғни балаларының игілігі үшін барлық әдістерді қолдануы керек. Сөйлеу бұзылыстарының күрделі құрылымы қабылдаудың қауіпсіз түрлеріне баса назар аударатын отырып, жүйелі түзету жұмыстарын жүргізудің маңыздылығын анықтайды.

Логопедиялық түзету жұмыстарында қолданылатын заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мүмкіндігі шектеулі балаларды толыққанды оқытуды қамтамасыз ететін түзету және дамыту іс-әрекетінің маңызды құралы бола алады. Олар түзету және білім беру процесінің тиімділігін едәуір арттыра алады. Ақпараттық-логопедиялық технологияларды пайдалану балалардың әртүрлі дағдыларын дамытуға көмектеседі: назар, есте сақтау, сөйлеу мен ойлауды дамытуға ықпал ететін ұсақ моторика. Олардың көмегімен баланың зияткерлік және шығармашылық қабілеттері дамып қана қоймай, сонымен қатар өз-өзіне қызмет ету, жинақылық, табандылық сияқты ерікті қасиеттер тәрбиеленеді; виртуалды кейіпкерлермен болатын жағдайлар балаға эмпатияны үйретеді, ойын кейіпкерлеріне көмектеседі, осылайша оның айналасындағы әлемге эмоционалды қатынасының спектрін байытады. Бұл жағдайда қабылдаудың әртүрлі арналары қолданылады, бұл ақпаратты балалардың жадында ассоциативті түрде орналастыруға мүмкіндік береді [4].

Компьютерді қолданатын сабақтар баланың денсаулығына зиян келтірмеу үшін келесі талаптарды сақтай отырып, сабақ жүргізілуі керек:

- Компьютердің жаңа модельдерін қолдану.
- Компьютермен бір сабақта қысқа уақыт ішінде (5-10 мин.) және аптасына екі реттен артық емес (жеке, баланың жас санатына, оның жүйке жүйесінің ерекшелігіне байланысты) жұмыс істеу.

- Көзге арналған гимнастиканы қолдану, жұмыс кезінде кейде баланың көзін монитордан әр 1,5-2 минут сайын бірнеше секундқа алыстату, басқа жерге қарату керек.

Осы талаптарды сақтап отыратын болсақ, баланың денсаулығына кері әсерін бермей, түзету жұмыстарын жүргізуге болады.

Компьютерді пайдаланудан бөлек, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту үшін мультимедиялық презентацияларды қолдануға болады. Мультимедиялық презентациялар оқу және дамыту материалдарын жарқын тірек бейнелер жүйесі ретінде ұсынуға, нақты заттарды немесе құбылыстарды түс, қозғалыс және дыбыста қалпына келтіруге, сонымен қатар сабақтарды эмоционалды түрде боялған, тартымды етуге, баланың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді, керемет көрнекі құрал және демонстрациялық материал болып табылады. Бұл сабақ берудің тиімділігіне ықпал етеді.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеу, түзету және дамыту үшін жаңа стандартты емес тәсілдер мен жаңа технологиялар қажет. Балаларды қызықтыру және түзетуді әртараптандыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданған жөн. Электрондық ресурстар сөйлеуді түзету процесін дәстүрлі оқыту әдістерімен салыстырғанда тиімді және динамикалық етеді, өйткені ондағы тапсырмалар ойын,

интерактивті түрде ұсынылған. Мұның бәрі баланың сабаққа деген мотивациялық дайындығын арттырады, бұл сөйлеу терапиясының нәтижелеріне оң әсер етеді. [5]

Бүгінгі таңда ақпараттық-логопедиялық технологияларды білім алудың жаңа әдісі деп санауға болады, бұл балаға қоршаған әлемді қызығушылықпен үйренуге және зерттеуге, яғни баланың сөздік қорын кеңейтуге мүмкіндік береді. Алайда, қазіргі заманғы зерттеулер арнайы педагогтармен мен логопедтердің мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасауда ақпараттық-логопедтік технологияларды қолдануға жеткіліксіз қызығушылығы мен дайындығын көрсетеді. Осылайша, қазіргі уақытта балаларда оқу іс-әрекетін оң ынталандыру үшін мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасауда ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолданудың қиындығы ерекше өзекті екендігі айтпасада түсінікті. Дегенмен, арнайы білім беру мекемелерінде ақпараттық-логопедиялық технологияларды қолданудың теориялық негіздері анықталса және талданса, сонымен қоса, бірыңғай түзету әсері процесінде АКТ-ны қолданудың тұтас әдістемесі іске асырылатын болса, онда арнайы білім беру мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балаларда сөйлеуді қалыптастыру процесі тиімді болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Лынская М.И. Организация логопедической помощи с использованием компьютерных программ // Логопед в детском саду. – 2006. № 6.
2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 192 с.
3. Апатова Н.В. Информационные технологии в образовании. М., 1994.
4. Beitchman J.H., Wilson B., Brownlie E.B. et al. Long-term consistency in speech/language profiles: Developmental and academic outcomes // Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry. 1996. Vol. 35. № 6. P. 804–814. DOI: 10.1097/00004583-199606000-00021
5. Короповская В.П. Непрерывное формирование ИКТ-компетентности педагога в условиях информационного образовательного пространства школы / дис. ... канд.пед. наук / В.П. Короповская. Нижний Новгород, 2010. 228 с. С. 45.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛОГОПЕДИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В КОРРЕКЦИИ ДЕФЕКТОВ РЕЧИ

Мустафа Ф.Б.

В статье рассказывается о преимуществах использования логопедических технологий в коррекции нарушений речи детей с ограниченными возможностями, об информационно - коммуникативных технологиях и мультимедийных устройствах, а также о том, что средства обучения, основанные на информационно-коммуникационных технологиях, позволяют представить в учебном процессе инструмент, влияющий на структуру речевого дефекта, о том, что использование информационно-логопедических технологий способствует развитию у детей различных навыков, рассказывается о влиянии коммуникативных технологий на развитие, восприятие ребенка, а также о вреде для здоровья и в связи с этим рассказывается о методах и методиках, применяемых на практике, чтобы информационно - коммуникативные технологии не оказывали негативного влияния на здоровье ребенка. Также отмечается, что помимо использования компьютера, для обучения детей с ограниченными возможностями здоровья можно использовать мультимедийные презентации. Излагаются основные правила применения информационно-коммуникативно-логопедических технологий и основные требования к использованию информационно-логопедических технологий.

Ключевые слова: *информационно-коммуникативные технологии, мультимедийные устройства, логопедические занятия, компьютерные технологии, интерактивная доска, ИКТ, дети с нарушениями речи.*

ADVANTAGES OF USING SPEECH THERAPY TECHNOLOGIES IN CORRECTION OF SPEECH DEFECTS

Mustafa F.B.

The article tells about the advantages of using speech therapy technologies in the correction of speech disorders of children with disabilities, about information and communication technologies and multimedia devices, as well as about the fact that teaching tools based on information and communication technologies make it possible to present in the educational process a tool that affects the structure of a speech defect, that the use of information and speech therapy technologies contribute to the development of various skills in children, - it tells about the impact of communication technologies on the development, perception of the child, as well as the harm to health and in this regard, it tells about the methods and methods used in practice so that information and communication technologies do not have a negative impact on the health of the child. It is also noted that in addition to using a computer, multimedia presentations can be used to teach children with disabilities. The basic rules for the use of information and communication and speech therapy technologies and the basic requirements for the use of information and speech therapy technologies are outlined.

Keywords: *information and communication technologies, multimedia devices, speech therapy classes, computer technologies, interactive whiteboard, ICT, children with speech disorders.*

ӘОЖ 37.013

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.019>

АУДАРМАДАҒЫ ШЕТЕЛ ТІЛІНІҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ-ҚАРЫМ ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІГІ

Мұсабаева Ә.Н. , Әбреш А., Әмірғали Г.

Аударма ол бір ерекше әлем. Тіл ғалымдарының деректерін негізге ала отырып, қазіргі таңда дүниеде жүзінде 2796 тіл бар екенін ескерек, аударма қызметінің қаншалықты маңызды екенін білеміз. Яғни аударма әрқашанда адамдар, қауымдар, халықтар арасындағы тәжірибе алмасудың бір түрі. Аударма сөз, әдебиет, публицистика ғылымдарының ажырамас бір бөлігі. Әрі халықты рухани жағынан дамытудың ең мықты құралы. Аударма халықтың мәдени өмірінің бір саласы, халықтар арасындағы үзілмейтін үрдістің бірі. Аударма- ең алдымен екі жақтық ,қарым қатынастың ,коммуникациялық құралы болғандықтан бұндай қызмет атқаратын мамандық иесін « Аудармашы» деп атаймыз. Аударма мамандығы тек мамандықпен ғана шектелмейтін, жан жақты ғылыми өнер. Бұл үнемі толықталатын, даму үдерсіндегі , сан қырлы тәсілдермен жинақталатын білімнің бір түрі. Кез-келген адам аудармашы болуы үшін кем дегенде 4-5 тілді меңгеріп еркін сөйлей алуы маңызды. Дегенменде әрбір аудармашы аударма жасау үшін сол ұлттың,халықтың тарихын мәдениетін бір тыныста сермен , өз ұлтындай көре білуі тиіс. Осы тұста аударма ісінің мақсаты мен міндетіне қысқаша тоқтала кетсек.

Кілт сөздер: *коммуникация, үрдіс, түп-нұсқа, сан қырлы, сермеу, аударма, сарындас, аудармашы, даму, ұлт,әдебиет, түйсіну саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану.*

Қазіргі әлемде өзара түсіністік мәселесі саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени байланыстардың дамуымен өте маңызды болып отыр. Елдер арасындағы іскерлік қатынастар, туризм, ғылым және өнер саласындағы қарым-қатынас пен өзара түсіністіктің барабар негіздерін талап ететін алмасу барған сайын кеңеюде. Халықаралық ынтымақтастықтың басқа салаларымен қатар, мәдениет халықтар арасындағы қатынастарды орнатуда маңызды рөл атқарады. Мәдениет елдер арасындағы қатынастардың реттеуші механизмін білдіреді [1].

Қалыптасқан әлемдік тәртіп пен халықтар арасындағы мәдени өзара іс-қимылға деген жаңа көзқарас халықтардың ұлттық дәстүрлері мен ділін ескеру қажеттігін мойындауда көрініс тапты. Өздеріңіз білетіндей, әр халықтың тілдің дамуын анықтайтын мәдени және әлеуметтік қатынастардың белгілі бір қалыптасқан жүйесі бар, сондықтан халықтар арасындағы мәдени айырмашылықтар мәдениетаралық қатынастарға қызығушылық тудырады [2].

Мәдениетаралық өзара іс-қимыл халықтардың мәдени айырмашылығымен күрделене түсуі мүмкін. Зерттеулер әртүрлі халықтардың есте сақтау, қабылдау, ойлау мәдени тұрғыдан, сондай-ақ әртүрлі ақпаратты түсіндіру тәсілі бар екенін анықтады. Сондықтан әр түрлі халықтардың қарым-қатынасы кезінде мәдени айырмашылықты ескеру, нормалар мен құндылықтардың мәдени-ерекше мәні, қабылданған мінез-құлық заңдылықтары туралы білімді қолдану қажет [3].

Аударманың тарихы ерте заманнан басталғандықтан, аударма саласында мүлдем жүйе болмаған. Әлемдік классика үзіліп-жұлынып қанат аударылған, әйтеуір орыстың ғана классикалық әдебиеті ғана біршама қамтылыпты. Осы тұста көркем әдебиет атасы толығырақ тоқталсақ өз заманының дана да , ақын, қайталанбас ұлы ойшыл , ғылыммен білімді қатар тұтқан , атақты ,сыйлы атамыз Абай Құнанбаев атамыздың 175 жылдығына қарай 2020 жылы мерейтойы өткені мәлім. Еліміздің басшысы , Қасым-Жомарт Тоқаев , өз сөзінде , мерейтойға қарсы , Абайдың сырға толы шығармаларын , 10 түрлі өзге тілге аудару туралы бұйырған болатын. Жалпы олар: ағылшын, араб, қытай, испан, итальян, неміс, орыс, түрік, француз және жапон тілдері. Аударманың ішіне 145 түрлі өлең , 3 поэма , 45 қара сөзін жинақтаған болатын. Әр аударуға тиісті ұлттың тілі сол елдің басшыларымен жіті қадағаланған болатын . Және әрбір жасалынған еңбек өз орынынша түрлі кітапханаларға ,ғылыми ,әдеби орталыққа жеткізілінді. Және, Абай атамыздың өз еңбектерінің жинағында , өз орынында өзге тілден аударылған танымал өлең -шумақ, поэмасы дерлік ,жетерлік . Соның бірі, Пушкин орыс классигі , әр өлең ,шығарма толқынысын , өз ішінен сермеп, халыққа жеткізген болатын . Атақты роман бірі, Евгений Онегин .Бірақ бұл шығарма өз алдына толық аударылмай қалған болатын, бұның себебі , қазақ халқы бір тыныста қабылдамайтығын да , деп ойлаймын. Тағы бір атақты, даңқты тұлға И.А Крылов , сатирик, көптеген комедиялық шығарма , пьесалар жазып тарихта ұлы жазушы болып қалғандардың тағы бірі.

Бізге Крылов Шегіртке мен Құмырсқа атты аударылған өлеңімен есте қалған. Әртүрлі қара әзілге толы, надандық, жалқаулық сынды өлеңдерін қазақ халқымен таныстырды. Қазаққа тыныстық нәрсе, Абайдың сермеуімен, санамызға бейімделіп, мағынасын жеңіл етіп аударды. Көп ретте орыс мысалшысының шығармаларымен сарындас аударма жасап, төл туынды дерлік өлеңді дүниеге әкелді. Данышпан Абай ұлы орыс халқының ХІХ ғасырдағы классикалық әдебиеті мен қазақ әдебиетінің тағдырын байланыстырып, келешегін айқындап кетті [4].

Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміздегі кітап қорының біршамасы яғни ана тілімізге аударылған кітаптардың көбісі әлемдік классикаға қарағанда кеңес әдебиетінің туындалары болған . Елбасымыз соны ескеріп әлемдік көркем әдебиеттің ең үздік үлгілерін өзіміздің ана тілімізге аударуға тапсырма берген болатын. Бұл тапсырма "Болашаққа бағдар жол: рухани жаңғыру " мақаласының бір тармағы болатын. талған мақалада басты-басты алты ірі жоба ұсынылған болатын. Соның бірі — қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы. Әлемнің 42 елінде 34 тілде жарық көрген гуманитарлық білімдер саласына арналған еңбектер — қазіргі қазақ жастары үшін тегін жасалған үлкен сый. Оның негізгі мақсаты — студенттерге

тарих, экономика, саясаттану, әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану және филология салалары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты қазақ тіліне аударып, жастарға дүниежүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасау. Яғни жастардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Себебі Қазақстанның жарқын болашағы — тек білімді жастардың қолында. Осы жобаның негізінде елімізде алғаш рет «Ұлттық аударма бюросы» құрылып, ұлттық аударма мектебі қалыптасты. Қазақ тілінің өрісі кеңейіп, қоры толықты. Ақтөбе облысында да бұл бағытта жүйелі жұмыстар жүргізіліп келеді. «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» арнайы жобасы аясында жарыққа шығарылған 100 кітаптың 39 064 данасы жоғары оқу орындарына таратылды. Атап айтсақ, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетіне 22 704, М.Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медицина университетіне 7 323 және С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетіне 9 037 дана кітап берілді. Және еліміздің барлық университеттеріне таратылды.

Қазіргі таңда аталған жоба бойынша 100 кітап толығымен оқу процесінде пайдаланылуда. Сонымен қатар «Білім бағдарламасын кітаппен қамтамасыз ету» кестесіне енгізілді. Шығарылған кітаптарды талқылау мақсатында әдістемелік кеңес өткізіліп, студенттердің арасында «100 жаңа оқулық» библиофреш, жоба аясында келіп түскен оқулықтарды таныстыру мақсатында флешбук өткізілді. Виртуалды кітап көрмесі, «100 жаңа оқулық — қазақ ғылымының жаңа белесі» атты видеослайд жасақталды. Сондай-ақ 100 оқулық туралы ақпарат әлеуметтік желілерде таныстырылды. Осы туралы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің оқутушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі Ақниет Тәуірбай мырза осыған байланысты өз пікірімен бөліскен еді: Кез келген мемлекеттің ең басты капиталы — адам. Әлемдегі ең мықты «Apple», «Facebook», «SpaceX» секілді компаниялардың кадрлық құрамын қарайтын болсақ, олардың барлығы әлемнің ең үздік жоғары оқу орындарын бітірген өз ісінің хас шеберлері екендігін аңғаруға болады. Әдетте қалың бұқара арасында Цукерберг пен Джобсты университетті орта жолдан тастаған, тағдырдың үлкен сыйын қабыл ала отыра сәттілік серіктері болған жандар деп есептейді. Алайда көпшілік олардың артында әлемнің ең мықты интеллектуалдары тұрғанына көп мән бере қоймайды. Менің көпшіліктің назарын аударғым келіп отырған мәселе де осы озық университеттерді тәмамдаған, үздіктер оқыған оқулық пен олардың қазақ тіліне тәржімалану үдерісі болмақ. Бұл жобаға еліміздің әрбір азаматы қолдау көрсетуге тиіс. Себебі ол біздің болашағымызға арналған жаңа бетбұрыс [5].

Жоғарыда айтылғандай, аударма кезінде тек екі тіл ғана емес, сонымен қатар сөздің кең мағынасында екі мәдениет салыстырылады. Түпнұсқа мәтінді алушыға түсінікті нәрсе алушының аударма мәтінін түсінбеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан мен аудармашының міндеті жіберушінің коммуникативті көзқарасын жеткізу үшін эквивалентті корреспонденцияларды табу ғана емес, сонымен бірге алушыға қарым-қатынас мақсаттарын дұрыс қабылдау жолында мәдениетаралық айырмашылықтар болған кезде қажетті түсіндірмелер беру керек екендігіне сенімдімін. Егер шетелдік алушының реакциясы барлық маңызды белгілерде хабарлама алушының бастапқы тілдегі реакциясына сәйкес келсе, аударма бірдей немесе балама болып табылады [6].

Осылайша, қорытынды жасауға болады: аударма - бұл адам қызметінің күрделі және жан-жақты түрі. Әдетте олар "бір тілден екінші тілге" аудару туралы айтады, бірақ іс жүзінде аударма процесінде бір тілді екіншісіне ауыстыру ғана емес. Аудармада әртүрлі мәдениеттер, әртүрлі тұлғалар, әртүрлі ойлау тәсілдері, әртүрлі әдебиеттер, әртүрлі дәуірлер, дамудың әртүрлі деңгейлері, әртүрлі дәстүрлер мен көзқарастар кездеседі [7].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. - М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. - 288 с.
2. Лебедевко, М.Г. культурные преграды: преодоление трудностей межкультурного общения, Владивосток: Изд-во ДВГУ, 2003. - 196 с.

3. Сдобников, В.В., Петрова, О.В. Теория перевода. Лингвистика и межкультурная коммуникация, Изд.: Восток-Запад, 2006. - 448 с.
4. <https://malimetter.kz/audarma-tildik-zhane-madenietaralyk-karym-katynas-kuraly/>
5. <https://news.arsu.kz/?p=25933>
6. Комиссаров В.Н. (б) Переводческие аспекты межкультурной коммуникации. // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. - М.: МГЛУ, 1999. - С. 75-87.
7. Шамне Н.Л. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации. - Волгоград: Изд-во ВГУ, 1999. - 208 с.

ПЕРЕВОД – ЯЗЫКОВАЯ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Мусабаева А.Н., Абдреш А., Амиргали Г.

Перевод это один особый мир. Исходя из данных языковедов, мы знаем, насколько важна переводческая деятельность, учитывая, что на сегодняшний день в мире насчитывается 2796 языков. То есть перевод-это всегда форма обмена опытом между людьми, общинами, народами. Перевод является неотъемлемой частью науки о слове, литературе, публицистике. И сильнейший инструмент духовного развития народа. Перевод-одна из сфер культурной жизни народа, одна из непреодолимых тенденций между народами. Перевод-это, прежде всего, двуязычие, средство общения, общения. Профессия переводчика-это многогранное научное искусство, которое не ограничивается только специальностью. Это форма знаний, которая постоянно пополняется, накапливается в процессе развития, многогранными способами. Важно, чтобы любой человек мог свободно говорить, владея как минимум 4-5 языками, чтобы стать переводчиком. При этом каждый переводчик для перевода должен уметь на одном дыхании видеть историю этой нации, народа, свою нацию. Вкратце остановимся на задачах и целях перевода.

Ключевые слова: *коммуникация, процесс, версия, многогранность, перевод, мотив, переводчик, развитие, нация, литература, интуиция политология, социология, философия, психология, культурология.*

SPECIFICS OF FOREIGN-LANGUAGE INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TRANSLATION STUDY

A.N. Musabaeva, A. Abdresh, G. Amirgali

Translation it is a unique world. Based on the data of language scientists, we know how important translation activities are, given that there are currently 2,796 languages in the world. That is, translation has always been a kind of exchange of experience between people, communities, and peoples. Translation is an integral part of the sciences of speech, literature, and journalism. And the most powerful tool for the spiritual development of the people. Translation is a branch of the cultural life of the people, one of the most important trends among the Peoples. Since translation is first of all, a two-way means of communication, communication, we call a person who performs such a service a "translator". The specialty of translation is not limited to a specialty, it is a versatile scientific art. This is a form of knowledge that is constantly updated, accelerated, and accumulated in a multi-faceted way. In order for anyone to become a translator, It is important that they can speak at least 4-5 languages and speak fluently. In order to translate, every translator should be able to see the history of this nation, the culture of the people in one breath and see it as their own nation. In this regard, we will briefly focus on the goals and objectives of translation.

Key words: *communication, process, origin, multifaceted, translation, interpretation, translator, development, nationality, literature, perception Political Science, Sociology, Philosophy, Psychology, cultural studies*

ЖЕРГІЛІКТІ АНТРОПОГЕНДІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНҒАН ГЕОЖҮЙЕЛЕРДІ ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ КҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мухитдинова Р.А., Мұрал Қ., Исабаев А.Т.

Мақалада Қараталдың орта және оның салалары Балықты, Көксу, Быжы өзендерінің төменгі ағысын қамтитын Талдықорған тау аралық ойысының антропогенді өзгерістерге ұшыраған геожүйелерінің негізгі түрлері, пайда болуына адамның шаруашылық әрекетінің тигізетін әсерін мектеп географиясының «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімдерін оқыту барысында білім алушылардың геоэкологиялық ойлауы мен мәдениетін қалыптастыруда пайдалану әдістері қарастырылған.

Тақырып атын мазмұнын ашу үшін үлгілік оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес 2022 жылы көктегі және күзгі оқу-танымдық жорық барысында Талдықорған қаласы маңындағы Қаратал өзені аңғарының табиғи ландшафттарымен, антропогенді өзгерістерге ұшыраған геожүйелермен танысу барысында жинақталған мәліметтер қолданылып, білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың тиімді әдістері мен технологиялары сипатталған.

Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология», бөлімдерінде антропогенді өзгерістерге ұшыраған жергілікті геожүйелердің қалыптасуына қатысты мәліметтерді талдау негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін, зерттеу, арнайы пәндік және амбебап пәнаралық құзіреттіліктерін қалыптастырудың әдістері сараланған.

Кілт сөздер: *Экологиялық мәдениет, экологиялық ойлау, экологиялық білім геожүйе, ландшафт, антропогендік фактор, антропогендік бұзылу.*

Кіріспе. Білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология», «Адамзаттың ғаламдық проблемалары» бөлімдерін оқытудың басты мақсаты жаһандану жағдайына адамдардың шаруашылық әрекетінің қоршаған ортаға техногендік әсері күшейген қазіргі кезеңде білім алушылардың геоэкологиялық ойлау мен мәдениетін дамыту.

Үлгілік оқу бағдарламасының оқу мақсатына сәйкес солардың ішінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін дамытуға, табиғаттың тепе-теңдігін сақтауда жеке тұлғаның қосатын үлесін анықтауды көздейтін, «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімінде баса назар аударынған.

Мектеп географиясын оқыту үрдісінде білім алушылардың қоршаған ортаның тепе-теңдігін сақтап табиғат байлықтарын үнемдеуді көздейтін экологиялық білім мен тәриі берудің маңызы зор. Аталған мәселені өлкетану қағидасына сәйкес елдімекен маңы күзгі көктемгі оқу-танымдық жорықтар барысында жергілікті жердің адамның шаруашылық әрекетінен өзгеріске ұшыраған антропогендік және техногендік ландшафттарын (геожүйелерін) зерттеп-зерделеу арқылы шешуге болады.

Жергілікті антропогендік трансформацияланған геожүйелермен танысу адамның шаруашылық әрекетінен аумақтық табиғат кешендерінің қайтарымыз өзгерістерге ұшырауының себептері мен салдарын оқу-танымдық жорық барысында анықтап, алынған мәліметтерді «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімінің «Табиғатты қорғау шаралары», «Жеке тұлғаның табиғатты қорғаудағы рөлі» тақырыптарында талқылау табиғаттың тепе-теңдігін сақтауды маңызын түсініп, экологиялық ойлау мен мәдениетті дамытуға мүмкіндік береді.

Жергілікті жердің антропогендік өзгерістерге ұшыраған ландшафттарын оқыту негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың теориялық және қолданбалы мәселері Е.М. Арынның, Ә.С. Бейсенованың, Ж.Б. Шілдебаевтың, А.Е.Абылқасымованың [1], Н.К. Джумағазиеваның [2], Б.Ж. Кәрімованың [3], С.М.Қаупенбаеваның [4] еңбектерінде көрніс тапқан.

Материалдар мен әдістер. 2021-2022 оқу жылында Талдықорған қаласындағы үш тілде оқытатын дарынды балаларға арналған М.Арын атындағы экономика және бизнес лицейінде білім мазмұны жаңартылған мектеп географиясының «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімдерін оқыту барысында жергілікті антропогендік трансформацияланған геожүйелерді оқыту негізінде білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру бағытында эксперименттік зерттеулер жүргізілді.

Үлгілік оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес көктемгі және күзгі оқу-танымдық жорық барысында облыс орталығы маңындағы антропогендік өзгеріске ұшырау дәрежесі әр түрлі ландшафттармен танысып, алынған мәліметтер география сабақтарында іс жүзінде қолданылды.

Зерттеу барысында пәннің оқу мақсаттарына сәйкес жергілікті антропогендік трансформацияланған геожүйелерін білім алушылардың экологиялық ойлау дағдыларымен мәдениетін қалыптастыру мақсатында пайдалануды көздейтін далалық зерттеу, бақылау, салыстырмалы талдау, картографиялық, жинақтау, бағалау, үлгілеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Білім мазмұны жаңартылған үлгілік оқу бағдарламасының оқу мақсаттарына сәйкес білім алушылардың экологиялық ойлауы мен мәдениетін қалыптастыруда «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология бөлімінде жүзеге асырылады [5; 6].

9 сыныпта физикалық география бөлімінің «Аумақтық табиғат кешендері» бөлім тармағында «Антропогендік факторлардың табиғат кешендері» тақырыбын өту барысында білім алушылар «антропогендік ландшафт» түсінігіне анықтама беріп олардың түзілу жолдарын анықтау үшін көктемгі және күзгі таным жорық барысында танысқан табиғи, антропогендік және техногендік ландшафттардың ерекшеліктерін сипаттайтын өзекті немесе шығармашылық тапсырмалары беріледі.

Сабақ барысында білім алушылар танысу үшін Талдықорған тау аралық ойысының адамның шаруашылық әрекетінен өзгерістерге ұшыраған *қант қызылшасы, соя, көкөніс-бақшадақылдары* өсірілетін егіс алқаптарымен, Екпіні мәрмәр, Далабай алтын кен қималарымен, Қаратал өзені аңғарындағы батпақты шалғынды, қарағашты тоғайлардың ерекшеліктерін анықтайтын бейне материал ұсынылады.

Бейне материалмен танысып болғаннан кейін, табиғи антропогендік және техногендік ландшафттардың бір-бірінен айырмашылығын анықтау үшін білім алушыларға шағын топта жұмыс істеу мақсатында төмендегі өзекті (шығармашылық) тапсырмасын ұсыну керек.

Аталған тапсырманы құрастыру барысында сын тұрғысынан ойлауды дамыту, өзекті оқыту технологияларының талаптарына сәйкес оқу-танымдық жорық барысында білім алушылар танысқан табиғи немесе антропогендік ландшафттардың ерекшеліктерін ашу мүмкіндіктерін, көзбен көріп шолу, талдау, жинақтау және бағалаулы көздейтін маңызды мәліметтер қамтылуы тиіс [7; 8].

Тапсырма. А) Көктегі оқу-танымдық жорық барысында танысқан Талдықорған қаласының шығыс шетіндегі Қаратал өзені аңғарындағы аумақтық табиғат кешендеріне тән ерекшеліктерді анықтап негізгі ой қорытындыларыңызды кестеге жазыңыздар.

Қаратал өзені аңғарына ұйымдастырылған оқу-танымдық жорық барысында жүргізілген өлшеу жұмыстары бойынша зерттеу барысындағы өзекті тапсырмалар.

Аумақтық табиғат кешендерінің аты	Топырағы	Топрақтың қалыңдығы, см	Өсімдіктері		
			Аттары	Орташа биіктігі, см	Диаметрі, см
Құрақты-жалбызды астық тұқымдас әр түрлі шөптесін өсімдікті батпақты шалғындар	Алювилі батпақты	35-40	Қоңырбас	100-120	0,6
			Құрақ, жалбыз, қара анды	90-100	0,7
				120-12	0,9-1
Жиделі-қарағашты әр түрлі шөптесін өсімдікті тоғай					
Астық тұқымдас әр түрлі шөптесін өсімдікті шалғындар					
Жусанды әр түрлі шөптесін өсімдікті шөлейт					

Ә) Қаратал өзені аңғарындағы батпақты-шалғынды, шалғынды тоғайлы, әр түрлі шөптесін өсімдікті шалғынды және жусанды әр түрлі шөптесін өсімдікті шөлейтті ландшафттардың қалыптасуына әсер ететін орта жағдайларын анықтап өз ой қорытындыларыңды нақты мысалдармен негізде.

Тапсырма. Талдықорған қаласының батыс шетіндегі соя және қант қызылшасы алқаптарына төмендегі жоспар бойынша сипаттама беріндер:

1. Егіс алқабының Қаратал өзені аңғарының табиғи ландшафттарынан негізгі айырмашылықтары;

2. Қосымша білім көзін талдау негізінде мол өнім алу үшін жасалатын агротехникалық шараларды анықтаңдар;

3. Қолданылатын гербецит, пестецит пен тыңайтқыштардың топраққа, жер асты суларына тигізетін кері әсері;

4. Тамшылап суару технологиясының суды үнемдеудегі маңызы;

5. Табиғи ландшафттан антропогендік ландшафттардың негізгі айырмашылықтары.

Жоғарыда аталған тапсырмаларды орындап болғаннан кейін оқу танымдық жорық барысында алынған мәліметтерді талқылау табиғи және антропогендік ландшафттардың бір-бірінен айырмашылығын, түзілу жолдарын білім алушылардың өз беттерімен анықтауына мүмкіндік береді.

Келесі кезеңде таным жорық барысында алынған мәліметтер мен адамның шаруашылық әрекетінен өзгеріске ұшыраған ландшафттардың картасын талдау негізінде жергілікті антропогендік трансформацияланған геожүйелерді анықтап олары төменде көрсетілген төрт топтарға жіктейді.

1. Адамның шаруашылық іс әрекетінен теріс ландшафт-экологиялық өзгерістердің болмауымен сипатталатын Антропогендік бұзылу ауданы 20% аспайтын Талдықорған тау аралық ойысмен шектесетін аласа таулы алқаптардың мал жайылымы ретінде қолданылатын *әлсіз антропогендік трансформацияланған ландшафттары*.

2. Талдықорған тау аралық ойысының топырақ-өсімдік жамылғысында өзгерістер байқалатын суармалы егіншілік дамыған Қаратал, Көксу, Балықты өзердері аңғарын қамтитын антропогендік бұзылу ауданының үлесі 20-40% дейін жететін *орташа трансформацияланған геожүйелер*.

3. Талдықорған тау аралық ойысының қант қызылшасы, соя, күріш, көкөніс-бақша дақылдары өсірілетін суармалы егіс алқаптары тараған адамның шаруашылық әрекеті рұқсат етілген жүктемелерден асатын антропогендік бұзылу ауданы 40-60% жететін *салыстырмалы түрде күшті трансформацияланған геожүйелер*.

4. Аумақтық табиғат кешеннің барлық құрамдас бөліктерінің терең, кейде қайтымсыз өзгерістері байқалатын антропогендік бұзылу ауданы 60% асатын *күшті трансформацияланған геожүйелер* [7; 8]. Оған Талдықорған, Текелі қалалары аумағындағы

коқыс төгетін алаңдар, бұрынғы қорғасын-мырыш кен байыту комбинатының, Қарабұлақ, Балпық би қант зауыты қалдықтарын төгетін орындар, Екпінді мәрмәр, Далабай алтын, Дауылбай кварцит кен қималары, Қаратал өзені аңғарындағы құрылыстық құм, қиыршық тас кендерін өндіретін алқаптар жатады.

Антропогендік әрекеттен өзгерістерге ұшыраған геожүйелердің ішінде төртіншісінің қайтарысыз болу себебін түндіру үшін Екпінді мәрмән кен қимасымен таныстырып, өздері атқаратын табиғат қорғау шараларын анықтатудың білім алушылардың экологиялық мәдениеттерін қалыптастыруда ңызы зор.

8 сыныпта «Бисфера» бөлім тармағын, 10-11 сыныптарда «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімін өту барысында Қазақстан Республикасының экологиялық кодексінде қамтылған табиғат қорғау шараларының негізгі түрлерін өзекті жағдайлар тудыру арқылы талқылаудың қоршаған ортаның тепе теңдігін сақтаудағы маңызын түсіндіруге, оны жүзеге асыру үшін ерекше қорғауға алынған табиғи аумақтар қорықтар, ұлттық табиғат бақтары, қорықшаларды құрудың маңызын ашып көрсету қажет [9; 10].

Геожүйелердің физикалық-географиялық ерекшеліктері және олардың антропогендік өзгеру дәрежесі зерттелетін аумақта экологиялық маңызы бар жерлер мен табиғат ресурстарының кеңістіктік бөлінуінің біркелкі еместігі анықтады. Қазіргі геозкожүйе – бұл белгілі бір функцияларды орындайтын және адамның өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ететін күрделі ішкі құрылымы бар табиғи-антропогендік құрылым екендігі белгілі [12].

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде көктемгі күзгі оқу-танымдық жорық барысында жинақталған нақты мәліметтерді мектеп географиясының «Физикалық география», «Табиғатты пайдалану және геоэкология» бөлімдерін оқыту үрдісінде тиімді пайдалану білім алушылардың «табиғи ландшафт», «антропогендік ландшафт», «техногендік ландшафт», «техногеожүйе», «антропогендік әсер» сияқты күрделі түсініктерді жеңіл меңгеріп, экологиялық ойлауы мен мәдениеті қалыптасады деген ой қорытындыларын шыңаруға мүмкіндік берді.

Жергілікті антропогендік өзгеріске ұшыраған геожүйелер туарлы мәліметтерді оқу үрдісінде тиімді пайдаланудың географиялық білімді экологияландыру, білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруды көздейтіндікен білім алушылардың қоршаған ортаға адамдардың кері әсерін зерттеп зерделеуге өз беттерімен талдау жинақтау, бағалау дағдыларын қалыптастыруда маңызы зор.

Оқушылардың өз беттерімен білім алуларын тиімді ұймдастыру қоршаған орта сапасына әсер ететін антропогендік факторларды азайту жолдарын анықтауға, еліміздің экологиялық апат аймақтарының табиғатын қайта қалпына келтіру шараларын ұсынуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Арын Е.М., Бейсенова Ә., Абылқасымова А.Е., Шілдебаев Ж.Б. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің экологиялық білім мен тәрбие беру Тұжырымдамасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 127 б.

2. Джумагазиева Н.К. Экологическая тематика в периодической печати Кыргызстана // Вестник КРСУ. – 2009. – Т. 9, № 12. С. 87-96.

3. Каримова Б.Ж. Формирование экологической культуры студентов // «Инновации в современном образовании: украинский и мировой контекст». III Международной научно-практической конференция. – Умань, 2018. – С. 268-274.

4. Қаупенбаева С.М. Қазақстанда экологиялық мәдениеттің қалыптасуымен дамуының үрдістері мен негізгі бағыттары. Мәдениеттану мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация. – Алматы, 2014. – 135 б.

5. Типовая учебная программа по учебному предмету «География» для 10-11-классов естественно-математического направления уровня общего среднего образования по обновленному содержанию.

6. Типовая учебная программа по учебному предмету "География" для 7 -9классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию.

7. Акимова, Л. В. Методика формирования эколого – ориентированного прогностического умения у школьников [Текст] / Л. В. Акимова // География в школе. – 2016. - № 1. – С. 36-37.

8. Джаналеева Г.М. Физическая география Республики Казахстан. – Астана: ЕНУ им. Гумилева, 2010. – 592 с.

9. Керимбай Н.Н., Керимбай Б.Н. Мониторинг гидродинамических процессов водных ресурсов бассейна реки Шарын// Вестник КазНУ имени К.И. Сатпаева. №4 (134), Алматы, 2019. Стр. 20-26.

10. Андриюшова, Ю. С. Формирование экологической культуры на уроках географии [Текст] / Ю. С. Андриюшова // География в школе. – 2006. - № 7. – С. 42-44.

11. Душина, И. В. Экологический аспект в географии [Текст] / И. В. Душина // География в школе. – 2006. - № 4. – С. 42-43.

12. Токпанов Е.А., Мазбаев О.Б., Уалиев Т.О., Асубаев Б.Қ. Географияны оқыту әдістемесі. Оқулық. – Алматы: Эверо, 2015. – 412 б.

ФОРМИРОВАНИЕ У ОБУЧАЮЩИХСЯ ГЕОЭКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИЯ АНТРОПОГЕННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛОКАЛЬНЫХ ГЕОСИСТЕМ

Мухитдинова Р.А., Мурал К., Исабаев А.Т.

В статье рассмотрены основные виды геосистем Талдыкорганской межгорной впадины, включающие в себя низовья рек Балыкты, Коксу, Быдзи, подверженных антропогенным изменениям, методы использования влияния хозяйственной деятельности человека на формирование экологического мышления и культуры обучающихся при изучении разделов школьной географии «Физическая география», «Природопользование и геоэкология».

Для раскрытия содержания темы в соответствии с требованиями типовой учебной программы в 2022 году в ходе осеннего и весеннего учебно-познавательного похода были использованы данные, собранные в ходе ознакомления с природными ландшафтами долины реки Каратал вблизи города Талдыкорган, геосистемами, подверженными антропогенным изменениям, описаны эффективные методы и технологии формирования экологической культуры обучающихся.

Систематизированы методы формирования экологической культуры, исследовательских, специальных предметных и междисциплинарных компетенций обучающихся на основе анализа обновленного содержания школьной географии разделов «Физическая география», «Природопользование и геоэкология», касающихся формирования локальных геосистем, подверженных антропогенным изменениям.

Ключевые слова: *Экологическая культура, геоэкологическое мышление, экологическое образование, геосистема, ландшафт, антропогенный фактор, антропогенные нарушения.*

FORMATION OF STUDENTS GEOECOLOGICAL RESEARCH COMPETENCES ON THE BASIS OF THE STUDY OF ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF LOCAL GEOSYSTEMS

R. Mukhitdinova, K. Mural, A. Issabayev

The article considers the main types of geosystems of the Taldykorgan intermountain depression, including the lower reaches of the Balykty, Koku, Bydzhi rivers subject to

anthropogenic changes, methods of using the influence of human economic activity on the formation of environmental thinking and culture of students in the study of sections of school geography "Physical geography", "Nature management and geoecology" discusses in the article.

To reveal the content of the topic in accordance with the requirements of the standard curriculum in 2022, during the autumn and spring educational and cognitive campaign, data collected during familiarization with the natural landscapes of the Karatal River valley near the city of Taldykorgan, geosystems subject to antropogenic changes were used, effective methods and technologies for the formation of ecological culture of students were described. .

Methods for the formation of ecological culture, research, special subject and interdisciplinary competencies of students are systematized based on the analysis of the updated content of school geography of the sections "Physical Geography", "Natural Management and Geoecology", related to the formation of local geosystems subject to anthropogenic changes.

Keywords: *Ecological culture, geoecological thinking, ecological education, geosystem, landscape, anthropogenic factor, anthropogenic disturbances.*

ӨОЖ 343.2/.7

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.021>

СОТ ФОТОГРАФИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Нуржанова Ж.А., Ашимова Д.И.

Криминалистік фотография және бейне түсірілім ішкі істер органдарының жұмысында маңызды орын алады және тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде дәлелдемелерді бекіту құралы ретінде кеңінен қолданылады. Атап айтқанда, фотографиялық суреттер түсірілген объектілерді тақырыптық-кеңістіктік формада және тергеу әрекетінің хаттамасында олардың ауызша сипаттамасын жасауға мүмкіндік беретіннен гөрі үлкен көлемде қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, фото және видеографиялық зерттеу әдістерін қолдану сот сараптамаларының мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді. Криминалистикалық фотографияны, сондай - ақ бейнетүсірілімді жетілдіру жалпы және ғылыми фотографияның дамуымен, фото-және бейнетехникадағы ғылыми прогреспен тығыз байланысты. Заттай дәлелдемелерді жан - жақты зерттеу, тергеу әрекеттерінің барысы мен нәтижелерін көрнекі және сенімді көрсету қажеттілігі қылмыстарды ашу және тергеу кезінде қолданылатын фото және видео түсірудің бірқатар арнайы әдістері мен әдістерін әзірлеуді талап етеді. Осылайша, сот - фотография және видео түсіру технологияларын игеру қазіргі уақытта оның арнайы түрлерін де, фотография мен бейненің жалпы негіздерін де зерттеуді қажет ететінін атап өтуге болады, онсыз қылмыстарды тергеу және ашу тәжірибесінде сот - фотографиялық және бейнографиялық әдістер мен әдістерді қолдану ерекшеліктерін игеру қиын.

Кілт сөздер: *фотосурет, тергеу, инцидент, процеске қатысушылар, әдіс, әрекет.*

Тергеу әрекеттерін жүргізу барысында суретке түсіру кезінде түсірілімнің бағдарлау, шолу, тораптық және детальды түрлері дәйекті түрде қолданылады.

Бағдарлап түсіру кеңістіктегі тергеу әрекетінің орнын, оның өлшемдері мен шекараларын нақты көрсетеді, оның жеке элементтерінің орналасуы туралы жалпы түсінік береді.

Шолып түсіру оқиға орнын неғұрлым үлкен ауқымда көрсетеді. Ол қылмыстың оқиғасы туралы, оның элементтерін - түйіндерін орналастыру туралы неғұрлым толық түсінік береді, қылмыстық әрекеттер бағытталған заттардың байланысын, қылмыстың салдарын көрсетеді.

Тораптық түсірілім белгілі бір криминалистикалық маңызы бар және қылмыс оқиғасының бір немесе бірнеше мән-жайларын ашатын қылмыстың материалдық іздері бар өкілдердің жағдайы туралы оқиға орнының жекелеген маңызды элементтері туралы түсінік

береді. Бұл қылмыскердің қылмыс жасалған жерге келу (кету) жолдары, құндылықтарды сақтау орындары; іздер табылған жер учаскелері, заттар-заттай дәлелдемелер және басқа да объектілер болуы мүмкін.

Детальді түсірілім жеке заттар-заттай дәлелдемелер, іздер, құжаттар, олардың табылған кезеңдегі жай-күйі туралы түсінік алуға мүмкіндік береді. Оны қолдану оқиға болған жерді тексеру, алуды тінту, айғақтарды орнында тексеру барысында анықталған жекелеген заттардың, іздердің қасиеттерін егжей-тегжейлі көрсету үшін де қажет.

Сот фотосуретінде оқиға орындарын, жеке заттар мен іздерді түсірудің арнайы әдістері мен әдістері жасалған. Оларға: панорамалау, өлшеу фотосуреті, стереофотография, танымдық және репродукциялық фотография жатады.

Панорамалау - бұл объектілерді бөлек, бірақ бір-бірімен өзара байланысты кадрларға жүйелі түрде түсіру әдісі, егер әрбір келесі алдыңғы суреттің жалғасы болса, содан кейін оларды бір жалпы суретке-панорамаға біріктіреді. Практикалық іс-әрекетте тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жағдайды үлкен аудандарда немесе ірі объектілерде бекіту қажеттілігі туындайды. Мұндай жағдайларда панорамалық фотография қолданылады.

Панорамалық фотографияның мәні - бір бүтіннің бекітілген бөліктерінен-фотопанорамадан құрастыру үшін объектілерді дәйекті суретке түсіру (панорамалау). Егер суретке түсірілетін объектіні бір кадрмен суретке түсіру мүмкін болмаса, ол қолданылады. Панорамалау алынатын кеңістіктің шегін едәуір кеңейтуге мүмкіндік береді, сондықтан рельефтің кез-келген бөлігін немесе объектіні қажетті көлемде алады.

Панорамалық түсірілім белгілі бір талаптарға сәйкес қарапайым шағын форматтағы камераларды қолдана отырып жүзеге асырылады. Бұл жағдайда, әдетте, олар екі әдістің бірін қолданады – камераны түзу сызық бойымен жылжыту немесе оны тік ось айналасында айналдыру. Бірінші әдіс сызықтық панорама деп аталды, екіншісі – дөңгелек. Дөңгелек панорамалық түсіру бір нүктеден жүргізіледі. Оператор бірнеше фотосуретті, әдетте, оннан солға немесе керісінше шығарады, осылайша әрбір келесі кадр алдыңғы жақтауды 10-15 пайызға жабады. Әдетте, панорамалау алдында оператор суретке түсірілетін учаскені көрініс іздегішке қарап, оны ақылмен бөлімдерге бөледі. Бұл ретте бағдарларды (мысалы, бағаналар, құрылыстардың бұрыштары және т.б.) таңдайды, содан кейін алдыңғы жақтауды түсіру кезінде видеоискательдің оң жақ бұрышындағы бағдар келесі жақтауды түсіру кезінде сол жақ бұрышта болатындай етіп түсіруді жүргізеді, осы арқылы кадрдың 10-15 пайызға жабылуына қол жеткізіледі, ал кейіннен фотопанораманы монтаждауды жеңілдетеді.

Оқиға болған жерде суретке түсіру кезінде, оқиғаны бір кадрмен қамту мүмкін болмаған кезде қолданылады, объектіні бір кадрмен қамту үшін түсіру нүктесін алып тастауға мүмкіндік жоқ, айналып өтпейтін масштаб объектіні бір кадрға бекіту мүмкіндігін жоққа шығарады (іздердің жолы, мәйіттің пішіні және т.б.). Дөңгелек (көлденең, тік және сатылы) және сызықтық панорамалау. Біріншісі көп қырлы ортаны бекіту үшін қолданылады, екіншісі - бір жоспар үшін.

Өлшемдік (соттық фотограмметрия) суретке түсіру үшін арнайы түсіру әдістерінің жиынтығын білдіреді, олар бойынша оларда бейнеленген заттардың нақты өлшемдері мен олардың арасындағы қашықтық анықталады [1, 83].

Объект туралы нақты сандық деректер және оның жекелеген бөлшектерінің өзара орналасуы әртүрлі қылмыстарды тергеуде үлкен маңызға ие. Бұл деректер қажет болған жағдайларда қылмыс жасалған жердің жағдайын құжаттық дәлдікпен жаңғыртуға, тергеуді неғұрлым толық және объективті жүргізуге мүмкіндік береді. Перспективалық-сызықтық немесе шаршы масштабпен көлденең түсіру әдісі, перспективалық-көлбеу әдіс және сызықтық масштабпен жоспарланған түсірілім бар. Стерео-компараторлар мен стереоавто-графиктердің көмегімен заттардың көлемін үлкен дәлдікпен анықтайтын және тіркелген оқиға орындарының жоспарларын құратын суреттерді алудың стереофотограмметриялық әдісі де белгілі. Компьютерлік құралдар мен технологиялардың дамуымен дәл осы мақсатта монофотограмметриялық өлшеу әдісі (ФОМП-К, Фотомер және т.б.) жасалып, практикада қолданылады.

Сызықтық масштабтағы жоспарлы түсірілім қылмыстың іздерін, заттарды, материалдық кірістерді, мәйіттерді және оның жекелеген бөліктерін суретке түсіру кезінде қолданылады.

Нысанның жанында ауқымды сызғыш орналастырылады. Ол кеңістіктің бос бөлігінде параллель немесе объектінің үлкен жағына параллель, жиектеріне симметриялы жақтаудың бір жағына орналасады. Жазық заттарды түсіру кезінде сызғыш объектімен бір жазықтықта орналасады, көлемді заттарды түсіру кезінде ол сипаттамалық бөліктердің орналасу жазықтығында немесе объектінің максималды өлшемдері бар жазықтықта орнатылады: цилиндрлік (бөтелкелер, гильзалар, оқтар және т.б.) - ось деңгейінде, суық қару үшін - пышақтың жазықтығында. Арасындағы масштабты сызғышпен және фотографиреуым мәні қалдырады саңылау тең, 2-3 мм бейнеде беріледі [2, 78].

Сызғышты қажетті биіктікте орнатқан кезде жеке ұсақ заттар қолданылады-қораптар, жолақтар, пластилин және т.б. сызғышпен толығымен жасырылған бұл заттар суретте көрінбеуі керек немесе суретті кесу кезінде олардың ашылмаған бөлігінің бейнесі алынып тасталады. Жерге басылған іздерді түсірген кезде сызғышты орнатып, жолдың жанында төменгі деңгейге тесік қазыңыз. Сызғыштың тоналдылығы объектінің тонына сәйкес келуі керек. Оның шкаласы знысаға бағытталған және оның өлшемдеріне сәйкес келеді.

Сызықтық масштабтағы жоспарлы түсіру ережелері бойынша суретке түсірілген тапанша

Сызықтық панорамалық түсірілім камераны жылжыту арқылы түсіру сызығына параллель орналасқан бірнеше нүктеден жүзеге асырылады. Оны орындау кезінде алдыңғы жақтаудың әрқайсысы келесі жақтауды 10-15 пайызға жабуы қажет. Бұл панорамалау түрінде перспективалық бұрмаланулар минимумға дейін азаяды. Практикалық іс-әрекетте ол көбінесе көлік құралдарының іздерін, аяқ іздерін және т.б. суретке түсіру үшін қолданылады. Сонымен қатар, рулетка іздердің жанына орналастырылады (осы мақсаттар үшін белгілі бөлімдері бар рулетканы таңдаған жөн), рулетканы бөлу кадрға бөлінген кезде нұсқаулық ретінде қызмет етеді.Сызықтық панорама әдісі артта үлкен нысандар (су мұнаралары, зауыттық құбырлар және т.б.) орналасқан объектілерді түсіру үшін қолдануға болмайды., олар бірнеше суретке түсіріліп, орнату кезінде жалпы сурет нақты емес объектілердің көп санының болуымен бұрмаланатын болады. Практикалық іс-әрекетте тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде бағыттаушы және басқа да түсірілім түрлерін орындау үшін дөңгелек панорамалау жиі қолданылады-ол тезірек орындалады.

Стереофотография сараптамалық зерттеу кезінде оқиғалар мен заттарды егжей-тегжейлі зерттеу үшін қоршаған ортаның көлемді суреттерін алуға мүмкіндік береді. Көлемді заттар (өндірістік, қоймалық, тұрғын үй-жайлар) үйілген оқиға орындарын түсіру кезінде, бір-біріне жақын орналасқан, әдеттегі түсіру кезінде бір жазықтыққа біріктірілетін көптеген заттар (жоспарлар) (мысалы, әуе, темір жол апаттарына, жарылыстарға және т.б. байланысты қылмыстарды тергеу кезінде), мәйіттің қалпы туралы неғұрлым нақты түсінік алу үшін қолданылады. Стереотүсірілім арнайы фотокамералар немесе стереотүсірілімге арналған құрылғысы бар кәдімгі аз форматты фототүсірілім арқылы жүргізіледі. Көлемді суреттер арнайы стереоскоптағы екі суретке (стереопару) қарау арқылы алынады.

Тану (сигналдық) фотосуреті қылмыскерлердің сыртқы келбетін оларды тану, іздестіру және қылмыстық тіркеу мақсатында түсіруге, сондай-ақ мәйіттерді тануға арналған.

Ол белгілі бір ережелерге сәйкес жасалады. Қылмыстық тіркеу үшін көбінесе екі сурет жасалады, олар бет- әлпеті мен оң жақ профилінде суретке түседі, көбінесе-бастың 3/4 бұрылысындағы және толық биіктіктегі сурет. Мәйіттерді тану түсірілімі кезінде анфасқа, оң және сол жақ профильге және бастың 3/4 бұрылысына түсіру міндетті [3, 62].

Репродукциялық фотосурет - бұл құжаттардың, суреттердің, схемалардың, фотосуреттердің, қолмен жазу және машинкамен жазу мәтіндерінің және басқа да жазық объектілердің сыртқы түрі мен мазмұнын жазу, оларды кішірейте немесе ұлғайта отырып, табиғи шамада көбейту үшін оларды фотографиялық жолмен жаңғырту.

Репродукциялық фотосуреттің әдістері мен құралдары жедел, құжаттық дәлдікпен және түпнұсқаны зақымдау қаупінсіз қылмыстарды тергеу процесінде қажетті құжаттардың көшірмелерін қажетті мөлшерде алуға мүмкіндік береді.

Масштабты кескіндерді алу үшін репродукциялық түсірулерді проекциялық әдіспен масштабты сызғышты қолданыңыз, байланыс кезінде - көшірмелердің өлшемдері қалаған объектінің көлеміне тең. Репродукциялық фотографияның ішкі жүйесі ретінде рефлексиялық түсірілімді бөліп көрсетуге болады, оның өндірісінде арнайы төмен сезімтал фотоқағаз пайдаланылады [4, 52]. Репродукциялық фотография әдісі қазіргі уақытта сот әдебиетінде кеңінен қамтылған. Алайда, қазіргі заманғы жедел көшіру құралдарының (сканерлер, ксерокстар, телефакстар) дамуына, ал кейде көшірілетін ақпаратты қашықтыққа (телефакс) беруге байланысты жазық объектілердің ақпаратын түсіру үшін олардың мүмкіндіктерін пайдалану жиі орынды болатынын толықтыру керек.

Мәйіттің саусақ іздерін алу үшін ксерокс мүмкіндіктерін пайдалану қызығушылық тудырады. Мәйіттің саусақтарына мұз айдынының көмегімен типографиялық бояу жұқа қабатпен жағылады, содан кейін таңбалар қағаз парақшаларына емес, «Скотч» түріндегі жабысқақ лентаның жабысқақ қабатына көшіріледі (оралады). Содан кейін сканерленген іздері бар таспаның бөліктері бірізділікке сәйкес мөлдір материалға орналастырылады, бірақ кері тәртіпте. Осы мақсаттарда полиэтилен немесе дактилофоннан жасалған субстрат қолданылады. Осылайша алынған мөлдір саусақ ізі ксерокстың қабылдау үстеліне төңкеріліп, алғашқы көшірмесі жасалады. Содан кейін, қағаз парағында алынған дактилокартада тиісті түсіндірме жазбалар жасалады және одан дактил карталарының қажетті саны көшіріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Джансараева Р.Е., Вареникова П., Тапалова Р.Б. Современные криминалистические технологии (криминалистическая тактика, применение специальных знаний в судопроизводстве). Часть 2: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 320с.
2. Р.Б. Тапалова, Г.Х. Найманова, Н.С. Темірболат, А.А. Арын. Криминалистік тактика: Оқу-тәжірбиелік құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2014.- 114б.
3. Скобелин С.Ю. Криминалистика. Учебник. Часть 1. М: Проспект, 2021. - 256с.
4. Лавров В.П., Шалимов А.Н., Романов В.И. и др.. Криминалистика. Конспект лекций. - М.: Проспект., 2020. - 256с.

ВИДЫ И МЕТОДЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ФОТОГРАФИИ

Нуржанова Ж.А., Ашимова Д.И.

Криминалистическая фотография и видеосъемка занимают важное место в работе органов внутренних дел и широко применяются как средства фиксации доказательственной информации при производстве следственных действий. В частности фотографические снимки позволяют воспринимать запечатлённые объекты в предметно-пространственной форме и в большем объёме, чем это позволяет сделать их словесное описание в протоколе следственного

действия. Кроме того, применение фото- и видеографических методов исследования существенно расширяет возможности судебных экспертиз. Совершенствование криминалистической фотографии, а также видеосъёмки, самым тесным образом связано с развитием общей и научной фотографии, научным прогрессом в фото- и видеотехнике. Необходимость разностороннего исследования вещественных доказательств, наглядного и убедительного отображения хода и результатов следственных действий требуют разработки ряда специальных методов и приёмов фото- и видеосъёмки, применяемых при раскрытии и расследовании преступлений. Таким образом, можно отметить, что усвоение технологий криминалистической фото- и видеосъёмки в настоящее время требует изучения как её специальных видов, так и общих основ фотографии и видеозаписи, без знания которых трудно освоить особенности использования в практике расследования и раскрытия преступлений судебнофото- и видеографических методов и приёмов.

Ключевые слова: преступление, расследование, инцидент, участники процесса, планирование, версия.

TYPES AND METHODS OF FORENSIC PHOTOGRAPHY

Zh.A. Nurzhanova, D.I. Ashimova

Forensic photography and videography occupy an important place in the work of internal affairs bodies and are widely used as a means of recording evidentiary information during investigative actions. In particular, photographic images make it possible to perceive captured objects in a subject-spatial form and in a larger volume than their verbal description in the protocol of the investigative action allows. In addition, the use of photo and videographic research methods significantly expands the possibilities of forensic examinations. The improvement of forensic photography, as well as videography, is most closely connected with the development of general and scientific photography, scientific progress in photo and video technology. The need for a comprehensive study of physical evidence, a visual and convincing display of the progress and results of investigative actions require the development of a number of special methods and techniques of photo and video shooting used in the detection and investigation of crimes. Thus, it can be noted that the assimilation of technologies of forensic photography and videography currently requires the study of both its special types and the general basics of photography and video recording, without knowledge of which it is difficult to master the features of using forensic photographic and videographic methods and techniques in the practice of investigation and disclosure of crimes.

Keywords: *crime, investigation, incident, participants in the process, planning, version*

ӨОЖ 343

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.022>

КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТІРКЕУДІҢ ҒЫЛЫМИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Нұрбек Д.Т.

Мақалада криминалистикалық тіркеу ұғымы, оның мақсаттары мен міндеттері, тіркеу қызметін жүзеге асыратын органдар, қағидаттар және басқа да бірқатар ережелер айқындалған. Криминалистикалық тіркеу екі мағынада жүзеге асырылады. Бір жағынан, бұл криминалистикалық техниканың ажырамас бөлігі, екінші жағынан, қылмыстарды ашу мен тергеуді ұйымдастырудың бөлімі.

Бұл қосарлылық есепке алудың қалыптасуы мен жүргізілуі криминалистикалық ақпаратты тасымалдаушы объектілерді табу, бекіту және алу туралы білімге негізделгендігімен түсіндіріледі.

Криминалистикадағы ғылыми және практикалық мәселелерді шешудің эмпирикалық негізі екі қызметті зерттеу болып табылатындығы қарастырылған. Қазіргі заманғы криминалистика қылмыстық тіркеудің қашан пайда болды, оның «анықтамалық нүктесі» қай жерде басталды деген сұраққа нақты және нақты жауап бере алмайды. Бұл көбінесе біздің ата-бабаларымыз қолданған алғашқы есеп нысандарын көрсететін сақталған ғылыми және тарихи дереккөздердің тапшылығына байланысты. Қылмыскерлерді алғашқы тіркеу стигма, татуировка, калканияда көрсетілгені белгілі. Бір жағынан, бұл жасалған қылмыс үшін жаза болды, ал екінші жағынан, ол кейіннен адамның бұрын сотталғандығын анықтау әдісі ретінде әрекет етті. Сондай-ақ, криминалистикалық тіркеудің ғылыми-құқықтық негіздерін ашып көрсеткен.

Кілт сөздер: криминалистикалық тіркеу, есепке алу, сәйкестендіру, жеке тұлғаларды тіркеу, картотека.

Криминалистикалық тіркеу ұғымы туралы көптеген криминалист-ғалымдар бұл мәселені қарастырумен және дамытумен айналысқанын атап өткен жөн. Олардың ішінде Т.В. Аверьянова, Ф.Г. Аминев, Р.С. Белкин, А.Ф. Волынский, Е.И. Девиков, Р.Е. Демина, П.Н. Заблоцкий, Е.И. Зуев, Е.П. Ищенко, Ю.Г. Корухов, М.А. Миловидова, В.А. Оразцов, Е.Р. Российская.

Жүргізілген тарихи шолу криминалистикалық тіркеудің дамуының әр кезеңіндегі анықтаманың өзгеруін көрсетеді. Анықтама қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу ғылымының жай-күйіне, тіркеу қызметін материалдық-техникалық қамтамасыз етудің дамуына байланысты өзгерді және көп жағдайда бұл қызметтің қазіргі жағдайын көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар криминалистикалық тіркеудің даму жолдарын да көрсетті.

Көптеген адамдар криминалистикалық тіркеу және криминалистикалық есеп бірдей деп санайды. Алайда, жоқ, криминалистикалық тіркеу ұғымы криминалистикалық есепке алу ұғымынан немесе тіпті осындай есепке алу жүйесінен әлдеқайда кең болып көрінеді.

«Тіркеу» және «есепке алу» терминдері бір-бірімен тұтас және бөлік ретінде байланысады. Есепке алу - бір нәрсені анықтау, бір нәрсені ескеру немесе бір жерде тұратын адамдардың тізіміне енгізу арқылы тіркеу. Тіркеу (латын тілінен аударғанда *registratio, registrum* - тізім, тізбе) - есепке алу, тізілімге, тізімге енгізу, жазу, есепке алу, жүйелеу мақсатында бір нәрсені тіркеу.

Көріп отырғаныңыздай, «тіркеу» құбылыстарды тұтастай сипаттайды, ал есепке алу - бұл «тіркеу» терминімен біріктірілген жалпы жүйенің бөлігі, элементі.

Криминалистикалық тіркеу мағыналы табиғаты бар екі. Бір жағынан, бұл криминалистикалық техниканың ажырамас бөлігі, екінші жағынан, қылмыстарды ашу мен тергеуді ұйымдастырудың бөлімі.

Бұл қосарлылық есепке алудың қалыптасуы мен жүргізілуі криминалистикалық ақпаратты тасымалдаушы объектілерді табу, бекіту және алу туралы білімге негізделгендігімен түсіндіріледі.

Айта кету керек, криминалистикадағы ғылыми және практикалық мәселелерді шешудің эмпирикалық негізі екі қызметті зерттеу болып табылады:

- 1) қылмыстық әрекет;
- 2) қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі қызметті қамтиды [1, 73б.].

Криминалистикалық тіркеу криминалистика ғылымының ажырамас бөлігі болғандықтан, осы қызметтің екі түрі де криминалистикалық тіркеуді зерттеу нысаны болып табылады.

Осы екі ішкі жүйенің іс-әрекеті іс жүзінде жасалған қылмыстар мен олар бойынша жүргізілген тергеулердің шексіз тізбегіне ұқсайды. Сонымен қатар, қылмыстардың бір бөлігін әр уақытта және әртүрлі жерлерде бір адам немесе бір адамға қатысты жасай алады немесе әртүрлі қылмыстардағы қылмыскердің қол сұғу нысаны-бір типтегі нысандар және т.б., бұл табиғи түрде бір типтегі іздердің пайда болуына әкеледі. Жасалған қылмыстарды

тергеуді әртүрлі аймақтардағы әртүрлі бөлімшелер жүргізеді. Бір іс бойынша іздеу немесе тергеу жүргізетін органдарды оларды қызықтыруы мүмкін адамдар, фактілер немесе оқиғалар туралы немесе істерді біріктіру, қылмыскерді, ұрланған адамды іздеу және т.б. мақсатында жасалған басқа да қылмыстар туралы уақтылы және толық хабардар етудің шұғыл қажеттілігі туындайды.

Тергеу жүргізетін адамға бұл туралы ақпарат әртүрлі себептерге байланысты жиі қол жетімді емес (қылмыстардың едәуір аумаққа бөлінуі, қолда бар ақпараттың бөлінуі және бөлінуі және т.б.). Сонымен қатар, мұндай ақпарат қылмысты тезірек ашуға және тергеуге мүмкіндік береді. Дәл осы мақсатта криминалистикалық тіркеу бар.

Қызметтің екі түрін (қылмыстық іс-әрекетті және қылмыстарды ашу, тергеу жөніндегі қызметті) бір мезгілде зерделеу қылмыс немесе оның жекелеген құрамдас элементтері туралы қандай криминалистік маңызды ақпарат қылмыстарды ашу және тергеу практикасына қажет екенін неғұрлым нақты көрсетуге мүмкіндік береді.

Криминалистикалық маңызды ақпараттың екі түрі бар:

- *өзекті маңызды ақпарат* - нақты қылмыс оқиғасымен себеп-салдарлық байланыста болатын және оның жасалу тәсілін, оны жасаған адамдарды, қылмыстық қол сұғу заттарын, қылмыс құралдарын және сол сияқты барлық ақпаратты сипаттайтын нақты деректер немесе мәліметтер;

- *алеуетті маңызды ақпарат* - адамның, материалдардың, заттар мен бұйымдардың жеке немесе тектік (түрлік) белгілерін сипаттайтын ерекше анықтамалық ақпарат. Ол белгілі бір қылмыс оқиғасымен себептік байланысы жоқ, бірақ негізінен диагностикалық, жіктеу және кейде сәйкестендіру мәселелерін шешуге ықпал етеді.

Криминалистикалық тіркеу - бұл қылмыстарды ашуды, тергеп-тексеруді және алдын алуды ақпараттық қамтамасыз ету мақсатында есепке алу объектілері туралы криминалистикалық маңызы бар ақпараттың ақпараттық массивтерін қалыптастыру, жүргізу және пайдалану бойынша ғылыми Ережелер жүйесі және құқық қорғау органдарының заңмен регламенттелген практикалық қызметі болып табылатын криминалистика бөлімшесі.

Криминалистикалық тіркеу қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу үшін пайдаланылатын криминалистикалық маңызы бар ақпаратты тасымалдаушы объектілерді криминалистикалық есепке алудың ақпараттық-ізвестіру жүйесін білдіреді.

Криминалистикалық тіркеудің негізгі мақсаты мен мақсаты қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу процесін ақпараттық қамтамасыз ету болып табылады, атап айтқанда:

- қылмыстарды анықтау, ашу, тергеу және алдын алу үшін пайдаланылуы мүмкін деректерді жинақтау;

- есептік деректер көмегімен объектілерді сәйкестендіру шарттарын қамтамасыз ету;

- криминалистикалық есептерде олар туралы мәліметтер бар объектілерді іздестіруге жәрдемдесу;

- жедел-ізвестіру, тергеу және сот органдарының иелігіне анықтамалық-бағдарлы ақпарат беру.

Қылмыстық тіркеуден бастап автоматтандырылған ақпараттық-іздеу жүйелеріне дейінгі жолдан өтіп, криминалистикалық тіркеу бүгінде қылмыстарды ашу және тергеу мақсатында криминалистикалық маңызды ақпаратты жинақтаудың, жүйелеудің және пайдаланудың қуатты құралына айналды.

Міндеттеріне жетілдіру жүйенің криминалистикалық тіркеу жатқызуға болады:

- оларды жүйелеу мен жіктеудің теориялық негіздерін дамыту және жетілдіру;

- тәжірибе қажеттіліктерін зерттеу, ғылыми-техникалық прогресс, криминалистика ғылымы жетістіктерін, есепке алудың жаңа түрлері мен әдістерін, ақпаратты өңдеу және жүйелеу тәсілдері мен құралдарын әзірлеу, жетілдіру және енгізу;

- есептеу техникасы құралдарын, жаңа ақпараттық технологиялар мен телекоммуникация құралдарын, оның ішінде жаһандық ауқымда белсенді енгізу;

- криминалистикалық тіркеу жүйесін жетілдіру үшін тіркеу деректерін практикада қолдану тиімділігін зерделеу және осы негізде пайдаланушыларға есептік деректерді беруде барынша тиімділік пен жеделдікке қол жеткізу, практикалық пайдаланушыларға ұсынылатын ақпараттық қызметтер ауқымын кеңейту.

Криминалистикалық тіркеудің мақсаты-дәлелдеу процесін және жедел-ізвестіру қызметін ақпараттық қамтамасыз ету.

Осы мақсат аясында криминалистикалық тіркеу жүйесінің жалпы міндеттері мыналар болып табылады:

- жедел-ізвестіру, тергеу және сот органдарының қарамағына қажетті дәлелдемелік, бағдарлаушы және анықтамалық-көмекші ақпаратты жинақтау және беру;

- құқық қолдану қызметінің барлық кезеңдерінде қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу процесін ақпараттық криминалистік сүйемелдеу;

- криминалистикалық есептерде мәліметтері бар объектілерді іздестіруге жәрдемдесу;

- есептік деректер көмегімен объектілерді сәйкестендіру шарттарын қамтамасыз ету.

Криминалистикалық тіркеу жүйесін ұйымдастырудың және оның жұмыс істеуінің ғылыми негізін мыналар құрайды:

1) материалистік диалектика-қоршаған шындықты оның үздіксіз дамуында танудың әмбебап әдісі ретінде:

- қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі;

- сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге ауысуы;

- теріске шығару;

- диалектикалық үштік;

2) криминалистикалық тіркеу туралы ілімді қалыптастыруда негіз қалаушы рөл - рефлексия теориясы атқарады. криминалистикалық тіркеудің дамуы криминалистиканың жалпы теориясымен және оның жеке теорияларымен тығыз байланысты;

3) материалдық объектілердің мынадай негізгі қасиеттеріне байланысты мүмкін болатын криминалистикалық сәйкестендіру теориясы:

- біріншіден, олардың даралығы мен бірегейлігіне байланысты. Материалдық әлемнің кез-келген объектісі оның пайда болу тәсілдеріне қарамастан жеке, ерекше. Нысанның даралығы мен бірегейлігі оның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінде, мысалы, пайдалану кезінде артады. Нәтижесінде объект жаңа қосымша белгілерді алады, бұл оның өз түрлерінен айырмашылығын арттырады;

- екіншіден, объектілердің салыстырмалы тұрақтылығы мен өзгермейтіндігіне байланысты. Әр объект қозғалыс пен өзгерудің үздіксіз процесінде болғанына қарамастан, ол біраз уақыт салыстырмалы түрде өзгеріссіз қалады, оны басқа ұқсас объектілерден ерекшелейтін сапалы сенімділікке ие. Мүлдем өзгермейтін объектілер болмағандықтан, олардың салыстырмалы тұрақтылығын атап өту әдеттегідей. Объектілердің тұрақтылығы мен өзгермейтіндігінің әртүрлі дәрежесі үлкен практикалық мәнге ие және осындай объектілермен жұмыс жасау кезінде ескерілуі керек;

- үшіншіден, объектілер өзара іс-қимыл нәтижесінде өз белгілерін басқа объектілерде көрсететіндігіне байланысты. Нысандардың басқа объектілерде өз белгілерін көрсету қабілеті объектінің күйіне, қабылдау ортасына және дисплей механизміне байланысты. Басқаша айтқанда, бұл өзара әрекеттесетін объектілердің күйі мен қасиеттеріне және өзара әрекеттесу механизміне байланысты, нәтижесінде кейбіреулердің бетінде басқалардың белгілері пайда болады. Белгілерді көрсету арқылы объектілерді сәйкестендіруге болады;

4) қылмыс механизмі туралы ілім;

5) із түзу тетігі туралы оқулармен;

6) қылмыс жасау тәсілі туралы ілім;

7) дәлелдемелік ақпаратты тіркеу туралы ілім;

8) қылмыстарды тергеуді ұйымдастыру туралы ілім [2, 16].

Криминалистикалық тіркеуді сапалы орындау үшін криминалистикалық тіркеуді жүргізудің негізгі принциптерін қатаң сақтау қажет.

Қылмыс, қылмыскер, объектілер, оқиғалар және т.б. туралы барлық маңызды, маңызды, жеткілікті және қажетті ақпаратты толық көлемде жинау, сондай-ақ осы негізде есепке алу объектілерінің ғылыми негізделген тізбесін анықтау.

Барлық қылмыстарды және олардың жекелеген көріністерін немесе ақпараттық массивтерде ескерілетін объектілерді тіркеудің міндеттілігі; тіркеуде олқылықтардың болмауы.

Тіркелетін ақпараттың шынайылығы (шындыққа сәйкестігі).

Ақпараттық массивтегі ақпараттың *өзектілігі*.

Ескерілетін объектілердің тіркелген белгілерінің *маңыздылығы*. Бұл есепке алу объектілерінің жеке «профильдерін» сақтайтын, оларды даралауға мүмкіндік беретін тіркелген ақпараттың құндылық, аксиологиялық аспектісін жүзеге асырады.

Есепке алынған объектілердің тіркелген белгілерінің қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу бойынша практикалық криминалистикалық қызметті қамтамасыз ету үшін *қажетті қатарына* жатқызылуы.

Осы ақпаратты пайдаланатын қызметтердің қажеттіліктеріне байланысты тіркелетін объектінің ескерілетін белгілерін бөлу (бөлшектеу) практикалық пайдалану үшін қажетті және жеткілікті арасындағы *оңтайлы арақатынас*.

Есепке алынатын объектінің тіркеу белгілерінің *қиылыспауы* (бір белгінің екіншісіне сіңірілмеуі, белгілердің салыстырмалы тәуелсіздігі және т.б.).

Ақпараттың бұрмаланбауы. Бұл қағидат, бір жағынан, есепке алу объектілерінің тіркеу белгілерін біркелкі түсінумен, екінші жағынан, оны рәсімдеу, бір кодтау жүйесінен екіншісіне ауыстыру, өңдеу және т.б. кезінде ақпараттың семантикалық көлемінің өзгермеуімен қамтамасыз етілуі керек.

Тіркеу ақпаратының құпиялылығы. Бұл принцип, бір жағынан, тіркеу деректерінің белгілі бір, шектеулі пайдаланушылар тобына қол жетімділігінде, екінші жағынан, тіркеу ақпаратын тек қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу жөніндегі қызметті орындау үшін пайдалануда көрінеді.

Есептік массивтердің *өзара байланысы*, өзара тәуелділігі, оларды бірыңғай кешенді ақпараттық жүйеге біріктіру мүмкіндігі, ақпараттық массивтерді бір-бірімен түйістіру мүмкіндігі.

Есепке алуды *орталықтандыру* мен *орталықсыздандырудың* келісілген және негізделген жүйесі, жинау, шоғырландыру, тіркеу деректерін өңдеу және ақпараттық қызметтер көрсету органдарының иерархиялық құрылымын құру.

Көрсетілетін қызметтермен тіркеу ақпаратын барлық әлеуетті пайдаланушыларды *барынша қамту*; ақпараттық қызметтерді көрсетудің қолжетімділігі, жылдамдығы; пайдаланушының орналасқан жеріне және жүгінген уақытына, пайдаланушыны қызықтыратын деректердің орналасқан жеріне қарамастан, ұсынылатын ақпараттың анықтығы мен түсініктілігі.

Қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу бойынша практикалық жұмыс үшін тіркеу қызметінің *пайдалылығы (тиімділігі)*. Бұл сот-медициналық тіркеудің бүкіл жүйесі құрылуы, жұмыс істеуі және бағалануы керек негізгі қағидат және негізгі өлшем.

Есепке алынатын объектілердің ерекшеліктеріне және тіркелетін ақпараттың жинақталуына қарай есепке алуды жүргізудің мынадай *нысандары қолданылады*: картотекалар, коллекциялар, журналдар, альбомдар, аудио- және бейнежазбалар, компьютерлік дерекқорлар (машиналық нысан), аралас нысандар.

Криминалистикалық тіркеу жүйесін жүргізу үшін ақпаратты тіркеудің әртүрлі әдістері қолданылады:

- сипаттамалық (ауызша) - бұл есепке алу объектілері мен басқа да белгілердің белгілерін жазбаша бекіту;

- бейнелеу - арнайы техниканың - криминалистикалық фотография мен бейнежазбаның, дыбыс жазу құралдарының көмегімен объект белгілерін белгілеу;

- дактилоскопиялық (тірі адамдар мен мәйіттерді қол саусақтары мен алақан беттерін дактилоскопиялау арқылы тіркеу);

- коллекциялық-табиғи түрде тіркелген объектілерді жинау және қалыптастыру, сондай-ақ бекіту;

- графикалық-схемалар, сызбалар, профилограммалар, хромато-граммдар, спектрограммалар, рентгенограммалар және т.б.;

- аралас-жоғарыда көрсетілген әртүрлі әдістермен объектілерді тіркеу.

Аталған әдістерге байланысты криминалистік ақпаратты бекіту құралдары мен әдістері анықталады: қарапайымнан (мысалы, жазу құралдары) күрделіге (суретке түсіру, микрофильмдеу, дактилоскопия) және сайып келгенде, есепке алу объектілерінің белгілері туралы ақпаратты алу мен бекітудің ең күрделі физика-химиялық әдістеріне байланысты болады.

Жоғарыда айтылғандар криминалистикалық тіркеу әр түрлі ақпараттың есептік массивтерінің жиынтығы емес, сонымен қатар өзінің даму және жұмыс істеу заңдылықтары бар үйлесімді, ішкі және сыртқы логикалық өзара байланысты, ғылыми негізделген жүйе деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді [3, 63].

Қазіргі уақытта криминалистикалық тіркеудің заманауи жүйесі шамамен үш ондаған түрлі есептерді қамтиды, оларды келесі негіздер бойынша жіктеуге болады:

I. Ескерілетін объектілердің ерекшеліктеріне және оларды сипаттайтын белгілерге байланысты үш негізгі бағыт бойынша топтастырылады:

- жедел-анықтамалық есептер;
- криминалистикалық есептер;
- анықтамалық-қосалқы есептер.

Есепке алудың аталған жіктелуінің негізіне есепке алынатын объектілердің нысаналы мақсаты мен ерекшеліктері, есепке алу объектілерін сипаттайтын белгілерді анықтау және белгілеу тәсілдері, есепке алуды ұйымдастыру ерекшеліктері жатады. Жедел-іздістіру есептерінің кейбір объектілері бір мезгілде криминалистік объектілерге жатқызылуы мүмкін, өйткені арнайы мақсатпен қатар - әртүрлі санаттағы заттар мен адамдарды іздістіру міндеттерін қамтамасыз ету - олар қылмыстарды ашу және тергеу мақсаттарына қызмет етеді.

II. Ішкі істер органдарында есепке алу-тіркеу қызметін жүзеге асыратын қызметтер бойынша:

- орталықтандырылған есепке алу;
- сараптамалық-криминалистикалық.

III. Орталықтандырылған есепке алу өз кезегінде:

а) функционалдық белгісі бойынша үш топқа бөлінеді:

- жедел-анықтамалық есептер;
- іздеу есептері;
- криминалистикалық есептер;

б) Объектілік белгісі бойынша үш топқа бөлінеді:

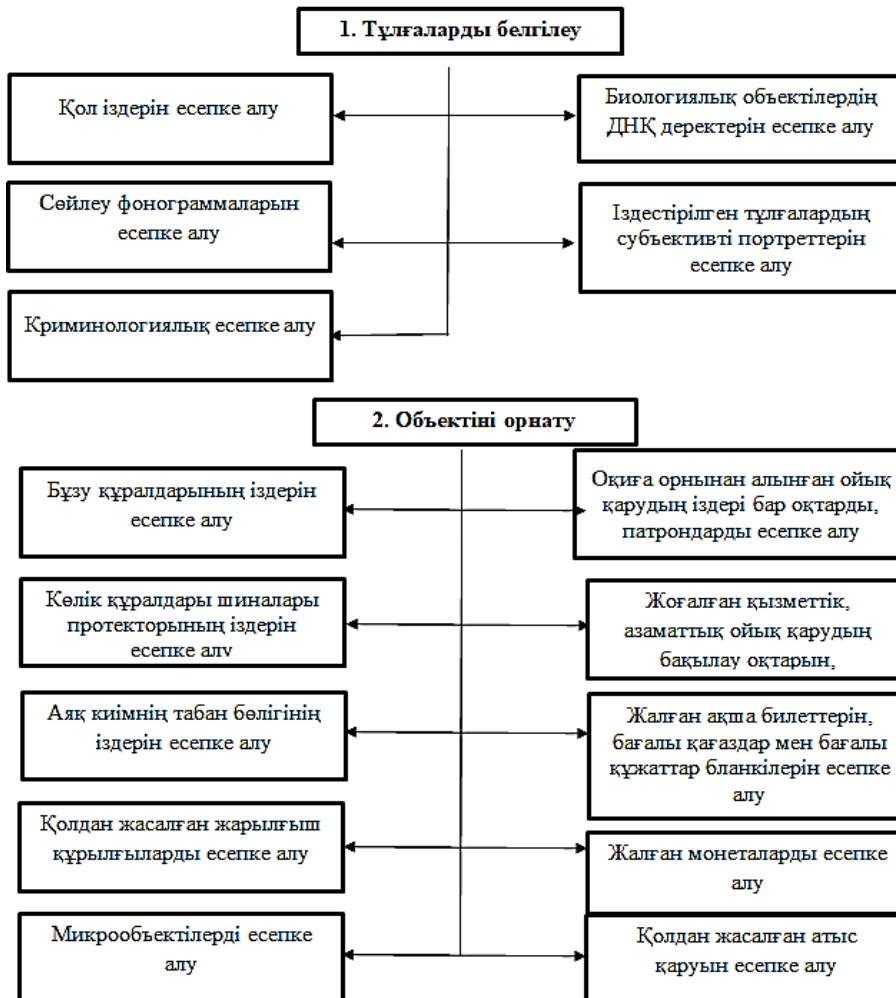
- адамдарды есепке алу;
- қылмыстарды (құқық бұзушылықтарды) есепке алу;
- пәндерді есепке алу.

IV. Сараптамалық-криминалистикалық есепке алу қызмет көрсетілетін аумақты жүргізу және қамту деңгейі бойынша бөлінеді:

- республикалық;
- аймақтық;
- жергілікті;
- аралас (аймақаралық).

Сақталатын ақпараттың қасиеттеріне байланысты барлық есептерді жеке тұлғаларды сәйкестендіру үшін есепке алуға бөлуге болады; объектілерді сәйкестендіру үшін есепке алу (сурет 1.1) [4, 91].

4. Биологиялық объектілердің ДНК (ДНК-профильдері) деректерін есепке алу оқиға болған жерде биологиялық із қалдырған адамдарды, бірнеше қылмыстар бойынша алынған биологиялық іздердің сол бір анықталмаған адамға тиесілік фактілерін анықтауға, сондай-ақ танылмаған мәйіттердің жеке басын анықтауға арналған.

Сурет 1.1. Сараптамалық-криминалистикалық есептердің құрылымы

5. Субъективті портреттерді есепке алу іздеудегі адамдардың (оның ішінде қылмыс орнынан жасырынған қылмыскерлердің) жеке басын, сондай-ақ бір адамның бірнеше қылмыс жасау фактілерін анықтауға арналған. Субъективті портреттерді есепке алу картотекасы ақпараттық карталардан қалыптасады, онда компьютерлік бағдарламаның көмегімен немесе өзге (автоматтандырылмаған) тәсілмен дайындалған фотоботтың өзі, сондай-ақ сөздерінен субъективті портрет жасалған тұлға туралы ақпарат орналастырылады.

Сараптамалық-криминалистикалық есепке алудың екінші кіші тобына оқиға болған жерді тексеру және қылмыстық істі тергеу барысында анықталған объектілер туралы ақпарат жатады.

1. Аяқ киім табанының іздерін, бұзу құралдарының іздерін, көлік құралдарының шиналары протекторларының іздерін есепке алу қылмыс болған жерде із қалдырған із түзуші объектіні (аяқ киімнің түрі мен түрін, бұзу құралын, көлік құралын), сондай-ақ әртүрлі қылмыстар жасаған кезде сол объектіні пайдалану фактілерін анықтауға арналған.

2. Қолдан жасалған жарылғыш құрылғыларды есепке алу оларды жасаудың конструктивтік және технологиялық ерекшеліктері бойынша объектілердің (олардың негізгі элементтері мен механизмдерінің) бірыңғай шығу көзін анықтауға арналған.

3. Микрообъектілерді (микроталшықтар, лак-бояу жабындарының бөлшектері, Полимерлер және металл) есепке алу қылмыс орындарында табылған немесе (және) қылмыс жасауға күдікті адамдардан үлгі ретінде алынған микроталшықтардың, лак-бояу жабындарының бөлшектері мен металдың біртектілігін анықтауға арналған.

4. Оқиға орнынан алынған қарудың іздері бар оқтарды, гильзаларды және патрондарды есепке алу қылмыс жасаған кезде қолданылған атыс қаруының нақты данасын және бірнеше қылмыс жасаған кезде қарудың сол бір белгіленбеген данасын пайдалану фактілерін анықтауға арналған.

5. Жоғалған қызметтік, азаматтық ойық ұңғылы қарудың, жауынгерлік қол атыс қаруының бақылау оқтары мен гильзаларын есепке алу қылмыс жасау кезінде жоғалған (жоғалған немесе ұрланған) қызметтік, ойық ұңғылы азаматтық атыс қаруын, жауынгерлік қол атыс қаруын пайдалану фактілерін анықтауға және оны іздестіруді қамтамасыз етуге арналған.

6. Жалған ақша билеттерін, бағалы қағаздар бланкілерін және құжаттар бланкілерін, сондай-ақ монеталарды есепке алу оларды жасау тәсілі (технологиясы) бойынша жалған ақша шығарудың (дайындаушының) бірыңғай көзін белгілеуге арналған.

7. Қолдан жасалған атыс қаруын есепке алу қолдан жасалған атыс қаруының (оның жекелеген бөліктерінің, тетіктерінің) оны жасаудың конструктивтік және технологиялық ерекшеліктері бойынша бірыңғай шығу көзін анықтауға арналған.

V. Криминалистикалық заттай коллекциялар мен картотекалар. Есепке алудың бұл түрі (коллекциялар, каталогтар, картотекалар және т.б.) криминалистік маңызы бар объектілерден немесе олар туралы мәліметтерден қалыптастырылады. Олар көмекші деректер банктерінің рөлін атқарады. Олардың көмегімен сіз заттар бөлшектерінің немесе микрообъектілердің пайда болуы туралы ақпарат ала аласыз, топтық маңызы бар объектілердің белгілері туралы пікір білдіре аласыз және т.б. сонымен қатар, олар жедел зерттеулер жүргізу және жедел материалдар бойынша зерттеулер, зерттеулер жүргізу кезінде қолданылады.

Ақпараттық-анықтамалық есепке алу массиві нақты объектілерден, сондай-ақ көшірме, фотосурет түрінде ұсынылған олардың көшірме-бейнелерінен, сондай-ақ сипаттама мен техникалық сипаттамалардан, графиктерден, спектрограммалардан және т.б. тұруы мүмкін.

VI. Міндетті-бастамашыл. Құқықтық регламенттеуге байланысты ресми (міндетті) және бейресми (бастамашыл) есептер ажыратылады. Міндетті есепке алуды жүргізу ведомстволық нормативтік актілерде көзделген және орындалуы міндетті, ал бастамашылық есепке алуды қалыптастыру және жүргізу нақты өңірдің жедел жағдайымен немесе ерекшелігімен шартталған және оларды қалыптастыру және жүргізу үшін орындауға міндетті болып табылмайды.

VII. Халықаралық ұйымдардың ақпараттық массивтері. Қылмыспен күрес саласында мемлекеттер арасында қылмыстық ақпарат алмасу қажеттілігі бірқатар халықаралық ұйымдардың құрылуына әкелді, онда мыналарды пайдалануға болады: сотталғандығы бар, қылмыс жасады деп күдіктенген адамдардың әліпбилік картотекасын, қылмыскердің сыртқы келбеті туралы деректердің картотекасын, дактилоскопиялық картотеканы, хабар - ошарсыз кеткен адамдардың және танылмаған мәйіттердің картотекасын, ұрланған автокөліктердің, өнер туындыларының, мәдени құндылықтар мен антиквариаттың, қымбат бағалы зергерлік бұйымдардың картотекасын, қол ойық атыс қаруының анықтамалық картотекасы [5].

Жеке тұлғаларды тіркеу үшін заңды негіздер:

- күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау туралы қаулы, сондай-ақ айыпталушы ретінде бұлтартпау шарасын тарту туралы қаулы;
- сот үкімі немесе ұйғарымы;
- адамды іздестіруді жариялау туралы қаулы;
- күдіктіні ұстау хаттамасы.

Қылмыс оқиғасымен себеп-салдарлық байланысы бар өзге де объектілерді тіркеу үшін тергеу әрекеттерінің хаттамалары заңды негіз болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Драпкин Л.Я., Карагодин В.Н., Злоченко Я.М. и др. Криминалистика. Учебник. М: Оригинал-макет, 2017. - 768с.
2. Шакенов А.О. Криминалистика: теория және тәжірибе учебно-методический комплекс для специальности: 7М04207803 - Судебно-прокурорская деятельность - 2 года обучения. - Караганды: КарМУ, 2020. - Б.ц.
3. Г.В. Оленберг. Курс лекции по дисциплине «Криминалистика»: спец. 6В04201 - Юриспруденция; Карагандинский гос.ун-т. - Караганда: [б.и.], 2020. - 28 лекции. - Б.ц.
4. С.Т. Батырбаев, Криминалистика ғылымындағы трасология институтының өзекті мәселелері: Магистрлік диссертация. Мамандығы: 6М030100 Құқықтану. - Талдықорған, 2015.- 102б.
5. INTERPOL | The International Criminal Police Organization //http://www.interpol.int/

НАУЧНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕГИСТРАЦИИ

Нурбек Д.Т.

В статье определены понятие криминалистической регистрации, ее цели и задачи, органы, осуществляющие регистрационную деятельность, принципы и ряд других положений. Криминалистическая регистрация осуществляется в двух значениях. С одной стороны, это неотъемлемая часть криминалистической техники, а с другой-часть организации раскрытия и расследования преступлений.

Эта двойственность объясняется тем, что формирование и ведение учета базируется на знаниях об обнаружении, закреплении и изъятии объектов-носителей криминалистической информации.

Рассмотрено, что эмпирической основой решения научных и практических задач в криминалистике является изучение двух видов деятельности. Современная криминалистика не может дать однозначного и однозначного ответа на вопрос, когда возникла криминальная регистрация, где началась ее «точка отсчета». Во многом это связано с дефицитом сохранившихся научных и исторических источников, отражающих первые отчетные формы, использованные нашими предками. Известно, что первая регистрация преступников была показана на клейме, татуировке, калканье. С одной стороны, это было наказание за совершенное преступление, а с другой стороны, оно впоследствии выступало как способ установления ранее судимости лица. Также раскрыл научно-правовые основы криминалистической регистрации.

Ключевые слова: криминалистическая регистрация, учет, идентификация, регистрация физических лиц, картотека.

SCIENTIFIC AND LEGAL BASES OF FORENSIC REGISTRATION

D. Nurbek

The article defines the concept of forensic registration, its goals and objectives, bodies carrying out registration activities, principles and a number of other provisions. Forensic registration is carried out in two values. On the one hand, it is an integral part of forensic technology, and on the other-part of the organization of the disclosure and investigation of crimes.

This duality is explained by the fact that the formation and maintenance of records is based on knowledge about the detection, consolidation and seizure of objects-carriers of forensic information.

It is considered that the empirical basis for solving scientific and practical problems in criminology is the study of two types of activity. Modern criminology cannot give an unambiguous and unambiguous answer to the question when criminal registration arose, where its "starting point" began. This is largely due to the shortage of preserved scientific and historical sources reflecting the first reporting forms used by our ancestors. It is known that the first registration of criminals was shown on the stamp, tattoo, and kalk. On the one hand, it was a punishment for a crime committed, and on the other hand, it subsequently acted as a way to establish a person's previous criminal record. He also revealed the scientific and legal foundations of forensic registration.

Keywords: *forensic registration, accounting, identification, registration of individuals, card file.*

УДК 94(100)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.023>

СЕВЕРОАТЛАНТИЧЕСКИЙ АЛЬЯНС В МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И ПОЛИТИКЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Омарбеков А.С.

В статье рассматривается изучение динамики развития Североатлантического альянса с момента возникновения блока до сегодняшнего дня, а также факторов, предопределивших выбор особой модели взаимного сотрудничества между странами-членами альянса. Особое внимание уделено динамике развития отношений альянса с Россией после окончания Холодной войны и распадом Советского Союза в 90-е годы 20 века.

Ввод российских войск в Украину 24 февраля 2022 года стал геополитическим шоком, который в значительной степени изменил стратегические ставки для членов НАТО. В связи с радикальными изменениями в архитектуре европейской безопасности Североатлантический альянс вновь обрел целеустремленность. На сегодняшний день НАТО стало более сплоченное, чем когда-либо со времен распада Советского Союза в 1991 году.

Ключевые слова: *НАТО, структура НАТО, расширение НАТО, Россия, российско-украинская конфронтация*

Что такое Североатлантический альянс?

Организация Североатлантического договора или North Atlantic Treaty Organization представляет собой трансатлантический альянс безопасности, созданный в 1949 г. и состоящий на сегодня из тридцати стран-членов.

Первоначальной целью НАТО было противодействие советской экспансии в Европе после Второй мировой войны. После распада Социалистического блока в 1991 году многие из его бывших восточноевропейских союзников присоединились к НАТО.

В последние годы НАТО также проводила операции по обеспечению безопасности в Афганистане, Ираке, Косово, странах Магриба и Африканского Рога [1].

Так называемая «специальная военная операция» российских войск против Украины в конце февраля 2022 года потрясла архитектуру безопасности Европы и вызвало серьезную переоценку внешней политики и оборонных обязательств членов блока, вызвав наибольшую напряженность в отношениях альянса с Россией после окончания Холодной войны. Это увеличивает расходы на оборону и подталкивает некоторых давних партнеров НАТО, а именно Финляндию и Швецию, к официальному членству, что ознаменовало бы еще одно историческое расширение альянса.

После Холодной войны

После распада Социалистического блока в 1991 году лидеры Запада начали активно обсуждать направление трансатлантического союза. В администрации президента Клинтона были сторонники и противники расширения НАТО. Противники опасались, что это нарушит

отношения с хрупким правительством президента Бориса Ельцина в России и усложнит выполнение других внешнеполитических задач США, таких как контроль над ядерными вооружениями. А сторонники выступали за расширение альянса на Восток и закрепления демократических завоеваний в странах бывшего социалистического блока [2, с. 34-46].

Европейские члены также разделились по данному вопросу. Если Соединенное Королевство опасалось, что расширение ослабит альянс, то Франция считала, что это даст альянсу (в том числе Соединенным Штатам) слишком большое влияние. Париж стремился интегрировать страны бывшие социалистического блока через европейские институты.

В качестве первого шага Клинтон решил разработать новую инициативу альянса под названием «Партнерство ради мира» (англ. Partnership for Peace, PfP), которая открывала бы двери для всех бывших членов Варшавского пакта, а также для неевропейских стран. Рассматривая эту схему нечленства как средство развеять некоторые опасения России по поводу дальнейшего расширения альянса, в 1994 году на Брюссельском саммите данная программа была запущена. В последующие месяцы к нему присоединились более 20 стран, включая Грузию, Россию и Украину [3].

Однако вскоре Клинтон начал публично говорить о расширении членства в НАТО, заявив в Чехии всего через несколько дней после запуска программы, что «вопрос больше не в том, примет ли НАТО новых членов, а в том, когда и как» [4]. Позднее в том же году Ельцин предупредил западных лидеров на конференции, что «Европа, не успев избавиться от наследия холодной войны, рискует обременить себя холодным миром» [5].

Помимо коллективной защиты

Многие американские официальные лица считали, что после Холодной войны видение НАТО должно выйти за рамки ее основных оборонных обязательств – в Статье V Устава альянса говорится, что «агрессия против одного или нескольких [государств-членов] будет рассматриваться как нападение на альянс в целом» – и сосредоточиться на решении проблем за пределами своего членства. Американский сенатор Ричард Лугар в своей речи 1993 года сказал, что общим знаменателем новых проблем евроатлантической безопасности является то, что все они находятся за пределами альянса [6, р. 67-68].

Распад Югославии в 90-х годах XX века и начало этнических конфликтов почти сразу же стали испытанием для альянса в этом вопросе. То, что начиналось как санкционированная СБ ООН миссия по установлению бесполетной зоны над БиГ, превратилось в нанесение авиаударов по силам боснийских сербов, которые, по мнению многих аналитиков, были необходимы для прекращения конфронтации. В феврале 1994 года в рамках операция «Deny Flight» силы альянса провели первую за свою 40-летнюю историю боевую операцию, сбив четыре боснийских самолета, а в апреле 1994 самолеты НАТО впервые нанесли бомбовые удары по наземным целям [7, с. 44-55].

Структура НАТО

Альянс со штаб-квартирой в Брюсселе представляет собой союз, основанный на консенсусе, в котором решения должны приниматься единогласно. Однако, отдельные члены-государства могут инициировать действия за пределами альянса. Например, Соединенные Штаты, Франция и Соединенное Королевство в начале 2011 года начали патрулировать санкционированную СБ ООН бесполетную зону над Ливией, а через несколько дней передали командование операцией руководству альянса. Государства - члены не имеют обязательства участвовать во всех военных операциях альянса; например, Германия и Польша напрямую отказались участвовать в Ливийской кампании 2011 года [8].

Военная структура альянса состоит из Верховного штаба союзников в Европе, расположенного в Касто в Бельгии, и Стратегического командования по трансформации, расположенного в Норфолке в штате Виргиния, США. Верховный главнокомандующий силами союзников в Европе является одним из двух стратегических командующих альянса и отвечает за проведение всех боевых операций [9, с. 49-53]. Традиционно на пост

главнокомандующего назначается американский офицер в ранге генерала или адмирала. С июля 2022 эту должность занимает генерал армии Кристофер Дж. Каволи [10]. Хотя у альянса есть объединенное командование, до начала операций НАТО большинство сил остаются в подчинении соответствующих национальных властей.

Пост Генерального секретаря с октября 2014 года занимает бывший норвежский премьер-министр Йенс Столтенберг, мандат которого истек в сентябре 2022. Однако на фоне эскалации российско-украинской конфронтации, руководство Североатлантического блока продлило его полномочия до сентября 2023 года. Основным политическим руководящим органом альянса является Североатлантический совет, в состав которого входят представители каждого государства-члена.

Разделение бремени

Основным финансовым вкладом стран-членов являются затраты на развертывание их соответствующих боевых сил для операций под объединенным руководством НАТО. Эти расходы, не являющиеся частью финансирующей инфраструктуру альянса (включают в себя гражданские и военные штабы) официального бюджета, в 2022 году составили около 3 млрд. долларов. По некоторым оценкам, в 2021 году члены альянса в совокупности потратили на оборону более 1 трлн. долларов, из которых примерно 70% пришлось на Штаты.

К 2024 году члены альянса обязались тратить на оборону 2 процента своего годового ВВП, и ожидается, что только 8 из тридцати членов преодолют этот порог в 2021 году: Греция, Хорватия, страны Балтии и Польша, а также Соединенное Королевство и Штаты [11].

В то время как американские официальные лица регулярно критикуют европейских членов за невыполнение своих бюджетных обязательств перед альянсом, администрация президента Трампа заняла более напористую позицию, предполагая, что пересмотрит договорные обязательства США в случае сохранения статуса-кво. Количество членов, выполняющих свои обязательства по расходам, немного увеличилось за время пребывания Трампа в должности, хотя некоторые впоследствии опустились ниже 2-процентного порога.

Полномасштабная так называемая «специальная военная операция» российской армии в Украине, начавшаяся в феврале 2022 года, шокировала и заставила многих членов альянса, в первую очередь Германию, значительно увеличить военные расходы. Спустя несколько недель после ввода российских войск в Украину немецкий канцлер Олаф Шольц пообещал увеличить инвестиции в вооружения на сто миллиардов евро и к 2024 году превысить 2-процентный порог оборонного бюджета НАТО [12].

Афганистан

Североатлантический блок впервые применил Статью V после террористических атак на Соединенные Штаты 11 сентября 2001 года, которые были совершены базирующейся в Афганистане международной террористической сетью «Аль-Каида». Вскоре после того, как силы союзников под американским командованием свергли режим «Талибана» в декабре 2001 года, СБ ООН уполномочил International Security Assistance Force поддерживать новое афганское правительство. НАТО официально приняло на себя командование ISAF в августе 2003 года, что стало первым оперативным обязательством за пределами Евроатлантического региона. Аналитики говорят, что миссия в Афганистане стала поворотным моментом для альянса, сигнализируя о том, что Североатлантический блок адаптируется к условиям безопасности после окончания Холодной войны.

На пике своего присутствия в Афганистане командование НАТО руководило более 130 000 военнослужащими из 50 стран альянса и стран-партнеров. В конце 2014 года деятельность международных сил была завершена. С января 2015 года альянс проводил небоевую миссию «Resolute Support Mission» [13].

Соединенные Штаты и союзники по НАТО вывели свои оставшиеся силы – около 10 000 военнослужащих – из Афганистана в августе 2021 года, завершив 20-летнюю военную операцию альянса. Хотя незначительное большинство американцев поддержало решение, некоторые западные официальные лица и аналитики по вопросам безопасности

раскритиковали действия администрации Джо Байдена в отношении вывода войск и ее отказ оставить какие-либо остаточные силы в стране. Исламистское фундаменталистское движение «Талибан» восстановило полный контроль над страной в результате вывода войск НАТО.

Расширение НАТО и напряженность с Россией

Москва с большой тревогой восприняла расширение влияния НАТО в Центрально-Восточной Европе после окончания Холодной войны. Многие российские лидеры считают, что расширение альянса на страны бывшего социалистического блока является предательством предполагаемых американских гарантий о нерасширении на Восток после воссоединения Германии в 1990 году, хотя официальные лица Запада, участвовавшие в этих дискуссиях, оспаривают эту версию.

О рисках расширения альянса в «Washington Post» в январе 1994 написал госсекретарь США Кристофер. По его словам, сохранение НАТО в прежнем виде и ее расширение на Восток может привести к ответу российского руководства [14].

За прошедшее время руководства альянса и России предприняли значительные шаги к примирению, в частности, с подписанием Основополагающего акта 1997 года, был создан официальный форум для двусторонних дискуссий; однако постоянное отсутствие доверия портит отношения.

В начале апреля 2008 года на Бухарестском саммите из-за военно-политических опасений со стороны российского руководства, альянс принял решение отсрочить планы по принятию Грузии и Украины в свой состав. По мнению экспертов, российско-грузинская война 2008 года подтвердила опасения НАТО, показав, что российское правительство использует любые меры, чтобы сохранить «свою сферу влияния».

Российская аннексия Крыма в марте 2014 года и продолжающаяся дестабилизация в юго-восточной Украине еще больше осложнили отношения Москвы и Брюсселя. Последствиями этих событий стало то, что альянс приостановило любое гражданское и военное сотрудничество с Москвой.

В 2017 году президентом США стал Дональд Трамп, при котором напряженность в отношениях с Россией начала спадать. Однако некоторые члены его администрации и Конгресса, а также военные сопротивлялись этим усилиям, учитывая то, что они считали продолжающимися нарушениями со стороны России, в первую очередь ее попытки вмешаться в иностранные выборы и разработать новое ядерное оружие. В конце своего президентства Трамп планировал реструктурировать военную позицию США в Европе, что привело бы к сокращению его общего присутствия там, но этого не произошло.

К началу 2022 года напряженность в отношениях между Россией и альянсом достигла пика, который сопровождался масштабным увеличением группировки российских войск на российско-украинской границе. Путин пригрозил масштабным вводом войск в Украину, если альянс не прекратит свое расширение на восток и развертывание своих сил у российских границ. Лидеры альянса отказались выполнять данные просьбы, что в конце концов привело к вводу российской армии на Украину в конце февраля 2022 года.

Обновленный альянс

Российско-украинская конфронтация, начавшаяся в 2014 году, подтолкнула альянс к усилению обороны восточной границы блока. После Ньюпортского саммита 2014 года альянс активизировал военные учения и открыл новые командные центры в Болгарии, Венгрии, Румынии, Словакии, странах Балтии и Польше. Данные аванпосты предназначены для поддержки новых сил быстрого реагирования, численностью около 20 тысяч человек. Военные стратеги НАТО заявляют, что в случае серьезного кризиса могут быть задействованы многонациональные силы численностью около 40 тысяч человек.

В 2017 году НАТО начала ротацию четырех многонациональных боевых групп, общей численностью около 4500 военнослужащих, в странах Балтии и

Польше. Альянс также укрепил оборону в Черноморском регионе, создав в Румынии новые многонациональные силы, численностью в несколько тысяч человек. Кроме того, НАТО усилило воздушное патрулирование своих восточных границ и регулярно поднимает в воздух свои ВВС для перехвата российской боевой авиации, нарушающей воздушное пространство союзников. Тем временем американское военное командование увеличило численность своих бронетанковых подразделений до 3 бригад [15].

Все больше НАТО сотрудничает с Украиной, не являющейся членом альянса. С 2018 года Соединенные Штаты поставляют украинским военным современное оборонительное вооружение для борьбы с пророссийскими сепаратистами в Донецкой и Луганской областях.

До российского вторжения, Украина с 1994 года ежегодно проводила учения с силами альянса и стала одной из шести стран-партнеров с расширенными возможностями – особого статуса, который предоставляется ближайшим союзникам, не входящим в организацию. При этом, Киев подтвердил свое стремление в конечном итоге стать членом альянса.

После российского вторжения многие страны-члены НАТО оказывают Украине беспрецедентную военную поддержку, включая поставки современного вооружения, такого как тяжелая артиллерия, боевые беспилотники и ракетные комплексы. Эта помощь осуществляется не под эгидой альянса, а лидеры НАТО стараются избегать действий, таких как введение бесполетной зоны, которые могут привести к прямому конфликту с Россией или иной эскалации боевых действий. Тем не менее, Россия предупредила, что, оказываемая НАТО помощь может привести к риску возникновения новой мировой войны.

Дальнейшая эскалация российско-украинского противостояния может привести к вступлению в альянс Финляндии и Швеции, ранее проводивших политику военного нейтралитета. В мае 2022 года правительства этих стран подали заявки на членство и, как ожидается, могут стать членами НАТО в преддверии Мадридского саммита 2022 года. В связи с этим, бывший шведский премьер Карл Бильдт в апреле 2022 года написал в «Foreign Affairs», что «вступление Финляндии и Швеции с их значительным военным потенциалом в альянс внесет изменения в архитектуру безопасности в Северной Европе» [16].

Таким образом, окончание «Холодной войны» и распад восточно-европейского социалистического лагеря все еще оставляет Евроатлантический регион мишенью и полем действия многих современных проблем. Современные вызовы, угрозы и риски безопасности угроз были своевременно идентифицированы альянсом, и многие из них были оценены как критические. Продолжающаяся российско-украинская конфронтация должна положить конец любым сохраняющимся вопросам о современной полезности альянса и о том, какая угроза должна быть в центре внимания будущей стратегической концепции НАТО. США должны привести Североатлантический альянс к полной переориентации смысла существования организации коллективной обороны. В то время как Североатлантический альянс сталкивается с проблемами, исходящими из нестабильного Средиземноморского региона, и с ближневосточным терроризмом, российско-украинское противостояние может стать единственной реальной угрозой для членов альянса. Руководство альянса должно послать сильный сигнал о том, что оно усиливает меры сдерживания в ответ на обострение российско-украинского противостояния. Меры сдерживания должны включать повторное обязательство всего альянса по расходам на оборону; постоянное и продолжающееся присутствие сил альянса в государствах-членах Центрально-Восточной Европы; обновленное оперативное планирование в свете украинских событий; и увеличение американской боевой группировки в Европе в знак неизменной приверженности Статье V Устава альянса. В настоящее время продолжается процесс выявления вызовов, угроз и рисков для альянса, а это означает, что в будущем перед ним будут поставлены новые задачи, направленные на обеспечение евроатлантической безопасности, и определены дополнительные области внутреннего и внешнего сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Julie Garey. The US Role in NATO's Survival After the Cold War // Palgrave Studies in International Relations. – Palgrave Macmillan; 1st ed. 2020 edition (June 28, 2019). – 270 p.
2. Олег Иванов. Американская официальная концепция расширения НАТО на восток: к истокам вопроса // Современная Европа, ноябрь-декабрь 2017, №6 (78).
3. Mark F. Cancian, A. Saxton. Future NATO Enlargement. Force Requirements and Budget Costs. – Rowman & Littlefield Publishers / Center for Strategic and International Studies. – January 2022. – 120 p.
4. Goldgeier, James M. Not when but who (March 1, 2002) // <https://www.nato.int/docu/review/articles/2002/03/01/not-when-but-who/index.html>
5. Выступление Б.Н. Ельцина 5 дек. 1994 г. на встрече глав государств – участников СБСЕ в Будапеште // <https://quotesbook.info/quotes/comment/90596>
6. Jennifer Medcalf. Going Global or Going Nowhere?: NATO's Role in Contemporary // International Security. – Oxford, Peter Lang, 2008. – 280 p.
7. А. Димитровска. Военно-стратегическое последствия агрессии НАТО против Югославии. Казус Сербии // Военный обозреватель, апрель 2019, №4 (351).
8. Борис Максимов. Пресса Британии: Ливия должна стать уроком для НАТО // ВВС (24 августа 2011) // https://www.bbc.com/russian/uk/2011/08/110824_brit_press
9. Юлия Ляшук. Новая структура командования в рамках преобразования НАТО // Журнал международного права и международных отношений, 2007, №1.
10. General Officer Announcement // U.S. Department of Defense (May 3, 2022) // <https://www.defense.gov/News/Releases/Release/Article/3017779/general-officer-announcement/>
11. Сергей Ромашко. Страны НАТО увеличили расходы на оборону, несмотря на пандемию // Deutsche Welle (16 марта 2021) // <https://www.dw.com/ru/strany-nato-uvlechil-rashody-na-oboronu-nesmotrja-na-pandemiju/a-56888065>
12. Маргарита Матяж. Шольц пообещал Германии самую мощную армию в Европе // Stratera Mediengroup. Aussiedlerbote (31 мая 2022) // <https://aussiedlerbote.de/2022/05/sholc-roobeshchal-germanii/>
13. История присутствия иностранных войск в Афганистане с 2001 года // ТАСС (30 апреля 2021) // https://tass.ru/info/11280267?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
14. Warren Christopher. NATO Plus // Washington Post (Jan. 9, 1994) // https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1994/01/09/nato-plus/88b3d1a6-8111-4491-bbf0-e6267b0dae95/?noredirect=on&utm_term=.f76f4546a11c
15. John B. Gilliam, Ryan C. Van Wie. Feasible U.S. steps to strengthen NATO deterrence in the Baltics and Poland. – Foreign Policy at Brookings, March 2022. – 27 p.
16. Carl Bildt. NATO's Nordic Expansion. Adding Finland and Sweden Will Transform European Security // Foreign Affairs (Apr. 26, 2022) // <https://www.foreignaffairs.com/articles/europe/2022-04-26/natos-nordic-expansion>

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ПЕН САЯСАТТАҒЫ СОЛТҮСТІК
АТЛАНТИКАЛЫҚ ОДАҚ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН**

Омарбеков А.С.

Мақалада Солтүстік Атлантикалық альянстың пайда болуынан бастап бүгінгі күнге дейін даму динамикасын, сондай-ақ альянсқа мүше елдер арасындағы өзара ынтымақтастықтың ерекше моделін таңдауды алдын-ала анықтаған факторларды зерттеу қарастырылған. Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін және 20 ғасырдың 90-жылдарында Кеңес Одағының ыдырауынан кейін Альянстың Ресеймен қарым-

қатынасының даму динамикасына ерекше назар аударылды. 2022 жылдың 24 ақпанында Ресей әскерлерінің Украинаға кіруі НАТО мүшелері үшін стратегиялық үлестерді айтарлықтай өзгерткен геосаяси соққы болды. Еуропалық қауіпсіздік архитектурасындағы түбегейлі өзгерістерге байланысты Солтүстік Атлантикалық альянс өзінің мақсатын қалпына келтірді. Бүгінде НАТО 1991 жылы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі кез келген уақыттағыдан да біртұтас.

Кілт сөздер: НАТО, НАТО құрылымы, НАТО-ның кеңеюі, Ресей, Ресей-Украина текетіресі

THE NORTH ATLANTIC ALLIANCE IN INTERNATIONAL SECURITY AND POLITICS: HISTORY AND PRESENT

A.S. Omarbekov

The article examines the study of the dynamics of the development of the North Atlantic Alliance from the moment the bloc emerged to the present day, as well as the factors that predetermined the choice of a special model of mutual cooperation between the member countries of the alliance. Particular attention is paid to the dynamics of the development of the alliance's relations with Russia after the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union in the 90s of the 20th century.

The entry of Russian troops into Ukraine on February 24, 2022 was a geopolitical shock that significantly changed the strategic stakes for NATO members. In connection with the radical changes in the European security architecture, the North Atlantic Alliance has regained its sense of purpose. Today, NATO is more united than at any time since the collapse of the Soviet Union in 1991.

Keywords: NATO, NATO structure, NATO expansion, Russia, Russian-Ukrainian confrontation

UDC 00

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.024>

AUTHORITY

Raed Ghanem

The concept of authority has always been an attractive factor for many sociology and political theorists, and the debate on the concept of authority has gained great importance, especially in those theories that explain the relationship between the concepts of power and power and show the differentiation between them. Perhaps the most prominent of these theorists was Max Weber, who presented an important theoretical classification of types of authority based on features and characteristics.

Key words: Authority, power, Max Weber.

Introduction:

The development of human societies, the expansion of the circle of activities, and the formation of new forms of relations were accompanied by the development of many social, economic and political concepts, foremost of which is the concept of Authority. But this does not mean that the existence of these concepts is only a result of the development of societies. Rather, it can be said that the relationship was parallel and that the modernity of some sciences is not considered an argument for the modernity of those concepts that are naturally linked to the existence of man and the course of his development.

It is evident through political, social and even economic opinions and theories that the concept of authority varies according to the type of activity, its field and the level of its practice. More than that, the difference goes beyond the essence of the concept of authority in itself, which created a need to distinguish the concept of authority from some other concepts such as power, government, state, legitimacy, etc.

What is Authority?

In the context of the conceptual research on the nature of Authority, it is not difficult to discover the confusion caused by the mix between the concepts of authority, power and legitimacy. Especially in English. The term power in English is loose and has many meanings, and authority is one of those meanings. In fact, this form is not only linguistic, but extends to the essence, due to the long-term intellectual and theoretical link between both concepts, which has reached the point of integration, especially when talking about political authority and the tools for exercising it.

Some see authority in its broad sense as a form of power. It is a means by which one person can influence the behavior of another. However, power and authority are usually distinguished from one another as contrasting means by which compliance or obedience is achieved. While power can be defined as the ability to influence the behavior of another person, authority can be understood as the right to do so. ⁽¹⁾

As for **Max Weber**, the difference between both concepts that power is the probability that one actor within a social relationship will be in a position to carry out his own will despite resistance, while authority is the probability that certain specific commands (or all commands) from a given source will be obeyed by a given group of persons. ⁽²⁾ Weber has considered authority as a special kind of power. ⁽³⁾

Walter Buckley defined power as Control or influence over the actions of others to promote one's goals without their consent, against their will or without their knowledge or understanding. And he defined authority as the direction or control of the behavior of others for the promotion of collective goals based on some ascertainable form of their knowledgeable consent. ⁽⁴⁾ In the same context, **Joseph Raz** argues that coercive power is not equivalent to authority. Your neighbor can exercise power over you with threats but that is not authority. These coercive threats do not amount to authority even in the case that the neighbor may have legitimate cause for threatening you. Consequently, Raz concludes that it 'seems plain that the justified use of coercive power is one thing and authority another'. ⁽⁵⁾

On the other hand, the concept of legitimacy has often been used to express the concept of authority or as one of its synonyms, but it can be said simply that legitimacy takes a place between the concepts of power and authority. In other words, legitimacy is the quality that transforms a naked power into a legitimate authority. ⁽⁶⁾

That overlap between concepts and the difference in the concept of authority according to different opinions and social and political schools made it difficult to develop a clear definition of authority that shows its nature and characteristics. All that has been presented in this field to date are opinions and theories that have been supported by and criticized.

⁽¹⁾ Andrew Heywood, *Political theory (An Introduction)*, Third Edition, PALGRAVE MACMILLAN, New York, 2004. P129-130.

⁽²⁾ A. J. GRIMES, *Authority, Power, Influence and Social Control: A Theoretical Synthesis*, *The Academy of Management Review* Vol. 3, No. 4 (Oct., 1978), pp. 724-735 (12 pages)

⁽³⁾ Norman Uphoff, *Distinguishing Power, Authority & Legitimacy: Taking Max Weber at His Word by Using Resources-Exchange Analysis*, *Polity*, Vol. 22, No. 2. (Winter, 1989), pp. 295-322.

⁽⁴⁾ Walter Buckley, *sociology and modern theory*, Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, [1967]. p186.

⁽⁵⁾ Joseph Raz, *The morality of Freedom*, Clarendon Oxford, 1986. p24-25.

⁽⁶⁾ Andrew Heywood, *Political theory (An Introduction)*. p141.

Types of authority:

There is no standard or unified basis by which the types of authority can be determined. In our opinion, such a criterion is not commensurate with the nature of the concept of authority, which takes social, political, legal and even economic dimensions. But the most important argument about the types of authority for many thinkers and philosophers remains the division of **Max Weber**.

According to Weber there are three types of authority:

- **Traditional authority:** Weber suggested that authority in traditional societies is based on respect for established customs and traditions. Traditional authority is considered legitimate because it has always been there and has been accepted by previous generations. This form of authority is sanctified by history and is based on "immemorial custom". In practice, it tends to operate through a hierarchical system that assigns each person within the community a specific situation. ⁽⁷⁾ However, the 'status' of a person, unlike modern posts or offices, is not precisely defined and so grants those in authority what Weber referred to as a sphere of 'free grace'. Traditional authority is thus closely tied up with hereditary systems of power and privilege. ⁽⁸⁾

- **Charismatic authority:** Charismatic authority: The word [Charisma](#) means in the Greek language "favor freely given" or "gift of grace". The first to use it was "Ernst Troeltsch", then "Max Weber", who meant a person's ability to lead and inspire thanks to the strength of his personality and his genius. This form of authority is based entirely upon the power of an individual's personality, his or her 'charisma'⁽⁹⁾, and those subject to this authority are attracted to those personal qualities of the leader. The allure of a charismatic leader can be extraordinary, and it can inspire followers to make extraordinary sacrifices or persevere in the midst of extreme hardship and persecution. Charismatic leaders usually emerge in times of crisis and offer innovative or radical solutions. They may even offer a vision of a new world order. Charismatic leaders tend to retain power for short periods and, according to Weber, are as likely to be authoritarian as they are heroic⁽¹⁰⁾.

- **Legal - Rational authority:** here, obedience is owed to the legally established impersonal order. It extends to the persons exercising the authority of office under it only by virtue of the formal legality of their commands and only within the scope of authority of the office. ⁽¹¹⁾ This was the most important kind of authority since, in Weber's view, it had almost entirely displaced traditional authority and become the dominant mode of organization within modern industrial societies. Legal-rational authority is clearly distinct from any form of charismatic authority; but it is also very different from traditional authority, based as it is upon a clearly defined bureaucratic role rather than the broader notion of status. Legal-rational authority arises out of respect for the 'rule of law', in that power is always clearly and legally defined, ensuring that those who exercise power do so within a framework of law. From Weber's point of view, this form of authority is certainly to be preferred to either traditional or charismatic authority. ⁽¹²⁾

John Kenneth Galbraith in his book "The Anatomy of Power" has argued that power practically falls under three types: ⁽¹³⁾

⁽⁷⁾ Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, Oxford University Press, New York, 1947. P 328.

⁽⁸⁾ Andrew Heywood, Political theory (An Introduction). p 134.

⁽⁹⁾ Andrew Heywood, Political theory (An Introduction). p 134.

⁽¹⁰⁾ Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization. p358-259.

⁽¹¹⁾ Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization. 328.

⁽¹²⁾ Andrew Heywood, Political theory (An Introduction). p135.

⁽¹³⁾ John Kenneth Galbraith. The Anatomy of Power, Corgi Books, Year: 1983. p22.

- **Condign power:** it manages to subjugate through its ability to impose an alternative to the priorities of the individual or society. This power is subjugated by the threat of severe penalties.
- **Compensatory power:** it is able to achieve this by offering positive rewards in exchange for the submission of individuals.
- **Conditioned power:** there is an exchange of opinion and belief. Through persuasion, education and commitment, a person submits to the will of others. This last type of power is compatible with contemporary politics.

Behind these tools stand three sources that distinguish between those who hold power and those who are subject to it: ⁽¹⁴⁾

- **Personality:** it is the general basis of the leadership element, the personal capabilities, and any personal qualities that contribute to holding the tools of power.
- **Property (wealth):** it confers a tinge of power and certainty of purpose and provides the way for the purchase of submission.
- **Organization:** it is the most important source of power in modern societies and is linked to adaptive power. Whenever the search for the exercise of power is sought, the need for regulation, which in turn leads to the required persuasion and submission to the goals of the organization itself. There is a principled relationship between all the aforementioned tools by which power is exercised and the sources of power. Personality, wealth and organization combine in a variety of forces. From here, a variety of tools are formed that unite to impose power. ⁽¹⁵⁾

Conclusion:

The concept of authority is a complex concept that includes many considerations and aspects, and this is what made the concept in itself the subject of debate between the different social, political and legal schools. In this context It can be said that "Max Weber" was the most successful in his division of authority, but despite the fact that this division is linked to the social stages related to the progress of societies, it does not mean that power is always found in one form, and it is possible for authority to be based on more than one model at the same time. The development of society in itself does not necessarily mean It is characterized by the emergence of a specific model from these three models of authority.

REFERENCES:

1. Andrew Heywood, Political theory (An Introduction), Third Edition, PALGRAVE MACMILLAN, New York, 2004.
2. by Using Resources-Exchange Analysis, Polity, Vol. 22, No. 2. (Winter, 1989), pp. 295-322.
3. J. GRIMES, Authority, Power, Influence and Social Control: A Theoretical Synthesis, The Academy of Management Review Vol. 3, No. 4 (Oct., 1978), pp. 724-735 (12 pages).
4. John Kenneth Galbraith. The Anatomy of Power, Corgi Books, Year: 1983.
5. Joseph Raz, The morality of Freedom, Clarendon Oxford, 1986.
6. Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, Oxford University Press, New York, 1947.
7. Norman Uphoff, Distinguishing Power, Authority & Legitimacy: Taking Max Weber at His Word
8. Walter Buckley, sociology and modern theory, Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, [1967].

⁽¹⁴⁾ John Kenneth Galbraith. The Anatomy of Power. p23.

⁽¹⁵⁾ John Kenneth Galbraith. The Anatomy of Power. p23-24.

MUTUAL RECOGNITION AS THE CORNERSTONE OF THE COOPERATION IN CRIMINAL MATTERS OF THE EUROPEAN UNION

Raed Ghanem

The establishment of the European Union was accompanied by many challenges related to some national laws and their applications to suit the goals and policies of the Union. Cooperation in criminal matters has been one of these challenges. Although cooperation in some criminal matters was somewhat present before the founding of the European Union, but the need for cooperation became more urgent after the establishment of the European Union as a fixed principle, and this led to the adoption of the principle of mutual recognition as a cornerstone for cooperation in criminal matters within the European Union.

Key words: *Mutual Recognition, Mutual Trust, Arrest Warrant*

Introduction:

The establishment of the European Union was accompanied by many fears and challenges, which were normal in view of the nature of the Union and the different legal and political systems. Criminal and security issues, in general, were one of the causes of those fears, which cannot be tolerated because of their direct impact on the interests of individuals and states. From here, cooperation in criminal matters within the European Union emerged as an imperative, especially with the free movement of people and goods between the countries of the Union and the criminal cases that may arise from it. But even that cooperation was not easy in terms of application as well as theory, and therefore the principle of mutual recognition was adopted to be the cornerstone of cooperation in criminal matters in the European Union.

1. Historical background of cooperation in criminal matters in EU

Before discussing the principle of mutual recognition in criminal matters in the European Union, it is necessary to shed light on the issue of the development of cooperation in criminal matters, which has been a subject of prolonged controversy that accompanied important milestones in the establishment and development of the European Union. The first signs of the European cooperation in criminal matters began in the middle of the twentieth century through the [European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters](#), which was signed in Strasbourg on 04/20/1959 and entered into force on 06/12/1962. Under this Convention, Parties agree to afford each other the widest measure of mutual assistance with a view to gathering evidence, hearing witnesses, experts and prosecuted persons, etc.

The Convention also sets out rules for the enforcement of letters rogatory by the authorities of a Party ("requested Party") which aim to procure evidence or to communicate the evidence (records or documents) in criminal proceedings undertaken by the judicial authorities of another Party ("requesting Party").

In addition, the Convention specifies the requirements that requests for mutual assistance and letters rogatory have to meet (transmitting authorities, languages, refusal of mutual assistance).

This agreement was followed by the [1978 protocol](#), which relates to some procedural matters and the obligations of states parties.

In 1975, during the meeting of the European Council, an informal group – TREVI (Terrorism, Radicalism, Extremism, Violence International) was established as a forum of the operational cooperation between ministries of justice and internal affairs of the Member States, and It functioned till the entering into force of Treaty on European Union. ⁽¹⁶⁾

⁽¹⁶⁾ Marcin Rozmus, Ilona Topa, Marika Walczak, "Harmonisation of criminal law in the EU legislation – The current status and the impact of the Treaty of Lisbon", ePub (2014)

In 1985 the Schengen Agreement was established and entered into force in 1990. This agreement constitutes one of the foundations of European cooperation in criminal matters in that it contains articles that deal directly with cooperation in security and criminal matters. Topics such as police cooperation, cooperation in criminal matters, extradition, drugs and weapons, etc. were addressed. In articles 39 to 91. ⁽¹⁷⁾

The 1992 Maastricht Treaty institutionalized cooperation in the field of justice and home affairs (JHA) at the level of European integration, as the third pillar of the European Union. Whereas criminal law authority is an essential factor of the national sovereignty, the third pillar, similar to the second pillar, remained apart from the Community institutional and legal structure as an intergovernmental assistance. ⁽¹⁸⁾ Before the Treaty on European Union there was not much co-operation in criminal matters within the Member States. Although European Communities law had some implications for national criminal law and despite the fact that some Conventions were agreed upon within the political co-operation, it cannot be asserted that criminal law issues were formally on the agenda prior to the EU Treaty. ⁽¹⁹⁾

The Amsterdam Treaty, which entered into force in 1999, confirmed this cooperation. Then the extraordinary meeting of the European Council in Tampere in 1999, which resulted in the development of a five-year action plan to consolidate judicial cooperation. The European Council at that meeting, declared that henceforth the principle of mutual recognition would be the ‘cornerstone’ of the EU’s action to promote cooperation in matters of criminal justice. ⁽²⁰⁾

In 29 May 2000, The Council adopted a Convention to facilitate mutual judicial assistance between the authorities of the Member States (police, customs and courts) in order to improve the speed and efficiency of judicial cooperation. It supplements the 1959 Council of Europe Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters, and its 1978 Protocol.

The Treaty of Lisbon (2007) expressly recognised, for the first time, the competence of the Union to ensure a high level of security through the approximation of criminal laws, if necessary. According to this Treaty, substantive criminal law can be harmonised according to three different legal bases regulation “Euro-crimes”, ensure the effective implementation of EU policies and protection the EU’s financial interests. ⁽²¹⁾

2. Mutual recognition in criminal matters in EU

Prior to the Lisbon Treaty, the EU had only limited and indirect authority to legislate on domestic criminal procedure. Due to concerns about sovereignty and political sensitivity, member states did not consider judicial cooperation in criminal matters to be a priority. However, the development of an internal market that ensured the free movement of people across borders brought with it new challenges in the form of serious transnational organized crime. The member states decided that this collective action problem needed to be addressed through common action, which led to the establishment of a general EU cooperation mechanism via the third pillar through the Maastricht Treaty. It seemed that attempting to coordinate domestic criminal procedures would be almost impossible with the third pillar veto, and so it was easier to follow what the member states of the European Council agreed in Tampere in 1999 to establish the principle of mutual recognition as a cornerstone of cooperation on matters criminal offenses in the European Union. ⁽²²⁾ The new

⁽¹⁷⁾ [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922(02)). Access date: 07/04/2022.

⁽¹⁸⁾ Judit Harmati, Liliana Laris, Tamas Meresz. International Cooperation in Criminal Matters in the European Union, National Institute of Magistracy Bucharest, 2008.

⁽¹⁹⁾ Libor Klimek. Mutual Recognition of Judicial Decisions in European Criminal Law, Springer International Publishing Switzerland 2017. P.48-49.

⁽²⁰⁾ Maria Fletcher, Robin Löff and Bill Gilmore. EU Criminal Law and Justice, Edward Elgar, Cheltenham, UK • Northampton, MA, USA 2008. P.11.

⁽²¹⁾ Peter Csonka and Dr. Oliver Landwehr, 10 Years after Lisbon How “Lisbonised” Is the Substantive Criminal Law in the EU? The European Criminal Law Associations’ Forum 2019/4. pp261-267.

⁽²²⁾ Commission of the European Communities (2000): ‘Mutual Recognition of Final Decisions in Criminal Matters’, communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM(1999) 495 final, p. 3.

instruments of mutual recognition in the European Union took a distinct character from the traditional international judicial cooperation in that they were designed to work on a semi-automatic basis and mutual trust inspired by the process of mutual recognition in the internal market. ⁽²³⁾

2.1 Adoption of the principle of mutual recognition in EU

In 1998 during its presidency of the European Union, the UK government recommended the principle of mutual recognition as a new approach to solving problems related to cooperation in criminal matters.⁽²⁴⁾ The emphasis on mutual recognition was justified by the UK on the grounds that the differences between Member States' legal systems limit the progress which is possible by other means and render harmonization of criminal law time-consuming, difficult to negotiate and unrealistic. ⁽²⁵⁾ It is well known that this principle has arisen in the internal market with the aim of free movement of people and goods⁽²⁶⁾, Where the principle had already played an important role in the 'new approach' to common market integration and the EC treaty already stated that it was to be the governing principle in judicial cooperation in civil and commercial matters. ⁽²⁷⁾ In 2001 the Member States adoption a very detailed programme of measures to implement the principle of mutual recognition of decisions in criminal matters, which called on the Council to adopt no less than 24 measures in the field. ⁽²⁸⁾

As for the mutual recognition, there is no legislative definition of the principle of mutual recognition in criminal matters. The term mutual equals 'between Member States of the EU' and the term recognition is applicable when a foreign decision is accepted in another Member State in an individual case. Mutual recognition is understood as procedure(s) of national authorities avoiding central national authorities when a Member State of the EU recognises criminal decisions of another Member State(s) without cumbersome formalities giving them status of domestic decisions. ⁽²⁹⁾ According to the Commission of The European Communities:

“Mutual recognition is a principle that is widely understood as being based on the thought that while another state may not deal with a certain matter in the same or even a similar way as one's own state, the results will be such that they are accepted as equivalent to decisions by one's own state. Mutual trust is an important element, not only trust in the adequacy of one's partners rules, but also trust that these rules are correctly applied.

Based on this idea of equivalence and the trust it is based on, the results the other state has reached are allowed to take effect in one's own sphere of legal influence. On this basis, a decision taken by an authority in one state could be accepted as such in another state, even though a comparable authority may not even exist in that state, or could not take such decisions, or would have taken an entirely different decision in a comparable case.

Recognising a foreign decision in criminal matters could be understood as giving it effect outside of the state in which it has been rendered, be it by according it the legal effects foreseen for it by the foreign criminal law, or be it by taking it into account in order to make it have the effects foreseen by the criminal law of the recognising state.” ⁽³⁰⁾

⁽²³⁾ Öberg, J. (2020) Trust in the Law? Mutual Recognition as a Justification to Domestic Criminal Procedure European Constitutional Law Review, 16(1): 33-62 <https://doi.org/10.1017/S1574019620000036>.

⁽²⁴⁾ Sanja Glaser / Andreas Motz / Frank Zimmermann. Mutual Recognition and its Implications for the Gathering of Evidence in Criminal Proceedings: A Critical Analysis of the Initiative for a European Investigation Order. THEMIS 2010/Barcelona.

⁽²⁵⁾ Valsamis Mitsilegas. The Constitutional Implications Of Mutual Recognition In Criminal Matters In The EU, Common Market Law Review 43. 1277-1311, 2006.

⁽²⁶⁾ Matteo Ortino, The Role and Functioning of Mutual Recognition in the European Market of Financial Services, The International and Comparative Law Quarterly, Apr., 2007, Vol. 56, No. 2 (Apr., 2007), pp. 309-338

⁽²⁷⁾ Maria Fletcher, Robin Löff and Bill Gilmore. 2008. p.11.

⁽²⁸⁾ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, Mutual Recognition of Final Decisions in Criminal Matters, COM(2000)495 final, Brussels 26 July 2000.

⁽²⁹⁾ Libor Klimek. 2017. P.5-6.

⁽³⁰⁾ Commission of the European Communities (2000): 'Mutual Recognition of Final Decisions in Criminal Matters', communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM(1999) 495 final, p. 4.

2.2 Principle's tenor and its justifications

The essence of the principle of mutual recognition in criminal law is the recognition of national standards by other EU member states. In that sense as noted by Nicolaidis and Shaffer, "Recognition creates extraterritoriality."⁽³¹⁾ Accordingly, national standards must be extraterritorially applied or enforced by another Member State. This recognition of standards represents a tacit acceptance by national authorities of the national regulatory/legal/judicial system that produced them in the first place as legitimate.⁽³²⁾ Mutual recognition in criminal matters involves the recognition and execution of court decisions by judges, in order to primarily facilitate the movement of enforcement rulings. Moreover, the intensity of intervention of the requested authority is greater in criminal matters, as further action may be needed in order to execute the judgment/order. The advent of mutual recognition, the idea was that a judge simply rules on a matter and that that ruling be recognised by her or his counterparts throughout the EU, and this without the cumbersome intervention of political authorities.⁽³³⁾

The objective of mutual recognition is to remove the possibility of political involvement and to avoid a second examination as to the substantive merits of the case. It may be possible to verify that a decision has been taken by an authority in another Member State, but the merits of that decision should, in principle, be beyond review.⁽³⁴⁾ The principle of mutual recognition gives priority to the interests of individuals over the national interest and the application of this principle is one of the aspects of the development in the science of criminal justice, as the interest in internal criminal interests is driven by the interest in individual interests after it was driven by the concern for the systemic sovereignty and coherence of the national system of criminal justice.⁽³⁵⁾

3. Applying and evaluating the principle of mutual recognition

Mutual recognition considers final decisions, as well as procedural decisions. As far as final decisions are concerned, the European Commission argued that the definition of this term had proven to be difficult—notably of the 'final' element. A decision as such is understood here as 'an act by which a certain matter is resolved in a binding way'. As a working definition of the term final decisions, the Commission suggested to include 'all decisions that rule on the substance of a criminal case, and against which no more ordinary appeal is possible, or, where such an appeal is still possible, it has no suspensive effect'.⁽³⁶⁾ Mutual recognition appears at all stages of criminal proceedings—before, during or after conviction—but it is applied differently depending on the nature of the decision.⁽³⁷⁾ But, of course, even this principle needed Instruments to ensure its activation among the member states and its entry into force.

3.1 The European Arrest Warrant (EAW)

In principle, Instruments based on mutual recognition cover areas from confiscation orders, financial penalties, freezing orders, evidence, taking convictions into account, custodial sentences, suspended and alternative sentencing and the European supervision order as well as the European Investigation Order. But the first, and most analyzed, example of mutual recognition in criminal matters in the European Union has been the European Arrest Warrant.⁽³⁸⁾ The Framework Decision on the EAW was adopted in the aftermath of the terrorist attacks of 11 September 2001.

⁽³¹⁾Kalyso Nicolaidis and Gregory Shaffer, Transnational Mutual Recognition Regimes: Governance without Global Government, Law and Contemporary Problems, Summer Autumn, 2005, Vol. 68, No. 3/4, The Emergence of Global Administrative Law (Summer - Autumn, 2005), pp. 263-317.

⁽³²⁾Mantas Pakamanis. The Need And Possibilities Of Harmonisation In Criminal Law Matters In The EU, Mokslinių straipsnių rinkinys. VISUOMENĖS SAUGUMAS IR VIEŠOJI TVARKA PUBLIC SECURITY AND PUBLIC ORDER. 2013 (10). ISSN 2029-1701

⁽³³⁾Maria Fletcher, Robin Lööf and Bill Gilmore. 2008. p.13-14.

⁽³⁴⁾Libor Klimek.2017. P.9.

⁽³⁵⁾Maria Fletcher, Robin Lööf and Bill Gilmore. 2008. p.14.

⁽³⁶⁾Libor Klimek.2017. P.7.

⁽³⁷⁾Libor Klimek.2017. P.9.

⁽³⁸⁾Mantas Pakamanis. 2013. PP.164-180.

the framework decision was intended to replace traditional extradition procedures with a simplified and expedited procedure for ‘surrender’ of persons convicted or accused of crimes between the EU Member States.⁽³⁹⁾ According the Framework Decision (2002/584/JHA):

‘The European arrest warrant is a judicial decision issued by a Member State with a view to the arrest and surrender by another Member State of a requested person, for the purposes of conducting a criminal prosecution or executing a custodial sentence or detention order. Member States shall execute any European arrest warrant on the basis of the principle of mutual recognition and in accordance with the provisions of this Framework Decision.’⁽⁴⁰⁾

The European Arrest Warrant has constituted a fundamental change in the arrangements for cooperation on extradition and also set a strong precedent for the application of mutual recognition in criminal matters in the European Union. This is recognized in the Preamble of the Framework Decision which states that the warrant “is the first concrete measure in the field of criminal law implementing the principle of mutual recognition which the European Council referred to as the ‘cornerstone’ of judicial cooperation”.⁽⁴¹⁾

3.2 Mutual Trust

In the context of talking about the application of the principle of mutual recognition, it is necessary to refer to the concept of mutual trust. Especially since there are those who consider mutual trust a prerequisite for mutual recognition and perhaps its "twin brother". Mutual trust, as an idea, was initially perceived as a political postulate. However, along with progress towards judicial cooperation in criminal matters it became a systemic principle, proclaimed not only as a cornerstone in the Area of Freedom, Security and Justice, but also as a catalyst for integration.⁽⁴²⁾

In 2001, the European Commission introduced a *Program of Measures to Implement the Principle of Mutual Recognition of Decisions in Criminal Matters*. This document sheds light on the specific relationship between mutual recognition and mutual trust. It stipulates that: “Implementation of the principle of mutual recognition of decisions in criminal matters presupposes that Member States have trust in each other’s’ criminal justice systems. That trust is grounded, in particular, on their shared commitment to the principles of freedom, democracy and respect for human rights, fundamental freedoms and the rule of law”.⁽⁴³⁾ Mutual recognition is based on a presumption of mutual trust. The logic is that “the extraterritoriality of judicial decisions, created by mutual recognition, will only be accepted if there is a sufficiently high level of mutual trust between Member States”.⁽⁴⁴⁾

As the CJEU explained in its Opinion 2/13, that principle requires each of the Member States, save in exceptional circumstances, to consider all the other Member States to be complying with EU law and particularly with the fundamental rights recognised by EU law. In the context of the Schengen regulation, the Court has explained that mutual trust requires that the relevant competent authorities of the second Contracting State accept at face value a final decision communicated to them which has been given in the first Contracting State.⁽⁴⁵⁾ An important reason for the difficulties that mutual recognition is facing is attributed to a lack of mutual trust. In response, so called 'trust building measures' have been taken, both legal and non-legal. While engaging in trust building necessarily implies a lack of (or at least insufficient) trust, mutual

⁽³⁹⁾Maria Fletcher, Robin Lööf and Bill Gilmore. 2008. p.112.

⁽⁴⁰⁾ Art.1. /Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European arrest warrant and the surrender procedures between Member States (2002/584/JHA).

⁽⁴¹⁾Mantas Pakamanis. 2013. PP.164-180.

⁽⁴²⁾Oskar Losy, Anna Podolska, The Principle of Mutual Trust in the Area of Freedom, Security and Justice. Analysis of Selected Case Law, Adam Mickiewicz University Law Review, 2018. pp.185-204.

⁽⁴³⁾ Oskar Losy, Anna Podolska, 2018. pp.185-204.

⁽⁴⁴⁾Willems, Auke, Mutual trust as a term of art in EU criminal law: revealing its hybrid character, European journal of legal studies, 2016, Vol. 9, No. 1, pp. 211-249 - <http://hdl.handle.net/1814/43289>.

⁽⁴⁵⁾Nathan Cambien, Mutual Recognition and Mutual Trust in the Internal Market, European Papers - A Journal on Law and Integration, Vol. 2, 2017, No 1.

recognition operates on a trust presumption, as repeatedly confirmed by the Court of Justice of the European Union (CJEU).⁽⁴⁶⁾ Based on mutual trust, there are very limited grounds to refuse the recognition and execution of a judicial decision or to raise questions regarding the legal system of the Member State of the issuing authority.⁽⁴⁷⁾

3.3 Principle's Evaluation

When the principle of mutual recognition in criminal matters was adopted in the European Union, some supported this principle and some opposed it, and each of them relied on certain points to support his point of view. It is natural that the supporters of mutual recognition stem from the factors of security and collective protection of the European Union countries as a necessity to justify the adoption of this principle, especially since it was announced after the terrorist attack of 11 September 2001. Mutual recognition is also a means of avoiding entering into a complex process of harmonizing the criminal legislation of member states, which may have been almost impossible at the time. The adoption of the principle of mutual recognition also would activate cooperation in criminal matters and prevent legislative stagnation in criminal matters within the European Union.⁽⁴⁸⁾

On the other hand, opponents of mutual recognition believe that the foundations and considerations on which mutual recognition is based in the internal market, which are related to goods, often is not valid as a basis for mutual recognition in criminal matters that are directly related to the rights and interests of individuals.⁽⁴⁹⁾ Mutual recognition when it comes to judicial rulings may raise constitutional concerns and may constitute a violation of the basic rights of persons. A major objection has centred on the abolition of the dual criminality requirement, which is seen to constitute a breach of the legality principle. While proponents of mutual recognition have argued that maintaining dual criminality is contrary to the very principle of mutual recognition, those expressing concerns note that the abolition of dual criminality is contrary to the principle of legality. As has been noted, constitutionally it is not acceptable to execute an enforcement decision related to an act that is not an offence under the law of the executing State.⁽⁵⁰⁾

Conclusion:

Given the reality, and two decades after the adoption of the principle of mutual recognition in criminal matters in the European Union, it seems that the implementation did not live up to the aspirations and the state of optimism that accompanied its adoption. It turned out that the application involved great difficulties that did not receive the required response from the members of the union, according to reports and studies that dealt with the last stage.

Regardless of the criticisms levelled at the application of the principle of mutual recognition in criminal matters in the European Union, the application of this principle is, in my view, an inevitable response to the challenges that resulted from the establishment of the European Union, especially those related to security issues. This matter shows its results in the advantages provided by the principle of mutual recognition in terms of spontaneity and speed, which are difficult to have in traditional cooperation methods, especially with the difficulty of harmonizing the criminal legislation of European Union countries.

⁽⁴⁶⁾ Willems, Auke, p.213.

⁽⁴⁷⁾ Valsamis Mitsilegas. The European Model of Judicial Cooperation in Criminal Matters: Towards Effectiveness based on Earned Trust, Rev. Bras. de Direito Processual Penal, Porto Alegre, vol. 5, n. 2, p. 565-595, mai. -ago. 2019.

⁽⁴⁸⁾ Valsamis Mitsilegas. The Constitutional Implications of Mutual Recognition in Criminal Matters in the EU. Common Market Law Review 43: 1277-1311. 2006.

⁽⁴⁹⁾ Giandomenico Majone, Dilemmas of European Integration. The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth, OUP, 2005, p. 71.

⁽⁵⁰⁾ Valsamis Mitsilegas. The Constitutional Implications of Mutual Recognition in Criminal Matters in the EU.p.1286.

REFERENCES:

1. Commission of the European Communities (2000): 'Mutual Recognition of Final Decisions in Criminal Matters', communication from the Commission to the Council and the European Parliament, COM(1999).
2. Giandomenico Majone, *Dilemmas of European Integration. The Ambiguities and Pitfalls of Integration by Stealth*, OUP, 2005.
3. Judit Harmati, Liliana Laris, Tamas Meresz. *International Cooperation in Criminal Matters in the European Union*, National Institute of Magistracy Bucharest, 2008.
4. Kalypso Nicolaidis and Gregory Shaffer, *Transnational Mutual Recognition Regimes: Governance without Global Government, Law and Contemporary Problems*, Summer Autumn, 2005, Vol. 68, No. 3/4, *The Emergence of Global Administrative Law (Summer - Autumn, 2005)*.
5. Libor Klimek. *Mutual Recognition of Judicial Decisions in European Criminal Law*, Springer International Publishing Switzerland 2017.
6. Mantas Pakamanis. *The Need And Possibilities Of Harmonisation In Criminal Law Matters In The EU*, Mokslinių straipsnių rinkinys. VISUOMENĖS SAUGUMAS IR VIEŠOJI TVARKA PUBLIC SECURITY AND PUBLIC ORDER. 2013 (10). ISSN 2029–1701
7. Marcin Rozmus, Ilona Topa, Marika Walczak, "Harmonisation of criminal law in the EU legislation – The current status and the impact of the Treaty of Lisbon", ePub (2014)
8. Maria Fletcher, Robin Lööf and Bill Gilmore. *EU Criminal Law and Justice*, Edward Elgar, Cheltenham, UK • Northampton, MA, USA 2008.
9. Matteo Ortino, *The Role and Functioning of Mutual Recognition in the European Market of Financial Services*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Apr., 2007, Vol. 56, No. 2 (Apr., 2007).
10. Nathan Cambien, *Mutual Recognition and Mutual Trust in the Internal Market*, *European Papers - A Journal on Law and Integration*, Vol. 2, 2017, No 1.
11. Öberg, J. (2020) *Trust in the Law? Mutual Recognition as a Justification to Domestic Criminal Procedure* *European Constitutional Law Review*, 16(1): 33-62 <https://doi.org/10.1017/S1574019620000036>.
12. Oskar Losy, Anna Podolska, *The Principle of Mutual Trust in the Area of Freedom, Security and Justice. Analysis of Selected Case Law*, *Adam Mickiewicz University Law Review*, 2018. pp.185-204.
13. Peter Csonka and Dr. Oliver Landwehr, *10 Years after Lisbon How "Lisbonised" Is the Substantive Criminal Law in the EU? The European Criminal Law Associations' Forum 2019/4*.
14. Sanja Glaser / Andreas Motz / Frank Zimmermann. *Mutual Recognition and its Implications for the Gathering of Evidence in Criminal Proceedings: A Critical Analysis of the Initiative for a European Investigation Order*. THEMIS 2010/Barcelona.
15. Valsamis Mitsilegas. *The Constitutional Implications Of Mutual Recognition In Criminal Matters In The EU*, *Common Market Law Review* 43. 1277-1311, 2006.
16. Valsamis Mitsilegas. *The Constitutional Implications of Mutual Recognition in Criminal Matters in the EU*. *Common Market Law Review* 43: 1277-1311. 2006.
17. Valsamis Mitsilegas. *The European Model of Judicial Cooperation in Criminal Matters: Towards Effectiveness based on Earned Trust*, *Rev. Bras. de Direito Processual Penal*, Porto Alegre, vol. 5, n. 2, p. 565-595, mai. -ago. 2019.
18. Willems, Auke, *Mutual trust as a term of art in EU criminal law: revealing its hybrid character*, *European journal of legal studies*, 2016, Vol. 9, No. 1, pp. 211-249 - <http://hdl.handle.net/1814/43289>.

APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE MATHEMATICS TEACHERS

S.R. Sakibayev

The article deals with the formation of professional competencies of future teachers of mathematics using information technology. The main goal of professional education is to train a qualified specialist of an appropriate level and profile, demanded and competitive in the labor market, competent in his profession, ready for continuous professional growth. In the article the conceptual basis of modeling of subject competence of the future teacher and development of structural model of mathematical competence of the bachelor as the future teacher of mathematics, making its professional competence is considered also. At the moment, the mathematical competence of a future teacher has been studied to a greater extent from general pedagogical positions, on the basis of which its general structural components, such as cognitive, praxiological, motivational-valuable and reflexive, were highlighted. At the heart of the solution of methodological problems of training are competently formulated goals, which are a prerequisite for a fairly accurate diagnosis of its results. In this regard, the goals of mathematical training of the student as a future teacher of mathematics should be formulated so that they can be transformed into a diagnostic structural model of mathematical competence of the student as a future teacher of mathematics.

Key words: *mathematics, competencies, competence, competency-based approach, professional competencies, mathematical training, professional training of future mathematics teachers, information technology. educational technology*

At the present stage, it is very typical for professional education to introduce innovations as one of the ways to improve the efficiency and effectiveness of the educational process.

The implementation of competency-based approach provides for such training of students as future specialists, who will develop competencies that will determine their professionalism and competitiveness in the process of professional activity. The mastery of different kinds of competences by students becomes the main goal of training. Key competences are determined on the basis of the main objectives of higher education, social and personal experience of the learner, his/her activities, which allow mastering social experience, obtaining necessary skills and abilities for practical activity. One of the main competences is professional competences.

«Competences, as such, have cognitive (knowledge and understanding of professionally significant information), activity (knowledge, how to act) and personal (knowledge, how to be) basis. Bachelor's achievements represent quantitative and qualitative indicators of mastering simulated professional activity and reflect the process of development and movement towards the goal of professional training - a high level of competencies. Consequently, the results of forming professional and general cultural competences should include mastered competences, value attitudes, formed personal qualities». [1]

At present, the competence-based approach is being actualized in the sphere of higher education. In this regard, the purpose of professional education is to create conditions for self-realization of students' personality and to form a set of certain competences in them. The introduction of the competence approach into the system of higher education is aimed not only at improving the quality of educational work of future specialists, but also at updating the content of education. It is important to note that there is a transition from the knowledge paradigm in the educational process to the competence paradigm at the state level. The competence-based approach causes the reorientation of the educational process from transferring knowledge and forming abilities and skills to creating conditions for mastering a set of competencies, involving the development of potential and abilities of a future specialist for professional activities in a market economy and information and communication space.

Educational technology is the practice of using various information technologies with the purpose of facilitating the educational process and improve students' learning experiences. Educational technology can be employed in different learning settings, such as, for example, formal learning, distant learning, on-demand learning and others. In its present form, educational technology uses the latest achievements of information technologies and encompasses such approaches as virtual reality, augmented reality, simulation, mobile technology, flipped classrooms and cloud computing.

One of the driving forces behind students' academic achievements is their attitude towards the learning process. Educators must be able to develop, accommodate and support students' positive attitude and overall satisfaction with the learning process. In the majority of cases, the most common way in which educators can help students' attitude is to help the latter achieve their learning goals. In this process, educators often meet with various challenges aroused from the need to deal with multiple kinds of students, educational resources, learning environments and situations. These challenges can hinder the educational process. It becomes of a great importance for educators to know how to respond adequately to these challenges in the most effective way.

According to [2], the field of educational technology is based on the following key concepts, which are given in the Table 1:

Table 1

Description

Concept	Description
Attitude	Students' way of thinking about a particular situation taken place in his learning activity
Competency	A collection of closely-related specific knowledge, skills and attitudes that enable students' to accomplish an academic task or perform an educational activity.
Education	Theory and practice of the development of following features: 1) general or specialized knowledge and skills, 2) basic problem-solving abilities and skills, 3) advanced problem-solving and reasoning abilities and skills, 4) responsible citizens
Educational Technology	Theory and practice of facilitating learning process and improving students' learning experiences by creating and using appropriate technological tools and associated resources; the use of technologies to improve instruction, learning and academic performance.
Learning	The process characterized by stable and consistent expansion of students' current level of knowledge and skills in different academic disciplines [3]
Formal Learning	Organized sequences of instruction activities whose main purpose is to provide intentional learning held in an institutional context with explicitly-stated academic goals and objectives.
Informal Learning	Learning activity which usually takes place outside the formal learning context; includes any form of learning which can occur in the extracurricular activity; such informal learning activities are intentionally used to supplement or complement formal learning activities and experiences. [3]
Instruction	The whole set of activities intended to enable, facilitate and improve students' learning and performance
Instructional Design	The process of planning, managing and evaluating learning activities and associated resources with the purpose of providing support for targeted goals and objectives.
Intentional Learning	Purposeful learning aimed towards achieving specific academic goals and practiced in the context of formal learning and workplace learning situations
Lifelong Learning	A concept referring to the process of permanent learning taken place during a person's life. Typically, it is a voluntary process, planned, managed and regulated by person himself. The main motivations for lifelong learning can be personal or professional needs.
Media	Refers to various means used to store and represent academic information. In the context of educational technology this term will mostly refer to digital means.

Multimedia resources	Resources that can be found in multiple multimedia formats such text, audio, video, animated graphics, virtual reality and augmented reality. The wide usage of multimedia resources in modern educational sectors led to the need in developing new forms of literacy, such as information literacy, technology literacy, visual literacy and digital literacy.
Non-formal learning	A form of learning lying between formal and informal approaches to learning. It retains some level of structure, but typically is not as completely structured as formal learning. Also, its set of academic goals and objectives is not as complete and explicit as in formal learning. This form of learning usually encompasses adult learning activities such as, for example, dancing, cooking, learning to play chess and so on.
Technology	Refers to the practical application of theoretical knowledge in some context done with definite purpose. In the current text, the context and the purpose refer to education and this concept can denote the educational usage of such devices as personal computer, smartphones and tablet computers, interactive whiteboards and so on. In the broader context of educational technology, this concept is consistently referred to the practice of application of knowledge using multiple forms of technology, media and associated resources to enable and enhance various aspects of learning, teaching and academic performance and assessment.

It is a dynamically-evolving sphere of knowledge whose results can be successfully employed by any academic subject and by any classroom. It evolves dynamically because it must quickly adapt to and reflect the latest developments and changes occurring in technologies. It is also very complex as it has to always take into account various factors aroused in the process of interacting between components and people which constitute and form education system and learning environment. In most of the cases the connections and relationships between these factors are not simple and have a tendency to constantly change over time. Educational technology is interdisciplinary because its practices and approaches involve specialists from different fields of science and engineering, including psychologists, content designers, technical specialists, instructors and administrators. In the majority of cases, these specialists have different experiences, competencies and education.

To get an idea of the scope of educational technology, it is necessary to take a look at the life cycle of an education system. This example describes the process by which a family discusses where to go and what to do on the vacation. There are different ways for the discussion to proceed. The family members can start with their desires or various constraints, such as time, prices, distance etc. Both ways of discussing the vacation are relevant. Both of the considerations – desires and constraints – allow to narrow the selection of choices. At some point of discussions, the basis for consensus start to appear. Each member of the family expresses his own opinion and shares his point of view. In such situations it is necessary to consider all opinions to guarantee the success of the vacation. As the discussion gets evolved, more compromises start to develop. When the final decision is reached, it is necessary to perform the distribution of the various tasks related to the vacation. This example of vacation planning can be viewed as a very simplified model of a much more complex of educational technology planning.

It is highly probable, that an educational technologist taking part in this process is not an expert in the content of the course. How then might the process evolve? There can arise certain questions, concerns and activities which are related to educational technology and constitute the elements of the course's life-cycle planning and support. Educators might know that every course from an academic curriculum involves some form of educational technology and it is educational technology which to be one of the main subjects of discussion when a new course is introduced. Educational technology is critical for the process and the larger the scale of the process the bigger is the role played by educational technologists.

After considering the role of educational technologists in the process of mandating the new course, it is necessary to start planning support for this course. Planning begins with a school administrator stating the mandate, according to which, for example, the new course is to be

conducted strictly online and implemented using the school's learning management system. The task of educational technologist at this stage is to try to establish which exact problem is going to be solved. For example, the administrator might state that there is a gap in the school's academic curricular and that namely the introduction of the new course is the way to address this gap. Discovering the gap is what often referred to as a needs assessment.

This example demonstrates the logic of transition from a problem (the gap in the academic program) to a corresponding need (i.e., addressing the gap with the new course). A needs assessment provides a direct way to identify issues and problems and their causes and get prepared for their solutions. It is very important to dedicate considerable efforts to the exact identification and determination of problems and associated needs to avoid situations when an unnecessary work is done or a wrong problem is solved.

The next step after identification of the problem is setting the goals of the effort of addressing the problem. Using these goals, it becomes possible to determine whether the effort is successful or not and start considering the solution approaches and the solution itself. It is to be done keeping in mind the goals as the latter serve as indicators of whether the selected solution is successful. The framework for the solution approach is created after the requirement analysis.

As the effort evolves, its scope is expanded. This expansion is called the *mission creep*. More specifically, mission creep is the gradual expansion of a project or effort beyond its original goals, objectives and scope. Some view that the mission creep is an undesirable effect which can hinder the achievement of original goals and objectives set before the original project or effort. Originally introduced in the context of military operations, nowadays this term is widely used in educational disciplines.

Educational technology is multi-faceted, having multiple aspects and dimensions, concerning the processes and roles involved. Educational technology is characterized by the diversity of people, technologies, problems and solutions involved. The integration of educational technology implies the complexity of challenges and problems.

«The development of professional competencies of students will be more effective if the following pedagogical conditions are implemented:

- using the possibilities of information technologies of interactive learning, forming professional knowledge and skills of students;
- activation of students' reflective activity by developing their creative approach to problem solving, abstract, algorithmic thinking and logical inference skills, ability to conduct conceptual data analysis, etc;
- implementation of interdisciplinary links in the learning process;
- development and use of professionally significant problem tasks that allow students to gain skills necessary for future professional activities». [4]

The activity of a modern teacher of mathematics in terms of his/her professional features is characterized by outpacing, innovative and project nature, and as a consequence, the fundamental requirement for the professional qualities of the teacher is the ability to master the innovative technologies of designing mathematical content, methods, forms, means of education according to the goals, objectives, priorities and requirements of the federal state educational standard of general education set by society.

Thus, the professional competence of a mathematics teacher represents both a certain level of preparedness in mathematics, possession of psychological and pedagogical and methodological knowledge and skills, and the presence of appropriate personal qualities.

REFERENCES:

1. Прокофьева Е.Н., Левина Е.Ю., Загребина Е.И. ДИАГНОСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-4. – С. 797-801; URL: <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=36936> (дата обращения: 22.09.2022).

2. Ott, T., Haglind, T., & Lindström, B. (2014). Students' use of mobile phones for school work. In M. Kalz, Y. Bayyurt, & M. Specht (Eds.), *Mobile as a Mainstream – Towards Future Challenges in Mobile Learning* (Vol. 479, pp. 69–80). Istanbul. doi:10.1007/978-3-319-13416-1_8

3. Raghavendran M., Jahitha Begum A. (2019). Is ICT Mediated Brain Based Teaching a Real Escalating Modus Operandi in Teaching Mathematics. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)* ISSN: 2278-3075, Volume-8 Issue-12S, October 2019. doi: 10.35940/ijitee.L1115.10812S19 UR - <https://doi.org/10.1080/2331186X.2021.2002131>

4. Шамсутдинова Т.М. Формирование профессиональных компетенций студентов в контексте информатизации высшего образования. *Открытое образование*, 6/2013. <https://openedu.rea.ru/jour/article/viewFile/229/233>

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Сакибаев С.Р.

Мақалада ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Кәсіптік білім берудің негізгі мақсаты – тиісті деңгейдегі және бейіндегі білікті, сұранысқа ие және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, өз мамандығы бойынша сауатты, үздіксіз кәсіби өсуге дайын маман дайындау. Мақалада сонымен қатар болашақ мұғалімнің пәндік құзыреттілігін модельдеу және оның кәсіби құзыреттілігін құрайтын болашақ математика мұғалімі ретіндегі бакалаврдың математикалық құзыреттілігінің құрылымдық моделін құрудың тұжырымдамалық негіздері қарастырылған. Қазіргі уақытта болашақ мұғалімнің математикалық құзыреттілігі жалпы педагогикалық позициялардан көбірек зерттеліп, оның негізінде оның когнитивтік, праксеологиялық, мотивациялық-құндылық және рефлексивтік сияқты жалпы құрылымдық компоненттері анықталды. Оқытудың әдістемелік мәселелерін шешудің негізінде оның нәтижелерін жеткілікті дәл диагностикалаудың қажетті шарты болып табылатын нақты тұжырымдалған мақсаттар жатыр. Осыған байланысты студенттің болашақ математика мұғалімі ретіндегі математикалық дайындығының мақсаттары болашақ математика мұғалімі ретінде оқушының математикалық құзыреттілігінің диагностикалық құрылымдық моделіне айналдыруға болатындай етіп тұжырымдалуы керек.

Кілт сөздер: математика, құзіреттіліктер, құзіреттілік, құзіреттілікке негізделген тәсіл, кәсіби құзыреттіліктер, математикалық дайындық, болашақ математика мұғалімдерін кәсіби даярлау, ақпараттық технологиялар

ПРИМЕНЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ

Сакибаев С.Р.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием профессиональных компетенций будущих учителей математики с использованием информационных технологий. Основной целью профессионального образования является подготовка квалифицированного специалиста, соответствующего уровня и профиля, востребованного и конкурентоспособного на рынке труда, компетентного в своей профессии, готового к постоянному профессиональному росту. В статье также

рассматривается концептуальная основа моделирования предметной компетенции будущего учителя и разработке структурной модели математической компетенции бакалавра как будущего учителя математики, составляющей его профессиональные компетенции. На данный момент математическая компетентность будущего учителя в большей степени изучена с общих педагогических позиций, на основании которых были выделены ее общеструктурные компоненты, такие как когнитивный, прагматический, мотивационно-ценностный и рефлексивный. В основе решения методических проблем обучения лежат грамотно сформулированные цели, которые являются необходимым условием для достаточно точной диагностики его результатов. В этой связи цели математической подготовки студента как будущего учителя математики должны быть сформулированы таким образом, чтобы их можно было преобразовать в диагностическую структурную модель математической компетенции обучающегося как будущего учителя математики.

Ключевые слова: математика, компетенции, компетентность, компетентностный подход, профессиональные компетенции, математическая подготовка, профессиональная подготовка будущих учителей математики, информационные технологии.

ӘОЖ-378;371

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.027>

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Сапарғалиева А.Ж., Абдулина Г.

Мақалада болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық шарттары қарастырылады. Маңызды ретінде мынадай шарттар ерекшеленеді: кәсіптік даярлық (9-10 сыныптар) және оқушылардың бейіндік даярлығы (11-12 сыныптар); студенттердің кәсіптік даярлығы; жоғары оқу орнындағы студенттердің кәсіптік және жеке өзін-өзі дамытуы (өз бетінше білім алу, өз бетімен білім алу); студенттердің педагогикалық практикасы және т. б. Тұлғаға бағытталған оқыту, оқытудың инновациялық (интерактивтік) әдістерін пайдалану, болашақ білім беру психологтарын психологиялық қолдау, тұлғалық өсу тренингтері сияқты түйінді тармақтар болашақ білім беру психологтарының коммуникативтік мәдениетін табысты қалыптастыру үшін ЖОО-да маман даярлау кезінде іске асырылуы тиіс.

Түйінді сөздер: кәсіптік даярлық, педагог-психолог, шарттар, кәсіп алдындағы даярлық, мамандандырылған оқыту, жеке өзін-өзі дамыту.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында болып жатқан қоғамдық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер экономиканың да, сондай-ақ бүкіл қоғамның да түрленуіне байланысты қайта құрушы ұтқырлықты және жаңа тарихи кезеңнің сын-қатерлеріне барабар ден қоюды талап ете отырып, білім берудің бүкіл саласына үлкен әсер етеді. Қазіргі уақытта қазіргі білім беру жүйесінің рөлі мен маңызы едәуір артып келеді, бұл оны жаңартуды талап етті.

Динамикалық әлеуметтік өзгерістер жүйесінде Қазақстандағы жоғары оқу орындарының міндеттерінің бірі жоғары оқу орындары түлектерінің еңбек нарығына бейімделу қабілетін қамтамасыз ету болды, оның негізгі элементі жас мамандардың коммуникативті мәдениеті болып табылады, өйткені ол нақты бұл әрбір мұғалімнің кәсіби шеберлігінің құрамдас бөлігі, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік қарым-қатынаста өзін-өзі жүзеге асыру қабілетінің көрсеткіші болып табылады.

Педагог-психологтың коммуникативті мәдениетін дамыту қажеттілігі осы мамандық өкілінің еңбек объектісі адамның жеке басы болып табылатындығымен анықталады, оның дамуының жетекші шарттары өнімді қызмет пен мазмұнды байланыс болып табылады. Педагог-психолог студенттермен, олардың ата-аналарымен және әріптестерімен әр түрлі және жан-жақты қарым-қатынасты қамтамасыз ететін қарым-қатынас процесіне үнемі қатысады. Осыған байланысты, педагог-психолог, "адам-ер" мамандықтар тобының өкілі ретінде коммуникативтік мәдениеттің жоғары деңгейіне ие болуы керек, бұл оның кәсіби-педагогикалық құзыреттілігінің ажырамас бөлігі болып табылатын дамыған білім, дағдылар мен қарым-қатынас дағдыларын білдіреді.

Айта кету керек, қарым - қатынас мәселелерін, қарым-қатынас процесінің негіздерін және коммуникативті мәдениетті дамыту әр түрлі білім салаларын-педагогиканы (В.П. Зинченко[1], Т.В. Вильчинская[2]), психологияны (Л.С. Выготский[3], Б.Ф. Ломов[4]), әлеуметтануды ұсынатын зерттеушілермен айналысты және жалғастыруда (А.А. Брудный[5]), лингвистика (Г.В. Колшанский[6]), психолінгвистика (К.М. Левитан[7]) және т. б. осы саладағы кейбір идеяларды дамыту үшін бір уақытта бірнеше ғылым өкілдері тартылады. Тәсілдердің айырмашылығына қарамастан, осы зерттеулердің барлығын ортақ идея біріктіреді: өнімді қарым - қатынас қабілетін дамыту үшін жаңа технологиялар мен әдістерді құру-қазіргі әлемде адамның сәтті әлеуметтенуін қамтамасыз ететін қабілет.

Жоғары оқу орындары студенттерінің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру проблемасын білім беру тәсілдерін қайта қараумен байланысты, сондай-ақ нарықтық қатынастар идеологиясын тәрбиелеу және қоғамның тұрақты дамуы жөніндегі жаһандық, мемлекеттік, жергілікті міндеттерді ескере отырып, іс-қимылдардың бірыңғай кешенінде қарау керек. Жас ұрпаққа, ең алдымен, оның ең білімді, авангардтық бөлігі-жоғары оқу орындарының түлектеріне мемлекеттің жаңа экономикасын құру қажет.

Тәуелсіз даму жолына түскен Қазақстанда қоғамдық қатынастарды қайта құру процесі жүріп жатыр, сондықтан болашақ педагог-психологтардың коммуникативті мәдениетін қалыптастыру Жауапкершілігі білім беру жүйесіне, жинақталған адами тәжірибенің маңызды бөлігін жас ұрпаққа беруге арналған қоғамның әлеуметтік институтына жүктеледі. Бұл процесте психологиялық-педагогикалық білімге ерекше рөл мен орын беріледі. Бүгінгі таңда бұл психологиялық-педагогикалық мамандықтар түлектерінің жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарды таратуға дайындығын қамтамасыз етуге арналған білім ретінде қарастырылады. Бұл аударма гуманистік бағдарланған кәсіби ұстанымды тәрбиелеуге, кәсіби дағдыларды қалыптастыруға, кәсіби-педагогикалық іс-әрекет әдістерін модельдеуге және жобалауға негізделген. Қазіргі жағдайда психологиялық-педагогикалық білім берудің маңызды мақсаттарының бірі студенттердің болашақ мамандығы бойынша жұмыс істеуі үшін қажетті білім мен практикалық дағдылар жүйесін қалыптастыру ғана емес, сонымен қатар болашақтың кәсіби тұлғасының ажырамас бөлігі болып табылатын жоғары адамгершілік, әлеуметтік жетілген, шығармашылық белсенді тұлғаны тәрбиелеу болып табылады.

Профессор-оқытушылар құрамын даярлауды жетілдірудің ғылыми негіздері И.Сманов[8], А.Нұржанова [9], Б.Кенжебеков[10], Г.Қ.Қасымов[11] және басқа да қазақстандық және шетелдік ғалымдар мен педагогтардың еңбектерінде қаланған.

Бүгінгі таңда ғалымдардың коммуникативті мәдениетті қалыптастыру мен дамытудың шарттары мен педагогикалық мүмкіндіктерін анықтауға әрекеттері күшейе түсті. Осыған байланысты университет оқытушылары психологтардың болашақ кәсіби қызметіне саналы көзқарасын қалыптастыру, жоғары сөйлеу мәдениетіне қол жеткізу, студенттердің өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі тану сияқты мәселелерге көп көңіл бөледі. Білім беру психологтарының коммуникативті мәдениетін қалыптастыруға арналған жұмыстардың саны олардың кәсібилігінің маңызды көрсеткіші ретінде артып келеді, болашақ білім беру психологтарының педагогикалық дағдыларын дамыту бойынша әдістемелік жұмыстың мүмкіндіктері сипатталады.

Зерттеуші Т. А. Хайновская атап өткендей, болашақ мамандардың коммуникативті мәдениетін дамыту және қалыптастыру жүйелі және мақсатты оқыту процесінде жүзеге асырылады, онда ұйымдастырушылық және педагогикалық жағдайлар жасалуы керек [12].

Болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру студенттік жылдардан басталады және көптеген жылдар бойы жалғасады.

Студенттің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруға әртүрлі жағдайлар әсер етеді: кәсіптік даярлық (9-10 сыныптар) және мектеп оқушыларын мамандандырылған даярлау (11-12 сыныптар); студенттердің кәсіптік даярлығы; ЖОО-дағы студенттердің кәсіптік және жеке өзін-өзі дамытуы (өздігінен білім алу, өзін-өзі даярлау); студенттердің педагогикалық практикасы және т. б.

12 жылдық білім беруге көшу жағдайында бастауыш сынып оқушыларын кәсіпке дейінгі даярлау кәсіптік бағдарлау функциясын орындайтын таңдау жөніндегі курстарды (elective courses) ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады. Таңдау бойынша курстар пәндік-бағдарлы (сынақ) болып бөлінеді, олардың мақсаты жалпы білім беру бағдарламасының белгілі бір тақырыптарын тереңдетіп оқыту, "таңдалған профильге қиыстыру" болып табылады; және пәнаралық (бағдарлы) – әртүрлі мамандықтардың ерекшеліктерімен танысу [13].

Бейіналды даярлық мамандандырылған сыныптарда (11-12 сыныптар) оқуын жалғастыратын жоғары сынып оқушыларының контингентін анықтауға мүмкіндік береді. Студенттер өздерінің қызығушылықтарына, бейімділіктеріне, қабілеттеріне байланысты Профильді таңдайды.

Сурет 2 Болашақ педагог-психологтың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру шарттары

Жоғары сынып оқушыларының қызығушылықтарын, бейімділіктерін, қабілеттерін ескеретін мамандандырылған оқыту оның кәсіби қызығушылықтары мен білімін жалғастыруға деген ниеттеріне сәйкес білім алуға жағдай жасайды. Бұл ретте студенттің жеке білім беру траекториясын құру мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейеді. Жақсы ойластырылған және сауатты құрылған мамандандырылған оқыту моделі студентке өзінің жеке білім беру траекториясын құруға мүмкіндік береді.

Кәсіби дайындық және мектепте мамандандырылған оқыту негізгі коммуникативті мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді, бұл жоғары сынып оқушыларына университеттің жағдайларына тез және оңай бейімделуге мүмкіндік береді, өйткені олар психологиялық тұрғыдан дайындалған және белгілі бір мамандықтарға негізделген.

Университетте оқу барысында болашақ білім беру психологтары педагогика, психология және басқа ғылымдар саласында теориялық білім алады, кейбір кәсіби дағдыларға ие болады, ал тағылымдама кезінде ішінара тәжірибе алады, яғни коммуникативтік мәдениетті қалыптастырады.

ЖОО-да маман даярлау кезінде коммуникативтік мәдениетті қалыптастырудың негізгі сәттері болып табылады:

- оқушылардың жеке әлеуетін іске асыруға ықпал ететін тұлғалық-бағдарлы оқыту;
- университетте оқытудың инновациялық (интерактивті) әдістерін қолдану (миға шабуыл, дөңгелек үстел, баспасөз-конференциялары, пікірталастар, іскерлік ойындар, психотехникалық ойындар, проблемалық дәрістер, топтық жұмыс, бақылау сұрақтары әдісі, эвристикалық әңгімелер және т. б.);
- университетте оқудың барлық кезеңдерінде болашақ педагог-психологтарды психологиялық қолдау;
- мониторинг арқылы коммуникативті мәдениеттің даму деңгейінің өсуін кезең-кезеңімен бақылау;
- дамытушы түзету сабақтары, тұлғалық өсу тренингтері, әлеуметтік-психологиялық тренингтер;
- олимпиадаларға, конференцияларға қатысу;
- тәжірибелі мамандардың дәрістерін тыңдау және кеңес алу;
- әр түрлі оқу курстары, таңдау курстары;
- портфолио әдісі (студенттің білімін, дағдыларын, тәжірибесін, жетістіктерін жазу және бағалау, кәсіби деңгейін бағалау және одан әрі кәсіби даму бағытын анықтау).

Студенттерге кәсіби дағдыларды, психологиялық-педагогикалық қызметтерді көрсету дағдыларын, білім беру мекемелерінде оқу және жұмыс тәжірибесін алу үшін педагогикалық практикадан өткен жөн.

Студент, болашақ педагог-психолог кәсіби және жеке дамуы керек. Сондықтан университетте оқудың алғашқы жылдарында студенттердің кәсіби даму қажеттілігін қалыптастыру қажет.

Студенттердің кәсіби өзін-өзі дамытуы өзін-өзі тәрбиелеуді қамтиды. Өзін - өзі тәрбиелеу, атап айтқанда кәсіби білім-бұл білімді өз бастамасы бойынша жетілдіруге және толықтыруға бағытталған арнайы ұйымдастырылған, тәуелсіз, танымдық іс-әрекет. Жалпы білім беру, пәндік, психологиялық, педагогикалық және әдістемелік өзін-өзі тәрбиелеуді ажыратыңыз. Өзін - өзі тәрбиелеу-бұл адамның жеке басын жетілдірудегі саналы және мақсатты әрекеті. Жағымды қасиеттерді қалыптастыру.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың барлығы болашақ балалар психологының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға және, тиісінше, кәсіби қызметтің жақсы дамуына ықпал етеді.

Коммуникативтік мәдениетті дамыту қажеттілігі студент-педагог-психологтардың университетте білім алуы кезінде олардың кәсіби дамуына әсер ететін факторлардың дамуына әсер етеді.

Бірінші курста ең маңызды фактор-бұл университеттегі оқу және өмір сүру жағдайларына бейімделу процесі, оқытушылардың тікелей бақылауымен емес, өз себептері бойынша ғылыммен айналысу әдетін қалыптастыру. Бірте-бірте студент өзінің академиялық жетістігінің практикалық күш-жігеріне тәуелділігін түсінеді.

2-3 курстарда студенттер психологиялық пәндерді оқи бастайды, теория мен практикамен танысады. Тәжірибе арқылы олар бастапқы жұмыс тәжірибесін жинақтайды. Тәжірибе кезеңінде практикалық жұмысты ұжымдық талдау, менеджерлердің белгілі бір дағдыларды немесе жеке қасиеттерді дамытатын белгілі бір әдістерді қолдануға қатысты кеңестері үлкен рөл атқарады.

Студенттердің кәсіби дайындығында үлкен курстардағы тәжірибе ерекше рөл атқарады, онда студенттің барлық қабілеттерін толық дербес пайдалану, оның өзіндік жұмысқа нақты дайындығы [14]

Соңғы оқу жылдарында, әсіресе практикалық сабақтар арқылы, кәсіби өзін – өзі тану педагог-психолог студенттерінде қалыптасқанына қарамастан, коммуникативтік мәдениет әрқашан жоғары деңгейде бола бермейді.

Иванова Т. В. жоғары оқу орындарының студенттері арасында жүргізген коммуникативті мәдениеттің құрылымдық компоненттерінің қалыптасуын зерттеу және талдау мынаны көрсетті:

- коммуникативті мәдениеттің барлық құрылымдық компоненттері жеткіліксіз қалыптасты, әсіресе коммуникативтік және ұйымдастырушылық дағдылар төмен деңгейде болды;

- коммуникативтік мәдениеттің бірінші курстан төртінші курсқа дейінгі даму үрдісі елеусіз;

- жоғары оқу орнындағы дәстүрлі оқу үдерісі болашақ педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруда тиімді нәтиже бермейді [15].

В.Г.Кочеткова студенттердің, оның ішінде студент – педагог-психологтардың коммуникативтік мәдениетін дамытудағы негізгі проблемаларды атап өтті :

- студенттер (әсіресе жоғары курс студенттері) жеткілікті тыңдау дағдыларына ие емес. Сонымен қатар, олар студент айтқан идеяны түсіндіру немесе жалғастыру қажет болған жағдайда қиындықтарға тап болады;

- студенттер іскерлік қарым-қатынас дағдыларының дамымағандығын жиі көрсетеді. Бұл аз танымал адамдармен ынтымақтастықты ұйымдастыра алмаудан (көбінесе бірінші курста), сондай-ақ жеке жағымсыз курстастарымен бірге оқу тапсырмаларын орындауға қатты құлықсыздықтан көрінеді. Бұл ерекшелік мектептегі топтық жұмыс тәжірибесінің жеткіліксіздігінің салдары болып табылады. Кейбір студенттер тек университетте ғана топтық оқыту формасына тап болғанын мойындады [16].

Білім беру ақпаратынан хабардар болу деңгейі жоғары болғанның өзінде, сабақтар мазмұнында студенттердің сұрақтарының үлесі жеткіліксіз орын алады. Барлық дерлік мұғалімдер студенттерді (тікелей немесе жанама түрде) сұрақтарды құрастыруға мәжбүрлеу қажеттілігіне тап болады. Болашақ мұғалімдердің университеттік коммуникативті даярлығының басым міндеті екпінді монологтық сөйлеуден және диалогты пассивті тыңдаудан ауыстыру болып саналады;

Өзекті мәселелердің бірі-студенттердің көпшілігінің өмірлік тәжірибе мен ғылыми білімді тарта отырып, өз көзқарасын дәлелді, жан-жақты білдіре алмауы. Көбінесе бұл болашақ педагог-психологтың сөйлеуін, хабардарлығын немесе сөздік қорын дамытумен байланысты емес, бірақ пікірталастарға қатысу тәжірибесінің жоқтығымен түсіндіріледі. Бұл кемшілік, біздің ойымызша, заманауи кәсіби педагог-психологқа қойылатын талаптар өте жоғары болуымен күрделене түседі. Ол өз ұстанымын дұрыс көрсетіп қана қоймай, диалогтың ұйымдастырушысы және қатысушысы ретінде сенімді, жарқын және ерекше болуы керек [17].

Осылайша, авторлардың пікірлеріне сүйене отырып, коммуникативті мәдениет психологиялық факультеттердің студенттері арасында психологтың кәсіби қызметінің негізгі сипаттамасы ретінде одан әрі дамуды қажет етеді деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Зинченко В.П. Педагогиканың психологиялық негіздері (Д. Б. Эльконин, В.В.Давыдовтың дамыта оқыту жүйесін құрудың психологиялық-педагогикалық негіздері): оқу құралы. Мәскеу: Гардарики публ., 2002. – 431 Б.

2. Вильчинская Т.В.Тіл мәдениеті және тұлға мен мемлекеттің қалыптасуының құқықтық мәселелері. Ғылыми еңбектер жинағы.- Хмельницкий, 1998.- 192 б.

3. Выготский Л.С. Ойлау және сөйлеу. Психологиялық зерттеу. Мәскеу, 1956 - 350 ж.

4. Ломов Б.Ф.Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тұлға//Психологиялық журнал.– 2001.–Т.2.–160б.

5. Брудный А.А. Қарым-қатынас мәселесі туралы // Әлеуметтік психологияның әдіснамалық мәселелері.- М., 1975.- 180 б.

6. Колшанский Г.В. Тілдік аспектідегі тілді меңгеру мәселесі // Жоғары мектепте шет тілдері. – 10-шығарылым.- М., 1975.- 7-19 б.

7. Левитан К.М. Шет тілі мұғалімі коммутатор ретінде // Сөйлеуді дамыту және шет тілін оқытудың психологиялық зерттеулері: Ғылыми еңбектер жинағы. – М., 1980.- 62-74 б.

8. Сманов И., Қойшиев Қ. Тұлға бейімделу аспектісіндегі мәдениеттің сипаты // Ұлт тағылымы).- 2007.- 1(2). – 196-200 б.

9. Нұржанова А. Шетел тілін оқыту әдістемесіндегі коммуникативті әдіс // Ізденіс (Ізденіс).- 2006.- №4(2).- 315-318 б.
10. Кенжебеков Б.Маманның кәсіби құзыреттілігінің мәні мен құрылымы // Қазақстан жоғары мектебі. - 2002. – No 2. – 171-175 б.
11. Қасымова Г. Қоғамның ақпараттық мәдениетінің дамуы: келешегі мен шешімдері // Ұлт тағылымы.- 2007.- 4. – 117-118 б.
12. Хайновская Т.А. Мұғалімнің коммуникативтік құзыреттілігі. Оның қалыптасу деңгейлері мен кезеңдері/ Сібір педагогикалық журналы. -2007, №3.- 12-20 б.
13. Рейд М. Табысты қарым-қатынас дағдыларын қалай дамытуға болады. Практикалық нұсқаулық. - Мәскеу: Эксмо, 2003. - 352 б.
14. Ковалев Л.Г., Лабунская В.А., Яценко Т.С. Қарым-қатынас психологиясының мәселелері / Психологияның сұрақтары. - 1986, No 5.- 171 б.
15. Иванова, Т.В. Қарым-қатынаста қиындықтарға тап болған студенттердің жеке психологиялық ерекшеліктері / Т.В.Иванова // Қарым-қатынастың психологиялық қиындықтары: диагностика және түзету. Ростов-на-Дону: РСУ, 1990.-23-26 б.
16. Кочеткова В.Г. Ақпараттық білім беру жағдайында оқушылардың коммуникативті құзыреттілігін дамыту.-- Самара: МПУ, 2006.- 224 б.
17. Гаврилова П.Т., Ковалев Г.А. Таным мен адамдар арасындағы қарым-қатынас психологиясы - Психология сұрақтары.-1982. - No 2. - 168 б.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF COMMUNICATIVE CULTURE OF FUTURE EDUCATIONAL PSYCHOLOGISTS

A.Zh. Sapargaliev, G. Abdulina

The article considers the psychological and pedagogical conditions of formation of communicative culture of future educational psychologists. The following conditions are allocated as essential: pre-professional training (grades 9-10) and specialized training of school students (grades 11-12); professional training of students; professional and personal self-development of students at the university (self-education, self-education); pedagogical practice of students, etc. Such key points as personality-oriented learning, use of innovative (interactive) teaching methods, psychological support of future educational psychologists, personal growth trainings must be realized in the preparation of a specialist at a university for the successful formation of a communicative culture of future educational psychologists.

Key words: *professional training, educational psychologist, conditions, pre-professional training, specialized training, personal self-development.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Сапарғалиева А.Ж., Абдулина Г.

В статье рассматриваются психолого-педагогические условия формирования коммуникативной культуры будущих педагогов-психологов. В качестве существенных выделяются следующие условия: предпрофессиональная подготовка (9-10 классы) и профильная подготовка школьников (11-12 классы); профессиональная подготовка студентов; профессиональное и личностное саморазвитие студентов в вузе (самообразование, самообразование); педагогическая практика студентов и др. Такие ключевые моменты, как личностно-ориентированное обучение, использование инновационных (интерактивных) методов обучения, психологическая поддержка будущих

психологов образования, тренинги личностного роста должны быть реализованы при подготовке специалиста в вузе для успешного формирования коммуникативной культуры будущих психологов образования.

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, педагог-психолог, условия, предпрофессиональная подготовка, специализированное обучение, личностное саморазвитие.*

UDC-378;371

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.028>

FORMATION OF A REFLEXIVE POSITION IN A FUTURE PSYCHOLOGIST TEACHER

A.Zh. Sapargaliyeva, D. Azharbayeva

The article discusses the features of the formation of a reflexive position in the future teacher-psychologist. The problem of developing reflexive skills among pedagogical psychologists as a professional competence is especially relevant and requires the solution of new methodological problems for higher professional psychological and pedagogical education, as well as new requirements for the level of competence of specialists. The problem of developing reflexive skills among pedagogical psychologists as a professional competence is especially relevant and requires the solution of new methodological problems for higher professional psychological and pedagogical education, as well as new requirements for the level of competence of specialists. The reflexive position of the future teacher-psychologist can be interpreted as - "setting and rethinking by the individual of his own previous experience, which reflects problem-conflict situations and awakens his active effective attitude towards the "I" to his own behavior and communication, as well as to the ongoing activities »

Key words: *professional training, educational psychologist, formation, reflective position, competence, methodological support*

The need to form a reflexive position of the future teacher-psychologist in the professional training of the university is due to the fact that universal human orientations are becoming dominant in modern society. Today's education is focused on the harmonious development of the individual and universal ideals, the humanistic approach to education is becoming increasingly important, all of the above and determines the objective need for changes in the professional training of the future teacher-psychologist. Under these conditions, it is necessary to search for a different content of the activity of a teacher-psychologist, the introduction of new methods and technologies of his work.

The problem of developing reflexive skills among pedagogical psychologists as a professional competence is especially relevant and requires the solution of new methodological problems for higher professional psychological and pedagogical education, as well as new requirements for the level of competence of specialists.

The problem of developing reflexive skills among pedagogical psychologists as a professional competence is especially relevant and requires the solution of new methodological problems for higher professional psychological and pedagogical education, as well as new requirements for the level of competence of specialists.

The professionalism of a teacher-psychologist is manifested in his competence and skills, thanks to which his professional activity is carried out qualitatively. Based on this, in order to improve his qualifications and pedagogical skills, the formation of a reflective position in the training of a teacher-psychologist is a necessary condition.

The student's knowledge of his specialization, the perception of the inner world and the search for a place in communication with the outside world, the introduction of various methods

in their activities are one of the main elements of the reflective position. It should be concluded that one of the sources of the existence of the person himself is the existence of human activity, therefore, to achieve the goal, reflection includes many mental functions. L. S. Vygotsky writes that “reflection is expressed in the “normal duality of consciousness”, a person, on the one hand, is the subject of reflection (“I am the controller”), and on the other hand, the object (“I am the performer”), thus the individual controls his actions and deeds. Also, it is important to touch upon the fact that a person's ability to reflectively analyze is the result of his understanding of the relationship between individuals [1]. After all, one can reflectively evaluate oneself only in the process of interaction with people, students, colleagues, when a person tries to understand the feelings and thoughts of others and tries to look at himself from the outside.

According to the psychophysiological approach (G.S. Sukhobskaya, Yu.N. Kulyutkin), the process of forming the reflective position of the future teacher-psychologist is “the inner part of the activity, its psychological part, the premise of which is natural for everyone in the form of a physiological mechanism of treatment, however, the human psyche makes a certain path until such a position is fully formed” [2]. The foregoing shows that this is a long and difficult process that makes a person go through a long path of professional development, confirms the ambiguity and continuity of the formation of the reflective position of future teachers.

In the process of passing educational practice, students, future teachers-psychologists experience some difficulties in their professional activities, it is these difficulties that in a certain way contribute to the formation of their reflective position. Experts are inclined to believe that the reflexive position of the teacher-psychologist allows, in this case, to draw certain conclusions [2]:

a) analysis by the teacher-psychologist of his own and other people's previous life experience, in the future, in his professional activity, taking into account this experience; making decisions and ways of solving problems of labor activity, with the help of this experience.

b) in the absence of such experience, the educational psychologist draws up a plan for further actions, taking into account some parts of the analysis of past experience.

Reflection is a process of cognition by a personality of other individuals, “the process of mirror reflection” of a person by a person [3].

The reflexive position of the future teacher-psychologist can be interpreted as - “setting and rethinking by the individual of his own previous experience, which reflects problem-conflict situations and awakens his active effective attitude towards the “I” to his own behavior and communication, as well as to the ongoing activities » [4].

The orientation of the personality, which is manifested in the goals, abilities, interests, aspirations and values of the student's personality, also affects the reflective position.

The accumulation of social experience by a future specialist is of great importance for the professional activity of a teacher-psychologist, since it forms the following foundations in the learning process:

- knowledge (scientific concepts);

- skills (ability to perform activities based on knowledge);

- skills (professional, spiritual, mental and other skills). The psychotype of personality, character traits, the ability of a person to argue, the ability to reason are necessary factors in the formation of a reflexive position of a future teacher-psychologist. “Character is typical, stable and characteristic personality traits, manifested in behavior research and attitude of a person to others” [5].

“A reflexive position is a professional quality of a person that allows the most effective and adequate implementation of reflexive processes, guarantees the process of development and self-development, a creative approach to the professional activity of a psychologist and the achievement of maximum efficiency and effectiveness.” [6].

The structure of a reflexive position implies the performance by a person of certain functions designed to solve the problems of professional activity at an effective professional level. The component of the reflexive position of the individual is intuition. With the help of it, the future teacher-psychologist should adequately assess the current situations:

- taking into account the non-verbal manifestations of the individual (facial expressions, gestures, body language);
- the ability to apply intuitive understanding and empathic thinking in communication with the counselee, such deep communication itself already has a positive effect [7];
- understanding the client's subjective life reality, in this case, the educational psychologist tries to understand the person's thoughts, "entering his shoes" [8];
- the ability of a teacher-psychologist to manage risks and behave professionally in a risk situation.

At the same time, a reflexive position as a renewal of aspirations, value orientations, methods of activity, formed ideas about one's personality and future professional activity, attitude towards oneself and others also includes the opportunity for teachers to move towards self-development, which allows one to make contribute to an emotional review and "test" your strengths and weaknesses.

"As a form of cognition, reflection is not only a critical, but also a heuristic principle that acts as a source of new knowledge" [9]. Another important element of the structure, therefore, may be the criticality and ability to analyze, self-knowledge and his spiritual world formed in the personality of the teacher. The inner spiritual world or spirituality is impossible without the sensory experience of the individual, a developed ability to observe and self-observe.

Understanding the content of self-knowledge by a person, applying the principle of thinking and various forms of research that should be carried out within the framework of higher psychological and pedagogical education, will provide a solution to the problems of professional training of a specialist in such a way that he has formed a clear idea of his place in the framework of future professional activity.

That is, the implementation of the strategy of the humanistic orientation of higher psychological and pedagogical education should be directed to the formation of humanistic self-awareness, worldview, understanding of the world, in other words, the spiritually developed personality of the future teacher-psychologist. [10]. At the same time, an important part of the reflective position of the future teacher-psychologist is the manifestation of spirituality and his moral self-control. In the conditions of exacerbation of interethnic conflicts in a multinational, multiethnic environment, it is necessary to actively form the interethnic tolerance of young people by developing a reflexive and tolerant position, and in the international educational space, where the reflexive position of the future psychologist-teacher is being formed, it can be excluded as the most important axiological method based on moral values of the individual.

The next important structural element of the reflective position of the future teacher-psychologist is self-esteem, self-awareness, values and beliefs. And will is a mental reflection of reality, which allows a person to overcome difficulties, solve problems, achieve goals. All this helps the individual to regulate their mental processes and their actions, to control their activities. The professional self-awareness of a teacher-psychologist is expressed in reflection by such concepts as self-criticism, self-esteem, self-control of the image of "I", self-analysis, self-improvement, I-concept. In the functional sphere of activity of a teacher-psychologist, there is an awareness that the results of professional activity lead to the formation of the "I": "I - reflexive" and "I - reversible", "I" - physical and "I" - a living organization. nism. The procedural component of the consciousness of the professional "I" is the awareness of the formation of one's personality in the profession" [6].

Zimnyaya I.A. developed two basic structures of reflective skills. In the first structure, she singles out reflexive skills as a separate group. In the second, in each group, he singles out general professional skills - design, cognitive, organizational, communicative, constructive, and also singles out individual reflective skills. In the second structure there is a certain kind of reflection. Namely, in cognitive skills (the ability to analyze strengths and weaknesses in one's activity and personality, to solve educational problems; to find the cause of errors in one's own activity; the ability to restructure activity); in design skills (the ability to analyze the subject before studying

by students and correlating the material of the lesson with the course); in organizational skills (the ability to coordinate joint activities with students, organize their interaction with each other, interaction with parents, colleagues, organize training in such a way that students can express themselves); in constructive skills (encourage students' interest in interesting and unusual aspects of the subject); in communication skills (control and understanding of the emotional state of the individual, self-regulation, opinion about a person based on observations of him and the nature of his actions; knowledge of the mechanisms of advisory and communication communication, understanding of mental states, the ability to analyze the personality of a student, the ability to diagnose student mistakes, correct mistakes, empathy).

Thus, the structure and content of the reflective position of the future teacher-psychologist includes the interrelation of components: cognitive-analytical (cognitive activity, colored with positive emotions, mastering the conceptual-categorical, specialized apparatus of reflection used in professional activities; a tendency to analyze, competence, rational knowledge, rethinking by the teacher-psychologist of his experience, reflection of the problem and, as a rule, an effective attitude to his activities, communication and behavior, his own "I", correlation of his own experience as with the experience of others, manifestation of the ability to critical evaluation of the solutions obtained.); need-motivational (interested, emotional and sensual, attitude to one's profession, and life in general, to the knowledge of other people; the need to resolve pedagogical doubts; identifying difficulties, their boundaries and solutions; searching for possible opportunities for action and behavior); communicative and relational (effective communication, manifested in the ability to build interpersonal relationships. This criterion allows you to correctly build the communicative relations of the participants in the course of the pedagogical process in order for communication to be productive. The teacher's ability to reflectively evaluate their personalities is developed on the basis of a reflective attitude towards oneself and one's own activity, in empathy - the desire to understand the feelings and thoughts of people, the development by a person of the basics of relationships between people in the process of interacting with others); emotional-activity (emotional rethinking by the teacher-psychologist of his activity on the basis of different ways and forms, in particular, the ability of the individual to concentrate on his own thoughts, abstracting from the world. The teacher-psychologist reconsiders his shortcomings and merits, actively discusses conclusions, interpretations, concepts, hypotheses, etc.); semantic (manifested in the correct presentation of oneself to students as a specialist, as well as professional identification of problems, ability to solve them. The future educational psychologist must understand that reflective thinking is an important part of his activity, he must be able to focus on his thoughts, actions and deeds, must identify their weaknesses, thereby designing and improving his activity); professional research (professionalism, striving for innovation; propensity to analyze one's professional activity; striving for self-improvement and self-realization, a set of ideas about the reflexive processes of the professional activity of a teacher-psychologist).

REFERENCES:

1. Vygotsky L.S. Pedagogical psychology.- M.: Pedagogy-Press, 1996.- 536 p.
2. Kulyutkin Yu.N. 91979]. Reflexive regulation of mental actions. – In the book: Psychological research of intellectual activity.
3. Andreeva G.M. Social psychology. - M., 2006. - 376 p.
4. Mukhina V.S. Psychology of childhood and adolescence. - M.: "Institute of Practical Psychology", 1998. - 340 p.
5. Rogers K., Freiberg D. Freedom to learn. - M.: Meaning, 2002. -527p.
6. Derkach A.A., Semenov I.N., Stepanov S.Yu. Psychological and acmeological foundations for the study and development of the reflective culture of civil servants. M. 1998. - 2010. - 199 p.
7. Nepomnyashchaya N.I. Psychodiagnostics of Personality: Theory and Practice. - M.: Humanit. ed. Center VLADOS, 2001. - 192 p.

8. Rubinstein S.L. Problems of General Psychology.- M.: Pedagogy, 1976.-800 p.
9. Practical psychology of education / Ed. I.V. Dubrovina - M.: TC "Sphere", 1998. - 130 p.
10. Rubinstein S.P. Fundamentals of general psychology. - St. Petersburg Peter., 1999.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТА РЕФЛЕКСИВТІ ҰСТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сапарғалиева А.Ж., Ажарбаева Д.

Мақалада болашақ педагог-психологта рефлексивті ұстанымын қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Педагог-психологтарда рефлексивті дағдыларды кәсіби құзыреттілік ретінде дамыту мәселесі әсіресе өзекті және жоғары кәсіби психологиялық - педагогикалық білім беру үшін жаңа әдіснамалық міндеттерді, сондай - ақ мамандардың құзыреттілік деңгейіне қойылатын жаңа талаптарды шешуді талап етеді. Педагог-психологтарда рефлексивті дағдыларды кәсіби құзыреттілік ретінде дамыту мәселесі әсіресе өзекті және жоғары кәсіби психологиялық - педагогикалық білім беру үшін жаңа әдіснамалық міндеттерді, сондай - ақ мамандардың құзыреттілік деңгейіне қойылатын жаңа талаптарды шешуді талап етеді. Болашақ педагог-психологтың рефлексивті ұстанымын "проблемалық - жанжалды жағдайларды көрсететін және оның "Мен" - ге белсенді, тиімді қатынасын оятатын бұрынғы жеке тәжірибесін орнату және қайта қарастыру" деп атауға болады.

Түйінді сөздер: *Кәсіби дайындық, педагог-психолог, қалыптастыру, рефлексиялық ұстаным, құзыреттілік, әдістемелік қолдау.*

ФОРМИРОВАНИЕ РЕФЛЕКСИВНОЙ ПОЗИЦИИ У БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА- ПСИХОЛОГА

Сапарғалиева А.Ж., Ажарбаева Д.

В статье рассматриваются особенности формирования рефлексивной позиции у будущего педагога-психолога. Проблема развития у педагогов-психологов рефлексивных навыков, как профессиональной компетенции, особенно актуальна и требует решения новых методологических задач для высшего профессионального психолого-педагогического образования, а также новые требования к уровню компетентности специалистов. Проблема развития у педагогов-психологов рефлексивных навыков, как профессиональной компетенции, особенно актуальна и требует решения новых методологических задач для высшего профессионального психолого-педагогического образования, а также новые требования к уровню компетентности специалистов. Рефлексивную позицию будущего педагога-психолога можно истолковать как - «установку и переосмысление личностью прежнего собственного опыта, который отражает проблемно-конфликтные ситуации и пробуждает активное действенное отношение его к «Я» к собственному поведению и общению, а также к осуществляемой деятельности»

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, педагог-психолог, формирование, рефлексивная позиция, компетентность, методическая поддержка.*

CONTENT CHARACTERISTICS OF PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF A SPECIAL TEACHER

A.Zh. Sapargaliyeva, A. Ermozanova

The article deals with the content characteristics of the professionally significant qualities of a special teacher. One of the topical areas of theory and practice of higher pedagogical education is the process of formation of professionally significant qualities of future specialists. The following groups of professionally significant qualities of a special teacher can be distinguished: the pedagogical orientation of the personality (positive emotional attitude towards children and the profession, universal values); communication skills (sociability, ability to listen, ability to communicate); organizational skills (ability to organize and include in various activities); empathy (ability to sympathize, empathy); creativity (ability to be creative); reflection (the ability to analyze one's own activity, the activity of others); professional knowledge (knowledge of special psychology, pedagogy and methods).

Key words: *special teacher, professionally significant qualities, pedagogical orientation, creativity, empathy, reflection.*

Currently, one of the topical areas of theory and practice of higher pedagogical education is the process of formation of professionally significant qualities of future specialists. Different views on the professional activity of a teacher have led to different approaches to the definition and content of the necessary personal and professional qualities. In the first case, professionally significant qualities are understood as a set of knowledge, skills and abilities that a teacher must possess in order to effectively carry out his professional functions. In the second, it is a set of personal qualities that provide a positive result of pedagogical activity.

Taking into account these provisions, we carried out a theoretical analysis of the structure and content of professionally significant qualities of a teacher, based on the ideas of B.G. Ananyeva, L.I. Bozhovich, L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, S.L. Rubinstein, B.M. Teplov about the problem of personality in psychology and research N.V. Kuzmina, A.K. Markova, L.M. Mitina, V.A. Slastenina, A.I. Shcherbakov devoted to the study of the personality of the teacher and his professionally significant qualities.

The recent increase in the number of children with various kinds of disorders in psychophysical development necessitates the quantitative and qualitative improvement of the process of professional training of teachers with higher defectological education.

Our analysis of the psychological and pedagogical literature made it possible to establish that at the present stage of the development of science, the concept of "professionally significant qualities" has a multifaceted character and there is no single interpretation of it.

In the studies of N.V. Alisheva, A.S. Egorova, N.B. Rebrova, published in the collection of scientific papers "The development of professionally important functions as one of the directions for improving the training of vocational school students" (JL, 1983), professionally significant qualities are understood as "certain professionally significant signs or parameters by which the effectiveness and reliability of human activity are assessed". According to B.J.I. Marishchuk, professionally significant qualities are individual dynamic personality traits, certain mental and psychomotor properties, physical qualities that meet the requirements of the profession for a person and contribute to the successful mastery of this profession.

V.D. Shadrikov believes that "general somatic and neurodynamic properties of the human body, properties of mental processes, orientation of the personality, its needs, interests, worldview and beliefs, moral qualities" can act as professionally significant qualities [1].

From the point of view of P.B. Toropov, professionally significant qualities are the individual qualities of the subject's personality that contribute to the effective mastering of the profession during training, during the period of adaptation and in the course of direct activity, as well as the successful performance of professional functions [2].

E.A. Klimov [3] notes that all people differ in personal qualities, among which there are professionally significant ones. "Any quality in one case will be professionally valuable, and in another it will oppose successful work." He notes that "professionally valuable qualities in each case are not arranged side by side, but form something whole, a system" that includes five basic components:

- civic qualities - the ideological, moral character of a person as a member of a team, society;
- attitude to work, interests and inclination to this profession;
- legal capacity (general, physical, mental);
- single, private and special abilities;
- skills, habits, knowledge, experience.

According to A.I. Shcherbakov [4], the structure of professionally significant qualities of a teacher includes the following:

- individual psychological characteristics (cognitive interests, love for children, integral and creative character, pedagogical abilities, independence, efficiency in solving vital tasks);
- general civil qualities (humanism, diligence, optimism);
- moral and pedagogical qualities (social activity and pedagogical orientation, scientific erudition, a high level of moral relations with people, self-awareness);
- socio-perceptual features (high level of development of social perception, intellectual qualities, temperament properties, high culture of speech);
- practical skills and abilities (general pedagogical, general labor, communicative, self-educational).

A.K. Markova [5] believes that the structure of a teacher's qualities can be represented by the following blocks of characteristics:

I block. Objective characteristics:

- professional, psychological and pedagogical knowledge;
- professional pedagogical skills.

II block. Subjective characteristics:

- professional psychological positions, attitudes;
- personal characteristics.

L.M. Mitina [6] identifies the following professionally significant qualities: pedagogical orientation, pedagogical goal-setting, pedagogical thinking, pedagogical reflection, pedagogical tact. The author considers each of these qualities "as a combination of more elementary and particular personal properties, formed in activity and to one degree or another dependent on hereditary inclinations."

V.A. Slastenin [7] includes in the structure of professionally significant qualities of a teacher:

- qualities that determine the social and public orientation;
- qualities that determine the professional and pedagogical orientation;
- qualities that determine the cognitive orientation. 1

Particular attention should be paid to the study of the structure and the content of professionally significant qualities of a special teacher.

Features of the professional activity of a special teacher necessitate the formation of a number of specific professionally significant qualities even at the stage of professional training in a pedagogical university.

The goal of defectology education is not only to train a specialist with a high level of professional suitability, but also to form a positive psychological orientation for the upcoming activities in the upbringing and education of various categories of children with special educational needs.

In the dissertation research E.V. Shivrina [8] defined and characterized professional norms, standards of behavior and activities of a teacher of special education, the formation of which occurred under the influence of numerous deontological concepts. The author singled out non-formalized and formalized norms of behavior of a special teacher.

Non-formalized norms are defined as systems of "oral law" that are passed down from generation to generation and constitute the main ethical and pedagogical concepts of the teacher's activity.

Defining the professionally significant qualities of a special teacher, I.P. Podpasy identified two main groups: human (humanity, kindness, patience, decency, honesty, responsibility, commitment, generosity, respect for people, morality, optimism, balance, interest in the pupil, goodwill, friendliness, restraint, dignity, patriotism, spiritual sensitivity) and professional (love for children, diligence, hard work, discipline, the ability to set a goal, organization, perseverance, justice, skill, pedagogical tact, knowledge of pedagogical theory, knowledge of child psychology, possession of methodology, possession of advanced technologies, exactingness, justice, feeling humor) [9].

A.D. Goneev identifies the following personal qualities of a specialist in this field: empathy, psychological competence, delicacy and tact, humanity and humanity, mercy, organizational and communication skills, extraversion, high spiritual culture and morality, social intelligence, the ability to be interesting to others and not formal in work with children, focus on the interests, needs and protection of the human dignity of the child, the ability to maintain the confidentiality of service information and personal secrets of the pupil, the desire to constantly improve professional knowledge, honesty, moral purity in professional affairs, respect for the ethics of relationships with people, and others [10].

Along with the listed professionally significant qualities of a special teacher N.M. Nazarova highlights such as physical endurance, high resistance to infectious diseases, stable mental health, correct speech [11].

Thus, the following groups of professionally significant qualities of a special teacher can be distinguished:

- pedagogical orientation of the personality (positive emotional attitude towards children and the profession, universal values);
- communication skills (sociability, ability to listen, ability to communicate);
- organizational skills (ability to organize and include in various activities);
- empathy (ability to sympathize, empathy);
- creativity (ability to be creative);
- reflection (the ability to analyze one's own activity, the activity of others);
- professional knowledge (knowledge of special psychology, pedagogy and methods).

It follows that the result of the formation of professionally significant qualities should be the presence of certain professional knowledge, skills and a set of personal qualities that meet the requirements of the profession in the future teacher-defectologist. In turn, the specified set of personality traits should be a unity of moral, psychological and professional components (ideological and political, professional awareness, personal experience in the field of the chosen profession, personal position in choosing a profession, duty and responsibility, collectivism, comradeship, diligence, organization at work).

REFERENCES:

1. Shadrikov, V.D. Problems of systemogenesis of professional activity [Text] / V.D. Shadrikov. - M.: Nauka, 1982. - 185 p.
2. Toropov, P.B. Psychological and pedagogical conditions for the effectiveness of the formation of professionally important qualities in high school students (on the example of the teaching profession): Diss. ... cand. ped. Sciences [Text] / P.B. Toropov. - Khabarovsk, 1992. - 262 p.
3. Klimov, E.A. Psychology of a professional. Fav. psycho, works [Text] / E.A. Klimov. - M. - Voronezh, 1996. - 400 p.
4. Shcherbakov, A.I. Psychological foundations for the formation of the personality of a Soviet teacher in the system of higher pedagogical education [Text] / A.I. Shcherbakov. - L.: Education, 1967. - 260 p.
5. Markova, A.K. Psychology of teacher's work [Text] / A.K. Markov. - M.: Enlightenment, 1993. - 192 p.

6. Mitina, J.I.M. Psychology of teacher professional development [Text] / J.I.M. Mitin. - M.: Flint: Moscow Psychological and Social Institute, 1998. - 200 p.
7. Slastenin, V.A. Pedagogy [Text] / V.A. Slastenin, I.F. Isaev, A.I. Mishchenko, etc. - M.: School-press, 1997. - 512 p.
8. Shivrina, E.V. Regulatory and legal knowledge as a factor in improving the professional culture of special education teachers: Abstract of the thesis. diss. ... cand. ped. Sciences [Text] / E.V. Shivrina. - Ekaterinburg, 2000. - 23 p.
9. Podlasy, I.P. A course of lectures on correctional pedagogy: Proc. allowance for students. avg. specialist. textbook institutions [Text] / I.P. Sneaky. - M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2003. - 352 p.
10. Goneev, A.D. Fundamentals of correctional pedagogy: Proc. allowance for students. higher ped. textbook institutions [Text] / Gopsev, A.D. and others / Ed. V.A. Slastenin. - M.: Publishing Center "Academy", 2002.-280 p.
11. Nazarova, N.M. Problems and prospects of training psychological and pedagogical personnel for work in the system of special education for persons with disabilities [Text] / N.M. Nazarova //Innovations in Russian education. Special education. -M., 1999. - 128 p.

АРНАЙЫ ПЕДАГОГТЫҢ КӘСІБИ МАҢЫЗДЫ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ МАЗМҰНДЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Сапарғалиева А.Ж., Ермозанова А.

Мақалада арнайы педагогтың кәсіби маңызды қасиеттерінің мазмұндық сипаттамасы қарастырылады. Жоғары педагогикалық білім беру теориясы мен практикасының өзекті бағыттарының бірі болашақ мамандардың кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру процесі болып табылады. Арнайы педагогтың кәсіби маңызды қасиеттерінің келесі топтарын бөліп көрсетуге болады: тұлғаның педагогикалық бағыттылығы (балалар мен кәсіпке деген оң эмоционалдық қатынас, жалпыадамзаттық құндылықтар); коммуникативті дағдылар (көпшілік, тыңдай білу, қарым-қатынас жасай білу); ұйымдастырушылық қабілеттер (ұйымдастыру және әртүрлі іс-әрекеттерге қосу қабілеті); эмпатия (жанашырлық, эмпатия); шығармашылық (шығармашылық қабілеті); рефлексия (өзінің әрекетін, басқалардың белсенділігін талдай білу); кәсіби білім (арнайы психология, педагогика және әдістемелерді білу).

Түйінді сөздер: *арнайы педагог, кәсіби маңызды қасиеттер, педагогикалық бағыт, шығармашылық, эмпатия, рефлексия.*

СОДЕРЖАТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНО ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ СПЕЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Сапарғалиева А.Ж., Ермозанова А.

В статье рассматривается содержательная характеристика профессионально значимых качеств специального педагога. Одним из актуальных направлений теории и практики высшего педагогического образования является процесс формирования профессионально значимых качеств будущих специалистов. Можно выделить следующие группы профессионально значимых качеств специального педагога: педагогическая направленность личности (положительное эмоциональное отношение к детям и профессии, общечеловеческие ценности); коммуникативные способности (общительность, умение слушать, способность к общению); организаторские способности (способности организовать и включать в различные виды деятельности);

эмпатия (способность к сочувствию, сопереживанию); креативность (способность к творчеству); рефлексия (умение анализировать свою деятельность, деятельность других); профессиональные знания (знания специальной психологии, педагогики и методик).

Ключевые слова: специальный педагог, профессионально значимые качества, педагогическая направленность, креативность, эмпатия, рефлексия.

UDC-378;371

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.030>

FORMATION OF CONFLICTOLOGICAL READINESS OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS

A.Zh. Sapargaliyeva, A. Zhan

The article deals with the problem of formation of conflictological readiness of future teachers-psychologists. To determine the essence of the concept of "conflictological readiness", an analysis of the concept of "readiness" in scientific sources was made. Based on the analysis of scientific research aimed at studying the problem of conflictological readiness and one's own ideas about conflictological readiness, three components are distinguished in its structure: cognitive, practice-oriented and personal. The cognitive component assumes knowledge by future teachers - psychologists of the nature, types and features of conflicts, factors influencing their occurrence. Practice-oriented component, which includes: Predictive-projective readiness, communicative readiness and readiness for self-regulation. The personal component includes motives, goals, values, attitudes reflecting the professional's tolerant attitude towards the participants in the educational process.

Key words: professional training, teacher-psychologist, readiness, conflict, conflictological readiness, components.

Currently, the development of higher education system is expressed in the orientation towards a fundamentally new quality, the main social meaning of which is that the graduates of educational institutions should have general cultural, professional and professional competencies that meet modern needs of the state, society, labor market and individual needs, and, at the same time, ensure the readiness to perform professional activities.

Based on the state regulations in recent years, one of the important aspects of training future educational psychologists is the development of competencies related to diagnosis, prevention and resolution of conflicts, which is due to the growing conflict in society and, consequently, is reflected in the professional standard "educational psychologist", which states that an educational psychologist should be ready to perform the functions of diagnosis, prevention and resolution of conflicts.

Pedagogical science has revealed the essence of the concept "preparedness of specialists for professional activity" and its types: psychological preparedness (L.I. Berezovskaya, A.A.Derkach, M.I. Diachenko, L.A. Kandybovich, N.A. V. Kuzmina, V.A. Slastenin, V.D.Shadrikov, etc.); readiness for professional activity in conditions of interpersonal conflict with its subjects (G.M. Boltunova, Z.Z. Drinka, L.D. Naumova, L.I. Savva, etc.).

However, conflictological readiness as a type of professional readiness of a teacher-psychologist is understudied.

The solution of this problem necessitates a new look at the training of future educational psychologists capable of resolving conflicts in the educational process. This is determined, first of all, by the requirements of the Professional Standard for Educational Psychologist where the skills of diagnosing, preventing and solving conflicts in educational environment are defined as working skills. Consequently, a modern educational psychologist should be prepared to work with conflicts.

The formation of conflictological preparedness occupies a special place in the training of future educational psychologists, in their ability to competently organize and carry out work on the implementation of the tasks of professional activity. The need to prepare future educational psychologists to resolve conflicts arising in everyday activities is a particularly urgent problem at the present stage of development of society.

However, as a pedagogical category, conflictological preparedness of future educational psychologists remains understudied so far.

To determine the essence of the concept "conflictological readiness", we turned to the analysis of scientific sources. The concept of "readiness" is considered both in psychology and pedagogy [1; 2; 3].

Theoretical analysis of scientific works has revealed multidimensional and multifaceted approaches and interpretations of the concept of "readiness". In order to formulate our own opinion regarding the key concept of our work, we will try to consider it in a planned and aspect-oriented way. First of all, let us turn to dictionaries. Dictionaries interpret the term "readiness" as "a state of doing something", "a state in which everything is done, everything is ready for something", "inclination towards something, wish to contribute to something" [4]. [4]. From these definitions, readiness, in common usage, is both the disposition to do something and the ability to do it, as well as the result of accomplished actions.

Continuing the research, let us further turn to scientific sources. In the Dictionary of Psychology, readiness is interpreted as an attitude to perform a certain action [5]. At the same time, from the point of view of the structure, the attitude implies special knowledge, abilities and skills, the ability to counteract obstacles that arise in the process of activity performance, assignment of personal meaning to the performed action. In the same vein, Y.L. Neimer in the Psychological Dictionary defines the concept "readiness" as an active-action state of a subject with an attitude of behaviour and mobilised forces in the realisation of tasks [5]. Readiness is understood as the activity of psycho-physiological systems of a personality, providing qualitative realization of necessary actions.

One of the types of professional preparedness of a future educational psychologist is of interest for our study - conflictological preparedness. To analyze the concept of "conflictological readiness" it is necessary, in our opinion, to first define the meaning of the term "conflict", which will help to note the specificity of this very readiness.

The analysis of scientific works helped us to make a number of important conclusions: - the conflict in this work we will understand as the most acute way of resolving significant differences in views, interests, values, which manifest themselves in negative emotional and emotional reactions in several participants in a given situation;

- To describe the conflict we will use the following terminology: conflict subjects (participants), conflict situation (consequence of various dual contradictions, coordination changes, individual and production relations, etc.), pre-conflict state (such kind of state, which is inherent without any emotions of counteraction).

It can be concluded that when conflicts arise, it is difficult to overcome the situation on one's own and one needs a helper who is ready and able to resolve them.

A future educational psychologist, in accordance with the requirements of the Professional Standard, must have knowledge about the conflict itself, technologies of its diagnosis, prevention, resolution, as well as a set of professionally important qualities, which together form the basis of conflictological readiness.

Let us now consider the essence and structure of the key concept of "conflictological preparedness".

L.I. Berezovskaya, following A. Skok [2], associates conflictological readiness of a person with the ability to understand and accept tolerance as a value that allows one to live with other norms and values, which helps one to further take a position that leads to a constructive exit from a conflict situation.

In professional terms, G.M. Boltunova and V.A. Slastenin understand the conflictological readiness of future teachers-psychologists as the unity of theoretical, psychological and practical readiness to resolve conflicts [6; 7]. In the same aspect, the meaning of the term "conflictological readiness" is presented in the Pedagogical Encyclopaedic Dictionary and is interpreted as a professional's orientation to solve professional conflictological problems and practical readiness to resolve conflicts in the process of professional activity [8]. Both definitions note the importance of the practical component of conflictological readiness, but the former adds theoretical and psychological components to it, while the latter adds motivational components, which gives an idea of the views on the structure of the studied readiness.

By identifying the motivational component of conflictological readiness, we talk about constructive conflict position of a specialist, which is presented as a system of attitudes and assessments of conflictological experience, conflict reality and perspectives and determines the direction of conflict actions and behavior of a specialist. Of key importance for constructive conflict position are value orientations and professional goals in the conflict, which also influence dynamic and structural characteristics of the conflict.

Analyzing the works of G.M. Boltunova [6], K.M. Durai-Novakova [9], N.V. Kuzmina [10], V.A. Slastenin [11], we noted that the first one identified several conflictological skills constituting conflictological readiness, the others consider "conflictological readiness" as a set of personal qualities necessary for effective performance of functional duties. These approaches suggest that conflictological readiness is primarily comprised of skills, and secondly, of personal qualities that allow a professional to act successfully in a conflict situation. These include the ability to see and understand conflict, the ability to predict and assess its consequences, to know and master diagnostic methods, to be able to prevent and correct conflict situations, and to use conflict to educate.

N.V. Kolosova studies conflictological readiness from the competence approach [12]. From her point of view, this readiness should be considered as the possession of conflictological knowledge in conflict awareness and the use of abilities and skills in conflictological activities. This approach also includes a set of competences that a teacher-psychologist should master. The indicators of the formation of conflictological readiness researchers call the optimal choice of conflict strategy by a specialist; self-management of negative emotional states in a conflict situation; the ability to manage (influence) the opponent of professional conflict as a result of reflexive self-determination on the basis of constructive conflict position. At the same time, stability in demonstration of effective activity in a conflict situation and orientation of the conflict in its resolution in a progressive direction is the main sign of formation of conflictological readiness.

The material analysed above has led to the following generalisations:

- Conflictological readiness in terms of its content is a type of professional readiness;
- readiness is seen as an attitude, a pre-activity state, aspiration, position related to a constructive way out of a conflict situation; in terms of professional activity, readiness is related to the transfer of one's position and conviction in constructive resolution of conflict situation into pedagogical environment in order to influence and manage the conflict participants;
- Conflictological readiness is an activity formation, the ability to implement conflictological functions related to the diagnosis, prediction and resolution of conflicts;
- Conflictological readiness is related to emotional and personal qualities, which are expressed in terms of "reflection" and "professionally significant qualities".

Given the views of our predecessors, let us move on to substantiate our own ideas about the structure of conflict readiness.

Primary in any chain is the desire to engage in an activity. This desire, aspiration (motives, needs) determines the orientation of a person and affects the selected goals, so it is important in describing the structure of the studied competence to consider motives, needs, goals of a person, determined by the subject of activity - conflict and behavior in it as a professional. In this regard, motives, needs and goals of professional activity reflect the desire and aspiration for professional solution of problems related to the emergence, study, resolution of conflicts.

A person in the process of professional activity should be based on certain values (value of peace, value of human well-being, etc.) and demonstrate the formed value orientations and attitudes in their daily work. This is expressed in the personal qualities that determine the success of professional work: mindfulness, discernment, tolerance, empathy, etc. In addition, the structure of a personality dealing with conflict includes volitional qualities that allow implementing the goals of professional activity to the end: purposefulness (ability of a person to subordinate his/her actions to a certain goal), determination (ability to quickly make and implement decisions), persistence (ability to go to the end with full tension of physical and moral strength); self-control (ability to ensure domination of will over emotions, take the only correct decision in the most difficult situation); courageousness (ability to take the only right decision in the most difficult situation). All these constitute the personal component of conflictological preparedness.

- Based on the analysis of scientific research aimed at studying the problem of conflictological readiness and our own perceptions of conflictological readiness, we identified three components in its structure: cognitive, practice-oriented and personal.

- 1. Cognitive component implies that future teachers-psychologists know the nature, types and characteristics of conflicts, the factors influencing their occurrence, strategies and tactics for their resolution, knowledge of diagnostic technologies, conflict prevention, conflict resolution.

- 2. Practice-oriented component, which includes:

- - Predictive-projective readiness is a scientifically grounded assumption about possible variants of conflict development, behavior of opposing parties, its likely consequences and adequate selection of methods and technologies of diagnosis, prevention, conflict resolution; also this element characterizes the ability to project own actions on conflict management, self-education in the field of conflictology.

- - Communicative readiness implies knowledge of effective communication technologies and the ability to apply them in the process of interaction with the parties to the conflict, taking into account their individual-psychological characteristics, as well as the use of communication technologies in order to diagnose, prevent and resolve conflicts.

- Self-regulatory or readiness for self-regulation, in our view, is the ability, in the pre-conflict moment or at the moment of conflict development, to emotionally control one's own behaviour. It allows for the possibility and willingness to empathise, empathise, self-reflect and introspect in relation to the parties to the conflict.

- Technological readiness assumes fluent knowledge of diagnostic technologies, conflict prevention and resolution, as well as organizational and managerial technologies necessary for establishment and functioning of reconciliation services in educational organizations.

The personal component includes motives, goals, values, attitudes reflecting tolerant attitude of a professional to participants of educational process and arising problems, aimed at helping to resolve the conflict situation; availability of such personal qualities as fairness, friendliness, moderation, attention, patience, objectivity and impartiality, intuition, professionalism necessary for working with conflict.

Thus, conflict awareness does not form on its own, which implies the need to develop a scientifically structured learning process for its formation. Therefore, there is a need to build a model for the formation of conflictological preparedness of future teachers-psychologists in the process of professional training in higher education institution.

REFERENCES:

1. Banshchikova T.N. Professional readiness of a teacher to manage pedagogical process / T.N. Banshchikova, S.V. Puteeva // Collection of Scientific Works of North Caucasus State Technical University. Series "The Humanities". - 2005.- № 2 (14). - p.25.

2. Berezovskaya L.I. On psychological readiness of students to resolve conflicts in professional activity / L.I. Berezovskaya // Bulletin of Health and Education in the XXI Century. - 2016. - №11. - p.105.
3. Boltunova G.M. The formation of teacher readiness to resolve conflict situations in the pedagogical process / G.M. Boltunova // Optimization and intensification of the educational process in university and school: inter-university collection of scientific works. - Ishim, 1994. - p. 65.
4. Meshcheryakov B.G. Big Psychological Dictionary / B.G. Meshcheryakov, V.P. Zinchenko. - 4th ed. - M.: AST, SPb: Prime-Evroznak, 2008. - 868 p.
5. Psychological Dictionary / author-compiler. V. V. Koporulina, M.N. Smirnova, N.O. Gordeeva, L.M. Balabanova; Ed. by Y.L. Neymer. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2003. - 640 p.
6. Boltunova G.M. Formirovanie podgotovstvennosti teacher to resolve conflict situations in pedagogical process / G.M. Boltunova // Optimization and intensification of pedagogical process in university and school: inter-university. collection of scientific. tr. - Ishim, 1994. - p. 65.
7. Slastenin V.A., I.F. Isaev, E.N. Shiyanov / edited by V.A. Slastenin. - 3rd ed. - M.: Publishing Center "Academy", 2004. - 576 p.
8. Encyclopedic Dictionary of Pedagogy / Ed. by B.M. Bim-Bad. - M: Big Russian Encyclopedia, 2002. - 528 p.
9. Durai-Novakova K.M. Formation of Professional Readiness of Students for Pedagogical Activity: Ph. D. in Pedagogical Sciences : 13.00.01 / Durai-Novakova Krystyna Mechislavovna. - M., 1983. - 356 p.
10. Kuzmina N.V. The concept of "pedagogical system" and criteria for its evaluation. Methods of system pedagogical research / N.V. Kuzmina. - L.: LLU, 1980. - 172 p.
11. Slastenin V.A. Pedagogical process as a system / V.A. Slastenin. - M.: Publishing house MAGISTR-PRESS, 2000. - 242 p.
12. Kolosova N.V. Konflikto-logical competence of a future specialist as a subject of research / N.V. Kolosova // Pedagogical dialogue of times and cultures (devoted to 200-th anniversary of Tsarskoselsky lyceum) - Materials of All-Russian correspondence scientific conference devoted to 200-th anniversary of Tsarskoselsky lyceum / edited by Taranova T.N., Khokhlova D.A., Pozdnyakova I.R. - Stavropol: SSU, 2011. - p. 56.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КОНФЛИКТОЛОГИЯЛЫҚ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сапарғалиева А.Ж., Жан А.

Мақалада болашақ педагог-психологтардың конфликтологиялық дайындығын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. «Конфликтологиялық дайындық» ұғымының мәнін анықтау үшін ғылыми дереккөздердегі «дайындық» ұғымына талдау жасалды. Конфликтологиялық дайындық мәселесін және конфликтологиялық дайындық туралы өзіндік ой-пікірлерін зерттеуге бағытталған ғылыми зерттеулерді талдау негізінде оның құрылымында когнитивтік, тәжірибелік-бағдарлы және тұлғалық үш компонент бөлінеді. Когнитивтік компонент болашақ педагогтардың – психологтардың қақтығыстардың табиғаты, түрлері мен ерекшеліктері, олардың пайда болуына әсер ететін факторлар туралы білімін болжайды. Тәжірибелік-бағдарланған компонент, оған мыналар кіреді: Болжамдық-проекциялық дайындық, коммуникативті дайындық және өзін-өзі реттеуге дайындық. Жеке құрамдас бөлікке кәсіби тұлғаның білім беру процесіне қатысушыларға деген толерантты қатынасын көрсететін мотивтер, мақсаттар, құндылықтар, көзқарастар жатады.

Түйінді сөздер: *кәсіби дайындық, педагог-психолог, дайындық, конфликт, конфликтологиялық дайындық, құрамдас бөліктер.*

ФОРМИРОВАНИЕ КОНФЛИКТОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Сапаргалиева А.Ж., Жан А.

В статье рассматриваются проблема формирования конфликтологической готовности будущих педагогов-психологов. Для определения сущности понятия «конфликтологическая готовность» был сделан анализ понятия «готовность» в научных источниках. На основе анализа научных исследований, направленных на изучение проблемы конфликтологической готовности и собственных представлений о конфликтологической готовности, выделены в ее структуре три компонента: когнитивный, практико-ориентированный и личностный. Когнитивный компонент предполагает знание будущими педагогами - психологами природы, типов и особенностей конфликтов, факторов, влияющих на их возникновение. Практико-ориентированный компонент, который включает: Прогнозирующе-проективную готовность, коммуникативную готовность и готовность к саморегуляции. Личностный компонент включает мотивы, цели, ценности, установки отражающие толерантное отношение профессионала к участникам образовательного процесса.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, педагог-психолог, готовность, конфликт, конфликтологическая готовность, компоненты.

UDC-378;371

[https://www.doi.org/ 10.53355/ZHU.2022.104.3.031](https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.031)

THE SPECIFICITY OF THE WORK OF THE SPEECH THERAPIST IN THE CONDITIONS OF THE INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

A.Zh. Sapargaliyeva, A. Zhumakhan

The article discusses the specifics of the speech therapist's work in an inclusive educational environment.

Inclusive education is focused on the child himself, regardless of his characteristics, excludes the alienation of such children from society and communication with peers, creates the conditions necessary for their development and normal socialization and adaptation, focusing on the needs of children. The system of inclusive education includes all educational organizations of different levels: preschool, school, professional and higher.

The high-quality professional training of future speech therapists should include their general personal education, which will be integrated with its most diverse components: operational, motivational and meaningful.

Key words: professional training, speech therapist, specifics, inclusive educational environment, motivation, content.

Today, inclusive education is becoming more and more popular, as it enables children with special educational needs to receive a quality education. In many countries of the world, inclusion is no longer an innovation, but a completely ordinary and well-established system in all directions, which was created in order to include all children (including children with disabilities and those with special educational needs) in a single educational a process where a special environment will be created, special conditions for their full development and socialization will be developed, the learning process will be focused on the trend of individualization and differentiation.

The theoretical substantiation of the inclusive model of organization and implementation of the learning process has been studied and considered by many researchers: M.S. Artemyeva [1], E.A. Ekzhanova [2], N.N. Malofeev [3], E.A. Strebeleva [4], L.M. Shipitsyna [5].

Despite the existence of a large number of works on the possibility of applying the system of inclusive education in our country in practice, when trying to implement it in educational organizations of various types, it causes many difficulties and problems.

The problems of inclusion are becoming very relevant today, as changes are taking place both in the social sphere (growth in the birth rate among the population, the dynamic life of society, which determines the employment of parents in production, the unwillingness of many parents to recognize this fact when they give birth to a child with special needs) and in the field of education (the reduction in the number of kindergartens associated with their closure in the nineties of the last century, when the birth rate fell sharply and such a number of preschool organizations became simply unnecessary, they were transferred to other departments).

Inclusive education is focused on the child himself, regardless of his characteristics, excludes the alienation of such children from society and communication with peers, creates the conditions necessary for their development and normal socialization and adaptation, focusing on the needs of children.

However, inclusive organizations will work successfully only when there are specialists who have special training or retraining necessary to work with special children, when teachers themselves and parents of all children begin to understand their special role in the effectiveness of this process, such specialists, of course, include a teacher-speech therapist. There is a need to strengthen the readiness component of future speech therapists who will work in the system of inclusion, to create the necessary conditions for the educational process to be organized taking into account the individual needs of children belonging to any group of inclusion, it is also necessary to work aimed at educating parents of normative children (such work is being successfully carried out in many countries of the world, for example, in Finland).

As the analytical work carried out in educational organizations of various levels shows us, a large number of current teachers are not ready to work with "special" children, they do not know the specific features of the work of inclusive educational organizations, many modern teachers have not formed or are formed at a low level. professional competencies necessary for successful work in an inclusive environment, many teachers do not seek to improve their competence in this area, they have various professional stereotypes and fears of working with children with special educational needs and disabilities, so today there is a great need in modeling the psychological and pedagogical training of future speech therapists who are able to work effectively in inclusive educational organizations of various types.

The high-quality professional training of future speech therapists should include their general personal education, which will be integrated with its most diverse components: operational, motivational and content. Qualitative preparation for future professional activity should also be aimed at acquiring not only special knowledge for one's profession, mastering skills and abilities in the field of professional activity, but also developing one's personal sphere.

In order to organize and implement a high-quality upbringing and educational process for all children, without exception, regardless of their mental and physical capabilities, to create the necessary special pedagogical conditions for them that contribute to the socialization and self-realization of all students, it is necessary to prepare such special students (teachers, speech therapists, defectologists), who will have the formed psychological and pedagogical competencies that they need to work in the system of inclusive education. The future teacher (speech therapist, defectologist) in their professional activities should be oriented towards the principles of humanism, be able to treat all people with respect, humanely, be able to monitor the learning process conducted by them, be able to diagnose the level of formation of the necessary knowledge, skills and skills of students, their personal sphere, teach normative children the ideas of humanity and tolerance in dealing with special children, be able to combine various forms in their work: individual, group and collective.

A future specialist in this area of training should have a number of special social and personal competencies, which include the following: to be a citizen and patriot of one's country; be able to carry out social interaction; be communicative; be able to be humane and tolerant, defend the interests of children, respect their rights; lead a healthy lifestyle and promote it among children; it is easy to relate to criticism from others, as well as to have the skills of self-criticism; master the skills of teamwork.

All of the above competencies of a future speech therapist should be formed along with professional competencies in several areas of their future professional activities: diagnostic, educational, educational, correctional and developmental and consultative, educational and methodological, innovative, research, information and educational, organizational and managerial activities. The educational and educational process of training future speech therapists, implemented in the system of higher education, should be directed to the formation and development of all these competencies. The presence of these competencies among future specialists will give them the opportunity to work in any system where specialists in this area of training are needed.

The system of inclusive education includes all educational organizations of different levels: preschool, school, professional and higher. All these organizations will be united by one goal - to create special comfortable conditions for people with special educational needs, as well as to create a special inclusive environment in which people with any nosology will feel comfortable learning. All these measures are equally aimed at the technical equipment of educational organizations and at developing special courses for teachers, speech therapists, defectologists, aimed at developing their interaction with persons related to inclusion.

One of the goals implemented in the course of the experimental work was to identify the features of the work of a speech therapist in inclusive educational organizations, where the created inclusive environment becomes one of the important conditions and has its own specifics, since this environment should contribute to any child an opportunity for his socialization and education.

In organizing the process of inclusion in educational institutions, one should not forget about the experience of integrated learning, it is also necessary to use the experience of correctional educational institutions in our country, which has been accumulated over many decades of separate work, in these organizations, depending on a particular nosology, a special experience for working with children with special educational needs, special conditions have been created for their adaptation and education, special methods and techniques have been developed, it is simply impossible to refuse this experience.

According to S.I. Sabelnikova, those educational organizations that have accepted the idea of inclusive education are more interested than others in establishing interaction between all participants in the educational process so that every child feels comfortable and reliable in these conditions. Through this interaction, one can understand the characteristics and capabilities of each child individually, choose the most effective methods and techniques for working with each of the children, identify zones of proximal development for special children, and monitor the achievements of each child [6].

However, the interaction between all specialists should be systematic and become the basis for creating a special base that will make it possible to conduct a regular qualitative analysis of the results of the correction process.

In the conditions of work in the system of inclusion, the nature of the work of a speech therapist also changes, it reveals its own characteristics. Thus, a speech therapist teacher, prior to conducting remedial classes with a child, must first conduct a diagnostic examination of children, understand the cause of speech disorders in a child, identify their origin, then, together with other specialists, taking into account their recommendations, develop an individual strategy or route of work with each the child individually to prevent the development and progression of possible concomitant abnormalities in the child.

In his work, a speech therapist teacher can use a number of effective technologies, which include the technology of learning in the game, which is most often used with children of preschool and primary school age, when the game activity of the child is leading; dialogue training, which is aimed at developing the communicative abilities of children with special educational needs, this technology contributes to the development in such children of the skills of expressing thoughts aloud, the ability to answer questions and understand them, the ability to ask if something is not clear; advanced learning technology, which contributes to the development of the child in the near future and is based on the zones of the child's proximal development; computer technologies that can make the process of upbringing and learning easier and more interesting, as they make it possible to use various computer didactic games in their work, which are very interesting for children, especially for children with special educational needs, since these technologies can also make it easier for them, one of the most difficult processes to master is writing, and when using a computer and specially designed programs, you can make the process of learning to read and write more effective and interesting, keep the child's desire to learn, which is a very important condition for the success of learning; health-saving technologies that allow enriching and diversifying speech therapy classes, stimulating the child to complete tasks: sand therapy, kinesiology, playing exercises, logorhythm and many others.

It is also necessary to consider the specifics of the work of a speech therapist at school, since in the conditions of inclusion this activity also has its own characteristics. A speech therapist working at a school is also focused on working with children with a variety of nosologies, these are far from always only children with speech disorders, children with intellectual disabilities and with a concomitant lag in speech development can also study at school. Therefore, a speech therapist teacher simply needs to constantly look for new effective methods of work for any child in order to be able to increase his level of ability to work, switch attention, and motivate him to learning activities.

The biggest difficulties for teachers working in inclusive educational organizations are associated with the inability to develop adapted educational programs for special children, which must be developed for each individual child, taking into account his nosology and focusing on special standards developed for this. Today is just for elementary school. The creation of special programs is also required for children with severe speech disorders, which is directly related to the activities of a speech therapist as one of the specialists in an inclusive school. To develop this program, a speech therapist teacher must certainly have special knowledge in the field of sciences related to speech therapy. One of the forms of work of a speech therapist is his participation in the psychological, medical and pedagogical commission, which is carried out with the participation of a large number of specialists and is aimed at developing recommendations for organizing the educational process for a child with special educational needs.

When conducting speech therapy classes with children with special educational needs, the teacher-speech therapist should select special methodological and didactic material that contributes to the development of tolerance and sociability in this category of children, for this the teacher-speech therapist must improve his knowledge in various areas related to speech therapy : pedagogy, psychology, defectology, must constantly study the regulatory framework that regulates the process of inclusive education. Each speech therapist must be able to work in a team, since work at school involves interaction with various specialists, with social activists, parents of children, which implies that the speech therapist has good knowledge, a developed communicative culture, media culture, the ability to perceive criticism and to be able to get out of conflict situations, to be able to solve them, and not to ignore, not to run away from their solution, not to let everything take its course. To do this, a speech therapist teacher must have the competence, which implies the ability to teach his pupils to restrain their emotions, regulate their behavior, and feel the emotional state of another person.

In the course of work in inclusive educational organizations, a speech therapist should be focused on the constant development of his potential both in methodological and scientific terms,

so he should always strive to replenish knowledge in the field of inclusive education in order to be able to create the necessary conditions for effective personal and psychological development with special educational needs, including children with severe speech disorders, while implementing their activities in educational organizations, to study the constantly changing legal documents governing work in the system of inclusive education.

Based on the studied material, we can conclude that in order for the process of teaching and raising a child with special educational needs to be effective, it is necessary to create special conditions that take into account the abilities and capabilities of this child, it is necessary to create a special developmental environment in an educational organization, to identify for a child with each nosology, special means, forms, methods and teaching methods that will contribute to the successful socialization of a child with special educational needs, will form his ability to interact with his peers, stimulate learning activities, therefore, the implementation of the ideas of inclusion is necessary for modern society and is relevant. However, inclusion requires the training of special specialists who can work with children with various nosologies, who are positively disposed to this work, motivated, and have special psychological and pedagogical competencies.

REFERENCES:

1. Andreev, A.L. Competence paradigm in education: experience of philosophical and methodological analysis / A.L. Andreev // Pedagogy. -2005. - No. 4. - p. 29-34.
2. Vardanyan Yu.V. Development of a student as a subject of mastering professional competence: monograph / Yu.V. Vardanyan, T.V. Savinova, A.P. Yashkova / ed. ed. Yu. V. Vardanyan. Mordovian state. ped. institute. - Saransk, 2002. - 100 p.
3. Kondratiev, V.V. Designing a university education system (on the example of mathematics): monograph / V. V. Kondratiev. - Kazan: KSTU, 1999. - 135 p.
4. Z.G. Nigmatov. - M: Higher School, 2004. - 400 p.
5. Shipitsina, L.M. Integration of children with disabilities / L.M. Shipitsina // Education and training of children with developmental disorders, 2004. -№2. – P. 7-9.
6. Shipitsina, L.M. Integration of children with disabilities / L.M. Shipitsina // Education and training of children with developmental disorders, 2004. -№2. – p. 7-9.

ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЛОГЕПЕДТІҢ ЖҰМЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сапарғалиева А.Ж., Жумахан А.

Мақалада инклюзивті білім беру жағдайында логопедтің жұмысының ерекшелігі қарастырылады.

Инклюзивті білім беру баланың өзіне бағытталған, оның ерекшеліктеріне қарамастан, мұндай балаларды қоғамнан иеліктен шығаруды және құрдастарымен қарым-қатынасты болдырмайды, балалардың қажеттіліктеріне назар аудара отырып, олардың дамуы мен қалыпты әлеуметтенуі мен бейімделуі үшін қажетті жағдайлар жасайды. Инклюзивті білім беру жүйесіне әр түрлі деңгейдегі барлық білім беру ұйымдары кіреді: мектепке дейінгі, мектеп, кәсіптік және жоғары.

Болашақ логопедтердің сапалы кәсіби дайындығына олардың жалпы жеке білімі кіруі керек, ол оның әртүрлі компоненттерімен біріктіріледі: операциялық, мотивациялық және мазмұнды.

Түйінді сөздер: *Кәсіби дайындық, логопед, ерекшелік, инклюзивті білім беру ортасы, мотивация, мазмұн.*

СПЕЦИФИКА РАБОТЫ ЛОГОПЕДА В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Сапаргалиева А.Ж., Жумахан А.

В статье рассматривается специфика работы логопеда в условиях инклюзивной образовательной среды.

Инклюзивное образование ориентировано на самого ребенка, в не зависимости от его особенностей, исключает отчуждение таких детей от общества и общения со сверстниками, создает необходимые для их развития и нормальной социализации и адаптации условия, ориентируясь на потребности детей. В систему инклюзивного образования включаются все образовательные организации разного уровня: дошкольные, школьные, профессиональные и высшие.

В качественную профессиональную подготовку будущих логопедов должно быть включено их общее личностное образование, которое будет интегрировано с самыми разными его компонентами: операционным, мотивационным и содержательным.

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, логопед, специфика, инклюзивная образовательная среда, мотивация, содержание.*

ӨОЖ 340.692

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.032>

ҚЫЛМЫС ІЗДЕРІН ЖӘНЕ БАСҚА ДА ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Серикова Л.С., Мусекенова А.А.

Оқиға болған жерді тексеру барысында, сондай-ақ өзге де тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қылмыстың материалдық іздері және криминалистік маңызы бар ақпаратты қамтитын түрлі объектілер алынады. Бұл ақпарат көздеріне, шығу механизміне байланысты әр түрлі және қылмыс жасаған адамдар, олардың іс-әрекеттерінің құралдары мен тәсілдері, сондай-ақ іс үшін басқа да маңызды жағдайлар туралы ақпаратты қамтиды. Сонымен қатар, бұл ақпараттың тасымалдаушылары көбінесе тергеу тобының иелігінде бар техникалық және криминалистикалық құралдарды қолдана отырып, тікелей сол жерде анықталмайтын микрообъектілер, микроізтер немесе іздер болып табылады. Көрсетілген іздерді толық зерттеу, сондай-ақ қылмыс оқиғасымен байланыс орнату үшін объектіні оның іздері бойынша сәйкестендіру сараптамалық зерттеулердің әдістері мен құралдарын қолдану арқылы ғана мүмкін болады.

Тірек сөздер: *материалдық іздер, криминалистикалық құралдар, объекті, заттай дәлелдемелер, микрообъектілер*

Сараптамалық зерттеулер жүргізу кезінде қылмыс іздерін жинау үшін қолданылатын құралдар мен әдістер жиі қолданылады: камералар, жарықтандыру қондырғылары, үлкейткіштер, химиялық реактивтер және т.б. зертханалық жағдайлар оларды тиімді пайдалануға және маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Сараптамалық зерттеудің зертханалық құралдарының аспаптық базасы жалпы ғылыми немесе арнайы сот-медициналық мақсаттағы күрделі аналитикалық техникадан тұрады, ол объектіні жан-жақты, яғни оның морфологиялық анализін, құрамы мен құрылымын, физикалық, химиялық және басқа қасиеттерін талдау мен зерттеуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, сараптамалық зерттеулерде қолданылатын жалпы ғылыми және арнайы әдістердің спектрі өте кең, бірақ жиі шешілетін міндеттерге қатысты мыналарды

бөліп көрсетуге болады: өлшеу, ұлғайту, спектрдің көрінбейтін аймақтарында зерттеу, химиялық талдаудың әртүрлі аналитикалық әдістері.

Өлшеу объектілердің сандық сипаттамалары туралы мәліметтер алу үшін жасалады: сызықтық, бұрыштық шамалар, көлем мен температура, масса және т.б. осы мақсаттар үшін әртүрлі өлшеу құралдары мен құралдары қолданылады: рулеткалар, сызғыштар, калиперлер, бұрыш өлшегіштер, термометрлер, таразылар және т.б.

Зерттелетін іздің немесе объектінің ұлғаюына оптикалық аспаптар - лупалар, әртүрлі микроскоптар арқылы қол жеткізіледі. Олардың көмегімен әртүрлі сипаттағы объектілер зерттеледі: микроталшықтар, лак-бояу жабынының микробөлшектері, биологиялық шыққан заттар, металдардың құрылымы, іздердің микрорельефі және т.б. Бұл мақсаттар үшін биологиялық, металлографиялық, поляризация, бинокулярлық стереоскопиялық, салыстырмалы және растрлық электронды микроскоптар қолданылады.

Бинокулярлық стереоскопиялық микроскоптар объектілердің барлық дерлік түрлерін зерттеу процесінде қолданылады: адамдар мен жануарлардың іздері, құжаттар, оқтар мен жеңдер, металдар, минералдар, талшықтар, бояулар және т.б. Салыстырмалы микроскоптар екі объектіні бір мезгілде зерттеуге мүмкіндік беретін қосақталған оптикалық жүйемен жарақталған. Бұл жағдайда салыстырылатын суреттерді тек микроскоптың көзілдіріктерінде ғана емес, сонымен қатар монитордың экранында бөлек және бірге көрсетуге болады. Қазіргі уақытта сот баллистикасында сәйкестендіру зерттеулерін жүргізу кезінде автоматтандырылған баллистикалық сәйкестендіру жүйелері өзін жақсы дәлелдеді.

Аталған жүйелерді автоматты режимде қолдана отырып, оқтың немесе гильзаның бүкіл бүйір бетінің, сондай-ақ гильзаның түбінің үлкейтілген бейнесі алынады. Алынған суреттер басқару компьютерінің деректер базасында сақталады, дерекқордан шақырылады және қолмен де, автоматты түрде де бір-бірімен салыстыруға болады. Криминалистика мен сот сараптамасында растрлық электронды микроскоптар үлкен перспективаларға ие, бұл бір уақытта жолдың визуалды бейнесін және салыстыру үшін таңдалған аймақта оның профилінің бейнесін алуға мүмкіндік береді. Растрлық электронды микроскоптың жұмысы объектінің зерттелетін бөлігін жауап сигналының жоғары қарқындылығын қамтамасыз ететін өте аз көлденең қимасы бар шоғырланған электронды сәулемен сәулелендіруге негізделген. Әр түрлі сигналдар зерттелетін объектінің ерекшеліктері туралы ақпарат береді.

Кәдімгі микроскоптар мен АБСЖ-не тән негізгі мәселе-50-ден астам үлкейту кезінде алынған кескіннің таяз тереңдігі және оптикалық жүйенің ұлғаюымен осы тереңдіктің төмендеуі. Сонымен қатар, объектінің бетіндегі микрорельефтің байқалатын кескінінің көлбеу Жарық бағытына үлкен тәуелділігі бар. Бұл кемшіліктер растрлық электронды микроскоптың көмегімен объектілерді зерттеу кезінде жойылады. Растрлық электронды микроскопия әдісі әртүрлі микробөлшектердің морфологиялық белгілерін зерттеудің ең перспективті әдістерінің бірі болып табылады: металдар, бояулар мен лактар, топырақ, шаш, шаш, сонымен қатар әртүрлі микроіздер

Іздер мен объектілерді спектрдің көрінбейтін аймағында (инфрақызыл, ультракүлгін, рентген сәулелерінде) зерттеу үшін сараптама тәжірибесінде зерттеу жүргізуге мүмкіндік беретін әдістер мен құралдар кеңінен қолданылады.

Инфрақызыл сәулелер (ИС сәулелері) көрінетін жарықтың қызыл ұшы (толқын ұзындығы $\lambda = 0,74$ мкм және жиілігі 430 ТГц) мен микротолқынды радио сәулелену ($\lambda \sim 1-2$ мм, жиілігі 300 ТГц) арасындағы спектрлік аймақты алады. Бұл сәулелер спектрдің көрінетін бөлігінің сәулелерінен өзгеше әр түрлі заттар мен материалдармен шағылысады және сіңеді және ену қабілетіне ие. Осы қасиеттердің арқасында ИҚ сәулелері криминалистикалық зерттеулерде және сот сараптамалық зерттеулерінде қолданылды. Мысалы, олар сізге кедергілерде жақын атудың іздерін күйдірілмеген ұнтақтар мен күйіктердің болуын анықтауға мүмкіндік береді. Хаттың құжаттары мен материалдарын ИҚ-сәулелердің көмегімен зерттеу процесінде қосымша жазуларды

және түзетулерді, қолтаңбаны қолдан жасау кезінде алдын ала дайындық іздерін анықтауға болады, өңделген, жуылған, күйдірілген іздерді оқуға болады. Арнайы метамерлі бояулар, қорғаныс элементтерінің бірі ретінде, инфрақызыл диапазонда ерекше көрінеді [1, 83б.].

Инфрақызыл спектроскопия - ИҚС - сәулелену құралы арқылы заттардың молекулалық құрамы мен табиғатын зерттеуге мүмкіндік беретін әдістердің бірі. Бұл әдіс зерттелетін заттың молекулаларының ИҚС сәулеленуін сіңіруге негізделген, бұл оларды қозған күйге келтіреді. ИҚС сіңіру спектрлері спектрофотометрлер арқылы жазылады. Ол мұнай өнімдерінің, полимерлердің, бояулар мен лактардың, косметиканың және т.б. құрамын анықтау үшін қолданылады.

Ультракүлгін сәулелер (УК сәулелер) күлгін және рентген сәулелері арасындағы спектрлік диапазонда орналасқан. Бұл сәулелердің толқын ұзындығы 10-нан 400 нм-ге ($7,5 \cdot 10^{14}$ — $3 \cdot 10^{16}$ Гц) дейін. Ультракүлгін сәулелер көптеген заттардың люминесценциясын тудыруы мүмкін, олар спектрдің көрінетін аймағының сәулелеріне қарағанда басқаша сіңеді және шағылысады. Осы сәулелер арқылы құрамы жағынан әр түрлі, бірақ сыртқы түрі бойынша бірдей заттар мен материалдарды ажыратуға болады, улау іздерін табу; жоғалған мәтіндерді қалпына келтіру, биологиялық шығу тегі, мұнай өнімдері және т.б. көрінбейтін және әлсіз көрінетін заттарды анықтау. Көптеген минералдарда ультракүлгін сәулемен жарықтандырылған кезде көрінетін жарық шығара бастайтын заттар бар. Әр қоспа өздігінен жарқырайды, бұл жарықтың табиғаты бойынша осы минералдың құрамын анықтауға мүмкіндік береді.

Люминесцентті емес талдау ультракүлгін сәулеленуді қолдануға негізделген, онда зерттелетін денелердің өзіндік жарқырауы байқалады. Бұл талдау затты бұзбай және люминесцентті қоспалардың өте аз мөлшерімен зерттеуге мүмкіндік береді. Люминесценттік талдау үшін көзге көрінетін жарығы жоқ ультракүлгін сәулелену көздері пайдаланылады. Мұндай көздердегі газ шығаратын шамдар құрамында сынап буы бар, олардың сәулелену спектрі ішінара көрінетін және ішінара ультракүлгін аймақта болады. «Қара» ультракүлгін әйнектен жасалған сүзгілер барлық көрінетін сәулеленуді кешіктіреді және толқын ұзындығы 370 нм болатын спектрдің сынап сызығын ғана өткізеді. Люминесценттік талдау заттың табиғаты мен құрамын оның люминесценция спектрі бойынша анықтауға мүмкіндік береді. Сапалық талдау-люминесценция спектрінің формасы бойынша қандай да бір заттардың (молекулалардың) болуын (немесе болмауын) анықтау. Бұл ретте зат молекулаларының құрылымын, молекулааралық өзара әрекеттесуді, химиялық түрленулерді зерттеуге болады. Сандық талдау-люминесценция спектрінің қарқындылығы бойынша заттың мөлшерін анықтау (заттың массасын $m = 10^{-10}$ г анықтауға болады).

Рентген сәулелері ультракүлгін және гамма сәулелері арасындағы спектрдің көрінбейтін аймағында орналасқан, бұл толқын ұзындығына 10-2-ден 102 ангстромға дейін (10-12-ден 10-8 м-ге дейін) сәйкес келеді. Бұл адамдарға айтарлықтай ену қабілеті, электр және магнит өрістерінде таралудың түзулігі тән.

Рентген сәулелерінің қасиеттері мөлдір емес заттарды сәулелендіру, өнімдердегі ақауларды анықтау (рельстер, тігістер және т.б.), кристалдардағы рентгендік сәулеленудің дифракциялық шашырауының көмегімен заттың құрылымын атомдық деңгейде анықтау үшін қолданылады (мысалы, ДНҚ құрылымын анықтау). Рентгендік спектрлік талдау зат арқылы өтетін рентген сәулесі сіңіп, оны қозған күйге өткізетіндігіне негізделген. Бастапқы күйге оралу спектрлік рентген сәулесімен бірге жүреді. Әр түрлі элементтердің спектрлік сызықтарының болуымен сапалық, ал қарқындылығымен зерттелетін заттың сандық құрамы анықталады. Талдаудың бұл түрі әртүрлі объектілерді зерттеу үшін қолданылады: металдар мен қорытпалар, топырақ, бояулар мен лактар, атыс іздері және т.б.

Әр түрлі заттай дәлелдемелерді зертханалық зерттеу тәжірибесінде химиялық талдаудың аналитикалық әдістерін қолдануға негізделген физика-химиялық зерттеулер

кеңінен қолданылады: спектрлік эмиссия және абсорбция, газ және сұйық хроматография және т.б. олардың көмегімен химияның сапалық және сандық сипаттамаларын анықтауға болады.

Спектрлік талдау - электр магниттік сәулелену спектрлерін, акустикалық толқындарды, масс және элементар бөлшектердің энергиясы бойынша таралуды және т.б. қоса алғанда, оның сәулеленумен өзара әрекеттесу спектрлерін зерттеуге негізделген объектінің құрамын сапалық және сандық анықтау әдістерінің жиынтығы [2, 76б.].

Талдау мақсаттары мен спектр түрлеріне байланысты спектрлік талдаудың бірнеше әдістері бөлінеді. Атомдық және молекулалық спектрлік талдаулар сәйкесінше заттың элементар және молекулалық құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Эмиссиялық және абсорбциялық әдістерде композиция эмиссия және сіңіру спектрлері бойынша анықталады. Масспектрометриялық талдау атом немесе молекулалық иондардың массаларының спектрлері бойынша жүзеге асырылады және объектінің изотоптық құрамын анықтауға мүмкіндік береді. Спектрлік талдау майларды, бояғыштарды, улы химикаттарды, құжаттар материалдарын, оқ-дәрілерді, атыс іздерін және т.б. зерттеуде қолданылады.

Хроматография - заттардың қоспаларын бөлу және талдаудың динамикалық сорбциялық әдісі, сонымен қатар заттардың физика-химиялық қасиеттерін зерттеу.

Бұл әдіс заттардың екі фаза арасында таралуына негізделген - қозғалмайтын (қатты фаза немесе инертті еріткішке қосылған сұйықтық) және жылжымалы (газ немесе сұйық фаза). Хроматографияның бірнеше түрі бар. Мысалы, жылжымайтын және жылжымалы фазалардың физикалық сипатына байланысты сұйық (егер жылжымалы фаза сұйық болса) және газ (егер жылжымалы фаза газ тәрізді болса) хроматографиясын шығару әдеттегідей. Сұйық хроматографияны, өз кезегінде, тұрақты фазаның агрегаттық күйіне байланысты қатты-сұйық фазалық (ҚСФ) - тұрақты фаза қатты және сұйық-сұйық фазалық хроматография (СФХ) - қозғалмайтын фаза сұйық. Газ хроматографиясы қозғалмайтын фазаның агрегаттық күйіне байланысты газ сіңіргіш және газ сұйықтықты немесе газ таратушы болып бөлінеді [3, 96б.].

Химиялық талдаудың аналитикалық әдістері дәстүрлі түрде криминалистика мен сот сараптамасында қолданылады. Бұл әдістер бақыланатын химиялық реакция нәтижесінде болатын өзгерістерге негізделген: бояудың пайда болуы, ерітіндінің бұлдырлығы, оның электр өткізгіштігінің жоғарылауы және т.б. мысалы, тамшылатып талдау зерттелетін зат пен реагент ерітінділерінің тамшы мөлшерімен химиялық реакцияларды жүргізуден тұрады. Улы, күшті, есірткі, жарылғыш заттарды алдын-ала талдау үшін қолданылады.

Қорытындылай келе, заттай дәлелдемелерді зерттеу әдістері мен құралдарының қарастырылған тізбесі толық емес екенін атап өткен жөн. Объектілерді зерттеу процесінде олардың магниттік өткізгіштігін (нөмірлік және таңбалау белгілерінің өзгеруін диагностикалау), электр өткізгіштігін (өрт кезінде жану ошағын анықтау үшін күйдірілген ағаш немесе электр жетектерін), микроқаттылығын (металл қоймаларын ашу механизмін орнату кезінде газ - оттекті кесу іздерін, дәнекерлеу жіктерін және шлактарды зерттеу үшін) және тағы басқаларын талдауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шакенов А.О. Криминалистика: теория және тәжірибе учебно-методический комплекс для специальности: 7М04207803 - Судебно-прокурорская деятельность - 2 года обучения. - Караганды: КарМУ, 2020. - Б.ц.
2. Тастанбеков Б.М. Криминалистика (химия мамандығы студенттеріне арналған оқу құралы): оқу құралы. - Электрон. текстовые дан.(6,87 Мб). - Алматы: Эпиграф, 2016. - Б.ц.
3. М.Қ. Қайнышева, Б.Е. Нурбаева, І.А. Алдабергенов, Е. Серікхан. Тергеу әрекеттерін жүргізуде криминалистикалық қолдануды жетілдірудің тәжірибелік қырлары: Магистрлік жоба. Мамандығы: 7М04201 Құқықтану. - Талдықорған, 2020. - 49б.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РАССЛЕДОВАНИЯ СЛЕДОВ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И ДРУГИХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

Серикова Л.С., Мусекенова А.А.

При осмотре места происшествия, а также при проведении других следственных действий изымаются вещественные следы преступления и различные предметы, содержащие сведения, имеющие криминалистическое значение. Сюда входят сведения об источниках информации, механизме выхода, о лицах, совершивших преступление, способах и способах их действий, а также иные обстоятельства, имеющие значение для дела. Кроме того, носителями этой информации зачастую являются микропредметы, микроотпечатки или следы, которые невозможно обнаружить непосредственно на месте с помощью технических и криминалистических средств, находящихся в распоряжении следственной группы. Полное изучение указанных следов, а также опознание предмета по его следам для установления связи с местом преступления возможно только с применением методов и средств экспертного исследования.

Ключевые слова: материальные следы, криминалистические средства, объект, вещественные доказательства, микрообъекты

METHODS AND MEANS OF INVESTIGATION OF TRACES OF CRIME AND OTHER EVIDENCE

L.S. Serikova, A.A. Mussekhenova

When examining the scene of the incident, as well as during other investigative actions, material traces of the crime and various items containing information of forensic significance are seized. This includes information about the sources of information, the exit mechanism, the persons who committed the crime, the methods and methods of their actions, as well as other circumstances relevant to the case. In addition, the carriers of this information are often micro-objects, microprints or traces that cannot be detected directly on the spot using technical and forensic tools at the disposal of the investigation team. A complete study of these traces, as well as the identification of an object by its traces in order to establish a connection with the crime scene, is possible only with the use of methods and means of expert research.

Key words: material traces, forensic means, object, physical evidence, micro-objects

ӘОЖ 81-13

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.033>

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА СӨЙЛЕУГЕ ОҚЫТУДА ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сулейменова М.М.

Мақалада өзара әрекеттесуді үйренуге мүмкіндік беретін әдістер туралы, интерактивті оқыту – барлық білім алушылардың, соның ішінде педагогтің өзара әрекеттесуіне негізделген оқыту жөнінде айтылады. Интерактивті оқыту, ең алдымен, диалогтық оқыту, оның барысында оқытушы мен білім алушының өзара әрекеті жүзеге асырылады. Білім беру процесінде рөлдік ойынды қолдануға арналған жұмыстарды талдау арқылы, рөлдік ойындар арқылы оқытудың тиімділігі айқындалады. Рөлдік ойындардың түрлері, өткізу тәртіптері, нәтижелері жөнінде айтылған. Осы тәсіл арқылы мұғалім коммуникативті құзіреттілікке жетуге, мақсат қоюға көмектеседі.

Тірек сөздер: *интерактивті тәсіл, коммуникативті құзіреттілік, рөлдік ойын, коммуникативті процесс, әлеуметтік қатынастарды модельдеу формасы, әлеуметтік қатынас, заттық-практикалық іс-әрекеттерін имитациялау, психологиялық жағымды дайындығын жасау, мотивациялық және ынталандырушы мүмкіндіктері, ынтымақтастық, серіктестік.*

Оқытудағы интерактивті әдіс – білім беруді жақсартудың жаңа құралы. Интерактивті тәсілдің мақсаты – оқушылардың белсенді әрекеттестігіне қолайлы оқуға қолайлы жағдай жасау. Бүгінгі таңда оқыту үрдісінде интерактивті әдісті қолдану мұғалімнің инновациялық іс-әрекеті туралы айтады. Интерактивті оқыту қарым-қатынасқа батырылған, бірақ онымен алмастырылмайтын оқытуды білдіреді. Интерактивті оқытудың негізгі мақсаттарының бірі – оқушыларды жан-жақты дамыту, өз бетінше ойлауға және танымдық белсенділікке қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Өз іс-әрекетінде интерактивті әдісті қолданатын мұғалімнің міндеті – оқушылардың оқу әрекетінің дамуын қамтамасыз ету. Ұйымдастырылған әрекетте оқушылардың өздері білімге ұмтылады. Оқушылардың іс-әрекетінің нәтижесі – білімді сапалы меңгеру. Білім беру мектептерінде оқу үдерісін жақсарту үшін интерактивті әдіс қолданылады. Интерактивті оқыту көптеген ғалымдар мен педагогтардың назарын аударады, сондықтан бұл тақырыпта интерактивті әдістің мәнін ашатын көптеген әдебиеттер жазылды. Интерактивті тәсілдің мазмұнын толық ашу үшін анықтамаларды зерттеу қажет. «Интерактивті» сөзінің негізі ағылшын тіліндегі «interact» («inter») («inter» — «арасында», «өзара», «act» - «әрекет ету», «әрекет») сөзіне негізделген, бұл бір-бірімен өзара әрекеттесуді білдіреді.

М.В.Кларина, анықтамасы бойынша «интерактивті оқыту» жаңа тәжірибе алу мақсатында оқушылардың оқу ортасымен тікелей өзара әрекеттесуіне негізделген оқыту [1:22]. В.К.Дьяченконың пікірінше, «интерактивті оқыту» – білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің диалогтық формаларына негізделген таным әдісі, оның барысында бірлескен іс-әрекет дағдылары қалыптасады. Бұл тәсіл «әркім бәрін үйретеді, әркім бәрін үйретеді» деген қағидаға негізделген [2:16].

Т.С. Панина «интерактивті оқытуға» келесідей анықтама береді – бұл оқушылардың бірлескен іс-әрекет формаларында жүзеге асырылатын таным әдісі: оқу процесіне қатысушылардың барлығы бір-бірімен өзара әрекеттеседі, ақпарат алмасады, мәселелерді бірлесіп шешеді, жағдаяттарды модельдейді, бағалайды. Бір-бірінің іс-әрекеті мен өзіндік мінез-құлқы, проблемаларды шешу үшін іскерлік ынтымақтастықтың шынайы атмосферасына енуі [3:11]. Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, интерактивті оқыту өзара әрекеттестікке негізделген деп айта аламыз. Интерактивті оқытудың толық сипаттамасын беру үшін «интерактивті өзара әрекеттесу» терминін ашу қажет. С.С.Кашлеваның анықтамасы бойынша: «интерактивті педагогикалық өзара әрекеттесу» - бұл мұғалім мен оқушылардың бір-бірімен қарым-қатынасын дамыту мақсатында бір-бірімен қарым-қатынасты ұйымдастыруға бағытталған күшейтілген мақсатты іс-әрекеті [4:35].

Е.В.Коротаева, интерактивті әрекеттестік оқушылардың белсенділігін дамытады, бәсекелестікке, сондай-ақ күш-жігердің ынтымақтастығына жағдай жасайды. Өзара әрекеттесу процесінде бір оқушының мәлімдемесі басқа оқушылардың реакциясын тудырады [5:42]. Оқыту процесінде интерактивті әрекеттестік маңызды рөл атқарады. Біріншіден, оқу үдерісі субъектілерінің интеллектуалдық белсенділігінің артуы байқалады. Екіншіден, бәсекелестікке, күш біріктіруге жағдай жасалған. Психологиялық фактордың да бар екенін атап өткен жөн: серіктестердің мәлімдемелері әрбір студентте ұсынылған сұрақ аясында өз идеялары мен қарама-қайшылықтарын тудырады, ол пікірталасқа айналады.

Оқушылар мен мұғалім арасындағы интерактивті әрекеттесу барысында интерактивті процесс туындайды. С.С.Кашлев ұсынған анықтама, бұл құбылыстың мәнін

толық көрсетеді. «Интерактивті процесс» – педагогикалық процеске қатысушылардың мақсатты түрде өзара әрекеттесу процесі. Бұл өзара әрекеттестік оқушылардың әрқайсысының жеке тәжірибесіне негізделген. Интерактивті процесс коммуникацияның, қарым-қатынастың, іс-әрекеттің алмасуының жоғары қарқындылығымен, іс-әрекеттің өзгеруі мен алуан түрлілігімен, өткізу тәртібімен, қатысушылардың өз іс-әрекетінде және өзара әрекеттесуінде мақсатты рефлексиясымен сипатталады [6:15]. Интерактивті тәсілдің мәнін аша отырып, интерактивті оқыту аясында қолданылатын әдістерді анықтау маңызды.

А.Ю.Прилепо анықтамасы бойынша «Интерактивті оқыту әдістері» - бұл білім беру процесінің барлық қатысушылары бір-бірімен өзара әрекеттесетін, ақпарат алмасатын, мәселелерді бірлесіп шешетін, жағдаяттарды модельдейтін, бір-бірінің іс-әрекетін және өзінің мінез-құлқын бағалайтын, мәселелерді бірлесіп шешу үшін ынтымақтастықтың нақты атмосферасына енетін студенттер мен мұғалімдердің өзара байланысты бірлескен әрекеті [7:48].

Зерттеулер негізінде Г.С. Харханованың пікірінше, интерактивті оқыту әдістері – бұл оқу процесін қамтамасыз етуге бағытталған педагогикалық құралдар жүйесі, сонымен қатар оқу әрекеті процесінде алынған жаңа білімді өз бетінше игеру және меңгеру шарттары [8:13].

Е.Е.Лушникованың зерттеулері бойынша оқытудың интерактивті әдістері оқушылардың әртүрлі жағдайлармен бетпе-бет келуіне және сол арқылы тәжірибе жинақтап, жинақтауға мүмкіндік беретін тұрақты қарым-қатынасты қамтамасыз ететін белсенді оқыту түріндегі мұғалім мен оқушылардың ұйымдасқан өзара әрекетінің белгілі бір жүйесін білдіреді [9]. Интерактивті әдістер оқушылардың тек мұғаліммен ғана емес, бір-бірімен кеңірек әрекеттесуіне бағытталуына, сонымен қатар оқушылардың оқу процесіндегі белсенділігін арттыруға негізделген [5:51-52].

Берілген анықтамаларға сүйене отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады:

- Интерактивтік тәсіл білім беру процесі шеңберінде оқушылардың өзара іс-қимылын көздейді

- оқушылар жоғары нәтижелерге жетуді қамтамасыз ететін белсенді әрекеттерге үнемі тартылады.

Интерактивті тәсіл оқу процесін дамытуға бағытталған. Интерактивті оқытудың басым міндеттері:

- Оқушылардың сөйлеу дағдыларын дамыту
- Оқытылатын пәнге қызығушылығын арттыру
- Оқу материалын жоғары сапалы меңгеру
- Берілген тапсырмаларды шешуде оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру
- Өз пікірін қалыптастыру
- Өз көзқарасын қорғай білу
- Топта жұмыс істей білу, оқу үдерісінің барлық қатысушыларына құрметпен қарау.

Сонымен, интерактивті тәсілді оқушылар тек таным процесіне қатысып қана қоймай, сонымен бірге не білетіні, не ойлайтыны туралы ой елегінен өткізуге мүмкіндік алатын танымдық және коммуникативті әрекетті ұйымдастырудың ерекше формасы ретінде анықтауға болады [10:39].

Әдеби дереккөздерді зерделеу және талдау интерактивті оқытудың мәнін сипаттауға мүмкіндік береді. Оқытудағы интерактивті әдіс субъектілердің өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді, сонымен қатар оқу үдерісінде қарым-қатынас жасау үшін барлық жағдайларды жасайды. Тәрбиелік білімнің негізгі көзі – оқушылардың өмірлік тәжірибесі. Оқыту барысында оқушылар өз тәжірибелерімен бөліседі, білімдерімен, ойларымен, берілген тапсырмаларды шешу жолдарымен алмасады [11]. Бұл тәсілдегі мұғалімнің рөлі барынша төмендейді және оқушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастырудан тұрады, соның арқасында оқушылар оқу процесіне даралықты енгізеді.

Интерактивті тәсіл шығармашылық тапсырмаларды шешуге қолайлы жағдай жасайды, сонымен қатар жан-жақты ойлауды дамытуға ықпал етеді. Оқушылар өз көзқарастарын айтып, өз пікірлерін қорғауға үйренеді. Интерактивті оқыту барысында қарама-қайшылықтар туындауы мүмкін, ал оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға үйренеді. Интерактивті тәсілге негізделген бүкіл оқу процесі бүкіл сабақта оқушының белсенділігімен сипатталады. Оқушылар алынған ақпаратты тез қабылдап, игереді. Интерактивті оқыту барысында барлық оқушылар өзара тең болады [12:39-42]. Жалпы, интерактивті әдістің негізгі идеясы сөйлеу дағдыларын дамыту, бірлескен іс-әрекетті қамтамасыз етуге және оқушылардың ынтымақын арттыруға бағытталған.

Оқытудың интерактивті формалары оқу материалын тиімді игеруге ықпал етеді. Шетел тілінде сөйлеуге үйретуде интерактивті әдіс ең тиімді болып саналады. Бұл оқу процесінде туындайтын қиындықтарды азайтуға көмектеседі. Сондықтан ғалымдар мен педагогтардың көпшілігі оқытуда интерактивті формаларды пайдалану қажеттілігі артып келеді деп болжауға бейім. Интерактивті формаларды пайдалану әрбір оқушыға сөйлеу тәжірибесіне үлкен уақыт бөледі. Осылайша, материал тезірек және тиімдірек игеріледі. Мұндай білім әлдеқайда күшті есте қалады деп болжауға болады. Бұл мәлімдеменің себебі - игерілген ақпараттың пайызы түрінде берілген диаграмма (қосымшаны қараңыз). Интерактивті тәсіл шеңберінде оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз ету үшін белгілі бір шарттар орындалуы қажет.

Мұғалім мен оқушылар арасында достық, сыйластық қарым-қатынас болуы керек. Білім беру процесіне қатысушылардың барлығы демократиялық мінез-құлық стилін ұстануы керек. Оқыту процесінде мұғалім мен оқушылар арасында ғана емес, сонымен қатар студенттер арасында ынтымақтастық үлкен рөл атқарады. Берілген тапсырмаларды шешу барысында оқушылар жеке педагогикалық тәжірибесін пайдалануы, өзіндік мысалдар келтіруі, өз көзқарасын қорғауы қажет [13:96-112].

Интерактивті тәсіл ақпаратты ұсынудың алуан түрлі формаларын қамтиды, сонымен қатар интерактивті оқыту процесінде оқушының іс-әрекет формаларының алуан түрлілігі де белгілі. Интерактивті әдіс оқушының мотивациясын дамытады. Маңызды факт, оқушылардың өзара мотивациясы дамып келеді. Оқытудың интерактивті түрлері оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар коммуникативті дағдыларды дамытуды қамтамасыз етуге арналған. Топта жұмыс істеу қабілеті дамиды, оқу-тәрбие үдерісіне барлық қатысушылардың бір-біріне деген құрметі қамтамасыз етіледі. Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану мұғалімнен оқу іс-әрекетін ұйымдастыру процесінде шығармашылық танытуды талап етеді. Мұғалім интерактивті оқытудың сол немесе басқа түрін таңдай отырып, оқушылардың ерекшеліктерін, сондай-ақ оларды жүзеге асырудың өзектілігін ескеруі қажет [8]. Педагогикада оқыту әдістерінің әртүрлі классификациялары белгілі. Бүгінгі таңда ең қызықты классификация мұғалім мен оқушылардың оқу-тәрбие процесіндегі анықтаушы рөлі болып табылады. Осы сипатты негізге ала отырып: пассивті, белсенді және интерактивті әдістер бар. Бұл сипаттаманың үлкен қызығушылық тудыруы кездейсоқ емес. Салыстырмалы түрде жақында интерактивті әдістер жеке топқа бөліне бастады. Айта кету керек, кейбір ғалымдар әлі күнге дейін интерактивті және белсенді оқыту әдістерін теңестіреді.

Педагогикалық әдебиеттерді талдау белсенді және интерактивті әдістердің ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Айырықша белгілерін толық ашу үшін белсенді және интерактивті оқытуды келесі критерийлер бойынша салыстырайық:

- Мұғалім мен оқушылардың позициясы
- Оқу үрдісінде қарым-қатынасты ұйымдастыру
- Мақсат
- Оқыту әдістері
- Тәсілдің негізгі принциптері

Белсенді оқыту оқушыларды оқу іс-әрекетінің субъектілерінің рөлін болжайды. Сабақ барысында оқушылар мұғаліммен қарым-қатынас жасайды, берілген тапсырмаларды орындай отырып, танымдық үдеріске белсенді қатысады. Белсенді оқыту оқушылардың топта бейімделу қабілетін, өз ойын тұжырымдап, нақты жеткізе білу қабілетін дамытуға бағытталған. Оқушылар оқу-тәрбие процесінде өз қызметін басқара білуі керек [13].

Белсенді оқыту оқушылардың іс-әрекеті өнімді, шығармашылық және ізденімпаздық сипатта болатын әдістерді қолдануды көздейді. Оқытудың белсенді әдістері оқушылардың ойлауын белсендіруді қажет етеді. Оқушылар сабаққа белсенді қатысуы керек. Оқушылардың өз бетінше дамып, берілген тапсырмалардың шешімін іздеуі талап етіледі [14].

Оқытудың белсенді әдістерін келесі топтарға бөлуге болады:

- Талқылау
- Ойын
- Тренинг
- Рейтинг

Оқытудың белсенді әдістері педагогикада бұрыннан белгілі. Бұл әдістің негізін салушылар - Коменский, Руссо, Гегель. Бүгінгі таңда оқыту әдістемесінің дамуы оқу іс-әрекетін жетілдіруге алып келеді. Оқытудағы интерактивті әдіс тұлғаға бағытталғандықтан, оқытудың белсенді әдістерін жетілдіру болып саналады. Интерактивті оқыту тек мұғаліммен ғана емес, оқушылардың өзара әрекетін де қамтиды. Бұл негізінен оқушылардың өзара әрекеттесуі.

Интерактивті оқыту оқушылардың білім алуына ықпал ететін оқу ортасымен өзара әрекеттесуін көздейді. Интерактивті оқыту адамдардың қарым-қатынасының психологиялық ерекшеліктеріне негізделеді. Қатысушылардың өзара әрекеттесуі интерактивті оқытудың негізгі талабы болып табылады. Оқыту оқушылардың бірлескен іс-әрекетін білдіреді [15]. Интерактивті оқытуда мұғалімнің рөлі ұйымдастырушылық функцияларды жүзеге асыруға дейін төмендейді. Мұғалім оқушылар арасындағы оқу әрекетін жүзеге асыру үшін жағдай жасайды. Интерактивті әдістер орындай отырып оқытуға бағытталған. Интерактивті тәсілдегі мұғалімнің рөлі оқушының белсенділігімен ауыстырылады.

Интерактивті әдістер оқуға деген қызығушылықты арттырады. Қызығушылық білім беру процесі кезінде өзара әрекеттесу арқылы жүзеге асады. Оқушылардың дербестігі берілген тапсырмалардың шешімін табу барысында дамиды [16]. Оқытудың интерактивті әдістерінің тапсырмалары өз бетінше ақпарат іздеу дағдыларын дамытуға бағытталған. Оқушылар алынған ақпаратты талдауға және алынған шешімдердің нәтижелерімен бөлісуге мүмкіндік алады. Интерактивті әдістер ең үлкен мүмкіндіктерге ие. Бұл әдістер оқушылардың оқу үдерісінде бір-бірімен қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер өз бетінше ғана емес, топта да жұмыс істеуге үйретеді. Оқушылар бір-бірінің пікірін құрметтеуге үйренеді. Интерактивті оқыту формаларының классификациясы кейбір қиындықтарды тудырады, сондықтан төменде талқыланады.

Белсенді оқыту екі жақты қарым-қатынас моделін білдіреді, мұнда әрбір оқушы мұғаліммен өзара әрекеттеседі. Интерактивті тәсілде қолданылатын көпжақты қарым-қатынас моделі оқушылардың тек мұғаліммен ғана емес, бір-бірімен де өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді.

Әр түрлі дереккөздерді талдағаннан кейін, интерактивті педагогикалық өзара әрекеттесу оның қатысушыларының қарым-қатынасының жоғары қарқындылығымен, олардың қарым-қатынасымен, іс-әрекеттерімен алмасумен, олардың түрлерінің, формалары мен әдістерінің өзгеруімен және әртүрлілігімен, олардың іс-әрекетіне қатысушылардың мақсатты рефлексиясымен және өзара әрекеттесуімен сипатталады деген қорытындыға келдік. Интерактивті педагогикалық өзара әрекеттесу, интерактивті педагогикалық әдістерді енгізу педагогикалық процеске қатысушылардың мінез-құлқы мен іс-әрекетін өзгертуге, жетілдіруге бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кларин М.В. Интерактивное обучение — инструмент освоения нового опыта / М.В. Кларин // Педагогика. — 2000. — № 7. — С. 21—28.
2. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: о коллективном способе учебной работы / В.К. Дьяченко. — М.: Просвещение, 1991. — 192 с.
3. Никишина И.В. Использование интерактивных форм и методов обучения как приоритетное направление технологизации образования. Методическое пособие. — Волгоград, 2001.
4. Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике [Текст] : учеб.пособие / С. С. Кашлев. — Минск : Изд-во: Выш. школа, 2004. - 176 с.
5. Коротаяева Е.В. Хочу, могу, умею! Обучение, погруженное в общение / Е. В. Коротаяева. - М.: Ин-ут психологии РАН, 1997. - 224с.
6. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. - Мн.: Белорусский верасень, 2005.176 с.
7. Прилепо А.Ю. Активные и интерактивные методы образования в подготовке преподавателей дошкольной педагогики и психологии // Международный журнал экспериментального образования. — 2009. — №6.
8. Enjoy English. 6 класс - Биболетова М.З., Денисенко О.А., Трубанева Н.Н. 2014г
9. Лушникова Е.Е. Дидактические условия формирования мотивации достижения и мотивации аффилиации у старших школьников: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Лушникова Елена Евгеньевна. Калининград, 1995. - 163с.
10. Борисова Н.В.. Технология обучения здоровью: Учебно-методическое пособие. — Чебоксары, 2005. -228с.
11. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения. М.: Издательский центр «Академия», 2008.-185с.
12. Мясоед Т.А. Интерактивные технологии обучения: спец. семинар для учителей / Т. А. Мясоед. - М.: ВЛАДОС, 2004. - 82 с.
13. Уайзер Г., Фоломкина С. Развитие понимания устной речи в 5 - 6 классах / Г. Уайзер, С. Фоломкина // Иностранные языки в школе. - 2000. -№ 5 - С. 57 -59.
14. Голубкова О.А. Использование активных методов обучения в учебном процессе: учебно-методическое пособие. СПб., 1998. С.16.
15. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. - М, 2001.-215с.
16. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс: пособие для студентов пед. вузов и учителей: - М.: Аст: Астрель, 2008.-138с.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ РЕЧИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Сулейменова М.М.

В статье рассказывается о методах, которые позволяют научиться взаимодействовать, интерактивное обучение - обучение, основанное на взаимодействии всех учащихся, включая учителя. Интерактивное обучение - это, прежде всего, интерактивное обучение, во время которого учитель и ученик взаимодействуют. Эффективность обучения через ролевую игру определяется путем анализа работы по использованию ролевой игры в учебном процессе. Рассказываются виды ролевых игр, процедуры, результаты. Таким образом, учитель помогает достичь коммуникативной компетенции и поставить цели.

Ключевые слова: *интерактивный подход, коммуникативная компетентность, ролевая игра, коммуникативный процесс, форма моделирования социальных отношений,*

социальные отношения, моделирование материальных и практических действий, психологический позитивный тренинг, мотивационные и мотивационные возможности, сотрудничество, партнерство

FEATURES OF THE APPLICATION OF AN INTERACTIVE APPROACH IN TEACHING SPEECH IN ENGLISH LESSONS

M.M. Suleimenova

The article describes the methods that allow students to learn to interact, interactive learning - learning, based on the interaction of all students, including the teacher. Interactive training - this is, first of all, interactive training, during which the teacher and the student interact. The effectiveness of training through role-playing is determined by the analysis of the work on the use of role-playing games in the educational process. Types of role-playing games, procedures, results are told. Thus, the teacher helps to achieve communicative competence and set goals.

Keywords: *interactive approach, communicative competence, role play, communicative process, form of modeling social relations, social relations, modeling of material and practical activities, psychologically motivated, psychologically motivational, psychological, project learning technology, project method, communicative competence, project learning technology, active learning, organization of the didactic process, program forms and methods, problem research, search, cognitive motives and interests, a set of knowledge, skills and abilities.*

ӘОЖ 377.3

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.034>

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ІСКЕРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Таурбекова А.С.

Зерттеушілік іскерліктер – бұл жеке тұлғаның сезімдік, интеллектуалды, эмоционалды сапаларының аса күрделі құрылымдық қосындысы, олар іс-әрекеттің қойылған мақсатына қол жеткізуді қамтамасыз ететін әрекеттерді саналы, мақсатқа сәйкес және сәтті жүзеге асыру барысында қалыптасады және көрініс табады. Кіші мектеп жасында балардың зерттеушілік іс-әрекетке деген қабілеттіліктері қалыптасады, логикалық ойлау негіздері қалана бастайды, олар кейіннен ғылыми білімдер жүйесін меңгеруді және де ғылыми, теориялық ойлаудың дамуын қамтамасыз етеді, қоршаған ортада, оқуда өз бетімен бағдарлану алғышарттары қаланады, бұл зерттеушілік іскерліктердің кешенінің қалыптасуына әкеледі.

Кілт сөздер: *зерттеушілік, іс-әрекет, кіші мектеп жасындағы оқушылар, зерттеушілік қабілет, зерттеу әрекеті*

Зерттеушілік іс-әрекет адамзат тарихының өне бойында және де бүгінгі кезеңде де, танымдық және түрлендіруші міндетін атқара отырып, адамдардың өмір сүру жағдайына бейімделу құралы ретінде қызмет еткен әрі қазірде солайша қызмет етуде. Адамдар қоршаған әлеммен ақпарат алмасуды белгілі бір алгоритм бойынша жүзеге асырады. Егер алгоритм үйреншікті шешімдер қабылдауға мүмкіндік берсе, онда адамның әлеммен қарым-қатынасында қиындық туындайды, туындаған қиындықты шеше отырып, адам жаңа білім алады. Аталмыш жағдайды танымдық деп атау қалыптасқан. Ол күнделікті өмірде, ғылыми тәжірибеде, оқу және оқудан тыс іс-әрекет барысында туындауы мүмкін. Білім

беру үдерісінде осындай жағдайға қазіргі заманғы оқушылар жиі тап болады. Оқушы қажетті нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әрекеттер тәсілін білмейтін немесе белгілі бір себептерге байланысты оған қажетті ақпарат болмайтын жағдайларға жиі тап болады, сәйкесінше зерттеушілік іс-әрекет қазіргі заман оқушысы іс-әрекетінің ең маңызды түрі болып табылады.

Зерттеушілік ізденіске деген баланың қажеттілігі биологиялық тұрғыда негізделген. Кез келген бала зерттеуші болып туылады. Жаңа әсер алуға деген толассыз құмарлық, әуесқойлық, бақылауға және эксперименттеуге деген талпыныс, әлем туралы жаңа мәліметтерді өз бетімен іздеуге деген ынта-жігер бала әрекетінің маңызды белгілері ретінде қарастырылады. Нақты осы зерттеу арқылы жүретін танымға деген ішкі талпыныс зерттеушілік әрекетті туындатады және зерттеушілік оқыту үшін жағдай жасайды [1].

Педагог Л.А. Иванова зерттеушілік іс-әрекетпен ерте жастан айналысуды бастау қажет деп есептейді [2].

Мектептегі оқу басталуымен мектеп бағдарламасы мүмкіндігінің арқасында бұл үдеріс жүйелі және мақсатбағдарлы бола түседі. Бастауыш сынып оқушысының «Жауапты айтпаңыздар. Мен өзім тапқым келеді» деген сөзін жиі естіміз. Ал ересектердің көпшілігі мұндай жағдайдың қаншалықты маңызды болып табылатындығын саналы ұғынбайды. Ал бұл жастағы баланы немқұрайлықпен кеудесінен итеріп алмау маңызды, оның қызығушылыққа толы көз жанарын және де өздігімен өзінің кішкентай жаңалығын ашуға деген тілегін сөндіріп алмау аса маңызды болып табылады.

Ересек мектепке дейінгі жастың өзінде-ақ танымдық-зерттеушілік іс-әрекет, өзіндік танымдық уәждері бар, объектілердің қалайша түзілгендігін ұғуға деген, әлем туралы жаңаны білуге деген, адам іс-әрекетінің белгілі бір саласы туралы өз білімдерін жүйелеуге деген саналы ниеті бар баланың ерекше іс-әрекеті болып ажыратылады. Сәйкесінше, оқушылардың аталмыш іскерліктер тобын кіші мектеп жасынан бастап, яғни танымдық қабілеттіліктерінің белсенді дамуы мен қалыптасу кезеңінде қалыптастыру өте маңызды [3].

Бірінші сыныпқа аяқ басар кезінде балалардың аналитикалық-синтетикалық қабілеттіліктері тек тікелей қабылданатын заттарға қатысты ғана емес, сондай-ақ түсініктер негізінде де қалыптасады және де логикалық ойлау негіздері де қалана бастайды.

Дәл осы 7-12 жаста баланың кейіннен ғылыми білімдер жүйесін меңгеруін және де ғылыми, теориялық ойлауының дамуын қамтамасыз ететін ойлау түрлері дамиды, қоршаған ортада, оқуда өз бетімен бағдарлану алғышарттары қаланады, бұл зерттеушілік іскерліктердің кешенінің қалыптасуына әкеледі. Сондықтан баланы зерттеушілік іс-әрекетке дайындау, оны зерттеушілік ізденіс іскерліктері мен дағдыларына үйрету білім беру мен қазіргі заман мұғалімінің ең маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Зерттеушілік іс-әрекет белгілі бір іскерліктерді талап етеді, олардың ең маңыздысы шындық өмірдің бақыланып отырған объектілеріндегі мәселелерді, қарама-қайшылықтарды анықтау және де сәйкесінше білімдер мен іскерліктер рефлексиясын пайдалану болып табылады [2].

Зерттеушілік іс-әрекет құрамдас бөліктерінің бірі – зерттеушілік іскерліктер, олар өзбетіндік зерттеу үшін немесе оның бір бөлігі үшін қажетті зияткерлік, тәжірибелік іскерліктер мен оқу еңбегі дағдыларының жүйесі ретінде анықталады. Оларды қалыптастыру үшін оқу-зерттеушілік міндеттер шешіледі (шешу үдерісі бір немесе бірнеше зерттеушілік іскерліктердің орындалуын талап ететін міндеттер), мұнда дәстүрлі технологиялар ақпараттық технологиялармен үйлесімділікте пайдаланылуы керек, соңғылары басымдылыққа ие болған жағдайда, оларға көбірек назар аударылуы тиіс [4].

Зерттеушілік іс-әрекетті сәтті жүзеге асыру субъектінің жеке айырықша білімінің болуын талап етеді, яғни – зерттеушілік қабілеттіліктердің. Зерттеушілік қабілеттіліктерді отандық психология дәстүріне сәйкес, зерттеушілік іс-әрекетті сәтті жүзеге асырудың

субъективті шарттары ретінде көрініс табатын жеке тұлғаның жеке-психологиялық ерекшеліктері ретінде жіктеген жөн [5].

Мектеп оқушылардың танымдық іс-әрекеттің әр түрлі тәсілдерін игеруін қамтамасыз етуі міндетті, олар жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына негіз болады. Мұғалімнен кіші мектеп оқушыларын белсенді танымдық іс-әрекетке қосу үшін дидактикалық жағдай жасау, оқытудың зерттеушілік әдістерін пайдалану талап етіледі, мұнда білім алумен қатар балалардың өзіндік тәжірибелік іс-әрекеті ұйымдастырылады.

Бұған арналған технологиялар, әдістер мен тәсілдердің жеткілікті дәрежедегі ауқымды қоры бар: мәселелік оқыту, ізденістік әдістер, жартылай-ізденістік әдістер, жобалар әдісі.

А.П. Гладкованың пікірі бойынша, жаттығу, тәжірибелік және зертханалық жұмыстар тәрізді оқытудың тәжірибелік әдістерін пайдалану, балалардың салыстыру, бақылау, негізгі мен қосалқыны ажырату, қорытындылар шығару және т.б. дамуына негіз болады. [6].

Л.А. Иванова бастауыш мектепте зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру мақсаты – кіші мектеп оқушыларының бастапқы зерттеушілік іскерліктерін (ізденістік, ақпараттық, ұйымдастырушылық, өз жұмысының нәтижесін ұсына білу іскерлігі, бағалаушылық) қалыптастыру деп есептейді.

Аталмыш мақсатқа қол жеткізу Л.А. Иванованың пікірі бойынша келесі міндеттердің шешуін болжайды:

1. Оқушылардың білімге деген құндылықты қатынасын, білім алу үдерісіне деген уәжді қалыптастыру.

2. Адамның өміріндегі ғылымның, ғылыми және оқу зерттеулерінің ролімен таныстыру; ғылыми білім табиғатымен, зерттеу әдістерімен таныстыру.

3. Оқу зерттеуін жүзеге асыру, ақпаратпен жұмыс істеу, өз оқу-зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру, оны талдай алу және бағалай білу, нәтижесін презентациялай алу іскерліктерін қалыптастыру [2].

Жұмыс зерттеушілік іс-әрекет, зерттеушілік іс-әрекет іскерліктері, зерттеу мен зерттеушілік әрекеттер кезеңдерін алгоритмдеу, оқушылардың ұжымдық, топтық, жеке оқу-зерттеушілік жұмысты іске асыруы, оқытудың жетекші әдістері ретінде ойын, мәселелік, эвристикалық, зерттеушілік әдістерді пайдалану бойынша білім негіздерін меңгертуге бағдарланған.

Сонымен, кіші мектеп оқушыларының психологиялық даму ерекшеліктері бойынша білім негізінде зерттеушілік іскерліктерді дамыту мүмкін болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бельфер М. Несколько слов об исследовательских работах школьников / М.Бельфер // Изд. дом Первое сентября. – 2016. – №17. – С. 13-15.

2. Иванова Л.А. Исследовательская деятельность младших школьников на уроках русского языка // Воспитание и обучение: теория, методика и практика. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2014. – С. 191-192.

3. Кучумова Е. В. Формирование исследовательских умений у учащихся начальных классов во внеурочной деятельности // Молодой ученый. – 2016. – №11.

4. Вихорева О.А. Организация исследовательской деятельности школьников: метод. рек. для педагогов и методистов образовательных учреждений, студентов педагогических вузов / О.А. Вихорева. – Челябинск: Изд-во ИИУМЦ «Образование», 2017. – 62 с.

5. Громова Т.В. Организация исследовательской деятельности / Т. В. Громова // Практика административной работы в школе. – 2016. – №7. – С. 49-53.

6. Гладкова А.П. Процесс формирования исследовательских умений младших школьников // Историческая и социально-образовательная мысль, 2012. – №4. – С. 91-94.

ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Таурбекова А.С.

Исследовательские умения – это чрезвычайно сложное структурное объединение чувственных, интеллектуальных, эмоциональных качеств личности, которые формируются и проявляются в сознательном, целесообразно-успешном осуществлении действий, обеспечивающих достижение поставленной цели деятельности. В младшем школьном возрасте у детей формируются способности, начинают закладываться основы логического мышления, обеспечивающие в дальнейшем усвоение системы научных знаний и развитие научного, теоретического мышления, закладываются предпосылки самостоятельной ориентации в учении, окружающем мире, что приводит к формированию комплекса исследовательских умений.

Ключевые слова: исследовательская, умения, учащиеся младшего школьного возраста, исследовательские способности, исследовательская деятельность.

FORMATION OF RESEARCH SKILLS IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN

A.S. Taurbekova

Research skills – this is an extremely complex structural combination of sensory, intellectual, emotional qualities of a person, which are formed and manifested in the conscious, expedient-successful implementation of actions that ensure the achievement of the set goal of activity. In primary school age, children develop abilities, begin to lay the foundations of logical thinking, ensuring further assimilation of the system of scientific knowledge and the development of scientific, theoretical thinking, the prerequisites for independent orientation in the teaching and the surrounding world are laid, which leads to the formation of a complex of research skills.

Keywords: research, skills, primary school age students, research abilities, research activity.

ӘОЖ 340.11

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.035>

ЗАҢГЕРЛІК КӨМЕК КӨРСЕТУ ЖӘНЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Тинистанова С.С.

Заңгерлік көмек көрсету қолданыстағы заңның шеңберінде жүзеге асырылатын үрдіс. Заңгерлік көмек көрсету мен кеңес беру адвокаттар қызметінің маңызды бағыты болып табылады. Оның мәні – қолданыстағы азаматтық іс жүргізу, отбасылық, еңбек, әкімшілік құқық бұзушылық, қылмыстық іс жүргізу және басқа заңдардың нормаларын дұрыс түсіндіру мен дәл қолдану бойынша кеңес беру.

Кеңес беру арқылы даудың материалдық-құқықтық астарын, қорғау үшін заңды негіздің бар-жоғын және қандай нысанда екендігін (соттық, әкімшілік және т.б.) және шағымданушының одан әрі не істеу керек екендігін қамтиды.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы заңгерлік көмек көрсету, оның жүзеге асырылуы, кәсіби заң көмегін көрсету барысында туындайтын проблемалар, тегін заң көмегін көрсетудің құқықтық қамтамасыз етілуі, дәлелдемелер келтіру, сараптама жасау, қолданылатын нормативтік актілерді айқындау туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: заңгерлік көмек, заңгерлік көмекті жүзеге асыру, Квинтилиан формуласы, дәлелдеме, сараптама, тегін заңгерлік көмек.

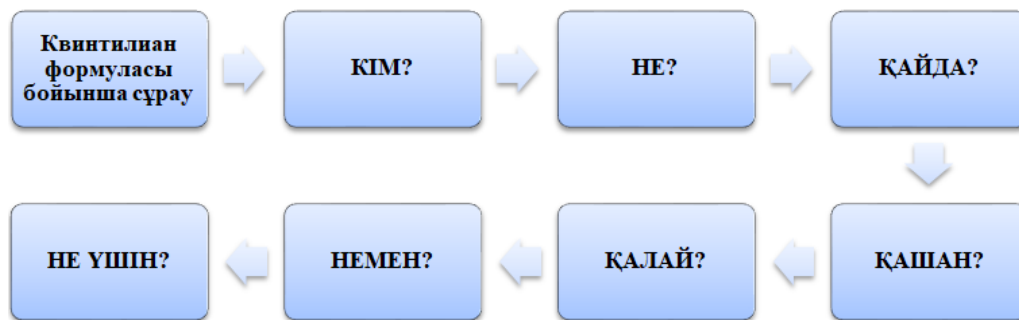
Кіріспе

Бұзылған құқықты қорғау үшін өкімет билігі немесе басқару органына өтініш жасау, егер заң құжаттарында өзгеше көзделмесе, құқық қорғау туралы талап қойып сотқа жолдануға кедергі жасалмайды. Ол үшін әрбір адам заң тұжырымдарын біліп қана қоймай, оны қолдана алатын болуы қажет. Өкінішке орай әзірше азаматтардың құқық сауаттылығы төмен. Сондықтан адвокаттардың (қорғаушылардың, өкілдердің) көмегіне жүгінуге әкеп соқтырады.

Адвокатураның қызметі көмек сұраған азаматтар мен ұйымдарды білікті заң көмегін көрсету жолымен құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге тиіс, ондай көмек, мысалы, сотта қылмыстық, азаматтық және өзге де істер бойынша олардың мүдделерін білдіру, негізсіз қылмыстық қудалаудан қорғау және т.б. арқылы көрінуі мүмкін. Қоғамда орын алып жатқан әртүрлі келеңсіз жағдайлардың көп екендігін ескерсек, адвокаттық қызмет пен заң көмегін көрсетудің толық деңгейде жүзеге асып келеді деп айтуымыз қиын. Сондықтан адвокаттық қызмет пен заң көмегін көрсетудің процессуалдық тәртібін құқықтық тұрғыдан зерттеу, оның шешілмеген жақтарын, заңнаманың олқы тұстарын қарау өзекті мәселелердің қатарынан түспеген деп айта аламыз.

Материалдар мен жұмыс әдістемесі

Істің мән-жайын анықтау ең бірінші сенім білдірген жақтан сұрау, мәселенің неден туындағандығын анықтау, заңгерлік көмекке жүгіну себептерін білу, алдын ала қоятын талабы, жағдайды сотқа жеткізбей шешу мүмкіндіктері қарастырылады. Сенім білдірген жақпен жұмыс Квинтилиан формуласы бойынша (жетімшелік формула) бойынша жүзеге асырылады (Сурет 1).

Сурет 1. Квинтилиан формуласы бойынша сұрау жүргізу

Квинтилиан формуласы бойынша кез келген мәселені анықтау 7 сұрақ қою сатысынан өтіп, зерделенеді, олардың әрқайсысы, мысалы, кім-не, кім-қайда, кім-қашан, не-қайдан? Деген сауалдар төңірегінде болады. Анықтау барысындағы басты мәселе-дәледеу мен дәлелдемелер, оларды жинау тәсілін айқындау. Ол үшін сенім білдірген адаммен бірлесе отырып, қорғау кестесі жасалады, көзқарастар, түсініктер, баға беретін айғақтар ескеріледі.

Сенім білдірген адаммен №1 акт жасалады:

Адвокат пен сенім білдіруші арасында «ақпараттар мен құжаттарды жинауды бөлу», белгілі бір міндеттемелерді уақытылы орындауға байланысты мәселелер қарастырылады;

№2 акт: «Сенім білдірушімен құжаттар мен дәлелдемелерді ұсыну міндетіне» байланысты жасалады, яғни, белгілі бір мәліметтерді, дәлелдемелерді нақты уақытында беру. Осы құжаттар жиналғаннан кейін жағдайға байланысты талдау жасалып, құжаттардың хронологиялық тізілімі жасалады.

Содан кейінгі кезеңде қолданылатын нормативтік-құқықтық актілерді айқындау, жинау (нормалар, сот актілері, стандарттар, коментарийлер) [1].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Заңгерлік көмек көрсету қолданыстағы заңның шеңберінде жүзеге асырылатын үрдіс. Заңгерлік көмек стандарты – жұмыстың қорытындысы емес, жасалатын әрекеттің сапасына қойылатын талаптардың үлгісі. Әрекет ету мүмкіндіктерге шек қоймайды, ол заң көмегінің сапалы жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге бағытталады.

Кәсіби заң көмегін көрсету барысында адвокат:

1. Істің мән-жайын нақты анықтауға;
2. Жағдайға байланысты кәсіби тұрғыдан баға беруге;
3. Дәлелдемелерді талдауға;
4. Іс бойынша өзінің қорғау амалдарын құруға және сотта оны жүзеге асыруға міндетті [2].

Канадада мысалы құқықтық қорғауға тиімді қол жеткізу үшін негізгі бес сұраққа жауап іздейді:

- 1) нашақорлық заттарына кімнің рұқсаты бар;
- 2) рұқсат қалай берілген;
- 3) нашақорлық заттарын қайдан алады;
- 4) қанша адамды қамтамасыз етеді;

5) қай жерде қолдануға болады. Осы модельмен жұмыс жасап, халықаралық кездесуде осындай проблемалардың тиімді шешілу жолдарына байланысты мүдделі тұлғалармен ой бөліседі, өздеріне тиімді жақтарын қарастырады [3].

Заңгерлік көмек көрсетуде іс бойынша дәлелдемелер базасын құру маңызды рөл атқарады. Дәлелдеме, негізінен жағдайдың айналасындағы сипаттама, аргументтер мен айғақтар келтіру, қарсы жақтың келтірген аргументтерін жоққа шығарудың айналасында болады. Іс бойынша дәлелдеу, мысалы, азаматтық іс жүргізуде:

- Материалдық-құқықтық сипаттағы айғақтар (материалдық құқықтық тұрғыдан тізіледі);
- Дәлелдемелік айғақтар – бұл соттың шешімі бойынша дәлелдеме пәні болып табылатын айғақтар;
- Құқықтық – процессуалдық сипаттағы айғақтар (шағымданудан туындайтын қатынастар (шағым, арыз));
- Тараптардың мойындауынан туындайтын айғақтар, өздерінің талаптарын негіздейтін, қарсылығын білдіретін, дәлелдеу құралдары;
- Жалпыға белгілі айғақтар (көпшілікке мәлім жағдайлар);
- Преюдициялық айғақтар – заңды күшіне енген шешімдер, үкімдер, қайталап дәлелдеуге жатпайтын айғақтар кіреді [4].

Дәлелдемелерді енгізуде іс бойынша жасалған сараптама қорытындысына дұрыс баға беру маңызды орын алады. Сарапшы маманның сараптама жасау мен қорытынды беру кезіндегі жіберген қателігі дәлелдеменің маңызын жояды. Сондықтан сараптама қорытындысын жасаған сарапшының немесе сараптама жасаған комиссияның жұмысында:

- сот сараптамасының жасалған күні, орыны;
- сот сараптамасын жасау негіздері;
- сот сараптамасын тағайындаған орган немесе лауазымды адам туралы мәлімет;
- сараптама жасау қандай мекеме немесе органға жүктелген;
- сот-сараптама мекемесі туралы мәлімет;
- сарапшы туралы мәлімет (аты-жөні, білімі, мамандығы, жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі, лауазымы);
- заңнамаға сай жалған сараптама жасағаны үшін қарастырылатын жауаптылық туралы ескерту;
- сараптама жасауға қойылған мәселе;
- зерттеу объектісі, іс материалы, сараптама жасауға берілген зат туралы,
- сот сараптамасын жасауда қатысушылар туралы мәліметтер;

- сараптаманың жасау тәсілі мен сараптама қорытындысының дұрыс рәсімделуі талап етіледі [5].

Заң көмегін сапалы көрсету барысында сотқа дейінгі және соттағы қолданылатын құжаттарды жинақтау маңызды орын алады. Адвокат құрастырылған құжаттар туралы өзіне сенім білдірген адаммен таныстырады, оның ескертулерін құжатқа қатысты назарға алады. Іс бойынша шағым, арыз, ұсыныстар құрастырылады. Жасалған жұмыс негізінде жасалған акт жұмыстың орындалуы мен оның қызметі үшін төленетін ақысын да айқындайды. Бұндай стандарттың болуы заң көмегін көрсетудің «өзіме дәлелдеу», сотқа дәлелдеу, айыптаушыға, қарама-қарсы жаққа, қоғамға дәлелдеу механизмін көрсетеді [4, 41].

Қазіргі уақытта «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» 2018 жылғы 5 шілдедегі Заңына сай адвокаттар мынадай заң көмегін көрсетеді:

- Алимент өндіру, зейнетақы мен жәрдемақы тағайындау, босқын немесе қандастар мәртебесін алу, сонымен қатар, қамқорлықсыз қалған кәмелеттік жасқа толмағандарға қатысты кез келген сұрақтарға ауызша, жазбаша заң көмегін беру, құқықтық сипаттағы құжатта: өтініш, шағым жазу, ұсыныстар жасау туралы рәсімдеуге жәрдемдеседі;

- Сотта жәбірленушінің құқығын қамтамасыз ету, келтірілген зиянды өтеу, денсаулыққа келген зиянды өтеу, асыраушысынан айрылғандардың құқығын қорғау, кәсіпкерлікпен байланысты жоқ істерді, Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің, оған теңестірілгендердің, зейнеткерлік жасындағылардың, әскери қызметшілердің, I, II топтағы мүгедектердің мүдделеріне байланысты заңгерлік көмекті жүзеге асырады. Тегін заңгерлік көмек көрсетуді қажет етеін азаматтың өтініші нәтижесінде соттың бекітуімен көмек қажет деп тапса, адвокаттар алқасы осы қызметті қамтамасыз етеді [6].

Қылмыстық-процестік кодекстің 26-бабына сай «Қорғалуға құқығы бар куәнің, күдіктінің, айыпталушының қорғалу құқығын қамтамасыз ету қарастырылған:

1. Қорғалуға құқығы бар куәнің, күдіктінің, айыпталушының қорғалуға құқығы бар. Олар бұл құқықты осы Кодексте белгіленген тәртіппен жеке өздері де, сол сияқты қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады.

2. Қылмыстық процесті жүргізетін орган күдіктіге, айыпталушыға олардың құқықтарын түсіндіруге және олардың күдіктен, айыптаудан заңда тыйым салынбаған барлық құралдармен қорғану мүмкіндігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ олардың жеке бас құқықтары мен мүліктік құқықтарын қорғауға шаралар қолдануға міндетті [7].

- Сотта, қылмыстық қудалауда, қылмыстық құқықбұзушылықта, қылмыстық-процестік кодекс бойынша жәбірленушінің мүддесін қорғау.

Жәбірленуші деп танылғандар:

- кәмелеттік жасқа толмағандар;
- сот ісін жүргізу тілін білмейтіндер;
- физикалық тұрғыдан да, психикалық тұрғыдан да өзін-өзі қорғауды қамтамасыз ете алмайтын тұлғалар үшін тегін заң көмегі көрсетіледі, яғни қорғалушы тарап адвокаттың қызметін төлеу мүмкіндігі жоқтығын білдірген жазбаша өтініш негізінде қамтамасыз етіледі [8].

Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодекс бойынша да тегін заң көмегі:

- Кәмелеттік жасқа толмағандарға;
- Өзін өзі қорғау мүмкіндігі жоқ азаматтарға;
- Іс жүргізу тілін білмейтіндер үшін;
- Іс бойынша тегін заң көмегін алуға мұқтаж басқа да кез келген тұлғаға көрсетіледі.

Іс бойынша адвокатты тағайындау жәбірленуші тараптың адвокат қызметін төлеуге мүмкіндігі жоқтығын білдірген заңды өкілінің жазбаша өтініші негізінде қанғаттанадырылады [9].

Өмірде адамдардың деңгейі әрқилы, бір қарағанда жағдайы жақсы, өмір сүру деңгейі ойдағыдай көрінгенмен, заң көмегін ақылы ала алмайтын да адамдар бар, мысалы, несие мөлшерінің көптігі, асыраушысынан айрылып, жалғыз қалған адам, жақын адамының ауыр дертке салынуына байланысты қарызға бату сияқты жағдайлармен келеңсіздікке

ұшырайтын адамдардың санаты да болады. Бұндай жағдайда тұрақты табыс көзі мен жеткілікті мүлкі бар деп айта қою қиын.

Азаматтық, қылмыстық, әкімшілік сот өндірісінде заңгерлік көмек алуға құқығы бар:

- Жауапкер мен талапкер, күдікті, айыпталушы, жәбірленуші;
- Сотталған адам, ақталған адам да, егер күнделікті күнкөріс деңгейі жетпесе заңгерлік көмекке ілінуі тиіс [7, 53].

Жазасын өтеп жатқандардың заңгерлік көмек алуының екі аспектісі бар:

- Заңдық;
- Құқыққолдану. Заңға тек қана өзгеріс енгізу арқылы ғана барлығын өзгерте алмаймыз, оның құқыққолдану тәжірибесінің маңызы зор. Сотталушылардың құқықтары толық қорғалған деп айту қиын. Олардың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келетін жағдайлар көптеп кездеседі және заңгерлік көмек алу мүмкіндіктері шектеулі [7, 54].

Қорытынды

Қорыта келгенде, мемлекеттің есебінен заңгерлік көмек алу заңда көзделген жағдайларды жүзеге асырылғанымен, жоғары деңгейде деп айту қиын, барлық уақытта өз деңгейінде жүзеге асырылады деп айта алмаймыз. Жылдық табыс көзі есепке алынбастан, тиісті заңгерлік көмек көрсетілуі тиіс:

- Ұстаған жағдайда;
- Аса ауыр қылмыс жасаған айыпталушы, күдікті, сотталушы;
- Мемлекеттік интернат-үйлерде тұратындар;
- Отбасылық орташа кірісі күнделікті ішіп-жемнен артылмайтындарға;
- Мүгедек балаларға;
- Жетім балаларға;
- Асыраушысыз қалған, қамқоршысыз қалғандарға;
- Олардың заңды өкілі осы балалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету барысында заң көмегін сұраған жағдайда немесе ол балаларды отбасына асырап алуға беру кезінде құқықтық көмек қажет болған жағдайда;

- Қараусыз, панасыз қалған балаларды ұстау мекемелерінде өмір сүріп жатқан кәмелеттік жасқа толмағандарға;
- Жасаған қылмысы үшін жазасын өтеп жатқандарға;
- Сот әрекет қабілетсіз деп танығандар мен олардың заңды өкілдеріне көрсетіледі.

Бірақ аталған тұлғалардың барлығы дерлік қана тиісті заң көмегін тегін алғандардың қатарын толық толтырады еп айта алмаймыз, мемлекеттік органдар әлі де болса қарастырып, тізім санын көбейту қажет деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гитерман А. Требования к качеству и порядку оказания юридической помощи // Заңгер, 2018.- №9(206).- С. 38-42.
2. Нурдильданов Е.Н. Қазақстан Республикасындағы адвокаттардың құқықтық мәртебесі.- Талдықорған, 2013.- 98 б.
3. Scott E. Bernstein Reprint of: The regulation project: Tools for engaging the public in the legal regulation of drugs // International Journal of Drug Policy.- Volume 91, May 2021, 103279.
4. Бектурганова У.А. Адвокат-қорғаушының алдын-ала тергеуде дәлелдемелер жинауға қатысушының өзекті мәселелері.- Талдықорған, 2013.- 91б.
5. Әлмағанбетов П. Сот сараптамасын тағайындау және жүргізу. Оқу құралы.- Алматы: Жеті жарғы, 2018.- 192 б.
6. Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» 2018 жылғы 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ. Қазақстан Республикасының Заңы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000176>
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ./ <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z27>

8. Қарасаева А.Б. Адвокаттар алқа мүшелерінің құқықтық мәртебесі.- Талдықорған, 2015.- 87 б.

9. Сайранов А.А. Проблемы совершенствования органов адвокатуры в условиях судебно-правовой реформы.- Талдықорған, 2017.- 87 с.

ПРОБЛЕМЫ ОКАЗАНИЯ И ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Тинистанова С.С.

Оказание юридической помощи – это процесс, который осуществляется в рамках действующего закона. Важным направлением деятельности адвокатов является оказание юридической помощи и консультирование. Его суть-передача по правильному толкованию и точному применению норм действующего гражданского процессуального, семейного, трудового, административного, уголовно-процессуального кодекса и других законов.

Консультация включают в себя материально-правовую подоплеку спора, наличие юридического основания для защиты и определение форму защиты (судебной, административной и т.д.), а также направления дальнейшего действия заявителя.

В данной статье рассмотрены вопросы оказания юридической помощи в Республике Казахстан, ее осуществления, проблемы, возникающие при оказании профессиональной юридической помощи, правовое обеспечение оказания бесплатной юридической помощи, приведение доказательств, экспертиза, определение применяемых нормативных актов.

Ключевые слова: *юридическая помощь, осуществление юридической помощи, формула Квинтилиана, доказательство, экспертиза, бесплатная юридическая помощь.*

PROBLEMS OF RENDERING AND IMPLEMENTATION OF LEGAL ASSISTANCE

S.S. Tinistanova

The provision of legal assistance is a process that is carried out within the framework of the current law. An important area of activity of lawyers is the provision of legal assistance and advice. Its essence is the transfer of the correct interpretation and accurate application of the norms of the current civil procedure, family, labor, administrative, criminal procedure Code and other laws.

The consultation includes the substantive background of the dispute, the existence of a legal basis for protection and the definition of the form of protection (judicial, administrative, etc.), as well as the direction of further action of the applicant.

This article discusses the issues of providing legal assistance in the Republic of Kazakhstan, its implementation, problems arising in the provision of professional legal assistance, legal support for the provision of free legal assistance, evidence, expertise, determination of applicable regulations.

Key words: *legal aid, implementation of legal aid, Quintilian's formula, proof, examination, free legal aid.*

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МАМАНДАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯСЫН ДАМУЫТҮ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұрабай Г.К.

Шетелдік ғылыми жетекші:

Мәдәра Халматов

Мәдениетаралық қарым-қатынас жоғары оқу орнының кез-келген мұғалімі өзінің кәсіби саласында шет тілінде қарым-қатынас жасау дағдыларына ие болуы керек деп болжайды. Ақпаратқа қол жеткізудің заманауи көздері арқылы мәдениетаралық білім беру кеңістігінде өзін қызықтыратын ақпаратты табу үшін ол шет тілінде жазбаша қарым-қатынас жасай алатындығынан басқа, мұғалім басқа мәдениет өкілімен диалог нәтижесінде өз идеялары мен ойларының жетекшісі болған жөн. Бүгінгі таңда «мәдениетаралық коммуникация» термині екі семантикалық мағынаны қамтымайды. Керісінше, синонимдерге енетін кең түсінік пен көлемдік мағынасы бар: «мәдениетаралық қарым-қатынас», «мәдениетаралық өзара іс-қимыл» және т.б.. Мәдениетаралық коммуникациялардың дамуына жаһандану және елде жүргізіліп жатқан саясат ықпал етеді, оның мәні мәдениетаралық коммуникативті қызметке дайындалған интеллектуалды дамыған тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Бұл білім беруде көрініс тапты. Бүгінгі таңда қазіргі заманғы мектеп мұғалімінің міндетті құзыреттілігі ретінде мәдениетаралық ғылыми коммуникация әлі де қалыптасып келе жатқанына қарамастан, бұл Ресейдің әлемдік ғылыми кеңістікке кірігу бағдарламасында көрініс тапқан маңызды фактор, өйткені ғылыми және ақпараттық білім алмасу мәселелері елдің жалпы әлеуметтік-экономикалық дамуы аясында бірінші орынға шығады. Осыған байланысты жоғары мектептің алдында әртүрлі ғылыми өзара әрекеттесу формалары арқылы мәдениетаралық ғылыми кеңістікті тез игеру міндеттері тұр. Негізгі міндеті білімді қалыптастыру болып табылатын ғылыми коммуникацияның дәстүрлі моделінің электронды ғылыми (e-) коммуникация моделіне ауысуы орын алуда, онда акценттер білімге және ғылыми зерттеулер нәтижелеріне ашық қол жеткізу және тарату жағына ауысады. Мақалада тілдік емес жоғары оқу орындары педагогтарының ғылыми мәдениетаралық қарым-қатынасын жетілдіру бойынша бар идеяларына жан-жақты талдау берілген. Тілдік емес жоғары оқу орындары педагогтарының ағылшын тіліндегі ғылыми мәдениетаралық қарым-қатынасқа дайындығын көрсететін кәсіби құзыреттіліктің жаңа компонентін қалыптастыру тәсілдерін интеграциялау моделі ұсынылды.

Түйін сөздер: *мәдениетаралық коммуникация, білім беру, әмбебап құзыреттіліктер, кәсіби құзыреттіліктер.*

Кіріспе

Қазіргі уақытта коммуникация кез-келген кәсіптегі адамның жетекші қызметіне айналды. Жаңа технологиялардың арқасында адамдар әңгімелесушінің географиялық орналасуына қарамастан байланыс орнатуға мүмкіндік алды. Интернет, ұялы байланыс, телекоммуникациялық технологиялар, сондай-ақ қозғалудың қарапайымдылығы планетаны ғаламдық аулаға айналдырды, оның негізгі құралы мәдениетаралық коммуникация болып табылады. Болашақ мамандардың мәдениетаралық коммуникациясының дамуын зерттеудің өзектілігі ғылыми - техникалық ақпарат алмасу, ғылыми-өндірістік корпорация, халықаралық мамандар мен ғалымдармен алмасу, шетелде кадрлар даярлау және қайта даярлау сияқты халықаралық ғылыми -

техникалық байланыстардың жаңа түрлерімен байланысты. Экономикалық ынтымақтастықтың заманауи формаларының дамуымен жаңа коммуникативті мүмкіндіктері бар мамандарға деген қажеттілік артып келеді. Халықаралық қоғамдастықтар ұлтаралық деңгейде ұстаз мәртебесін беру кезінде ізденушіден халықаралық командада жұмыс істей білуді, еуропалық тілдерді еркін білуді, әртүрлі тілдер мен ұлттық мәдениеттер өкілдерімен көпұлтты жұмыс ұжымдарында бірлескен қызметке дайындықты, ұстаздық қызметтің өңірлік ерекшеліктерін білуді, дұрыс шешімдер қабылдау және әлеуметтік бейімдеу үшін жоғары жауапкершілікті талап етеді.

Мақсаты мен әдіс-тәсілдері

Бұл мақаланың мақсаты Отандық университет студенттерінің мәдениаралық байланысының даму ерекшеліктерін талдау болып табылады.

А.П. Панфилова қазіргі заманғы жағдайлардағы коммуникация – әрбір фирманың, ұйымның, кәсіпорынның тыныс-тіршілігінің негізі деп бекітеді. Жаһандық әлемде мамандар өз өнімдерін немесе қызметтерін халықаралық нарықта ұсына және ілгерілеті білуі, әлемнің кез келген нүктесінде клиенттермен және жеткізушілермен сөйлесе алуы тиіс. Көп жағдайда бұл дағдылар компания мен оның қызметкерлерінің қаржылық тұрақтылығының кепілі болып табылады. Менеджмент саласындағы зерттеулер көрсеткендей, ағылшын тілінің 63%-ы, американдықтардың 73%-ы, жапон менеджерлерінің 85%-ы сәтті қарым-қатынасты өз ұйымдарының тиімділігіне қол жеткізу жолындағы сәттіліктің басты шарты ретінде ажыратады [1, 92б.].

Педагогика қарым-қатынасты мұғалімнің студенттермен өзара әрекеттесуінің мақсатты процесі ретінде қарастырады, оның міндеттері ақпарат алмасу, сәтті оқыту және тәрбиелеу, қолайлы психологиялық климат құру және әртүрлі байланыс құралдары арқылы эмоционалды байланыс. Демек, қарым-қатынастың педагогикалық мәні - бұл дағдыларды игеруге, кәсіби қасиеттерді дамытуға, өзіне, басқа адамдарға, жалпы қоғамға деген көзқарасты қалыптастыруға, мінез-құлықтың құндылықтары мен уәждерін өзгертуге, сондай-ақ эмоциялар алмасуға әкелетін алмасу (ақпарат беру). Алынған ақпаратты білімге айналдыру жеке тұлғаның ісіктерінің маңызды факторы ретінде анықталады.

Нәтижесінде мәдениетаралық байланыс - коммуникацияның барлық қатысушыларының мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, өзара түсіністікке әкелетін әртүрлі мәдениеттерге жататын адамдар арасындағы өзара іс-қимыл деп аталады. Мәдениетаралық қарым-қатынас - бұл әр түрлі лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін ескере отырып, тең мәдени өзара әрекеттесуі, бұл жалпыадамзаттық құндылықтарды шет тілі мәдениеті мен өзіндік мәдениетін салыстыру негізінде анықтауды қажет етеді [2, с. 104]. Мәдениеттердің өзара әрекеттесуін орыс зерттеушісі И. Халеева, мәдениетаралық коммуникация дегеніміз – әртүрлі мәдениеттер мен тілдердің тасымалдаушысы болып табылатын коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас процесі (ауызша және вербальды емес) немесе басқаша айтқанда, әртүрлі мәдениеттер мен тілдерге жататын адамдардың өзара әрекеттесу процесінің жиынтығы деп санайды [3, 78б.].

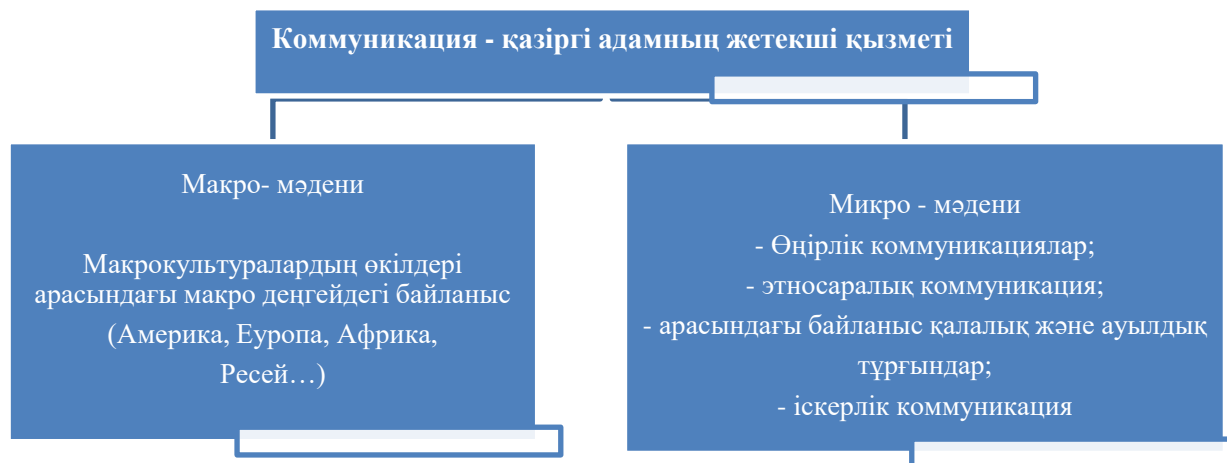
И.А. Стернин мәдениетаралық коммуникациядағы коммуникативті мінез-құлықтың ұлттық ерекшеліктерін білуді ерекше атап өтеді [4]. Ғалым коммуникативтік мінез-құлықты (ауызша және онымен бірге жүретін вербальды емес) осы қоғамның қарым-қатынас нормалары мен дәстүрлерімен реттелетін қарым-қатынас процесінде лингвомәдени қоғамдастықтың (халықтың, әлеуметтік топтың) немесе жеке тұлғаның дәстүрлі мінез-құлқы ретінде зерттейді. Сондай-ақ, ол адамның коммуникативтік мінез-құлқын шет тілін үйрену кезінде тілдік дағдыларды игерумен қатар үйрену керек деген идеяны айтады. Коммуникативті мінез-құлық - бұл тілді оқытудағы маңызды аспект, сонымен қатар оқу мен жазуды, сөйлеу мен түсінуді, аударманы үйрену, онсыз тиімді мәдениаралық қарым-қатынас мүмкін емес. Осыған байланысты мұғалім шет тілі сабақтарында студенттерді мәдениетаралық қарым-қатынастың

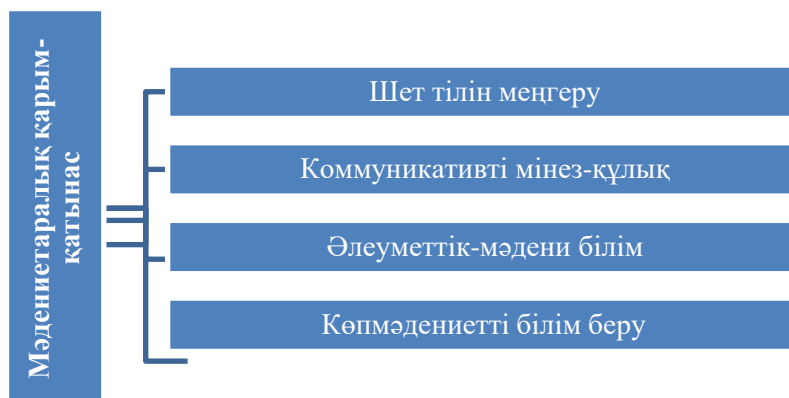
заманауи тәжірибелері мен әдістеріне үйретуі керек, студенттер оқытылатын және Ана тілі елдерінің саясатында, экономикасында, әлеуметтік және мәдени салаларында жалпы және нақты нәрсені анықтай білуі керек, коммуникативті мінез-құлық моделін барабар таңдауға назар аударуы керек.

«Шет тілі» пәнін меңгерудің мақсаты студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыру үшін ауызша және жазбаша сөйлеуін дамыту, сондай-ақ әлеуметтік, этникалық, конфессиялық және мәдени айырмашылықтарды толерантты қабылдай отырып, ұжымда жұмыс істеу қабілетін дамыту болып табылады. Шет тілі сабақтарында оқытушы студенттердің мәдениетаралық қарым-қатынас мәселелері туралы, оның ішінде пәннің мазмұнына елдік және мәдени сипаттағы материалдар туралы негізгі ақпаратты ғана қояды. Екі елдің тілдік құбылыстарын, мәдениеттерін, дәстүрлері мен өмір салтын салыстыру қағидаты әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға, яғни өзінің және басқа мәдениеттің құбылыстарына білім, түсіну, талдау, сезімталдық танытуға ықпал етеді. Мәдениетаралық қарым-қатынасты дамыту үшін оқытушы сабақта белсенді оқыту әдістері мен мәдениетаралық оқытуды қолдана алады [5, 6].

Мәдениетаралық қарым-қатынас көп аспектімен сипатталады, оған әртүрлі факторлар кіреді: мәдениетаралық қарым-қатынастың лингвистикалық, психологиялық және әлеуметтік-мәдени негіздері (Сурет 1). Мәдениетаралық коммуникация дегеніміз - символдық жүйелер (табиғи және жасанды тілдер) арқылы хабарламалар (ақпарат, тәжірибе, психикалық күйлер) беру немесе алмасу мақсатында микро-мәдени немесе макро-мәдени қызмет субъектілері арасындағы өзара әрекеттесу процесі. Мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асырудың қажетті шарты коммуникация субъектілерінде ортақ тілдің болуы болып табылады: егер олар ортақ тарихи және әлеуметтік-мәдени тәжірибеге ие болса, онда символдардың мағынасын олар бірдей түсіндіреді, бұл коммуникация субъектілері арасындағы өзара түсіністікке ықпал етеді. Мәдениетаралық қарым-қатынастың маңызды құрамдас бөліктері: шет тілдерін білу, сұхбаттасушының коммуникативті мінез-құлқы мен ұлттық психологиясын түсіну және болжау (қарым-қатынас, ым-ишара, экспрессивті өрнектер, сыйлықтар, этикет ережелері, тамақтану мәдениеті), әңгімелесуші ел туралы Әлеуметтік-мәдени білім (дәстүрлер, стереотиптер туралы) және көп мәдениетті тәрбие.

РАҚ академигі А.Н. Джуринскийдің айтуынша, жеке тұлғаны көп мәдениетті тәрбиелеу көптілді қоғамдағы ұлтаралық қарым-қатынастың нәтижесі болып табылады. Көршілес халықтармен байланыс орнату мүмкіндігі болмаса, мәдениетаралық байланыс іс жүзінде мүмкін емес. Өз еңбектерінде А.Н. Джуринский жергілікті тіл мен ұлттық мәдениеттің рөлін арттыруға ықпал ететін көпұлтты мектептерді сақтаудың маңыздылығын атап өтті. Көп мәдениетті білім беру процесінде барлық субъектілер туған, жалпыұлттық және әлемдік мәдениеттердің өкілдері болады [7, с. 135].

Сейтін 1 Мәдениетаралық коммуникация әлеуметтік-мәдени құзыреттіліктің сипаттамасы ретінде

Қорытынды

Мәдениетаралық коммуникацияның көпқырлы сипаты ЖОО-да студенттерді шет тілдік даярлау процесінде мәдениетаралық коммуникацияны зерделеу кезінде туындайтын проблемалардың күрделілігін анықтайды [8, 435 Б.]. Басқа мәдениетті және тілді білместен мәдениетаралық қарым-қатынасты игеру мүмкін емес. Осыған байланысты студенттерге басқа халықтардың өкілдерімен тікелей қарым-қатынас жағдайында мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын іс жүзінде дамыту қажет екендігі айқын [9]. Бұл шеберлікті дамытудың тиімді құралдарының бірі-студенттердің тәжірибесі. Тәжірибе кәсіби дағдылар мен кәсіби тәжірибе алуға бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Царева Е.Е., Богоудинова Р.З. Мультиязычность как показатель оценки профессиональных качеств инженера: зарубежный опыт // Вестник Казанского гос. энерг. ун-та. 2017. № 3 (35). С. 91-101.
2. Царева Е.Е. Формирование мультиязычной компетенции как важная задача вузовского образования // Управление устойчивым развитием. 2017. № 3 (10). С. 103-107.
3. Халеева И.И., Титкова О.И., Куликова О.В. Лингвистический менеджмент и экономическая эффективность: монография. М.: Триумф. 2014. 206 с.
4. Стернин И.А. Психоллингвистика и лексическая семантика // Жизнь языка в культуре и социуме материалы международной научной конференции (Москва, 26-27 мая 2017 г.). М.: ИЯ РАН, РУДН, 2017. С. 32–33.
5. Nurutdinova A.R., Perchatkina V.G., Zinnatullina L.M., Zubkova G.I., Galeeva F.T. Innovative teaching practice: traditional and alternative methods (challenges and implications). International Journal of Environmental and Science Education. 2016. Т. 11. № 10. С. 3807-3819.
6. Астафьева А.Е. Интерактивное обучение в языковой подготовке студентов направления "Менеджмент" // Научное обозрение: гуманитарные исследования. 2017. №3. С.36-39.
7. Джуринский А.Н. Поликультурное образование в многонациональном социуме: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. М.: Юрайт. 2018. 257 с.
8. Муртазина Э.И. Толерантность как ключевая общекультурная компетенция будущих инженеров в образовательных стандартах России и зарубежных стран. // Международный журнал экспериментального образования. 2015. № 12-3. 2015. С. 435-436.
9. Муртазина Э.И. Модель развития толерантности студентов технического вуза средствами иностранного языка // Современные проблемы науки и образования. 2015. №6.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Тұрабай Г.К.

Зарубежный научный руководитель
Мэдэра Халматов

Межкультурная коммуникация предполагает, что любой преподаватель вуза должен обладать навыками общения на иностранном языке в своей профессиональной сфере. В дополнение к тому, что в межкультурном образовательном пространстве через современные источники доступа к информации он может общаться на иностранном языке письменно, желательно, чтобы учитель в результате диалога с представителем другой культуры был лидером своих идей и мыслей. Сегодня термин "межкультурная коммуникация" не содержит двух смысловых значений. Напротив, оно имеет широкое толкование и объемное значение, которое входит в синонимы:» межкультурная коммуникация«,» межкультурное взаимодействие " и др.. Развитию межкультурных коммуникаций способствует глобализация и проводимая в стране политика, суть которой заключается в формировании интеллектуально развитой личности, подготовленной к межкультурной коммуникативной деятельности. Это нашло отражение в образовании. Несмотря на то, что на сегодняшний день межкультурная научная коммуникация как обязательная компетенция современного школьного учителя все еще формируется, это важный фактор, нашедший отражение в программе интеграции России в мировое научное пространство, поскольку вопросы научного и информационного обмена знаний выходят на первый план в рамках общего социально-экономического развития страны. В связи с этим перед Высшей школой стоят задачи быстрого освоения межкультурного научного пространства через различные формы научного взаимодействия. Происходит переход традиционной модели научной коммуникации, основной задачей которой является формирование знаний, на модель электронной научной (e-) коммуникации, где акценты смещаются в сторону открытого доступа и распространения знаний и результатов научных исследований. В статье дан всесторонний анализ существующих идей по совершенствованию научной межкультурной коммуникации педагогов неязыковых вузов. Предложена модель интеграции подходов к формированию нового компонента профессиональной компетентности, отражающая готовность педагогов неязыковых вузов к научной межкультурной коммуникации на английском языке.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, образование, универсальные компетенции, профессиональные компетенции.*

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL SPECIALISTS

Turabay G.

Foreign scientific supervisor
Medera Halmatov

Intercultural communication assumes that any university teacher must have communication skills in a foreign language in their professional field. In order to find information that interests him in the intercultural educational space through modern sources of access to information, in addition to the fact that he can communicate in writing in a foreign language, it is advisable for the teacher to be the leader of his ideas and thoughts as a result of a dialogue with a representative of another culture. Today, the term "intercultural communication" does not include two semantic meanings. On the contrary, there is a broad concept and a three-dimensional meaning that is included in synonyms:

"intercultural communication", "intercultural interaction", etc.. The development of intercultural communication is facilitated by globalization and the policy carried out in the country, the essence of which is to form an intellectually developed person prepared for intercultural communication activities. This is reflected in education. Despite the fact that today intercultural scientific communication as a mandatory competence of a modern school teacher is still being formed, it is an important factor reflected in the program of Russia's integration into the world scientific space, since the issues of scientific and informational knowledge exchange come to the fore in the context of the overall socio-economic development of the country. In this regard, the Higher School faces the tasks of rapid development of the intercultural scientific space through various forms of scientific interaction. There is a transition of the traditional model of scientific communication, the main task of which is the formation of knowledge, to the model of electronic scientific (e-) communication, where the emphasis is shifted to the side of open access and dissemination of knowledge and the results of scientific research. The article provides a comprehensive analysis of existing ideas for improving scientific intercultural communication of teachers of non-linguistic universities. A model of integration of approaches to the formation of a new component of professional competence, reflecting the readiness of teachers of non-linguistic universities for scientific intercultural communication in English, is proposed.

Keywords: *intercultural communication, education, universal competencies, professional competencies.*

UDC 3 (Social Sciences, Law)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.036>

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL WATER LAW

I.N. Ustuntay

The importance of international water law comes with its objectives at the level of interstate relations. Fact that international watercourse management had always been a subject of conflict among riparian states, the development of the international water law has become an essential part of the cooperation. Within the frame of this article, doctrinal legal research methodology is applied to the article to assess the evaluation of sources of international law. The development of international water law was briefly addressed. As a result, the formation, and evaluation of the legal framework of international water law with recommendations for the forthcoming regulations are emphasized.

Keywords: *international water law, principles of international water law, water law, surface waters.*

The concept of international water law generally involves the relationship between states and international organizations such as international river basin organizations.⁵¹ Moreover, this relationship can include both utilization and protection of international freshwater.⁵² Developing features of the industry and changing needs of humankind lead the regulations to another point in international water law. Since the freshwater sources on Earth are spread irregularly among the territories, increased demand for water entails states is into conflict frequently. States intend to take the most benefit out of the joint water resource with minimum expense. Therefore, a key aspect of this paper on the development of international water law is highlighting the core provisions of the concept of law that might introduce a solution for contemporary problems over the international watercourses.

⁵¹ CAPONERA, D.A.: Principles of water law and administration: national and international, 2nd edn. Taylor & Francis, London, 2007, 242.

⁵² BOISSON DE CHAZOURNES, L.: Fresh water in international law. Oxford University Press, Oxford, 2013, 7.

In this paper, the doctrinal legal research method was used to explore the subsurface of international water law by using primary and secondary sources. This method is favored by taking into account the examination process of the evaluation of the regulations. Within the frame of this article, the legal framework of the international water law unfolded taking into account the international customary law and international treaties. After a brief explanation of the development of the international water law at the global level, the development of the international water law at the regional level is exemplified with an assessment of the European region.

Principles of international water law

International water law consists of the principles of international customary law next to the international agreements and fundamental principles of law. In this context, international customary law originates from the consistent practice of the state and became a substantial part of international water law.⁵³ The sovereignty of the state which is limited by its territory provides a right to freely dispose of, explore, and exploit any resources.⁵⁴ Therefore, the limitation of the sovereignty of a state is shaped by the sovereignty of another state over transboundary resources. The exemption of the sovereignty of the state and an example of the limitation of the state sovereignty can be addressed by the principles of the international water law.

A substantial part of the international customary law consisted of the essential rules on water management that had been developed by the riparian states of freshwater resources. Among the essential rules, there are chief principles that can apply to all types of joint freshwaters such as equitable and reasonable utilization, prevention of significant harm, and notification and consultation considering planned measures. The right of water use for the riparian states excepted within the frame of limited territorial sovereignty theory. In the context of this theory, states are not permitted to utilize an international watercourse to a certain extent to create serious damage to the equitable use of the other riparian states.⁵⁵

The basic right⁵⁶ of a riparian state is “an equitable and reasonable allocation from the joint international watercourse”.⁵⁷ In other words, the equitable and reasonable water use principle for transboundary watercourse management is accepted as the soul of international water law.⁵⁸ It means riparian states shall benefit from the joint watercourse taking into account the dependence of the other riparians as well. The principle of equitable water allocation derives from the concept of limited territorial sovereignty which restricts the states and motivates them to respect the needs of fellow riparians.⁵⁹ By the guidance of this principle, the aim is to find an adequate balance in the utilization of the international watercourse of the riparian states.⁶⁰ Moreover, this principle has a broader aspect than only regulating the amount of water allocated for the use of riparian states. It can be interpreted to a certain extent that includes the protection of the water as well. The principle had adopted to guide the transboundary water management in the Helsinki Rules in 1966 for the first time. As it is explained in the following section, the adoption of the principle in the Helsinki rules and later codification in the UN Watercourses Convention achieved a great breakthrough taking into account the formation of the regulation of equitable and reasonable utilization in international water law.⁶¹

⁵³ MENDELSON, MH.: The formation of customary international law. *Recueil des Cours* 272. *The Hague Academy of International Law, The Hague*, 1998, 155-410.

⁵⁴ SHRIJVER, N.: Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties. *Cambridge: Cambridge University Press*, 1997, 258-297. It is also known as the Harmon Doctrine. LEB, C.: Development of international water law. *In Cooperation in the Law of Transboundary Water Resources Cambridge Studies in International and Comparative Law. Cambridge: Cambridge University Press*, 2013, 43.

⁵⁵ WEHLING, P.: Development of International Water Law. *In: Nile Water Rights. Springer, Berlin, Heidelberg*, 2020, 25-27.

⁵⁶ In the case of Gabcikovo-Nagymaros, a conflict arose between Hungary and Slovakia over the construction of a hydroelectric power plant system, the International Court of Justice defined the basic right of a riparian state as an equitable and reasonable share over the international watercourse. Case Concerning the Gabcikovo-Nagymaros Project (1997) I.C.J. 7.

⁵⁷ RAISZ, A. - SZILÁGYI, J. E.: Cross border issues of the Hungarian water resources. *RIVISTA QUADRIMESTRALE DI DIRITTO DELL'AMBIENTE*, 7 (1), 2017, 73-98.

⁵⁸ CAPONERA, D.A.: i.m. 193.

⁵⁹ DELLAPENNA, JW.: The customary international law of transboundary fresh waters. *Int J Glob Environ Issues* 1:2001, 264-305.

⁶⁰ DINAR, A.: i.m. 65.

⁶¹ CAPONERA, D.A.: i.m. 201.

The principle of prevention of significant harm⁶² is addressed as the second obligation for the riparian states of a joint international watercourse. Prevention of significant harm that is also known as “not cause significant harm” or “no significant harm”, means not causing any substantial harm to the other riparian state(s) as a result of an action considering the shared watercourse.⁶³ As the previous principle on equitable and reasonable utilization, this principle of “not cause significant harm” also originates from the theory of limited territorial sovereignty. Adoption of this principle has consequences on both water allocation on the joint watercourse utilization and environmental protection of the joint watercourse.⁶⁴ This principle is connected to an order of Roman law that indicates to not use any personal property in a way to injure a property that belongs to someone else.⁶⁵ Moreover, the practice of the “not cause significant harm” principle is reliable and secured by the UN Watercourses Convention.⁶⁶

At this point, it is worth recalling the concept of limited territorial sovereignty which is the core value behind the principle of equitable utilization and no significant harm. In this situation, the 2008 Draft Articles on the Law of Transboundary Aquifers⁶⁷ have significant importance in the codification of the theory of limited territorial sovereignty on the transboundary aquifers. Article 3 stipulates that taking into account the transboundary aquifers, all the aquifer States have sovereignty on the joint aquifer limited with its territory.⁶⁸ However, still, the practice of transboundary groundwater disputes is not certain for the international water law.⁶⁹

The third fundamental principle of the international watercourses assigns an obligation to the riparian states to protect the joint watercourse and the ecosystem that originates from the general obligations of the international environmental law. In this principle, the international watercourse is taken into account as a whole including both the ecosystem and the watercourse itself.⁷⁰ Therefore, this principle demands states to make provisions for the unwanted transboundary effects of toxic substances over the other riparian state(s), international watercourse, and its ecosystem to protect the region.⁷¹

The principle gains more importance in case of an action that might affect the interest of another riparian state (s). To protect the rights of all riparians, this principle is implemented to a certain extent that the riparian state that plans to assess a new project shall notify the other riparian state(s) and in case of a request, riparian states shall conduct a consultation⁷² over the plan.⁷³

Chiefly acknowledged that neighboring riparian states are obliged to cooperate concerning transboundary water management. Cooperation in the field is vitally important in the protection, preservation, and direction of the watercourse. To prevent inducing any significant harm in the

⁶² Article 7, UN Watercourses Convention, 1997.

⁶³ In the Case of Trail Smelter, a conflict over transboundary air pollution between the USA and Canada, the International Court of Justice highlighted the fact that riparian states are obliged to not cause any substantial damage to the other riparian state(s). Trail Smelter case (United States, Canada). (1938 and 1941). Reports of International Arbitration Awards, III, 1905–1982.

⁶⁴ BULTO, T.S.: Between ambivalence and necessity: occlusions on the path towards a basin-wide treaty in the Nile Basin. *Colorado J Int Environ Law Policy* 20:2009, 291–320.

⁶⁵ DELLAPENNA, J.W.: International water law in a climate of disruption symposium: a climate of disruption: legal measures for adaptation and mitigation. *Michigan State University College of Law East Lansing, MI February 15, 2008. Mich State Univ Coll Law J Int Law* 17:2008, 43–94.

⁶⁶ Article 7, paragraph 1 UN Watercourses Convention.

⁶⁷ United Nations.: Draft Articles on the Law of Transboundary Aquifers, 2008.

⁶⁸ LEB, C.: Development of international water law. In *Cooperation in the Law of Transboundary Water Resources, Cambridge Studies in International and Comparative Law*, 42-70, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 50.

⁶⁹ In the case of Mississippi v. Tennessee et.al. the subject of dispute was the transboundary aquifer. The court decided that aquifers below the territory of each state are subject to equitable utilization. Therefore, none of the states has the exclusionary right of ownership. Apart from the fact that the case is an interstate conflict, it shall create a jurisprudential impact taking into account the development of the law of transboundary aquifers.

U.S. Mississippi v. Tennessee, 2021. <https://aboutblaw.com/0zR> (Date of download: 28/02/2022).

ECKSTEIN, G.: U.S. Supreme Court Issues Decision in First-Ever Dispute Over Interstate Groundwater – Implications for International Law, 2021. <https://www.internationalwaterlaw.org/blog/2021/12/13/u-s-supreme-court-issues-decision-in-first-ever-dispute-over-interstate-groundwater-the-case-of-mississippi-vs-tennessee/> (date of download: 28/02/2022).

⁷⁰ NANDA, V. – PRING, G.: International environmental law and policy for the 21st century, 2nd edn. *Martinus Nijhoff Publishers, Leiden*, 2013, 330.

⁷¹ Also mentioned in 1992 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE Water Convention)

⁷² In the cases of the San Juan River, a conflict arose between Nicaragua and Costa Rica over the consequences of the dredging activity, the International Court of Justice reassured the obligation of notification and consultation in case of a project that might have transboundary effects on the riparian state(s).

International Court of Justice, Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica). (2018). Judgment, I.C.J. Reports

⁷³ DINARA, A.: i.m. 66.

interest of other riparian states, the obligation of notification is accepted as a part of the implementation mechanism of the fundamental principles of international water law. For efficient notification, riparian states shall notify each other about the possible transboundary effects of the planned projects promptly about the outcomes of the environmental impact assessments.⁷⁴ Moreover, riparian states are also obliged to consult each other if a plan or a project might have a significant negative transboundary effect on the other riparian state(s).⁷⁵ However, not only for plans over the shared watercourse but regarding ensuring equitable and reasonable water use, riparian states shall regularly consult each other.⁷⁶ Finally, another obligation of the riparian states of a transboundary watercourse is to regularly exchange data and information.⁷⁷ This obligation comply with the principle of equitable and reasonable utilization and no significant harm, otherwise, it is almost impossible for the other riparian state to adopt the needed measurements to prevent any significant harm or retain the equitable and reasonable use of the shared water in the absence of exchange of data and information.⁷⁸ Overall, the common objective of the abovementioned principles is to decrease the negative transboundary effects on the riparian state(s) and support the stability of peaceful interstate relations.⁷⁹ Fundamental principles of the international water law derive from the limited territorial sovereignty theory⁸⁰ and introduce ground rules considering the shared watercourses for the prevention and settlement of possible disputes.

Development of international water law

This chapter of the article focuses on the development of international water law. It highlights the evaluation of the structure and the context of the regulations considering the international water law on the European continent. Therefore, contemporary circumstances of the European countries are evaluated within the frame of this chapter taking into account the influence of the European Union.

The fact that water is an irreplaceable vital resource for humankind, control over the major water sources has been always the proof of power. While all the states are willing to control the natural sources under their rule, some of them were more powerful than others. Therefore, inequation in power lead states to compromise on their inquiries to form a stable relationship with agreements. The evaluation of the content of the water-related agreements has changed after the improvements in the economy and technology.⁸¹ Taking into account the European region, the water relations were limited with border demarcation between states, transportation, and trade well into the beginning of the 20th century. On contrary, the focus on the use of Euphrates and Tigris Rivers, Nile and Indus waters were more human consumption-oriented.⁸²

Protection of the environment and the international watercourses are critical parts that international water law is concerned about. The increase in human population and the waves of the industrial revolution are addressed as the major reason for watercourses pollution. In the evaluation of the international watercourses treaties, the development of the regulatory approach is detected clearly. In the early examples of international watercourse treaties, the focus of the regulations was the protection of water for human consumption. However, contemporary examples of the treaties have been bringing attention to the establishment of water quality standards and regulations on wastewater treatment.⁸³ As a result of the hydrology having been improved over time, the scope of the treaties of “international water” developed to be more extensive. In the early examples of the international watercourse treaties, the aim was the finalization of a conflict among the states. However, by that time, the intention of the states evolved to introduce an institutional

⁷⁴ WEHLING, P.: i.m. 48.

⁷⁵ SANDS, P.: i.m. 306.

⁷⁶ WEHLING, P.: i.m. 49.

⁷⁷ MCCAFFREY, S. C.: i.m. 479.

⁷⁸ CAPONERA, D.A.: i.m. 219.

⁷⁹ TIGNINO, M., - BRÉTHAUT, C.: The role of international case law in implementing the obligation not to cause significant harm. *Int Environ Agreements* 20, 2020, 631–648. <https://doi.org/10.1007/s10784-020-09503-6> (date of download: 28/02/2022).

⁸⁰ MCCAFFREY, S. C.: i.m. 143–144.

⁸¹ CAPONERA D.A.: i.m.

⁸² BROWN WEISS, E.: The evolution of international water law. *Recueil des Cours* 331. *The Hague Academy of International Law, The Hague*, 2007.

⁸³ DINARA, A.: i.m. 62.

management system into the international watercourse.⁸⁴ Therefore, riparian states are committed to cooperating on the utilization of common watersheds, and the implementation of the cooperation will be governed by joint institutions.⁸⁵

From 1700 through 1930, the majority of the international water-related agreements focused on navigational regulations. Elevation of the urbanization, population, and industrial requirements over the water have changed the allocation of water utilization.⁸⁶ To meet the expectations of the new circumstances, water allocation was redesigned regarding the demand for agricultural irrigation, city water supply, and energy production. Therefore, from 1931 until 2000, water allocation and water utilization had been issued more than other topics.⁸⁷ Moreover, the topics of water management considering the non-navigational usage of the water, such as boundaries, allocation, utilization, etc. continuously debated between riparian states as to matters of dispute. It is a fact that water is a limited natural resource. Therefore, regarding the nature of the water as being limited, many questions had arisen on water allocation and whether the priority of water use should be given to the user or area of utilization.⁸⁸ Altogether, changing circumstances lead to changing demands that increased the international disputes which resulted in the constitution of numerous international agreements on the management of water utilization.⁸⁹

In the sources of the international water law, the rights and duties of the riparian states have been established with various multilateral and bilateral agreements on water. Numerous agreements in global and regional point on international water management. Only among and between European countries, over 40 agreements are concluded to establish the general rules and regulations on the utilization and protection of freshwater resources.⁹⁰ The Peace of Westphalia in 1648 brought free navigation on the River Rhine. Later the Congress of Vienna in 1815 stipulated the freedom of commercial navigation for the rivers of Western Europe in the Final Act of the Congress.⁹¹ The General Treaty of Peace in 1856 followed the system of the Congress of Vienna and introduced the freedom of navigation on the River Danube for all countries. A remarkable initiative, the establishment of the river commissions was also introduced with the Final Act of the Congress of Vienna in 1815 and the General Treaty of Peace in 1856.⁹² Later on, the Treaty of Versailles in 1919, classified the most important rivers of Western and Eastern Europe as international rivers. Therefore, within the regulations of the Versailles Treaty, namely the Rhine, Meuse, Elbe, Oder, and the River Danube opened for trade.⁹³ However, the non-navigational uses of the rivers were underrated. Contrarily, water allocation and utilization gain more attention next to the concept of navigation in the treaties signed in the early 20th century.⁹⁴

The early examples of legal regulations of the water utilization of the international watercourses traced back to the 19th century, to the era of the Holy Roman Empire taking into account the writing of commentators.⁹⁵ However, the real breakthrough happened in 1911 with the adoption of the Madrid Resolution on International Regulations regarding the Use of International Watercourses by the Institute of International Law. The Madrid Resolution had introduced prohibition over the water which result in serious effects on the downstream riparian for contiguous and successive watercourses.⁹⁶ Many drafts on the matter had been introduced to the

⁸⁴ MCCAFFREY, S.C.: The evolution of the law of international watercourses, *Austrian Journal of Public International Law*, 45, 1993, 87–111.

⁸⁵ DINAR, A.: i.m. 63.

⁸⁶ BOISSON DE CHAZOURNES, L.: i.m. 25.

⁸⁷ BROWN, E.: The Evolution of International Water Law. *Recueil des Cours: Collected Courses of the Hague Academy of International Law* 331. (Martinus Nijhoff Publishers, 2009), 235.

⁸⁸ CAFLISCH, L.: Regulation of the uses of international watercourses. In: Salman S, Boisson de Chazournes L. (eds) *International watercourses: enhancing cooperation and managing conflict, Proceedings of a World Bank Seminar, World Bank Technical Paper No. 414*. Washington D.C., 1998, 3–16.

⁸⁹ UNEP: Global Environment Outlook 5 – environment for the future we want. *Valletta*, 2012.

⁹⁰ SANDS, P.: i.m. 319.

⁹¹ Congress of Vienna, 9 June 1815, *Consolidated Treaty Series, Vol. 64*, 453.

⁹² WESCOAT Jr., J.L.: Main currents in early multilateral water treaties: A historical geographic perspective, 1648–1948, *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, 7(1), 1996, 39–74.

⁹³ Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, Versailles, June 28, 1919, G. Martens, *Recueil de trait.s* 11, 3rd ser.

⁹⁴ DINAR, A.: i.m. 6–60.

⁹⁵ BERBER, F.J.: *Rivers in International Law*. London: Stevens & Sons, 1959.

⁹⁶ MCCAFFREY, S.C. - LOURES, F.R. - RIEU-CLARKE, A.: “The progressive development of international water law”. *The UN Watercourses Convention in force: strengthening international law for transboundary water management, Water International*, 39:3, 2013, 11.

use of states such as the Salzburg Resolutions in 1961 and the Athens Resolutions in 1979 by the Institute of International Law. Among those, Salzburg Resolutions stipulates a ground rule for the dispute settlement among riparians in a connection with the equitable utilization principle. As mentioned, the Resolution declares that riparian states shall settle any dispute considering the concept of equity within the special focus on the individual needs of the states. Also, the Resolution stipulates procedural regulations on the dispute settlement mechanism which is the negotiation method to be applied to any water-related disputes among the riparian states.⁹⁷

In the case of transboundary waters, both conflicts and regulatory attempts originate in the first half of the 20th century. In 1932, a conflict arose between the French and Dutch governments due to the transboundary effects of the water pollution on the downstream riparian. The resolution of this conflict leads to the establishment of one of the most important examples of the basin-based water management commission which is the International Commission for the Protection of the Rhine. Therefore, the commission was acknowledged officially in the Bern Convention of 1963. The practice of the International Commission inspired the creation of the International Convention of Helsinki about Transboundary Rivers and Lakes in 1992.⁹⁸ In 1971, the Ramsar Convention was adopted concerning the protection of wetlands to constitute the framework of the national regulations and international collaboration.

Meanwhile, several initiatives of the International Law Association has been accepted by the United Nation International Law Commission such as the Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers in 1966⁹⁹ and the Draft Articles on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses in 1994.¹⁰⁰ Among the aforementioned regulations, the Helsinki Rules shall be highlighted taking into account that it is the primary initiative of an extensive codification of the international watercourse management. The general concept of the United Nations International Law Commission Draft Articles on the matter of international watercourses formalized the United Nations Convention on the Law of the Non-navigational Uses of International Watercourses in 1997.¹⁰¹ Both the Helsinki Rules of 1966 and the United Nations Convention of 1997 sourced from the state practices on the shared uses of international watercourses as well as dispute resolution mechanisms.¹⁰² In the meantime, Helsinki Rules apply the drainage basin approach within the scope of equitable utilization on the matter of the usage of international watercourses. It should be underlined that Helsinki Rules is the first example of a substantial principle of international customary law of waters, equitable and reasonable use of water is written down.¹⁰³ Moreover, the concept of reasonable and equitable distribution of waters is explained within the frame of significant harm. Finally, the scope of the Helsinki Rules includes water pollution, navigation, and dispute settlement procedure on the international drainage basin management.¹⁰⁴

In 2004, International Law Association approved an extensive regulation on Water Resources named the Berlin Rules to take the place of the Helsinki Rules.¹⁰⁵ The scope of the Berlin Rules includes both national and international surface water and groundwater with a special focus on sustainable utilization of water and reduction of environmental harm. Moreover, the rights and obligations of the parties are determined next to the provisions over the extraordinary circumstances. Finally, what is special in the Berlin Rules is an extensive stipulation on

⁹⁷ MCCAFFREY, S. C.: i.m. 11.

⁹⁸ AUBIN, D. – VARONE, F.: The Evolution of European Water Policy. In: Kissling-Näf I., Kuks S. (eds) *The Evolution of National Water Regimes in Europe, Environment & Policy*, vol 40. Springer, Dordrecht, 2004, 53.

⁹⁹ Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers. *International Law Association, Report of the 52nd Conference, Helsinki*. London: International Law Association, 1966, 484.

¹⁰⁰ International Law Commission of the United Nations: Draft articles on the law of the non-navigational uses of international watercourses. *Y.B. Int'l L. Comm'n*, Vol.2, pt. 2, 1994, 89.

¹⁰¹ United Nations Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, 21 May 1997, U.N. Doc. A/RES/51/229, 21 May 1997, 8 July 1997, 36 ILM 700.

¹⁰² DINAR, A.: i.m. 64.

¹⁰³ NANDA, V.: i.m. 302.

¹⁰⁴ MCCAFFREY, S.: The law of international watercourses. *Oxford University Press, Oxford, New York*, 2007, 12.

¹⁰⁵ ILA.: Berlin rules on water resources. In: *Report of the 71st conference on water resources. Presented at the Berlin, Germany*, 2004.

groundwater management that is considered the codification of the international customary law of groundwaters.¹⁰⁶ Compared to the Helsinki Rules, the Berlin Rules have not played a decisive role in the actions of states.¹⁰⁷

In the second part of the 20th century, non-navigational use of international waters rapidly increased. As a result of this action, pollution in the international watercourses became a primary concern for the stakeholders.¹⁰⁸ Therefore, the first conference on the environment that was held by the United Nations, the United Nations Conference on the Human Environment in Stockholm in 1972, protection and operation of the freshwater resource regulations affected by the principles of environmental law.¹⁰⁹ It was recommended to the International Law Commission adopt a progressive approach and work on the law of the non-navigational utilization of international waters.¹¹⁰ As a result of this great initiative, numerous draft articles¹¹¹ were processed to be the first international convention on the non-navigational utilization of international waters.¹¹² The United Nations Watercourses Convention of 1997 (UN Watercourses Convention) consists of 37 articles that constituted nearly 20 years. The articles are placed under 7 different parts namely, introduction; general principles; planned measures; protection, preservation, and management; harmful conditions and emergencies; miscellaneous provisions; and final clauses. Therefore, the UN Watercourses Convention stipulates the equitable & reasonable utilization, prevention from creating significant harm; and advertises the peaceful dispute resolution mechanism.¹¹³ To finalize a dispute, the UN Watercourses Convention introduced a dispute resolution mechanism in which states of dispute may settle any disagreement in peaceful manners. The UN Watercourses Convention advised that in case of a dispute, a pre-constituted international committee shall consider the disagreement to detect the fact. After the detection of the fact, states may solve the issue within the negotiation or mediation mechanism. In case of an unsuccessful attempt, states are recommended to take the case to arbitration or the International Court of Justice.¹¹⁴ The UN Watercourses Convention aims to introduce and maintain worldwide comprehensive regulations on water governance that influenced several regional regulations. However, in environmental, human rights, and financial aspects, the UN Watercourses Convention is argued to be out-of-date.¹¹⁵ The articles of the UN Watercourses Convention are guided by the fundamental principles of international water law. Both “equitable and reasonable utilization” and “no significant harm” principles are codified in the UN Watercourses Convention. Moreover, the relation between these two principles was highly controversial during the debates over the text of the UN Watercourses Convention. In the end, the priority of the “equitable and reasonable utilization” principle is accepted over the “no significant harm” principle.¹¹⁶

Regional cooperations and collaborations in the field of water led states to create regional laws. A well-known example of the concept of regional law is the case of the European Union. In 1957, the European Economic Community is established and became the coordinator of the region considering the water law and management. From 1973, the eight Environmental Action Programmes are adopted and implemented in water governance. The aim of the Programmes maintain public health, protect the environment, and harmonization of the related rules into the European Community regulations. However, the aim of the European Community developed during the time taking into account the changing structure of mutual needs.¹¹⁷ From 1973 until

¹⁰⁶ I.L.A.: i.m.

¹⁰⁷ NANDA, V.: i.m. 305.

¹⁰⁸ BEYERLIN, U. – MARAUHN, T.: International environmental law. *Hart, Oxford*, 2011, 89.

¹⁰⁹ BOISSON DE CHAZOURNES, L.: i.m. 117.

¹¹⁰ UN GA Res. 2669 (XXV), 8 December 1970.

¹¹¹ ILC, Draft Articles on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses and commentaries thereto adopted by the Drafting Committee on second reading, YBILC 1994, Vol. II, Pt. 2, 89.

¹¹² UN Doc. A/RES/51/869, 21 May 1997, ILM 36 (1997), 700.

¹¹³ SALMAN, S.M.A. – UPRETY, K.: Conflict and cooperation on South Asia's international rivers: a legal perspective. *World Bank Publications*, 2002.

¹¹⁴ GUPTA, J. – DELLAPENNA, J.: Water Law and Rights. In: *Bogardi J.J. et al. (eds) Handbook of Water Resources Management: Discourses, Concepts, and Examples*. Springer, Cham, 2021, 138. https://doi.org/10.1007/978-3-030-60147-8_6. (date of download: 28/02/2022).

¹¹⁵ MCCAFFREY, S.: i.m..

¹¹⁶ WEHLING, P.: i.m. 40.

¹¹⁷ AUBIN, D.: i.m. 55.

1988, the first phase of the eight action plans was completed on the water quality and standards while the second phase from 1988 until 1995 focused on more about water treatment, however, with the codification of the Water Framework Directive in 2000 and the Groundwater Directive in 2006, the third phase got an extensive policy by the European Union's work and it has been completed with the Marine Strategy Framework Directive in 2008. . The period from 2002-2012 was the implementation phase for the 6th Environmental Action Programme¹¹⁸ that focused on the environmental protection with a special focus on the protection of the natural sources regarding water management. The water protection strategy was also a part of the 7th Environmental Action Program between 2012-2020. Similar to the previous program, the European Union focused on achieving the good status of waters within the territory of the Union.¹¹⁹ The 8th Environment Action Programme of the European environmental policy aims to contribute to the objectives of the European Green Deal as well as regulate the policies in various areas including water, soil land, etc.¹²⁰ Protection, preservation, and restoration of biodiversity and strengthening the natural capital in the context of water is a significant part of the six thematic objectives that are taken into account as a priority in the 8th Environmental Action Programme. This program is committed to consolidating the 2050 visions of the previous Action Programme.¹²¹

Taking into account that the unity of the European countries has a long history than European Union, the regulations considering water management have roots from the early times of the cooperation such as the adoption of the Single European Act in 1986 also known as the Treaty of the European Communities. However, the Single European Act had a broader perspective than only detailed regulations over the water cooperation but leading principles on environmental policies that can adapt to water conflicts as well. The major motivation of the European Communities was introducing principles that can apply to the prevention of any unwanted results concerning environmental pollution. Moreover, the establishment of the Maastricht Treaty improved the Single European Act within the frame of water quantity management to the cooperation of the parties.¹²² Taking into account the developments of the European Union water regulations, the Water Framework Directive is the backbone of the water policy of the union. The development of the water policy can be classified in various manners due to the evolution of the regulations. In the first step which covers a period until 1988, water quality standards for human consumption were the main objective of the policymakers. However, from 1988 until 1995, in the second step, emission standards gained more weight in the works of the European Union. Moreover, in the third step which covers the period from 1995 until 2004, the focus of the water policy is more on the topic of unified water governance and sustainable development plans.¹²³ Within the effects of the European Green Deal and Zero Pollution Action Plan, provisions evolved from being regulative to being protective taking into account the concept of water. Therefore, the water policy will be focused on zero pollution and a climate-neutral environment.

For a period of seven years from 1973 to 1980, the European community focused on restricting pollutant emissions to save the water that is generally used for human consumption. This was the first attempt at water management constituted as water directives that targeted to regulate the water quality standards to elevate the quality of the surface water. However, these first regulatory water directives have strengths and weaknesses at the same time. While creating awareness in the community about the environment and water, influencing the national legislation considered positive results of the water directives, meanwhile entitled power of discretion for the Member States in the phase of implementation resulted as weakness of the directives of this period.¹²⁴

¹¹⁸ The Sixth Environment Action Programme of the European Community 2002-2012. <https://ec.europa.eu/environment/archives/action-programme/intro.htm> (date of download: 28/02/2022).

¹¹⁹ DECISION No 1386/2013/EU OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 'Living well, within the limits of our planet'.

¹²⁰ Environment action programme to 2030. https://ec.europa.eu/environment/strategy/environment-action-programme-2030_en (Date of download: 28/02/2022).

¹²¹ European Commission: Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council on a General Union Environment Action Programme to 2030. 2020. <https://ec.europa.eu/environment/pdf/8EAP/2020/10/8EAP-draft.pdf> (Date of download: 28/02/2022).

¹²² AUBIN, D.: i.m. 56.

¹²³ AUBIN, D.: i.m. 56.

¹²⁴ AUBIN, D.: i.m. 59.

Inefficient results of the first set of water directives urged Members to put more effort into improving the surface water and groundwater resources. In this period, regulations were focused on being more restrictive and pollutant-oriented. In other words, new sets of regulations were aimed to stop the spread of pollution by controlling the pollutants. Through the increasing level of pollutants, the cost of drinking water treatment was growing. Therefore, the principle of “source prevention” was adopted in the 4th environmental action plan to tackle the contemporary challenges between 1987 and 1992.¹²⁵

One of the most significant regional treaties is the United Nations Economic Commission for Europe Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes in 1992. (UNECE 1992)¹²⁶ Taking into account the treaties on the transboundary water sources, UNECE 1992 is the most impactful one by far.¹²⁷ The scope of this treaty mainly focuses on transboundary freshwater which also refers to the combination of the surface waters and groundwaters. Moreover, the primary obligations that UNECE 1992 introduced for the parties are prevention, control, and reduction of the transboundary impacts. The UNECE 1992 mostly cares about environmental protection and protection of the water sources.¹²⁸ Meanwhile, it also refers to the basic principles of international water governance such as equitable and reasonable utilization of the water. The concept of the UNECE 1992 is establishing a legal framework for the collaboration of member states but not limited to signatory parties. Consequently, the regulations introduced within the frame of UNECE 1992 are also applicable to the regional issues on the prevention and control of both surface and groundwater protection of signatory parties and third parties as well.

Conclusion

Development of the international water law shall differ in regulations of navigational and non-navigational use of the international watercourse regarding the evolution of the use of the water by decades. Primary regulations of the international water focus on the commercial benefits regarding the navigational usage of the international watercourses. However, with the growing population and improvement of the industrial mechanisms reconsideration of the existed international water law regulations on non-navigational use emerged. Taking into account the non-navigational usage of the international watersheds, the necessary regulations primarily developed in the 20th century. However, the core of the international water law, the international customary law that is pierced into the fundamental principles, serves as a touchstone to lead the multilateral and bilateral treaties. However, the nature of the challenge fundamental principles of international water law as being defined in a broad context create a challenge for the implementation of the principles. In case, to apply the “no significant harm” principle, both the terms harm and significant have to be defined considering the aspects of the actual case. Thus, a case can be classified as harmful by one of the riparian states while the other riparian state considers the circumstances as not harmful. Even though, in case riparian states are agreed on the action to be classified as harmful, they can disagree on the status of the harm and debate over it whether it is significant or not. Taking into account outcomes of the judicial and extrajudicial processes shall ensure the continuity of the law. As a result of this, the sources of the international water law shall inevitably be considered as an inseparable whole for the sake of the international water law to be successful. To secure the efficient implementation of the fundamental principles of the international water law, the obligations on cooperation, notification, consultation, and information exchange are significantly important.

¹²⁵ Use of New Technologies and Cost of Water in View of the New Water Directive of the EU, working document for the STOA Panel, Luxembourg, European Parliament (PE 168440/FinSt).

¹²⁶ United Nations economic commission for Europe convention on the protection and use of transboundary watercourses and international lakes. 1936 UNTS 269, (17 March 1992, entered into force 6 October 1996).

¹²⁷ Articles 25 and 26 UNECE Water Convention of 28 November 2003, UN ECE/MP.WAT/14.

¹²⁸ GUPTA, J. – DELLAPENNA, J.: i.m. 136.

International water law is a substantial part of international law and is strongly connected to international relations. The source of the international water law forms through treaties and principles of the international customary law on the matter. Chiefly the Helsinki Rules of 1966 and the United Nations Convention of 1997 intended to introduce a series of general rules on water governance over the international watercourses. However, due to the core of international law as being constituted regarding the voluntary command of the states, the success of both the regulations and provisions of the international institutions in the settlement of any dispute or prevention of a possible conflict only depends on the willingness of the states. The positive effects of the global agreements such as the UN Watercourses Convention were crystal clear on the management and protection of the international watercourses. However, regulations introduced through UN Watercourses Convention were broader and general to achieve the most efficient results on the various regional watercourses. Therefore, riparian states of the international watercourses were encouraged to cooperate to codify regional agreements for the management of the regional water basins. Regional agreements were important taking into account their mission to motivate riparian states to harmonize the different international watercourse agreements into one single initiative for the region. In Europe, the UNECE 1992 is the significant transboundary water resource management agreement that serves as a reference legal framework for adopting many international agreements at the regional level.

Over the years of global economical, industrial, and social development; international water law has progressed to tackle the conflicts of changing conditions. However, several substantial challenges have not yet received decent answers from the international water law. One of the most important reasons for this is the common approach to the law of water. When it comes to the non-navigational water management regulations and principles, the concept does not aim for a comprehensive ecosystem approach but focuses on a specific aspect of water. Surface waters as a part of freshwater resources receive all the attention while groundwaters such as aquifers get neglected. For a future step, international water law shall focus on the protection and preservation, and management of the transboundary aquifers considering their importance and vulnerability.

REFERENCES:

1. United Nations Watercourses Convention
2. United Nations Draft Articles on the Law of Transboundary Aquifers
3. AUBIN, D. – VARONE, F.: The Evolution of European Water Policy. In: Kissling-Näf I., Kuks S. (eds) *The Evolution of National Water Regimes in Europe, Environment & Policy, vol 40*. Springer, Dordrecht, 2004.
4. BENVENISTI, E.: Sharing Transboundary Resources: International Law and Optimal Resource Use. *Cambridge University Press*, 2002.
5. BERBER, F.J.: Rivers in International Law. London: *Stevens & Sons*, 1959.
6. BEYERLIN, U. – MARAUHN, T.: International environmental law. *Hart, Oxford*, 2011
7. BIRNIE, P. – BOYLE, A, E-G.: International law and the environment, 3rd edn. *Oxford University Press, Oxford*, 2009.
8. BOISSON DE CHAZOURNES, L.: Fresh water in international law. *Oxford University Press, Oxford*, 2013.
9. BROWN WEISS, E.: The evolution of international water law. *Recueil des Cours 331. The Hague Academy of International Law, The Hague*, 2007.
10. BROWN, E.: The Evolution of International Water Law. *Recueil des Cours: Collected Courses of the Hague Academy of International Law 331, Martinus Nijhoff Publishers*, 2009.
11. CAFLISCH, L.: Regulation of the uses of international watercourses. In: *Salman S, Boisson de Chazournes L (eds) International watercourses: enhancing cooperation and managing conflict, Proceedings of a World Bank Seminar, World Bank Technical Paper No. 414. Washington D.C., 1998.*

12. CAPONERA D.A.: Principles of water law and administration: national and international, 2nd edn. *Taylor & Francis, London, 2007.*
13. DAHLMAN, C.: The Function of Opinio Juris in Customary International Law. *Nordic Journal of International Law, 81(3), 2012.*
14. DELLAPENNA, J.W.: International water law in a climate of disruption symposium: a climate of disruption: legal measures for adaptation and mitigation. *Michigan State University College of Law East Lansing, MI February 15, 2008. Mich State Univ Coll Law J Int Law 17:2008.*
15. DELLAPENNA, J.W.: The customary international law of transboundary fresh waters. *Int J Glob Environ Issues 1:2001.*
16. DINAR, A. - DINAR S., E-G.: Bridges Over Water. The Development and Application of International Water Law. *World Scientific Series on Environmental and Energy Economics and Policy, 2007.*
17. ECKSTEIN, G.: U.S. Supreme Court Issues Decision in First-Ever Dispute Over Interstate Groundwater – Implications for International Law, 2021.
18. GREENWOOD, C.: Sources of International Law: An Introduction, 2008.
19. GUPTA, J. – DELLAPENNA, J.: Water Law and Rights. In: Bogardi J.J. et al. (eds) *Handbook of Water Resources Management: Discourses, Concepts, and Examples. Springer, Cham. 2021.*
20. GUPTA, J.: Global water governance. In: Falkner R (ed) *The handbook of global climate and environment policy. Wiley, 2013.*
21. LEB, C.: Development of international water law. *In Cooperation in the Law of Transboundary Water Resources, Cambridge Studies in International and Comparative Law, 42-70, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.*
22. MCCAFFREY, S.: The law of international watercourses. *Oxford University Press, Oxford, New York, 2007.*
23. MCCAFFREY, S.C. - LOURES, F.R. - RIEU-CLARKE, A.: The progressive development of international water law. *The UN Watercourses Convention in force: strengthening international law for transboundary water management, Water International, 39:3, 2013.*
24. MCCAFFREY, S.C.: The evolution of the law of international watercourses, *Austrian Journal of Public International Law, 45, 1993.*
25. MENDELSON, M.H.: The formation of customary international law. *Recueil des Cours 272. The Hague Academy of International Law, The Hague, 1998.*
26. NANDA, V. – PRING, G.: International environmental law and policy for the 21st century, 2nd eds. *Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2013.*
27. RAISZ, A. - SZILÁGYI, J. E.: Cross border issues of the Hungarian water resources. *RIVISTA QUADRIMESTRALE DI DIRITTO DELL'AMBIENTE, 7 (1), 2017.*
28. SANDS, P. – PEEL, J, E-G.: Principles of international environmental law, 3rd eds. *Cambridge University Press, Cambridge, 2013.*
29. SHRIJVER, N.: Sovereignty over Natural Resources: Balancing Rights and Duties. *Cambridge: Cambridge University Press, 1997.*
30. TIGNINO, M., - BRÉTHAUT, C.: The role of international case law in implementing the obligation not to cause significant harm. *International Environmental Agreements 20, 2020.*
31. WEHLING, P.: Development of International Water Law. In: *Nile Water Rights. Springer, Berlin, Heidelberg, 2020.*
32. WESCOAT Jr., J.L.: Main currents in early multilateral water treaties: A historical geographic perspective, 1648–1948, *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, 7(1), 1996.*

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЙ «ТВОРЧЕСТВО» И «ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ»

Узунбойлу Х., Жолтаева Г.Н., Ахметсана А.Е.

В статье рассматривается генезис понятий «творчество», «педагогическое творчество», «творческая деятельность» на основе изучения теоретических и научно-практических исследований, всесторонний анализ трактовки этих понятий в современной литературе, актуальность подготовки учителей к профессиональной и творческой деятельности. Обосновывается важность развития способности личности к творчеству. Делается вывод о том, что во всех исследованиях проблемы творчества, независимо от того к какой отрасли знаний они принадлежат, единодушно отмечены общие черты, признаки характерные для творчества. Это новизна, индивидуальность, оригинальность и неповторимость. В самом общем виде творчество представляется как способность, обусловленная внутренними для личности факторами. Кроме того, описывается последовательность факторов, влияющих на развитие творческих способностей педагога, одним из которых является организация их научно-методической подготовки, направленной на формирование и развитие педагогического творчества и совершенствование организации образовательного процесса.

Ключевые слова: творчество, педагогическое творчество, творческая деятельность, учитель

Введение. Современный этап развития образования характеризуется становлением гуманистической парадигмы, предполагающей подходы к организации образовательного процесса на основе концепции личностно-ориентированного обучения, что способствует развитию и саморазвитию личности. Это связано с изменениями, которые затрагивают все сферы человеческой жизни. Изменения в общественной и экономической жизни выдвигают новые задачи по воспитанию всесторонне развитой личности, способной не только усваивать знания, быстро адаптироваться к новым условиям, но и влиять на ход жизненно важных общественных процессов, мыслить самостоятельно, нестандартно, творчески решать существующие проблемы.

Сегодня формирование и развитие творческого потенциала человека - значимая теоретическая и практическая проблема педагогики и психологии. Изучение проблемы творчества и творческой деятельности в XXI веке находится под влиянием новых жизненно-важных требований общества.

За историю науки накоплен значительный опыт в исследовании теории творчества и творческой деятельности.

Материалы и методика работы. Изучение теоретических и научно-практических материалов по проблеме формирования и развития творчества, творческой деятельности человека является показало, что она не нова, этой проблемой занимались древнегреческие философы Сократ, Аристотель, Платон и др., создавшие систему философии, охватившую все сферы человеческого развития [1].

Также мыслители Востока пытались проникнуть в суть природы человека. Особое значение они придавали общественной сущности человека. Мыслители Ближнего и Среднего Востока аль Фараби, аль Бируни, ибн Сина, аль Газали посвятили свои труды проблемам гармонического развития, совершенствования личности [1]. Так, труды аль Газали были посвящены развитию человеческих способностей [1].

Великий мыслитель Аль-Фараби в своих трактатах «Указание пути к счастью», «Большая книга о музыке» освещает психолого-педагогические аспекты обучения и

воспитания. В этих произведениях отражены такие вопросы как доступность, системность и прочность приобретаемых знаний, развитие интеллекта, особенности и формирование способностей детей, а также методы и приемы работы наставников со своими одаренными воспитанниками, которые вызывают особый интерес и в настоящее время.

Бесценным вкладом в сокровищницу мировой культуры и образования являются трактаты Ю. Баласагуни «Кудагу білім», М. Кашгари «Дивани лугат ат-тюрк», А. Яссави «Ақиқат сыйы» (XI-XII вв.), где освещаются приемы психолого-педагогической работы наставника и учителя с воспитанниками [1].

Понятие «творчество» изучается и исследуется в таких отраслях науки, как философия, социология, психология, педагогика и др. Существуют различные философские концепции, объясняющие природу творчества.

В античной философии творчество связывали со сферой конечного, преходящего и изменчивого бытия, созерцание всякой деятельности ставилось выше всякой деятельности, в том числе и творческой. В тот период творчество выступало в двух формах, как божественное (творение космоса) и как человеческое (творение человека: искусство, ремесло) [2].

Другое понимание творчества возникло в философии средних веков. Здесь человеческое творчество выступало как «творчество истории». История понималась как сфера, в которой человеческие существа принимают участие в осуществлении замысла божьего в мире. При этом сферой творчества оказывалось преимущественно область исторического деяния, которое рассматривалось, прежде всего, как нравственное и религиозное. Художественное и научное творчество выступало как нечто второстепенное, потому что человек в своем творчестве как бы постоянно был обращен к богу и был ограничен им [2].

От такого своеобразного ограничения человеческое творчество освобождается в эпоху Возрождения. Это было связано с тем, что человек постепенно «освобождался» от бога и начинал рассматривать самого себя как творца. В этот период больше внимания стали уделять именно творчеству человека. Творчество осознавалось как художественное творчество, сущность которого заключена в эстетическом созерцании. Именно в эпоху Возрождения возникает интерес к самому процессу созидания и к личности творца.

А в эпоху Реформации в противоположность Возрождению творчество понималось не как эстетический, творческий контент, а как действие, процесс.

В Новое время, охватившее период XVI-XIX вв., понятие «творчество» имеет двойственную, биполярную сущность. С одной стороны, в философии той эпохи находит выражение пантеистическая концепция, отождествляющее божество и мир, которая отображает античное отношение к творчеству как к менее значимому по сравнению с познанием. С другой стороны, пантеистическая тенденция склонна трактовать творчество как положительную, но, в определенной мере, случайное сочетание уже существующих традиционных элементов восприятия мира и отношения к нему.

В конце XVIII века немецкий философ И. Кант разрабатывает целостную концепцию творчества, для этого он специально анализирует творческую активность как продуктивную способность воображения. Он продолжает идею предшественников о творчестве как предметно-трансформационной деятельности, изменяющей облик мира и создающей новый, одухотворенный мир. И. Кант считает структуру творческого процесса одним из важнейших элементов структуры сознания и анализирует ее как субъективность представления и воображения.

В идеалистической философии конца XIX - начале XX вв. творчество, в основном, рассматривается полярно механически воссоздающей творческой деятельности. Концепция творчества в это время наиболее развернуто дана французским философом А. Бергсоном. Согласно его концепции творчество как непрерывное созидание нового составляет суть и сущность жизни. По его мнению творчество есть нечто объективно осуществляющееся в противовес субъективной, технической деятельности конструирования, лишь сочетающей

старое. В природе - это процессы созревания, рождения, роста, а в сознании - появление новых образов, чувств и эмоций.

В философии XX века развивалась экзистенциалистская концепция, акцентирующее свое внимание на уникальности человека. В связи с этим носителем творческого начала рассматривалась личность человека. Личность понималась как экзистенция (как непосредственная данность). Главной особенностью экзистенции считалось, что ее нельзя познать, невозможно представить в виде объекта познания. И человек может понять экзистенцию как способ своего существования в особых психо-эмоциональных состояниях. Об этом писали известный русский философ Н.А. Бердяев и немецкий философ, экзистенциалист М. Хайдеггер: творческий экстаз является наиболее адекватной формой существования экзистенции.

Н.А. Бердяев ратовал за значимость человека как творца культуры и считал личность настоящим субъектом культуры. Такая точка зрения позволила ему заглянуть в суть культурного творчества и увидеть реальную остроту отношений человека и культуры [3].

Большие коррективы в систему взглядов на проблему творчества были внесены в XX веке. В философских направлениях XX в. творчество понималось, в первую очередь, как изобретательство. Целью изобретательства было решение задачи, поставленной определенной ситуацией. И это непосредственно выразилось в появлении философии творчества, что свидетельствует, во-первых, о возрастающем значении субъекта в новом мире, когда идут процессы глобализации и интеграции, во-вторых, о необходимости переосмысления его отношений с изменяющимся миром.

Результаты и их обсуждение. Таким образом, с философской точки зрения творчество определяется как продуцирование нового в интересах социального прогресса, возрастания достоинства и свободы человека, демократизации и гуманизации общественных отношений, способствующих всестороннему и целостному развитию личности.

В 20-30-х годах XX века исследованием творчества занимались в основном психологи и физиологи, так, изучению теории творчества были посвящены работы К. Юнга, З. Фрейда, Э. Фромма, Дж. Келли, А. Адлера и др.

Со второй половины XX века теория творчества начала разрабатываться на различных уровнях. Разработкой психолого-педагогических проблем творчества и творческого развития личности, в том числе личности ребенка занимались такие психологи, как Г. Айзенк, Д. Векслер, А. Танненбаум, Л.А. Венгер, Л.С. Выготский, Д.Б. Богоявленская, А.М. Матюшкин, Я.А. Я.А. Пономарев, Н.Ф. Талызина, И.С. Якиманская В.И. Дружинин, В.А. Крутецкий, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов, А.З. Рахимов и другие; педагоги - Л.К. Веретенникова, В.А. Горский, Г.Д. Кириллов, С.А. Новоселов, М.Н. Поголяева, В.Д. Путилин, Г.П. Скамницкая, А.П. Тряпицына, Г.А. Ушаков, Т.И. Шамова, Е.Н. Яковлева и др., а также отечественные исследователи А. Конирабаев, С. Глешева, К. Жаманбаева, М. Мухамедин и др.

Так Я.А. Пономарев пишет, что творчество очень многообразное понятие. И количество его определений приблизительно равняется числу авторов, изучающих данную проблему [4].

В.А. Осипов отмечает, что творчество - это не только внутренне присущая человеческому мышлению способность, но и сфера вкладывания его имманентных интеллектуальных усилий, направленных как на познание, так и на изменение действительности, на созидание нового практически во всех отраслях деятельности [9].

В зарубежной научной литературе XX века большое внимание уделялось теоретическим подходам к природе творчества, содержательным аспектам понятия «творчества» [5, 6, 7].

Ученые Европы и США выделяют три основных подхода к понятию «творчество»:

- а) психоаналитический подход (А. Адлер, З. Фрейд, К. Юнг);
- б) психометрический подход (А. Айзенк, Дж. Гилфорд, Е. Торренс и др.);
- в) экзистенциально-гуманистический (А. Маслоу, Р. Мэй, К. Роджерс, Э. Фромм и др.) [4].

В психоаналитическом подходе творчество рассматривается как результат внутриличностных конфликтов; в психометрическом подходе творчество понимается как продуктивный способ мышления и в экзистенциально-гуманистическом творчество объясняется как реализация естественного творческого потенциала личности.

Интересы советских психологов нередко были сосредоточены на более прикладных вопросах. Например, на связи творчества и развития (Л. С. Выготский, Я.А. Пономарев и др.), на связи творчества со структурой личности (Б.Г. Ананьев, В.М. Козленко, С.Л.Рубинштейн, и др.), на возможности развития творческих качеств, в частности творческого мышления (Д.Б. Богоявленская, В.Н. Дружинин, А.М. Матюшкин и др.).

По мнению Я.А. Пономарева для развития материи, образования ее новых форм необходимо творчество. «Вместе с возникновением новых форм, - говорил Я.А. Пономарев, - меняются и сами формы творчества, т.е. творчество человека лишь одна из таких форм» [4].

«В психологическом аспекте, - резюмирует В.А. Моляко в своих исследованиях, - под творчеством следует понимать процесс создания, открытия чего-либо нового, ранее для этого человека неизвестного» [8].

Таким образом, в психологии творчество рассматривается как психологический процесс и как совокупность свойств личности, которые обеспечивают ее в этом процессе. Особенность результатов творчества заключается в их новизне, оригинальности, а также в преобразовании явлений, вещей, процессов действительности.

Понятие творчества в педагогике очень обширное и многогранное.

Например, В.Л.Иноземцев выделил пять групп определений творчества, предложенных разными авторами [9]:

- 1) творчество как форма создания нового;
- 2) творчество как форма труда;
- 3) творчество как реализация внутреннего мотива деятельности;
- 4) творчество как всеобщая форма развития;
- 5) творчество как мировоззрение.

Сам же придерживается точки зрения, что необходимо определять сущность творчества, через личность и через ее характеристики. Поэтому исследователь определяет творчество как деятельность, при этом отмечает, что творчество обладает индивидуальностью. В.Л. Иноземцев замечает, что творчество не воспроизводимо как в своем процессе, так, и в результате [9].

Анализируя работы многих ученых, В.А. Осипов в диссертационном исследовании резюмирует: «Творчество - многомерное понятие, характеризующееся в целом степенью активности и областью приложения, обладающее такими отличительными чертами, как неповторимость, оригинальность, уникальность» [9].

Ряд авторов выделяет, что отличительной особенностью творчества кроме новизны является также и социальная значимость результата деятельности. Основываясь на это, А.Т.Шумилин [10] подчеркивает следующие признаки творчества:

- это деятельность, заключающаяся в создании значительно новых общественных ценностей, таких как способы деятельности, материальные и духовные продукты;
- творчество органически связано с познанием действительности. То есть при создании новых ценностей человек опирается на имеющиеся знания и в то же время расширяет их: процесс творчества является одновременно и процессом познания. Используются два главных пути познания: раскрытие имеющихся закономерностей из-за отражения действительности и процесс преобразования действительности в творчестве;
- основным содержанием творчества является формулировка и решение проблем, возникающих на пути удовлетворения потребностей человека;
- творчеству присуща оригинальность, т.е. творчество предполагает нестандартные средства и способы деятельности;

- творчество является формой развития среды, культуры, общества в целом;
- творчеству свойственно единство идеального и материального.

Таким образом, подытоживая вышесказанное, необходимо констатировать, что во всех исследованиях проблемы творчества, независимо от того к какой отрасли знаний они принадлежат, единодушно отмечены общие черты, признаки характерные для творчества. Это новизна, индивидуальность, оригинальность и неповторимость.

В самом общем виде творчество представляется как способность, обусловленная внутренними для личности факторами. Эти факторы отражают нематериальные стремления, имеющие в своей основе получение удовлетворения от деятельности, а свои результаты, т.е. развитие самой личности субъекта [9].

При анализе генезиса понятия «творчество» пришли к выводу о том, что творческий процесс протекает в определенных социальных условиях и, что основанием творческого процесса являются такие составляющие, как вдохновение, продуктивное воображение, традиции. И следует при этом учитывать фактор произвольности творческого вдохновения, отсутствие прагматической цели.

Существуют разные виды творчества, как и сферы деятельности, различают следующие:

- научное творчество,
- техническое творчество,
- художественное творчество,
- музыкальное творчество,
- литературное творчество,
- педагогическое творчество.

Также выделяют различными их подвиды. Между некоторыми видами имеются в определенной степени тесные связи.

Анализ различных толкований понятия творчества позволяет сделать вывод о том, что творчество проявляется в деятельности, связанной с познанием и преобразованием действительности и свойственно человеку, обладающему творческими способностями, также предполагает активную позицию личности.

Современные педагогика и психология утверждают, что процессом творчества можно и нужно управлять, создавая при этом необходимые условия, позволяющие успешно развивать творческую самостоятельность школьников. К таким условиям относится, например, знание сущности и структуры творческих способностей, которые лежат в основе творческой деятельности человека.

Большое внимание уделяется в настоящее время формированию готовности будущих учителей к творческой работе с учащимися [11, 12, 13]. В своих трудах все выдающиеся педагоги призывают учителей не пренебрегать разнообразными способностями детей, развивать их инициативу, воображение, желание творить. Однако эти знания в связи с изменениями в современном обществе остаются неполными. С наступлением очередного этапа эры информатизации возникла потребность в особой творческой деятельности.

Творческая деятельность объясняется как одна из составляющих продуктивного мышления, то есть творческая деятельность характеризуется созданием новых общественных ценностей, познанием и преобразованием действительности. В контексте изложенного творческая деятельность учителя представляется как активная форма деятельности по преобразованию педагогической действительности, в центре которого находится учащийся.

В современной литературе «педагогическое творчество» чаще определяют как поиск новых методов и форм решения педагогических задач с высокой степенью успешности. Так, В.А. Кан-Калик, раскрывая сущность педагогического творчества, включает в него творческое взаимодействие педагога и обучающихся и отмечает, что «творческий процесс педагога рассматривается как деятельность, направленная на постоянное решение бесчисленного множества учебно-воспитательных задач в меняющихся обстоятельствах, во

время которой педагогом вырабатываются и воплощаются в общении оптимальные, органичные для данной педагогической индивидуальности, не стандартизованные педагогические решения, опосредованные особенностями объекта—субъекта педагогического воздействия» [14].

По мнению В.В. Краевского творческая деятельность учителя осуществляется, в основном, в двух формах. Первая – это применение известных средств в новых комбинациях к ситуациям, возникающим в учебно-воспитательном процессе и, вторая - это разработка новых средств для решения аналогичных ситуаций [15]. Мнение В.В. Краевского созвучно определению А.К. Марковой, которая отмечает, что педагогическое творчество — это всегда поиск и нахождение нового: нахождение разных нестандартных подходов, создание новых оригинальных способов и приемов решения педагогических задач [16]. Здесь естественным является вопрос о степени проявления творчества у начинающих учителей, профессионалов или новаторов. Каждый педагог, так или иначе, преобразует педагогическую действительность, но только творческий педагог способен активно проводить нестандартные преобразования, показывая остальным наглядный пример. Поэтому одним из способов профессионального роста и повышения квалификации учителя является организация их научно-методической подготовки, направленной на формирование и развитие педагогического творчества и совершенствование организации образовательного процесса.

Заключение. Сегодня в образовательных учреждениях внедрены обновленные программы, идет реализация личностно-ориентированного обучения, формирование у обучающихся умения учиться, развитие познавательных способностей.

Тем не менее, вопрос, касающийся педагогических условий, включающих организационно-методические условия развития творческого потенциала специалиста, остается актуальным. Как показывает анализ различных публикаций, реальной образовательной практики, в школе нередко встречается стандартность в работе учителя. Учителя иногда используют повторение одних и тех же приемов и методов в обучении. Поэтому от учителя в современной школе требуется уделять внимание не только формированию общих умений учиться, но и организации творческой деятельности учащихся, выполнению ими поисково-творческих заданий.

Таким образом, результаты изучения исследований по рассматриваемой проблеме показывают актуальность подготовки учителей к профессионально-творческой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. История и философия образования: Учебно-методический комплекс. –Оренбург: ООО «Агентство «ПРЕССА», 2008. -101 с.
2. Александрова Л.А. Генезис понятия творчества в истории философии [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/genezis-ponyatiya-tvorchestva-v-istorii-filosofii>
3. Бердяев Н.А. Предсмертные мысли Фауста / Н.А. Бердяев // Лит.газета. 1989. №12., С.15.
4. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. - М.,1976. -304 с.
5. Chi M. T., Cesi S. J. Content knowledge: Its role, representation and restructuring in memory development // European Journal of Work and Organisational Psychology. 2000. V. 9. № 1. P. 97–101.
6. Feldman D. H. Creativity: dreams, insights and transformation // R. Sternberg, T. Tardif (eds.). The nature of creativity. Cambridge. Cambridge University Press. 1988. P. 271–297.
7. Lubart T. I., Sternberg R.J. An investment approach to creativity: Theory and data // S. M. Smith, T. B. Ward, R. A. Linke (eds.). The creative cognition approach. Cambridge, MA. MIT Press. 1995. P. 159-168.
8. Моляко В.А. Психологическая готовность к творческому труду. -Киев: «Знание» УССР, 1989. - 48 с.
9. Креативная педагогика. Методология, теория, практика / под ред. д.т.н., проф. В.В. Попова, акад. РАО Ю.Г. Круглова. – 3-е изд. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 319 с.

10. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества: Монография. – М.: Высш. шк., 1989. - 143 с.
11. Нурмагамбетова Б.А. Формирование готовности будущих учителей к работе с одаренными детьми в условиях сельской школы. Автореф. дис. к.п.н.: 13.00.08. - Туркестан, 2006. - 30 с.
12. Родионова С.А. Формирование готовности к профессиональному творчеству у будущих учителей начальных классов. Дис... канд.пед.наук.: 13.00.08.- Шуя, 2010. -275 с.
13. Усова С.Н. Формирование готовности к профессиональной творческой самореализации будущего учителя начальных классов. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01.- Казань, 2002. 188 с.
14. Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / [В.А. Кан-Калик](#), [Н.Д. Никандров](#). – Москва: Педагогика, 1990. – 144 с.
15. Краевский В.В. Педагогика между философией и психологией [Текст]/ В.В. Краевский // Методология педагогики. -М., 1997. -Ч.1, вып. 4. - С. 28-41.
16. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1993. — 192 с.

«ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ» ЖӘНЕ «ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ

Ұзынбойлу Х., Жолтаева Г. Н., Ахметсапа А. Е.

Мақалада «шығармашылық», «педагогикалық шығармашылық», «шығармашылық іс-әрекет» ұғымдарының генезисі теориялық және ғылыми-тәжірибелік зерттеулерді зерделеу, осы ұғымдардың қазіргі әдебиеттегі интерпретациясын жан-жақты талдау, өзектілігі талқыланады. мұғалімдерді кәсіби және шығармашылық іс-әрекетке дайындау. Жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамытудың маңыздылығы дәлелденді. Шығармашылық мәселесіне қатысты барлық зерттеулерде олардың қай білім саласына жататынына қарамастан, шығармашылыққа тән ортақ белгілер бірауыздан атап өтіледі деген қорытынды жасалады. Бұл жаңалық, даралық және ерекшелік. Ең бастысы шығармашылық жеке тұлғаның ішкі факторларымен анықталатын қабілет ретінде беріледі. Сонымен қатар, мұғалімнің шығармашылық қабілеттерін дамытуға әсер ететін факторлардың реттілігі сипатталған, олардың бірі педагогикалық шығармашылықты қалыптастыру мен дамытуға және оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруды жетілдіруге бағытталған олардың ғылыми-әдістемелік дайындығын ұйымдастыру.

Түйінді сөздер: *шығармашылық, педагогикалық шығармашылық, шығармашылық қызмет, мұғалім*

THE ESSENCE OF THE CONCEPTS OF «CREATIVITY» AND «CREATIVE ACTIVITY»

H.Uzunboylu, G.N. Zholtayeva, A.E. Akhmetsapa

The article discusses the genesis of the concepts of "creativity", "pedagogical creativity", "creative activity" based on the study of theoretical and scientific and practical research, a comprehensive analysis of the interpretation of these concepts in modern literature, the relevance of preparing teachers for professional and creative activities. The importance of developing the ability of the individual to creativity is substantiated. It is concluded that in all studies of the problem of creativity, regardless of which branch of knowledge they belong to, common features, signs characteristic of creativity are unanimously noted. This is novelty, individuality, originality and originality. In its most general form, creativity is presented as an ability determined by factors

internal to the individual. In addition, the sequence of factors influencing the development of the teacher's creative abilities is described, one of which is the organization of their scientific and methodological training aimed at the formation and development of pedagogical creativity and improving the organization of the educational process.

Key words: *creativity, pedagogical creativity, creative activity, teacher.*

UDC-378;371

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.038>

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR THE FORMATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION CULTURE OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

S.A. Feizuldayeva, A. Kairakbayeva

The article discusses the pedagogical conditions for preparing future teachers for the formation and development of information and communication culture of younger schoolchildren. Effective professional training of future teachers is possible if the following conditions are created: systematic mastering by students of information learning technologies that ensure the development of information and communication culture of younger schoolchildren; development of students' motivation to create an atmosphere of dialogical interaction of subjects of the educational process in the classroom through the use of information and communicative teaching method; formation of students' ability to create success situations in the learning process based on taking into account the individual abilities of each student and determining prospects for the formation of information competence of each of them; mastering the algorithm of pedagogical activity for the development of information and communication culture of primary school children.

Key words: *professional training, readiness, information and communication culture, teacher, conditions.*

Today we are witnessing the birth of a new type of information and communication society, with definitions such as "information", "electronic", "technotronic", "eco-technical", etc.

The new type of information-communication society is emerging with its definitions of "informational", "electronic", "technotronic", "eco-technical", etc. However, the various technological and social changes reflecting their newness and wide range of penetration also bring a certain amount of uncertainty. This raises the question of the quality of teacher training in the context of informatization and computerization of society. This is related to their professional competence, but also to the fact that the moral basis of the individual is becoming increasingly important in the age of informatization. As the possibilities of individual influence on information processes begin to increase considerably, this actualizes the problem of balancing individual freedom and a high degree of responsibility for one's actions.

Hence, the current level of social and professional competence of young specialists requires them to possess information and communication culture; this is particularly called for by the development of information society, where professional knowledge and skills in the field of functional literacy and operational capabilities of its members are in great demand today. However, the reality is that there is a certain contradiction between society's expanding needs for information and computer literate professionals and its social and economic situation, which is often not always conducive to meeting its demands. Moreover, a technocratic mindset is being formed, which forces, in fact, to absorb only those knowledge that brings material benefits [1].

Considering the main priorities in the goals of general education, we have found that one of them today is the formation of an information and communication culture among students. This not only speaks for educational necessity, but also for the fact that the role of information activity

itself is becoming increasingly important, changing the nature of life, which requires an active and proactive individual capable of making the most daring decisions by means of technology. This factor, therefore, imposes such requirements on the pedagogical work of teachers as creation of a favorable information infrastructure associated with the development of personality, based on the existing influence of such factors as social and biological (L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev) [2; 3]; providing students with an opportunity to transform information space and determine their place in it (L.S. Rubinstein, L.I. Bozhovich) [4; 5]; stimulating the development of personal information and communication culture as part of meeting their interests and needs, etc. (B.M. Teplov, A.V. Petrovsky) [6; 7]. Hence, the coordination of pedagogical activity with individual characteristic features of students (A.E. Lichko) [8]; implementation of corrective work aimed at a system of relationships with students, where communication would include cognitive and behavioral components (V.P. Zinchenko, A.P. Zinchenko, A.M.). P. Zinchenko, A.G. Kovalev, A.V. Mudrik) [9; 10; 11]; reflection in pedagogical activity elements of forming qualitative personal features that would contribute to the development of leading activities (D.B. Elkonin, D.I. Feldstein) [12; 13].

An analysis of domestic and international experience shows that today the age threshold at which children become familiar with constantly emerging information technologies is steadily decreasing: for example, as early as preschool age they have access to the Internet in the context of their own personal computer. From this we can conclude that the process of forming and developing an information and communication culture should begin at an early age. The efficiency of the process will be reached when the school creates a common information environment, in which each child will be surrounded by a competent teacher in the field of new information technologies. This inevitably leads to the problem of improving the quality of teacher training in the context of the development of an information society.

Indeed, modern teachers, as never before, need systemic knowledge in the field of innovative technologies in order to implement and use them effectively in the educational process. This, in particular, is also the aim of the process of informatization of society itself, which determines the problem of formation of information and communication culture of each computer user, including a teacher possessing universal and specialized computer knowledge and skills in the field of information technology.

Psychological and pedagogical researches do not reveal in full measure pedagogical conditions for stimulation of readiness of the future teachers to develop information and communicative culture in younger schoolboys. At the same time, school is called upon today to provide students with profound knowledge and general culture in the field of information technology, starting this process as early as junior school age, where the most important role belongs to the teacher as the main helper and mentor, who himself should demonstrate his competence in this area, namely to competently use all kinds of information technology in his teaching activities, thereby characterizing the level of his professional competence. All this makes it necessary to develop new approaches to the organisation of the learning process, taking into account modern pedagogical technologies.

Creation of necessary pedagogical conditions can be considered as the most important factor of formation of information and communicative culture of younger pupils with the use of multimedia technologies. In this case, it is necessary to note the leading forms and methods of pedagogical activity of a primary school teacher, connected with intensification of the educational process aimed at mastering the information environment by pupils. To them, in particular, we refer the following:

- creating an atmosphere of learning cooperation;
- work in small groups and individually;
- organisation of computer modelling by junior school pupils;
- creation of a virtual learning interaction;
- organisation of game modelling of learning situations;
- independent work of junior school students with different sources of information;
- organisation of project activities in order to develop the ability of pupils to apply the complex of knowledge and skills in a purposeful and meaningful way.

Let us add to this that the effectiveness of the formation of information and communication culture in primary school students is also provided by the personality of the teacher, his professional competence, value orientations, the ability to apply new information and communication technologies (network technology, computer technology, digital technology, operating systems) in the learning process, etc.

Thus, in our opinion, the following pedagogical conditions are necessary to ensure the formation of future teachers' readiness to develop information and communicative culture of elementary school students:

- systematic mastery of information teaching technologies by students, providing the development of information and communicative culture of elementary schoolchildren;

- development of students' motivation to create an atmosphere of dialogic interaction between the subjects of the educational process in the classroom through the use of information and communication teaching method;

- to develop students' ability to create situations of success in the learning process based on the individual abilities of each pupil and identify prospects for the formation of each pupil's information competence;

- mastering the algorithm of pedagogical activities to develop the information and communication culture of primary school students (stimulating the motivational and motivational sphere of primary school students as part of the development of their computer literacy; ensuring that primary school students work independently with various sources of information; teaching primary school students rational methods of mental work; developing productive thinking in primary school students with skills for its practical use; ensuring a rational ratio of reproduction.

The given number of conditions we begin with system mastering by students of information technologies of the training, providing development of information and communicative culture of younger schoolboys, as increase of level of information culture of the student is extremely necessary today for the future teachers in concrete sphere of their activity. Hence inculcation of information culture to students is carried out in parallel with studying theoretical orientation of information aspects with practical mastering of computer information technologies that for the organization of information interaction with pupils is a basic component of their future sphere of activity. The most important emphasis is put on consolidation of sustainable skills of work with information technologies in education, focused on solving typical problems in the educational aspect.

For this purpose, various pedagogical opportunities are created to implement both all kinds of technical means and new learning technologies, which are more and more intensively included in the content of the educational process of higher education institutions, where active use of modern information technologies begins to occupy one of the central places in the general process of specialist training. On this basis, the application of information technologies in education during the creation of various telecommunication networks, expert systems and other types of information technology serves, in fact, one purpose of systematic mastering by students of information technologies of education, providing subsequently the development of information and communication culture of students themselves. This means that students, as future teachers, e.g. of primary schools, must learn how to correctly and optimally use computers in their pedagogical activities.

In conclusion, we would like to point out that the pedagogical conditions which we have considered are aimed at preparing future teachers to develop information and communication culture of elementary school students show that students' systematic mastering of information technologies in education, their motivation to create an atmosphere of dialogical interaction of subjects of the educational process and success situations at the lessons on the basis of individual abilities of every school student in the learning process, and also stimulating of motivational and emotional sphere. And for more effective implementation of the presented conditions it is necessary, as we think, to design a certain technological model, the structure, content and capabilities of which we will consider in the next paragraph of this chapter of the present study.

REFERENCES:

1. Ozhegov, S.I. Dictionary of Russian language: about 53000 words / S.I. Ozhegov; ed. by Prof. L.I. Skvortsov. - Moscow: "Onix 21 century", 2004. - 896 p.
2. Vygotsky, L.S. The problem of learning and mental development in school — age // Izbr. psikhol. izled. M., 1956.
3. Leont'ev, A.N. Activity. Consciousness. Personality. - M.: Pedagogics, 1977 - 304 p.
4. Rubinstein, S.L. Fundamentals of General Psychology. - St. Petersburg: Peter, 1998.
5. Bozhovich, L.I. Personality and its formation in childhood. - M., 1968. p. 249.
6. Teplov B.M. Psychology of Thinking: Textbook of General Psychology. - M.: 1981. – 147p.
7. Petrovsky, A.V. Personality as a subject of activity. In: The Psychology of Personality. T. 2. Chrestomathy. - Samara: Publishing House Bahrar, 1999.
8. Lichko, A. E. Psychopathy and Character Accentuations in Adolescents. - Ed. 2nd, rev. - L.: Medicine, 1983. - 256 p.
9. Zinchenko V. P. Psychological Pedagogy: Materials for the course of lectures. Part I: Living Knowledge. Samara: "Samara Printing House", 1998. - 296 p.
10. Kovalev A.G. Psychology of Personality. Moscow: Prosveshcheniye, 1969. - 391 p.
11. Mudrik, A. V. Social pedagogy: Textbook for students of pedagogical universities / Edited by V.A. Slastenin. - M.: Publishing Center "Academy", 2000. - 200 p.
12. Elkonin D.B. Selected Psychological Works. Problem of age and pedagogical psychology Text. / D.B. Elkonin; ed. by D.I. Feldstein. M., International Pedagogical Academy, 1995 - 224 p.
13. Feldstein D.I. Psychology of development of man as a personality: selected works: in 2 volumes. - Moscow, Voronezh, Publishing house of Moscow psychological and social institute, MODEK, 2005. - 455 p.

**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА
ДАЯРЛАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ**

Фейзулдаева С.А., Кайракбаева А.

Мақалада болашақ мұғалімдерді бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-коммуникативтік мәдениетін қалыптастыруға және дамытуға дайындаудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Болашақ педагогтарды тиімді кәсіптік даярлау мынадай жағдайлар жасалған кезде мүмкін болады: студенттердің бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық-коммуникативтік мәдениетін дамытуды қамтамасыз ететін оқытудың ақпараттық технологияларын жүйелі түрде меңгеруі; студенттердің оқытудың ақпараттық - коммуникативтік әдісін қолдану арқылы сабақтарда оқу процесі субъектілерінің диалогтық өзара іс-қимыл атмосферасын құруға деген ынтасын дамыту; студенттердің оқу процесінде әр оқушының жеке қабілеттерін есепке алу негізінде табысты жағдайларды құру қабілетін қалыптастыру және олардың әрқайсысының ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру үшін перспективаларды айқындау; ақпараттық-коммуникативтік дағдыларды дамыту бойынша педагогикалық қызмет алгоритмін меңгеру. бастауыш сынып оқушыларының мәдениеті.

Түйінді сөздер: *кәсіби дайындық, дайындық, ақпараттық-коммуникативтік мәдениет, педагог, шарт.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ФОРМИРОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННО- КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Фейзулдаева С.А., Кайракбаева А.

В статье рассматриваются педагогические условия подготовки будущих учителей к формированию и развитию информационно- коммуникативной культуры младших школьников. Эффективная профессиональная подготовка будущих педагогов возможна при создании следующих условий: системное овладение студентами информационными технологиями обучения, обеспечивающими развитие информационно-коммуникативной культуры младших школьников; развитие у студентов мотивации к созданию на занятиях атмосферы диалогического взаимодействия субъектов учебного процесса посредством использования информационно- коммуникативного метода обучения; формирование у студентов способности к созданию в процессе обучения ситуаций успеха на основе учета индивидуальных способностей каждого школьника и определение перспектив для формирования информационной компетентности каждого из них; овладение алгоритмом педагогической деятельности по развитию информационно-коммуникативной культуры младших школьников.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, готовность, информационно-коммуникативная культура, педагог, условия.

ӨОЖ -378;371

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.039>

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫМЕН ҢНТЫМАҚТАСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРНАТУ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Фейзулдаева С.А., Мухаметченова Ж.

Мақалада бастауыш сынып мұғалімінің студенттердің отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынас орнатудағы құзыреттілігінің сипаттамалары қарастырылады. Құзыреттілік, мәдениеттану, жеке - іс-әрекеттік және функционалдық-іс-әрекеттік көзқарастар тұрғысынан педагогтің білім алушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарын құрудағы құзыреттілігі мынадай компоненттерді білдіреді: білім алушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарды құрудағы мұғалім құзыреттілігінің коммуникативтік-перцептивті компоненті Мұғалімнің коммуникативтік функциясының тиімділігін қамтамасыз ететін білімді, іскерлікті және жеке қасиеттерді қамтиды; білім алушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынас орнатудағы мұғалімнің құзыреттілігінің когнитивті-Талдамалық компоненті мұғалімнің Талдамалық қабілеттерін қамтиды; жалпы құзыреттіліктің кіші түрі немесе құрылымдық компоненті ретінде болжамды-болжамдық құзыреттілік дамыған диагностикалық қабілеттерді білдіреді; ұйымдастырушылық-әдістемелік құзыреттілік болашақ мұғалімнің (мұғалімнің) ұйымдастырушылық және басқарушылық қабілеттерін, қарым-қатынас және жеке тұлғааралық өзара іс-қимыл үшін кеңістік ұйымдастыру қабілетін дамытуды көздейді. оқушылардың отбасыларымен; мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастық қатынастарын құрудағы мұғалімнің құзыреттілігінің фасилитативті-мінез-құлық компоненті мұғалімнің оқушылардың отбасы мүшелерімен қарым-қатынас жасау процесінде туындайтын шиеленісті коммуникативті жағдайларды жеңілдету дағдылары мен қабілеттерін қамтиды.

Түйінді сөздер: кәсіби дайындық, дайындық, ақпараттық-коммуникативтік мәдениет, педагог, шарт.

Қазіргі уақытта бала тәрбиесіндегі отбасының басым рөлі мойындалуда. Атап айтқанда, ата-аналар білім беру мазмұнымен өз бетінше танысуға, балаларына арналған оқу нысандарын, бағдарламалар мен сыныптарды таңдауға, балаларының құқықтарын қорғауға, диагностикалық процедураларға келісуге немесе олардан бас тартуға, мектептің өзін-өзі басқаруына қатысуға және танысуға құқылы. Ата-аналардың белгіленген міндеттері баланың толыққанды дамуы үшін психологиялық жайлылықты қалыптастырумен байланысты, бұл отбасы мен отбасылық қатынастардың психологиялық заңдылықтарына байланысты әрдайым мүмкін емес.

Дәстүрлі нысандарды, оларды мектептің білім беру кеңістігіне тартудың құралдары мен әдістерін сақтай отырып, ата-аналардың құқықтарын іске асыру көбінесе мектептегі жанжал мен отбасылық қатынастарға әкеледі, бұл мектептегі барлық білім беру процесінің тиімділігі мен отбасының тәрбиелік әлеуетінің төмендеуін анықтайды.

Мектеп-отбасы қатынастарының қазіргі жағдайын талдау қазіргі мұғалімдердің көпшілігі үшін олардың жұмысының ең қиын саласы - ата-аналармен қарым-қатынас және олармен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру, ата-аналармен қақтығыстар қазіргі мектептерде өте кең таралған құбылыс екенін көрсетеді.

Алайда, жалпы білім беру жүйесін дамыту бала үшін біртұтас, жанжалсыз, үйлесімді және сонымен бірге әр түрлі білім беру кеңістігін құруды, отбасының, мектептің, микро және макро қауымдастықтардың баланың қалыптасқан тұлғасына әр түрлі әсерін біріктіруді білдіреді. Мұндай кеңістіктің мақсаты бірдей және оған қол жеткізу орталық білім беру, білім беру және даму институттары арасындағы қатынастардың сипатына байланысты. Осылайша, қазіргі педагогика жас ұрпақты тәрбиелеуде олардың сараланған функцияларын орындауда бір-біріне көмек көрсетуге негізделген мектеп пен отбасы арасындағы ынтымақтастық қатынастарын құруға бағытталған.

Ынтымақтастық қарым-қатынасы әсіресе мұғалімдер мен бастауыш сынып оқушыларының ата-аналары арасындағы қарым-қатынаста өте маңызды. Біріншіден, бұл жас баланың жеке басының барлық салаларын дамытудың басталуымен сипатталады: зияткерлік, мотивациялық, құндылық, адамгершілік. Екіншіден, баланы сыртқы әлеуметтік институттарға, оның ішінде мектепке қосу кезеңі дәстүрлі түрде отбасының дамуындағы нормативтік дағдарыс болып саналады, бұл отбасына оның білім беру әлеуетін сақтау мен жүзеге асыруда қолдау мен көмек көрсетуді қажет етеді. Үшіншіден, кіші мектеп оқушыларын тәрбиелеу ата-аналардың өз құқықтарын жүзеге асырудағы салыстырмалы белсенділігімен қатар жүреді, сондықтан бұл әрекетті тәрбиешілер ата-аналарға қанағаттанушылық әкелетін үйлесімді мектеп-отбасылық қатынастар орнату үшін қолдануы өте маңызды, баланы оқытудың келесі кезеңдерінде бұл олардың белсенділігін сақтау көзі болады.

Бастауыш сынып оқушыларының отбасыларымен тиімді ынтымақтастық орнату үшін бастауыш сынып мұғалімі оған тиісті мәселелерді сәтті шешуге мүмкіндік беретін ерекше жеке қасиеттерді, білімді, дағдыларды, тәжірибені, яғни құзыреттілікті дамытуы керек.

Біз мұғалімнің оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы кәсіби құзыреттілігін іс жүзінде жалпы педагогикалық құзыреттіліктің бөлігі болып табылатын күрделі ұйымдастырылған және динамикалық құбылыс ретінде қарастырамыз.

Кәсіби құзыреттіліктің маңызды сипаттамаларын және оның құрамдас бөліктерін анықтауға арналған көптеген жұмыстарды талдау нәтижелері біздің зерттеуіміз үшін екі маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік берді [1].

Біріншіден, "кәсіби құзыреттілік" ұғымын түсіндірудегі айырмашылықтарға қарамастан, біз бұл құбылысты сипаттайтын жалпы белгілерді бөліп көрсете аламыз. Бұл атрибуттарға мыналар кіреді:

1) жүйелілік және интегралдылық спецификалық жүйе ретінде қарастырылатын құзыреттіліктің негізгі қасиеттері ретінде;

2) иерархия құзыреттіліктің деңгейлік ұйымдастырылуын ашатын қасиет ретінде, ол кез-келген қызметте құзыретті адамның өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге, ондағы жеке басын өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатындығын білдіреді;

3) білімнің интеграцияланған элементтерінің, оларды іске асыру тәсілдерінің, сондай-ақ адамның жалпы және арнайы қабілеттері мен кәсіби маңызды қасиеттерінің жиынтығында көрініс тапқан құзыреттің мазмұны қамтылуға тиіс;

4) кәсіби құзыреттілікті түсіндіруде кәсіби қызметтің мәні мен мазмұнын құрайтын белгілі бір кәсіби іс-әрекеттерді орындаудың ерекше дағдыларының болуы;

5) жеке тұлғаның моральдық сипаттамасымен, оның дайындығымен және моральдық таңдау жағдайларында тиісті шешімдер қабылдау қабілетімен делдал болған ерекше жеке ісік ретінде құзыреттіліктің әмбебаптығы [2].

Екіншіден, құзыреттілікті құзыреттілікке қарағанда кеңірек ұғым ретінде түсінуге болады, оның элементтері белгілі бір кәсіби іс-әрекеттер мен функцияларды орындаудағы құзыреттілік болып табылатын жүйелік құбылыс ретінде [3].

Теориялық талдау нәтижесінде жасалған тұжырымдарға және бастауыш сынып мұғалімінің оқушылардың отбасыларымен өзара әрекеттесуі бойынша кәсіби қызметін реттейтін заңнамалық құжаттардың мазмұнына сүйене отырып, біз бастауыш сынып мұғалімінің бастауыш сынып оқушыларының отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы құзыреттілік феноменінің мәні мен мазмұнын анықтауға тырыстық [4].

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби дайындығын реттейтін әдебиеттер мен нормативтік құжаттардың теориялық талдауы жоғары білім беру мақсаттарына қол жеткізу үшін мұғалімнің оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы кәсіби құзыреттілігінің мәнін нақтылау қажет екенін көрсетті [5].

Құзыреттілік, мәдениеттану, тұлғалық-әрекеттік және функционалдық-әрекеттік көзқарастар тұрғысынан мұғалімнің оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарын құрудағы құзыреттілігі баланың толыққанды дамуы үшін мектеп-отбасының бірыңғай кеңістігін құруға бағытталған іс-әрекеттің шығармашылық субъектісі ретінде оның жеке басының жүйелік сипаттамасы болып табылады [6].

Жүйелі жеке сипаттама ретінде оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарын құрудағы құзыреттілік білім, дағдылар, жеке қасиеттер, қабілеттер және оларды белгілі бір кәсіби іс-әрекеттерді және ата-аналарды мектептің білім беру кеңістігіне тарту әрекетін құрайтын кәсіби функцияларды орындау кезінде оларды жүзеге асыру тәсілдерін біріктіреді [7].

Құзыреттілік құрылымында алты негізгі компонент бар, олардың әрқайсысы нақты педагогикалық функцияларды орындау үшін мұғалімдерге қажет белгілі бір құзыреттерден тұрады.

Әрбір құзыреттілік мұғалімге оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынас орнату міндеттерін сәтті шешуге мүмкіндік беретін белгілі бір білімдерді, білімдерін практикада және ата-аналарымен қарым-қатынас процесінде қолданудың көрінісі ретіндегі дағдыларды, екі жақты қамтитын қабілеттерді, ата-аналармен және лауазымды тұлғалармен ынтымақтастықты құру процесінде құзыретті және оны пайдалану жолдарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жалпы және арнайы қабілеттер және кәсіби маңызды жеке қасиеттерді қамтиды. Айта кету керек, қабілеттер мен дағдылардың атаулары авторлық құқық болып табылады. Біз бұл қабілеттерді сөз анықтамаларының лексикалық мағыналарына сүйене отырып атадық.

Оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы мұғалімнің құзыреттілігінің коммуникативті-перцептивті компоненті мұғалімнің коммуникативті функциясының тиімділігін қамтамасыз ететін білім, Дағдылар мен жеке қасиеттерді қамтиды.

Мұндай үлкен білім, дағдылар, қабілеттер мен жеке қасиеттер мұғалімге тиісті құзыреттіліктің мәні мен мазмұнын ашатын оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарын тиімді құру үшін қажет.

Біз әзірлеген материалды жүйелеуге және біз анықтаған жалпы құзыреттілік компоненттерінің әрқайсысының мазмұнын құрайтын құзыреттерді анықтау арқылы білімді, дағдыларды және жеке қасиеттерді егжей-тегжейлі талдауға тырыстық.

Осылайша, бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қатынастарын құрудағы мұғалімнің құзыреттілік құрылымын оның компоненттерінің (күзиреттіліктің кіші түрлері) және олардың құрамдас элементтерінің (құзыреттерінің) өзара байланысы ретінде схемалық түрде ұсынуға болады [8].

Оқушылардың отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы мұғалімнің құзыреттілігінің когнитивті-аналитикалық компонентінің құрылымына мұғалімнің аналитикалық қабілеттері, өнімділігі, оның ойлауының энергиясы мен икемділігі, мұғалімнің жалпы көкжиегі, көкжиегінің тереңдігі мен кеңдігі, жағдайларды талдау және дұрыс түсіндіру қабілеті мен дайындығы, студенттердің тұлғааралық қарым-қатынасы және студенттердің отбасы мүшелерімен өзара әрекеттесу кіреді.

Бағдарлау-агностикалық құзиреттілік жалпы құзиреттіліктің кіші түрі немесе құрылымдық компоненті ретінде дамыған диагностикалық қабілеттерді, мұғалімнің өзара әрекеттесу жағдайларын бағдарлай алатындығын, олардың дамуын болжай алатындығын, олардың салдарын болжай алатындығын, сонымен қатар мұғалімнің ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайындығын білдіреді, оның нәтижесі тиісті педагогикалық болжам болып табылады [9].

Ұйымдастырушылық-әдістемелік құзыреттілік болашақ мұғалімнің (тәрбиешінің) ұйымдастырушылық және басқарушылық қабілеттерін, оқушылардың отбасыларымен қарым-қатынас пен тұлғааралық қарым-қатынас үшін кеңістік ұйымдастыра білуін, ата-ана мен бала қарым-қатынасының оң бейнесін жасай алуын, өз жұмысын әдістемелік тұрғыдан сауатты жоспарлауды, оның мақсаттары мен міндеттерін айқындауды, оларға қол жеткізудің тиімді жолдары мен әдістемелерін таңдауды, оларды мектепке енгізуді көздейді.

Мектеп пен отбасының бірлескен қарым-қатынасын құрудағы мұғалім құзиреттілігінің фасилитативтік-мінез-құлық компоненті мұғалімнің оқушылардың отбасы мүшелерімен қарым-қатынас процесінде туындайтын шиеленісті қарым-қатынас жағдайларын жеңілдету дағдыларын қамтиды; ата-аналардың белсенділігін ынталандыру; оларға бала-ата-ана және жалпы отбасылық қарым-қатынастарды оңтайландыруда мүмкін болатын көмек көрсету; қарым-қатынаста сәйкестік, ашықтық және шынайылық принциптерін жүзеге асыру; субъект-субъект қатынастарын құру; өзара қарым-қатынаста табысты жағдайлар жасау болады.

Рефлексивті-реттеуші құзыреттілік мұғалімдердің өздерін түсінуге, олардың күшті және әлсіз жақтарын дұрыс бағалауға және көруге, олардың мінезін түсінуге, өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі дамытуға ұмтылуға, оқушылардың ата-аналарына қатысты жағдайларда өз іс-әрекеттерін барабар бағалауға, олардың жеке әлеуетін түсінуге, эмоцияларын басқаруға, эмоционалды жағдайын реттеуге қабілеті мен ниеті бар дамыған мораль мен стандарттар негізінде қақтығыстарды болдырмау және сындарлы шешу екенін білдіреді [10].

Сонымен, мұғалімнің оқушылардың отбасымен ынтымақтастық қарым-қатынасын құрудағы құзыреттілігінің құрылымы коммуникативті-перцептивтік, когнитивті-аналитикалық, бағдарлы-агностикалық, ұйымдастырушылық-әдістемелік, фасилитативтік-мінез-құлық және рефлексиялық-реттеу компоненттерінің өзара байланысы ретінде ұсынылады, олардың әрқайсысы мұғалімдерге мектептің білім беру ортасына ата-аналарды тартудың кәсіби міндеттерін сәтті шешуге және жалпы мектеп жанұясын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін бірқатар нақты құзыреттерді қамтиды [11].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.В. Карпенко Студенттердің отбасыларымен ынтымақтастық қарым-қатынас құрудағы мұғалім құзыреттілігінің құрылымы. Ғылым, мәдениет, білім әлемі. - 2018 ж. - № 6 (73). - 287-289 б.

2. Т.В Коваленко. Қазіргі бастауыш білім беру жағдайында отбасы мен мектептің өзара әрекеттесуін модельдеу: п.ғ.к/ Т.В.Коваленко. – Омбы, 2016. – 22 б.
3. В.В. Колтинова, Бастауыш сынып мұғалімінің оқушылардың ата-аналарымен қарым-қатынасындағы құзыреттері / В.В. Колтинова // Жас ғалым. - 2016. - № 7.6. - б. 127-130.
4. В.М. Минияров Отбасы тәрбиесінің психологиясы (диагностикалық-коррекциялық аспект) / В.М. Минияров. – Мәскеу: мпсы, 2000. – 256 б.
5. Г.Л. Ильин, Проективті тұлға тәрбиесінің негізгі ережелері / Г.Л.Ильин // Ғылым және мектеп. - 2014. - № 6. - б. 92-97.
6. Н.Ф. Ефремова Білім берудегі құзыреттіліктерді қалыптастыру және бағалау: Монография / Н.Ф. Ефремова. - Ростов н/Д: ДСУ, 2012. - 156 б.
7. Т.Ю. Гущина, Болашақ мұғалімнің мектеп оқушысының толық емес отбасымен қарым-қатынасқа дайындығын қалыптастыру: п.ғ.к. / Т.Ю. Гущина. - Белгород, 1997. - 269 б.
8. А.А. Буданцова Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін болашақ кәсіби қызметінде отбасымен жұмыс істеуге дайындау мәселесіне / А.А. Буданцова // И.Яковлев ЧГПУ хабаршысы. - 2011. - № 4(72). - 2-БӨЛІМ. 18-24-беттер.
9. Е.Б. Беседина Қазіргі жағдайдағы отбасы мен мектептің өзара әрекеттесуі/Е.Ю. Беседина//Қазіргі ғылымның теориялық және қолданбалы аспектілері.- 2014.- № 4-3. - б. 110-112.
10. А.Лареу, Отбасы-мектеп қарым-қатынасындағы әлеуметтік таптық айырмашылықтар: мәдени капиталдың маңыздылығы / А.Лареу // Білім әлеуметтануы. – 1987. –№ 60(2). – 43 б.
11. С. Парк, Ешбір ата-ананың артта қалмауы: әлеуметтік-демографиялық әр түрлі популяцияда ата-аналардың жасөспірімдерді оқытуға қатысуын болжау / С. Парк, С.Д. Холлоуэй //Білім беру зерттеулері журналы. – 2013. – Т. 106, № 2. – Б. 105–119.

ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ПОСТРОЕНИИ СОТРУДНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ С СЕМЬЯМИ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Фейзулдаева С.А., Мухаметченова Ж.

В статье рассматриваются характеристики компетентности учителя начальных классов в построении сотруднических отношений с семьями обучающихся. С позиций компетентностного, культурологического, личностно-деятельностного и функционально-деятельностного подходов, компетентность педагога в построении сотруднических отношений с семьями обучающихся представляет следующие компоненты: коммуникативно-перцептивный компонент компетентности учителя в построении сотруднических отношений с семьями обучающихся включает в себя знания, умения и личностные качества, обеспечивающие эффективность коммуникативной функции учителя; когнитивно-аналитического компонента компетентности учителя в построении сотруднических отношений с семьями обучающихся входят аналитические способности учителя; ориентировочно-прогностическая компетентность как подвид или структурный компонент общей компетентности означает развитые диагностические способности; организационно-методическая компетентность предполагает развитие у будущего учителя (учителя) организаторских и управленческих способностей, умения организовывать пространство для общения и межличностного взаимодействия с семьями школьников; фасилитативно-поведенческий компонент компетентности учителя в построении сотруднических отношений школы и семьи содержит умения и способности учителя облегчать напряженные коммуникативные ситуации, возникающие в процессе контактирования с членами семьи обучающихся.

Ключевые слова: *Компетентность, характеристика, коммуникативно-перцептивный, когнитивно-аналитический, организационно-методическая, фасилитативно-поведенческий.*

CHARACTERISTICS OF THE COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN BUILDING COLLABORATIVE RELATIONSHIPS WITH THE FAMILIES OF STUDENTS

S.A. Feizuldayeva, Zh. Mukhametchenova

The article deals with the characteristics of primary school teacher's competence in building collaborative relationships with students' families. From the standpoint of competence, culturological, personal-activity and functional-activity approaches, the competence of a teacher in building cooperative relationships with students' families represents the following components: communicative-perceptual component of competence of a teacher in building cooperative relationships with students' families includes knowledge, skills and personal qualities that provide effective communication function of a teacher; cognitive-analytical component of competence in postpartum teacher in building relationships with families of students.

Key words: Competence, characteristic, communicative-perceptual, cognitive-analytical, organisational-methodological, facilitative-behavioural.

ӘОЖ 347

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.040>

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Шаймуханова Ж.Т., Жуниспаева А.Б.

Бұл мақалада мұрагерлік құқықтың өте ертеден қалыптасып, дамыған институттардың бірі екендігі туралы қарастырылған. Рим мұрагерлік құқығының дамуының қалыптасуы кезеңдері зерттелген. Рим құқығында мұрагерлік институт ерекше орын алды. Рим заңгерлері мұрагерлік институтты кеңінен дамытты. Рим заңгерлері мұрагерлік құқық бойынша көптеген тұлжысырдамалар мен ережелерді әзірледі және қолданысқа енгізді.

Рим құқығы бойынша мұрагерлік - қайтыс болған адамның мүлкінің бір немесе бірнеше адамға өтуі. Мұрагерліктен туындайтын қатынастар дәстүр ерекшеліктерін сақтай отырып, кеңес жылдарына дейін жалғасып келген. Келесі, кеңестік жылдардағы мұрагерлік құқығы, сол кеңестік үкіметтің бағыт бағдарына тәуелді болып, даму мүмкіндігі тежелген салалардың біріне айналды.

Сондай-ақ, бұл мақалада Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамалары бойынша мұрагерлік қатынастардың ерекшеліктері қарастырылған және мемлекеттің дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі, яғни алғашқы қауымдық қоғамнан бастап қазіргі Қазақстанға дейінгі мұрагерлік туралы ережелерді қамтитын заңдар мен заңға тәуелді актілердің ережелері талданған.

Кілт сөздер: мұра, мұрагер, рим құқығы, претор, император, цивилдік құқық, преторлық эдикт, императорлық заңдар, Юстиниан заңдары.

Мұрагерлік азаматтық құқықтың өте ертеден қалыптасқан көне институттарының бірі болып табылады. Мұрагерлік құқық институтының тарихына үңілсек, оның адамзат қоғамымен бірге дамып келе жатқанын көреміз. Алайда, алғашқы қауымдық қоғам кезеңінде адамдардың қажеттіліктері бүгінгі күнмен салыстырғанда өте қарапайым болды, себебі сол қажеттіліктерді қанағаттандыратын құралдар жоқ болды. Ол уақытта мұра, мұрагерлік ұғымдары әлі қалыптаса қоймаған еді. Оны мұраға қалдырытын заттардың, мүліктердің жоқтығымен де байланыстыруға болады.

Әрине, ол заманда да аңдарды және балық аулау құралдары, жабайы аңдардың терілері, үйді ұстауға қажетті жабдықтар, адамның өміріне қажетті заттар әкеден балаға,

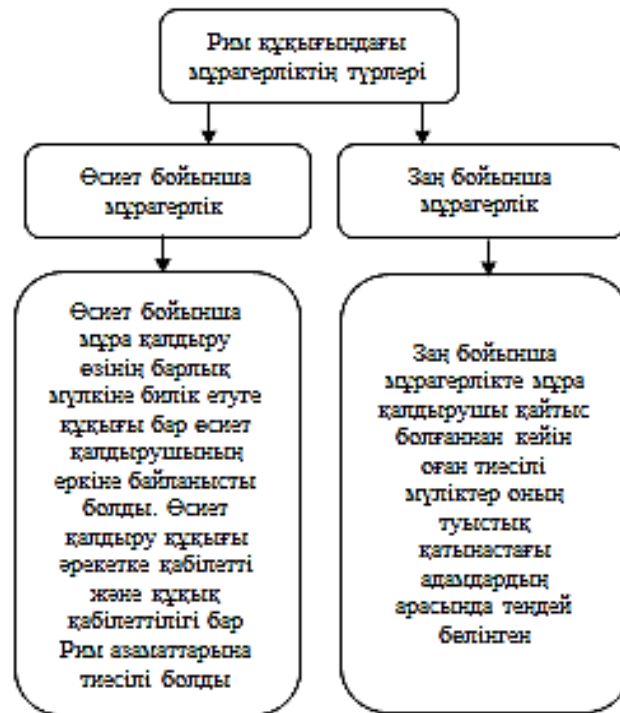
рудан руға өтіп отыратын. «Әкеден балаға мұра» ұғымы мүмкін осыдан қалаған шығар. Сонымен, осындай жағдайда туындаған мұрагерлік қатынастар құқық нормаларымен емес, ғасырлар бойы қалыптасып, қолданылған салт-дәстүрлермен реттелетінеді [1, 156б].

Уақыт өте келе шаруашылық меншік дамыған сайын адамдардың қарым-қатынасы күрделеніп, рулық-тайпалық қатынастардың әлсіреуімен қайтыс болған адамның мүлкі кімнің меншігінде болады, ол кімге тиесілі болады деген заңды сұрақ баршаның назарын аударды. Сөйтіп, қоғам әлеуметтік топтарға бөлініп, жеке меншік қалыптасып, онымен бірге мұрагерлік те пайда болып, дамыды.

Мұрагерлік – меншік иесінің қайтыс болуына байланысты мүлкін, құқықтары мен міндеттерін заң бойынша немесе өсиет бойынша бір немесе бірнеше басқа адамдарға беру. Мұрагерлік мұра қалдырушының мүлкітік құқығынан тұрды, ал отбасылық және жеке құқықтар мұраға берілмейді.

«Мұрагерлік - бұл қайтыс болған адамның құқықтарының жиынтығындағы сабақтастықтан басқа ештеңе емес». Бұл пікір әмбебап сабақтастық идеясын білдіреді, бірақ мұндай сабақтастық бірден пайда болған жоқ, ол ұзақ тарихи даму процесінде қалыптасты.

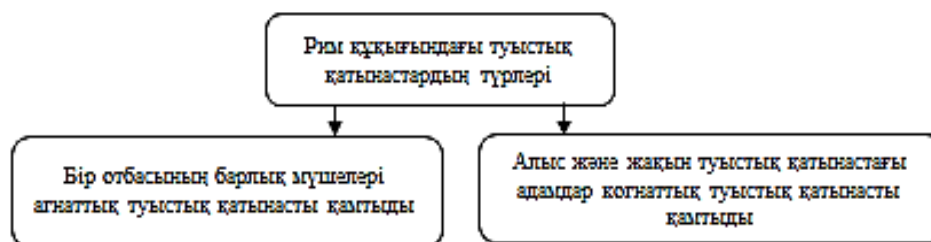
Мұрагерлік мемлекет пайда болғаннан кейін пайда болды және меншік құқығының дамуымен қатар дамыды, бұл кезде жанұяның отағасында мүлік және одан туындайтын құқықтар мен міндеттер пайда бола бастады. Мүліктің иесі қайтыс болғаннан кейін оған тиесілі мүліктің тағдырын анықтау қажеттілігі туындады [2, 56].

Жеке меншіктегі құлдар, «бөтен» биліктегі тұлғалар, заңды тұлғалар, латындар өсиет қалдырушылар бола алмады. Егер өсиетте қайтыс болған адамның жақын туыстары көрсетілмесе, онда олар өсиеттің күшін жойып, мүлікті қайта бөлу туралы өтінішпен жүгіне алған.

Рим мұрагерлік құқығы екі негіз бойынша, яғни өсиет бойынша және заң бойынша бір тұлғаның мұраға ие болуына жол бермеді. Бұл бір мұрагерге мүліктің бір бөлігінің өсиет бойынша, екіншісінің заң бойынша берілуі мүмкін емес дегенді білдіреді.

Ертеде тек заң бойынша мұрагерлік болған. Үй иесі қайтыс болғаннан кейін оның барлық мүлкі, құқықтары мен міндеттері оның агнаттық туыстары арасында тең бөлінді. Кейіннен, XII кесте Заңдарының пайда болуымен мұрагерліктің негіздері кеңейді, тек агнаттық емес, сонымен қатар когнаттық туыстар (тіпті бөлек отбасылар) да мұрагер бола алады.

Мұра мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін бірден ашылды, бірақ бұл кезде мүлік мұрагерлерге әлі өтпейтін еді. Мұрагер мұраны қабылдау туралы өз еркін білдіргеннен кейін ғана мұраны алу процесі басталды. Сондықтан рим заңгерлері мұраны алудың екі кезеңін белгіледі: мұраны ашу және мұраға кіру. Ежелгі уақыттың өзінде мұрадағы міндетті үлес деген ұғым пайда болды, яғни мұра қалдырушының еркіне қарамастан мұрагерлік ететін туыстардың санаттары болды.

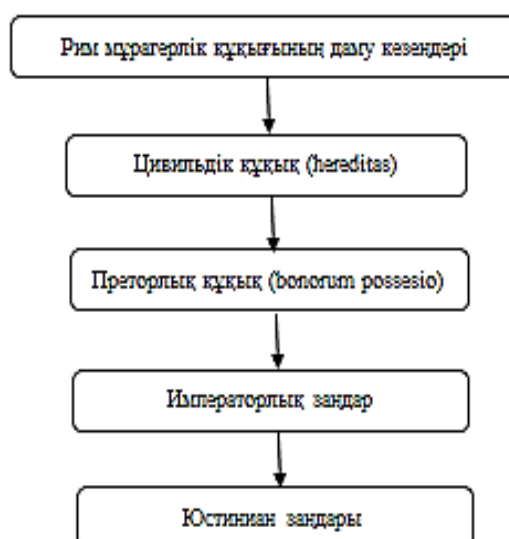
Рим құқығындағы мұрагерлік институтының дамуы келесі кезеңдерден өтті:

1. Цивильдік мұрагерлік, яғни ежелгі цивильдік құқық бойынша мұрагерлік. XII кесте Заңдары бойынша заң бойынша мұрагерлік және өсиет бойынша мұрагерлік бұрыннан ажыратылған. XII кесте заңдары да мұрагерлердің кезектерін белгіледі.

2. Преторлық құқық бойынша мұрагерлік жеке меншік пайда болғаннан кейін кең тарады. Цивильдік мұрагерлік жойылған жоқ, бірақ туыстық қатынастардағы тұлғаларға меншік құқығы берілді (тек мүлікті иелену құқығы болды және цивильдік мұрагердің талаптары болмаған жағдайда ғана). Кейінірек преторлар қандас, яғни когнаттық туыстарды «қолайлы» мұрагерлер деп тани бастады, бұған бонитарлық (преторлық) меншіктің дамуы әсер етті. Осы кезеңде өсиет жасау тәртібі де жеңілдетілді;

3. Юстинианға дейін императорлық заңнама бойынша мұрагерлік преторлық заңнамамен қорытындыланды. Императорлық кезеңде марқұмның анасы мұраны алу үшін агнаттардың алдында кезекте тұрған;

4. Юстиниан новеллалары бойынша заң бойынша мұрагерліктің тәртібін тағы да өзгертті және ең соңында қан арқылы мұрагерлік қағидаларын бекітті [3, 276].

Өсиет – адам қайтыс болған жағдайда мұрагерді тағайындауды қамтамасыз ететін біржақты ресми азаматтық-құқықтық құжат. Өсиет – мұра қалдырушының өзі қайтыс болғаннан кейін мүлікті басқа адамдарға беру туралы еркін білдірген біржақты мәміле.

Өсиеттің жарамдылығын қамтамасыз ететін бірнеше талаптар сақталуы керек. Ең алдымен өсиеттің нысанын сақтау қажет болды.

Цивильдік құқық бойынша өсиет қалдырушының еркі не халық жиналысында, не мансипация дәстүрі бойынша («мыс пен таразы арқылы»), не әскер жасағының алдында (шайқас алдындағы жауынгердің өсиетімен) білдірілген. Империяның кейінгі кезеңдерінде өсиеттің жария және жеке түрлері қолданыла бастады.

Жария өсиет соттың хаттамасына немесе магистраттың хаттамасына енгізу арқылы рәсімделді немесе өсиетті жазбаша нысанда рәсімдеу үшін империялық кеңсеге жіберілді. Жеке өсиеттер жеті куәгердің қатысуымен жүзеге асырылды. Олар жазбаша да, ауызша да болуы мүмкін. Көзі көрмейтін соқыр адамдармен рәсімделетін өсиеттің ерекше нысаны болды. Ондай өсиеттер тек нотариалды куәландыруды талап етті. Өсиеттің жарамды болуы үшін өсиет қалдырушының белсенді өсиет қабілеті болуы керек болса, ал мұрагерде – пассивті өсиеттік қабілет болуы керек болды.

Кәмелетке толмағандардың (12 жасқа дейінгі әйел жынысты адамдар мен 14 жасқа дейінгі ер жынысты адамдар), психикалық ауруға шалдыққандардың, ысырапшылдардың, бағыныштылардың, құлдардың, кейбір мемлекеттік қылмыстар үшін сотталғандардың, саңырау-мылқаулардың белсенді өсиет қабілеттілігі болмаған. Әйелдер бастапқыда белсенді өсиет қабілеттілігіне ие болмады. Бірақ біздің заманымыздың 2 ғасырынан бастап олар қамқоршының келісімімен мүлікті өсиет ету құқығына ие болды. Қамқоршылық тоқтатылғаннан кейін әйелдер мүлікті мұраға қалдыру құқығын иеленді.

Перегриндер, ар-намысынан айырылған адамдар, құлдар және заңды тұлғалар пассивті өсиет қабілеттілігін пайдаланбаған. Пекулийі бар ұлдар пекулийдің жартысына ғана билік ете алды.

Мемлекеттік құлдар өз мүлкінің жартысына иелік ете алатын. Егер құл өсиет бойынша құлдықтан азат етілсе, ол мүлікке мұрагер бола алды.

Цивильдік құқық өсиетте нақты мұрагердің есімін көрсетуді талап етті. Осыны ескере отырып, цивильдік құқық бастапқыда мұра қалдырушының тірі кезінде анасының құрсағында болған, бірақ ол мұра қалдырушы қайтыс болған кезде әлі дүниеге келмеген балаға мүлікті мұраға қалдыруын қарастырмаған. Кейіннен бұл адамдар мүлікті мұраға алу құқығын алды.

Өсиетті рәсімдеудің ресми тілі латын тілі болды, бірақ уақыт өте грек тілінде де өсиет жасау мүмкін болды. Мұрагерлерді тағайындау кез келген өсиеттің қажетті элементі болды. Мұрагерлер өсиеттің ең басында салтанатты түрде тағайындалды [4, 896].

Мұрагерлерді қосымша тағайындауға рұқсат етілді және келесі жолдармен жүзеге асырылды:

- қарапайым қосалқы тағайындау – негізгі мұрагер қайтыс болған немесе мұрагер мұрадан бас тартқан жағдайда «қосымша» мұрагерді өсиетте белгілеу;

- кәмелетке толмаған балаға қосымша тағайындау – мүлікті мұрагерлікке алған кәмелетке толмаған адам өсиет жасауға үлгермей қайтыс болған жағдайда (ол кәмелетке толғанға дейін қайтыс болғанда) келесі мұрагерді өсиетте көрсету. Мұндай адамды «кәмелетке толмаған баланың мұрагері» деп атаған. Мұрагерлердің енжар немесе пассивті өсиет қабілеттілігі болуы керек еді. Өсиетте өсиет қалдырушының барлық мүлкін емес, оның бір бөлігін ғана көрсетуге рұқсат етілді. Сонымен қатар мұра қалдырушы мұрагерге кейбір міндеттерді орындауды сеніп тапсыра алды. Өсиеттегі нұсқаулар, міндеттер заңға қарама-қайшы болмауы керек.

Гайдың (Гай. 2.100) пікірінше ежелгі құқықта өсиеттің екі түрі болған [5, 113с]. Екі түрі бойынша да Рим халқы алдындағы өсиет қалдырушының еркін білдіру болды, бірақ өсиеттің бұл екі түрін жасау тәртібі де, жасалу шарттары да әртүрлі болды.

1. Жария өсиет жылына екі рет шақырылып, курия ұлттық жиналысында жасалды және өсиет қалдырушы өз өсиетін ауызша нысанда жасады.

2. Гайдың айтуынша ең көне өсиеттің екінші түрін жорыққа шығатын қарулы әскерлер ғана жасаған.

Көне уақыттағы өсиеттердің екі түрі де бірқатар кемшіліктерге ие болды:

- біріншіден, екі түрі де көпшіліктің алдында жария сипатта жүзеге асырылды, яғни өсиет қалдырушының мүдделеріне әрқашан сәйкес келе бермейтін;

- екіншіден, өсиет жылына екі рет белгілі бір күндері ғана жасалды, ал өсиет әскердің құрамына кірмейтін адамдарға, атап айтқанда, қарттар мен науқастарға, яғни өсиет жасауға ерекше қызығушылық танытқандарға қолжетімсіз болды.

Заң бойынша мұрагерлік қайтыс болған адам өсиет қалдырмаған жағдайда, өсиет жарамсыз болған жағдайда немесе өсиет бойынша мұрагерлер мұраны қабылдаудан бас тартқан жағдайда орын алды. Өсиет бойынша шақырылған мұрагер мұраны қабылдай ма немесе одан бас тартама осы мәселені анықтамайынша заң бойынша мұрагерлік ашылмаған.

Өсиет бойынша мұрагерлік болмаған кезде мұрагерлікке заң бойынша ең жақын мұрагері шақырылды және ол заңда белгіленген тәртіппен бірінші кезекте тұрған болып саналды. Егер заң бойынша ең жақын мұрагер мұраны қабылдамаса, онда мұра келесі мұрагерге заң тәртібімен рәсімделген.

Заң бойынша мұрагерлерді мұрагерлікке шақыру тәртібі Рим құқығының дамуындағы әр дәуірде әртүрлі болды. Бұл отбасы мен туыстық қатынастардың жалпы бірте-бірте қайта құрылуымен, ескі агнаттық эволюциядан когнаттық қағидаларға біртіндеп ауысуымен байланысты.

XII кесте заңдары бойынша мұрагерлік. Ежелгі Римде заң бойынша мұрагерлік тәртібі агнаттық туыстық қатынасқа негізделген. Өсиет жасау мүмкін болғанымен, өсиеттер өте сирек жасалды. XII кесте заңдары заң бойынша мұрагерліктің тәртібін келесідей анықтады: «Егер адам өсиет қалдырмай немесе мұрагерлері болмаған жағдайда қайтыс болса, мұраны ең жақын агнат алады. Агнаттар болмаса, мұра ру мүшелеріне өтеді» (XII кесте заңдары, 5-кесте)».

Осылайша, заң бойынша мұрагерлік туыстық дәрежелері бойынша жүзеге асырылды:

Заң бойынша мұрагерліктің 1-ші кезеңі – қайтыс болған адамның балалары, немерелері;

2-ші кезең (бірінші кезең болмаған жағдайда) - ең жақын агнаттық туыстар;

3-кезеңде (екінші кезең болмаған жағдайда) – мұрагермен бір рудың мүшелері.

Бірінші кезектегі мұрагердің мұраны қабылдамауы мұраны бірден «жалған» етті, яғни егер 1-ші кезектегі мұрагер мұрагерліктен бас тартса, 2-ші кезектегі мұрагер ештеңе алған жоқ).

Претор құқығы бойынша мұрагерлік. Претор құқығы мұрагерлік тәртібін өзгертті. Рим қоғамында патриархалды-агнаттық мұрагерлік дами түсті, яғни мұрагерлік қатынастарды реттеуде елеулі жаңа өзгерістер қажет болды. Туындаған мәселе претордың фикциясымен шешілді, оған сәйкес претор азаматтық құқық бойынша мұрагер болып табылмайтын адамдарды мұрагерлікке шақырып, оларға мұра қалдырушының мүлкіне иелік ету құқығын берсе, онда олар мұрагерлер деп танылды [6, 127с].

Цивильдік құқықпен салыстырғанда претор құқығы бойынша негізгі өзгерістер мыналар болды:

1) претор мұрагер мұраны қабылдамаған жағдайда, заң бойынша келесі мұрагерге мұраның өтуін белгіледі;

2) претор бірінші рет мұрагерлікте агнаттық туыстықпен қатар когнаттық және неке институтына мән берді. Императорлық дәуірде заңнама мұрагерліктегі когнаттық қатынастың мәнін кеңейтті. Мұрагерлік кезеңінің тәртібі келесідей болды:

1- кезең. Бұл санатқа өсиет қалдырушының заңды және асырап алынған балалары, сондай-ақ егер өсиет қалдырушы қайтыс болған кезде олар асырап алушының құзырынан босатылған болса, асырап алуға берілген балалар жатады.

2- кезең. Мұрагерлердің 1-ші кезеңінен бірде-біреуі мұрагерлікке ерік білдірмесе, мұра қалдырушының агнаттық туыстары мұрагер болады.

3- кезең. Жетінші кезеңге дейін туыстық қатынастағы адамдар мұрагер болып танылды. Дәл осы тәртіпте балалар анасынан кейін, анасы балаларынан кейін мұрагер болды. Осылайша, мұрагерлікте бірінші рет туыстықтың рөлі танылады, дегенмен агнаттық туыстыққа басымдық сақталды.

4- кезең. Тірі қалған жұбайы, яғни әйелі қайтыс болғаннан кейін тірі қалған күйеуі немесе күйеуі қайтыс болғаннан кейін тірі қалған әйелі мұрагер болды.

Юстиниан құқығы бойынша мұрагерлік. Империя кезеңінің заңнамасы преторлық құқықтың тенденцияларын жалғастырды: мұрагерліктің негізі ретінде агнаттық туыстықты когнаттық туыстық біртіндеп ығыстырды. Балалардың анасы жағынан туыстарынан кейінгі мұрагерлікке құқықтарын кеңейтті. Агнаттық туыстықтың маңызы төмен болғанымен заң бойынша мұрагерлік жүйесі өте шатастырылды.

Юстиниан мұрагерлік жүйені өзгерту туралы шешім қабылдады. Заң бойынша мұрагерлікте когнаттық туыстық қатынасты заңмен бекітті.

Юстинианның қалыптастырған жүйесі бойынша когнаттық туыстар марқұмға туыстық жақындық тәртібі бойынша жынысына қарамай мұрагерлікке шақырылды. Мұрагерлердің төрт санаты болды:

- бірінші санат – барлық мұра ең жақын ұрпақтары арасында тең бөлінді: ұлдары мен қыздары, бұрын қайтыс болған балалардың немерелері т.б. Мұрагердің мұраға кіруге дейін қайтыс болуы оның қайтыс болғаны туралы белгілі болған күннен бастап бір жыл ішінде оның үлесін оның заңды мұрагерлері арасында бөлуге әкеп соқты;

- екінші санат - ағалары мен апалары мұрагер болды. Бұл санаттағы мұрагерлер мұраны тең бөледі, бірақ бұрын қайтыс болған аға-інілердің балалары қайтыс болған ата-анасына тиесілі үлесті алады. Егер өсу қатарындағы туыстар ғана мұрагер болса, онда мұра былайша бөлінеді: бір жартысы әке жағынан, екіншісі ана жағынан өсу сызығы бойынша туыстарға беріледі.

- үшінші санат - бірінші екеуі болмаған жағдайда мұрагерлікке шақырылған, жартылай қандас аға-інілер мен әпкелер, яғни қайтыс болған әкесімен бір әкеден тараған, бірақ аналары әртүрлі немесе бір шешеден, бірақ әр түрлі әкелерден тараған мұрагерлер.

- төртінші санат, егер жоғарыда аталған туыстардың ешқайсысы болмаса, қалған алыс туыстар мұраны шексіздікке шектеусіз дәрежелердің жақындығы ретімен алады, шақырылғандардың бәрі мұраны иеленеді.

Новеллаларда ерлі-зайыптылардың мұрасы туралы айтылмайды. Ол преторлық құқық нормаларымен реттелуін жалғастырды деген болжам бар. Юстиниан енгізген жүйе бойынша тірі қалған жұбайының ешбір, тіпті ең алыс туыстары болмаған жағдайда ғана мұрагер бола алды. Бірақ ештеңесі жоқ кедей жесір әйел үшін Юстиниан келесі ережені бекітті. Жасауы да жоқ, мүлкі де жоқ жесір әйел мұраның 1/4 бөлігін және 100 фунттан астам алтын алатын. Марқұммен некедегі балаларымен бірге мұрагер бола отырып, өзіне тиесілі узуфрукттағы өз үлесін алды [7, 93с].

Мұрагерлері болмаған жағдайда қайтыс болған адамның мүлкі «өлі мұра» деп танылып, иеліктен шығарылды. Мүлік фикстерге, кейде монастырларға, шіркеулерге берілді.

Рим құқығында мұрагерлікті белгілеу тәртібі мұрагерлердің әр түрлі санаттары үшін бірдей болған жоқ. Мұра қалдырушы құлдардың өсиетімен тағайындалған мұрагерлер үшін мұраның ашылу уақыты мен мұрагерліктің пайда болу уақыты бір мезгілге сәйкес келді. Оның үстіне цивильдік құқық бойынша мұрагерлердің де, құлдардың да өздеріне ашылған мұрадан бас тартуға құқығы жоқ болды. Олар қажетті мұрагерлер болып танылды. Римдіктердің пікірінше ондай мұрагерлердің саны соншалықты көп емес екендігімен түсіндірілді. Құлдар үшін бұл олардың жалпы құқықтық мәртебесінің салдары болды, яғни мұрагерді тағайындау құлдықтан босатуды білдірді. Мұраны қабылдау ауызша салтанатты актіні жүзеге асыру кезінде жүзеге асырылды. Мұраны қабылдаудың жеткілікті түрде формалды нысаны болды, онда белгіленген фразалар айтылады, мысалы, «Мен мұраға кіремін және мұраны қабылдаймын». Бірте-бірте мұраны қабылдау рәсімі жеңілдетіліп, қарапайым болды және мұраны қабылдауға немесе іс жүзінде мұраға кіруге ерік білдірілсе жеткілікті болды.

Цивильдік құқықта мұраны қабылдау мерзімі белгіленбеген. Бірақ мұра қалдырушының несие берушілері өз талаптарының тезірек қанағаттандырылуына мүдделі

бола отырып, мұрагерден жауап беруді, яғни оның мұраны қабылдайтынын немесе мұрадан бас тартатынын талап ете алды. Осыдан кейін оның өтініші бойынша мұрагерді мұраны қабылдау туралы мәселені шешу сотпен тағайындалуы мүмкін еді, оның мерзімі өткеннен кейін жауап бермеген мұрагер: Юстиниан құқығына дейін - мұрагер мұрадан бас тартты, ал Юстиниан құқығында - мұрагер мұраны қабылдады деп танылған.

«Жалған» мұра өсиет бойынша және заң бойынша мұрагерлер болмаған жағдайда пайда болды. Бұл мұрагерлер анықталмаған немесе мұрагерлер мұрадан бас тартқан жағдайда орын алуы мүмкін болды:

- Ежелгі Римде мұрагерлер болмаған кезде мүлікті кез келген адамның алуы мүмкін болды, яғни «жалған» мұра ешкімге тиесілі емес деп есептелді;
- классикалық кезеңде «жалған» мұра қайтыс болған адамға тиесілі болып саналды және оған ешкім қол сұқпады;
- принципат кезеңінде мұндай мұра мемлекетке өтті;
- постклассикалық кезеңде де «жалған» мұра мемлекетке өтеді, бірақ егер мұра қалдырушы муниципалды сенат, монастырь, шіркеудің мүшесі немесе қатысушысы болған болса, онда олар артықшылыққа ие болды [8, 476].

Мұрагерлік трансмиссия – қайтыс болуына байланысты өзіне бекітілген мұраны қабылдап үлгермеген адамның мұраны қабылдау құқығының мұрагерлеріне ауысуы.

Ежелгі цивильдік құқық бойынша мұрагерлік трансмиссия мүмкін емес еді: мұрагерлікке шақырылған мұрагер заң бойынша мұраны қабылдаса, ол иесіз деп танылды. Претор құқығы бойынша бұл жағдайда мұраны кейінгі мұрагерлерге қабылдау ұсынылды. Өсиет бойынша мұрагер қайтыс болғанға дейін мұраны қабылдаса, онда мұра заң бойынша ашылды. Осылайша, мұраны қабылдау құқығы мұрагердің мұрагерлеріне өтпейтін жеке құқығы ретінде қарастырылды.

Сөйтіп, мұрагерліктен туындайтын қарым-қатынас дәстүр ерекшеліктерін сақтай отырып, кеңестік жылдарға дейін жалғасты. Кейіннен кеңестік жылдардағы мұрагерлік құқығы Кеңес өкіметінің бағытына қарай даму мүмкіндігі қиындатылған, тежелген салалардың біріне айналды.

Сонымен, мұрагерлік дегеніміз - қайтыс болған адамның, яғни мүлік қалдырушының мүліктік құқықтары мен міндеттерінің мұраға ие болатын мұрагерлерінің иелігіне өтуі.

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасындағы барлық азаматтар шыққан тегіне, діни сеніміне, тұратын мекен - жайына, атқаратын қызметіне қарамастан мұрагерлік құқығына ие бола алады [9].

Мұрагерлік азаматтық құқық қабілеттілігінің бірден бір үлкен көрінісі. Заң нормаларында белгіленген негіздерден басқа жағдайда, ешкімнің құқық қабілеттілігіне және әрекет қабілеттілігіне шектеулер қоюға болмайды.

Қайтыс болған адамның мүліктік құқықтары мен міндеттерінің мұрагерлерге ауысуы келесі белгілермен анықталады:

- мұраға ие болу күрделі құбылыс;
- мұрагерлік қатынастарды реттейтін заң нормаларының болуы;
- субъектілік құрамының болуы;
- мұраға қалдырушының мүліктік игіліктері мен құқықтарының бар болуы;
- мұрагерлер мұраға заң бойынша немесе өсиет бойынша ие болады.

Қазіргі уақытта азаматқа меншік құқығымен тиесілі болуы мүмкін мүлік құрамы жағынан да, саны жағынан да, құны жағынан да шектелмейді. Азаматтардың жеке меншігінде яғни пәтерлер, тұрғын үйлер, акциялар, бағалы қағаздар, банкке салынған қаражат және басқа да мүліктер болуы мүмкін. Қайтыс болған адамға тиесілі мүліктердің тағдыры мұрагерлік институты арқылы реттеледі.

ҚР азаматтық кодексінің 1038 – бабына сәйкес «мұрагерлік – қайтыс болған азамат (мұрат қалдырушы) мүлкінің басқа адамға (адамдарға) – мұрагерлерге ауысуы [10].

Қайтыс болған азаматтың мұрасы мұрагерлерге әмбебап құқық мирасқорлығы арқылы бір мезетте ауысады.

Азаматтық заңнаманың нормасына сәйкес мұрагерліктің негіздерін заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлік құрайды.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі заң бойынша мұрагерліктің сегіз кезеңін белгілейді (ҚР АҚ 1061-1064-баптары). Заң бойынша мұрагерлік қайтыс болған адам мен мұрагерлікке үміткер адамның арасында болған туыстық дәрежесіне, сондай-ақ бірқатар нақты жағдайларға байланысты туындайды.

Өсиет – мұра қалдырушының қайтыс болғаннан кейін өзінің мүлікіне, салымдарына және басқа да мүліктеріне билік етудің бірден-бір жолы. ҚР азаматтық кодексінің 1046 – бабының нормасына сәйкес «азаматтың ол қайтыс болған жағдайда өзіне тиесілі мүлікке билік ету жөніндегі өз ықтиярын білдіруі өсиет болып танылады».

Өсиет жазбаша нысанда жасалады және оның жасалған орны, күні және уақыты көрсетіле отырып, нотариалды куәландырылады.

Мұра қалдырушының меншігіндегі мүліктер ғана Қазақстан заңы бойынша мұраға қалдырылуы мүмкін. Рұқсатсыз салынған ғимараттар мен үй-жайлар, алып қойылған жер учаскелері мұрагерлік құқығымен мұрагерге берілмейді.

Мұрагерлік істер бойынша дауларды шешу кезінде соттар мұра ашылған күні қолданыста болған заңнаманы басшылыққа алуға тиіс [11].

Мұрагерлік мәселесі қашанда өзекті болған, бар және бола бермек. Ол белгілі бір заңнамалық базамен реттеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сапарғалиев Ғ., Ғаббасұлы Ғ. Көшпелі қоғамның әдет заңдарының бастауы туралы. – Алматы, 2011. - 276 б.
2. Самрат Ж. Ежелгі мұра жүйесі қалай болған? // Заң. - 2018. - № 6. - Б. 5-20
3. Айтжан Б.Е., Хусаинова А.М. Рим құқығы. Оқу құралы. – Алматы, 2012. -79 б.
4. Сказкин С.Д. Орта ғасырлар тарихы. 1-том. Оқулық. – Алматы, 2019. -782 б.
5. Гай М. Институции. Книга III. История Древнего Рима. – Москва, 1997. -368 с.
6. Максимов В.А. Римское право. Учебное пособие. / В.А.Максимов, С.С.Желонкин. – Москва, 2019. - 215с.
7. М.Ю.Барщевский. Наследство и наследники. Том 2. – Москва, 2020. - 187 с.
8. Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю. Рим жеке құқығы. Оқу құралы.–Алматы, 2006.-162б.
9. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995. // «Әділет» құқықтық-ақпараттық жүйесі.
10. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (Ерекше бөлім). 01.07.1999. // «Әділет» құқықтық-ақпараттық жүйесі.
11. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі. 31.10.2015. // «Әділет» құқықтық-ақпараттық жүйесі.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА НАСЛЕДСТВЕННОГО ПРАВА

Шаймуханова Ж.Т., Жуниспаева А.Б.

В данной статье рассматривается тот факт, что наследственное право является одним из старейших и наиболее развитых институтов. Рассмотрены этапы развития римского наследственного права. Особое место в римском праве занимал институт наследования. Институт наследования был разработан римскими юристами. Римские юристы разработали множество понятий и правил по наследственному праву.

По римскому праву наследование – это переход имущества умершего лица к одному или нескольким лицам. Отношения, возникающие из наследства, продлились до советских

времен, сохранив черты традиции. В последующем право наследования в советские годы в зависимости от направления советской власти стало одной из сфер, где возможность развития была затруднена.

Так же в данной статье рассмотрены особенности наследственных отношений по гражданскому законодательству Республики Казахстан и анализируются положения законов и подзаконных нормативно – правовых актов, в которых содержатся положения о наследовании в различные времена развития государства: от первобытного общества до современного Казахстана.

Ключевые слова: наследство, наследник, римское право, претор, император, гражданское право, преторианский эдикт, имперское право, право Юстиниана.

HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF INHERITANCE LAW

Zh.T. Shaimukhanova, A.B. Zhunispaeva

This article discusses the fact that inheritance law is one of the oldest and most developed institutions. The stages of development of Roman inheritance law are considered. The institution of inheritance occupied a special place in Roman law. The institution of inheritance was developed by Roman jurists. Roman jurists developed many concepts and rules on inheritance law.

According to Roman law, inheritance is the transfer of the property of a deceased person to one or more persons. Relations arising from inheritance lasted until Soviet times, retaining the features of tradition. Subsequently, the right of inheritance in the Soviet years, depending on the direction of Soviet power, became one of the areas where the possibility of development was difficult.

Also in this article, the features of inheritance relations under the civil legislation of the Republic of Kazakhstan are considered and the provisions of laws and by-laws are analyzed, which contain provisions on inheritance at various times in the development of the state: from primitive society to modern Kazakhstan.

Key words: inheritance, heir, Roman law, praetor, emperor, civil law, praetorian edict, imperial law, Justinian's law.

УДК 37

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2022.104.3.041>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ФИЗИКЕ

Шендель А.В., Усенова А.

Критическое мышление, являясь общей компетенцией, может быть использовано в различных профессиях и сферах человеческой жизни. В большинстве профессий важнейшей способностью является умение решать проблемы и принимать решения. Если кому-то нужно принять решение, то именно критическое мышление помогает принять правильное решение. В наши дни гораздо важнее умение находить информацию, осмысленно ее обрабатывать. Критическое мышление включает в себя когнитивные операции более высокого порядка, такие как интерпретация, анализ, оценка, умозаключения, объяснение и саморегуляция. Это общая, сквозная компетенция, которую можно развить в любом школьном предмете, и естественные науки не являются исключением.

Ключевые слова: обучение, деятельность, критическое мышление

Развитие навыков критического мышления также должно быть неотъемлемым элементом уроков физики. Чтобы развить критическое мышление на школьном уроке, важно, чтобы учителя были подготовлены к этому процессу и имели достаточно идей для активной работы учащихся. В настоящее время уделяется большое внимание учителям физики - информируют их о различных возможных методах, стратегиях и процедурах формирования концепции. В главе представлены несколько методов с конкретными идеями для деятельности учащихся, способствующих развитию навыков критического мышления и применимых на всех уровнях физического образования. Это включает в себя использование трейлеров к фильмам, метод ERR (Вызывание - Реализация смысла - Рефлексия), метод сократического опроса; эксперимент по планированию ученика и т.д.

Исследование проводится постфактум в рамках критериальной группы или причинно-следственной сравнительной модели. Этот план исследования был выбран после того, как мы намеревались, не вмешиваясь, проанализировать факты так, как они действительно происходят на занятиях. Фактически, согласно Коэну, Маниону и Моррисону (2000), "исследование постфактум – это метод выявления возможных предшествующих событий, которые произошли и, следовательно, не могут быть спроектированы или манипулированы исследователем".

Исследуемая популяция - это ученики 9-го класса, то есть учащиеся, которые заканчивают обязательную школу.

Корнельский тест на критическое мышление - уровень X (Эннис и Миллман, 1985) был проведен для сбора данных об уровне и аспектах критического мышления учащихся. Также был использован набор письменных заданий по физике, специально проверенных для исследования для оценки успеваемости учащихся по физике.

Были собраны личные данные учащихся.

Оценивалась успеваемость учащихся в занятиях по физике, от них требовалось продемонстрировать свои достижения за счет различных первичных черт: фактических знаний по физике, использования навыков мышления высшего порядка, знаний о природе науки и отношения к науке. Каждая черта оценивалась как присутствующая или отсутствующая, или присваивались баллы определенным аспектам или качествам черты, чтобы получить общую оценку. Данные были собраны в прошлом учебном году лично одним из исследователей во время занятий в присутствии одного из учителей учеников. Присутствие исследователей было важно для обеспечения полноценного сотрудничества учеников.

Отправной точкой для составления набора письменных заданий послужили научные единицы сравнительного международного исследования "Программа международной оценки учащихся" (PISA). Это конкретное исследование по-видимому, является надежным источником информации, поскольку мероприятия PISA были проведены большим количеством учащихся из разных стран. Они касаются различных областей научного содержания, включая физику, и были специально разработаны на основе новых тенденций в области научного образования и большим количеством международных экспертов.

Первоначально был составлен банк из 11 видов деятельности. Они были отобраны из научных подразделений PISA, представленных в отчетах ОЭСР (2006, 2004, 2003, 2002, 2000 и 1999) и OCDE/PISA (2004).

Мероприятия были отобраны на основе следующих трех критериев: 1) содержание должно быть связано с физикой или они должны применяться к процессам или знаниям, используемым в науке в целом и, следовательно, также в физике; 2) они должны быть основаны на вопросах, имеющих большое значение для гражданственности в настоящее время и 3) быть подходящим для учебных программ по физике средней школы.

Принимая во внимание цели мероприятий, было проведено валидационное исследование. Команда из девяти университетских экспертов, состоящая из трех профессоров физики, двух профессоров химии, двух профессоров биологии и двух преподавателей физики, сотрудничала в процессе валидации. Они сами выполняли эти действия и делали замечания. Они высказали свое мнение относительно содержания и его

точности, формулировки пунктов, ясности и удобочитаемости, а также структуры мероприятий. Также, несколько учителей физики средней школы высказали свое мнение относительно целесообразности занятий по физике и химии в 9-м классе.

Кроме того, с целью проверки валидности и надежности набора действий две группы учащихся 9-го класса, не включенных в выборку, но с одинаковыми характеристиками, выполнили эти действия. От них требовалось ответить на вопросы о мероприятиях и заполнить анкету, предназначенную для сбора комментариев, критики и предложений. В анкете также предлагалось внести вклад в ясность деятельности, понимание вопросы, и были ли концепции, задействованные в деятельности, признаны ими как концепции, изученные в дисциплине физики и химии. Следует отметить, что в Португалии в средней школе физика и химия имеют общую программу курса и преподаются как единая научная дисциплина одним учителем.

На самом деле, результаты показывают, что мы можем опровергнуть нулевую гипотезу (I) исследования, поскольку существует значительная разница в показателях успеваемости учащихся по физике между группами с более низким и более высоким уровнем критического мышления. Более того, результаты проведенной линейной регрессии указывают на то, что уровень критического мышления является предиктором успеваемости учащихся по физике. Фактически, результаты линейной регрессии, выполненной между уровнем критического мышления учащихся как независимой переменной и успеваемостью учащихся по физике как зависимая переменная показывает, что 18,6% вариабельности в успеваемости учащихся по физике предсказывается уровнем их критического мышления.

Согласно результатам, мы также можем опровергнуть нулевую гипотезу (II), поскольку они показывают, что аспекты критического мышления дедукции и индукции являются наиболее важными аспектами критического мышления, ответственными за хорошую успеваемость по физике. Следовательно, учебная деятельность и стратегии преподавания должны быть сосредоточены особенно на этих двух аспектах критического мышления.

Мероприятия, используемые для оценки успеваемости учащихся в контексте настоящего исследования' следуют этой тенденции. На самом деле, как показано в предыдущем приведенном примере (см. Методику), занятия по физике, которые требуют от учащихся интерпретировать утверждения или тексты, формулировать гипотезы, проектировать эксперименты, принимать решения с учетом альтернатив и последствий, делать и оценивать выводы, требуют дедуктивных или индуктивных навыков. Аналогичные результаты в отношении действий по решению физических задач были получены Родригесом и Оливейра (2001). Следовательно, эти виды деятельности следует чаще проводить на уроках физики индивидуально или в группах.

Неудивительно, что результаты также показывают, что существует значительная разница в средствах учащихся успеваемость по физике между группами с более низким и более высоким уровнем критического мышления. Можно утверждать, что успеваемость учащихся по физике является предиктором уровня критического мышления. Это не должно быть странным. Если мы все согласны с тем, что научные рассуждения явно предполагают критическое мышление, следует ожидать, что ученики с более высокими показателями по физике также имеют более высокий уровень критического мышления. Таким образом, связь между критическим мышлением и успеваемостью учащихся по физике, по-видимому, двунаправленная. В двух словах, похоже, что развитие критического мышления учащихся способствует повышению успеваемости по физике. Одновременно выполнение физических заданий, требующих научного обоснования, способствует развитию критического мышления учащихся. Эта тесная взаимосвязь между критическим мышлением и успеваемостью в физической деятельности подтверждает идея авторов о том, что не имеет смысла развивать критическое мышление и изучение физики отдельно. Их следует изучать и преподавать во взаимосвязи с использованием стратегий и мероприятий, специально разработанных для достижения этих двух целей.

Пришло время изменить преподавание физики. Преподавание физики по-прежнему слишком часто сосредоточено на передающем подходе, требующем запоминания физических уравнений, принципов и законов или выполнения простых упражнений, основанных на тренировочном подходе. Такой способ изучения физики скучен и неинтересен для молодежи и не отвечает реальным требованиям общества и новым тенденциям в учебных программах по физике.

Результаты исследования подтверждают, что учебная программа, применяемая учителями на практике, должна требовать критического мышления, привнесенного в содержание физики явным и преднамеренным образом.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Беспалько, В. П. Образование и обучение с участием компьютеров (Педагогика третьего тысячелетия): учеб. - метод. пособие / В. П. Беспалько. – Воронеж: МОДЭК; М: МПСИ, 2012. – 352 с.
- 2 Александрова, Е. А. Педагогическое сопровождение старшеклассников в процессе разработки и реализации индивидуальных образовательных траекторий: автореф. дис. д-ра пед. наук] / Е. А. Александрова. – Тюмень, 2016. – 43 с.
- 3 Б. Лу Ливер. Обучение всего класса. – М.: Новая школа, 2015. – 96 с.
- 4 Бершадский, М. Е. Дидактические и психологические основания образовательной технологии / М. Е. Бершадский, В. В. Гузев // М.: Центр «Педагогический поиск», 2013. – 256 с.
- 5 Извозчиков В.А., Ревунов А.Д. Электронно-вычислительная техника на уроках физики в средней школе – М.: Просвещение, 2015-247с.

«ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА СЫНИ ОЙЛАУДЫ ДАМУҒЫ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ»

Шендель А., Усенова А.

Сыни ойлау, жалпы құзыреттілік бола отырып, адам өмірінің әртүрлі кәсіптері мен салаларында қолданыла алады. Көптеген кәсіптерде проблемаларды шешу және шешім қабылдау қабілеті маңызды қабілет болып табылады. Егер біреу шешім қабылдауы керек болса, онда бұл дұрыс шешім қабылдауға көмектесетін сыни ойлау. Қазіргі уақытта ақпаратты таба білу, оны мағыналы түрде өңдеу әлдеқайда маңызды. Сыни тұрғыдан ойлау интерпретация, талдау, бағалау, қорытынды, түсіндіру және өзін-өзі реттеу сияқты жоғары деңгейдегі танымдық операцияларды қамтиды. Бұл жалпы, кез-келген мектеп пәнінде дамуға болатын құзыреттілік және жаратылыстану ғылымдары да ерекшелік емес.

Түйінді сөздер: оқыту, қызмет, сыни ойлау.

«THE USE OF CRITICAL THINKING DEVELOPMENT TECHNOLOGY IN PHYSICS CLASSES»

A. Shendel, A. Usenova

Critical thinking, being a general competence, can be used in various professions and spheres of human life. In most professions, the most important ability is the ability to solve problems and make decisions. If someone needs to make a decision, it is critical thinking that helps to make the right decision. Nowadays, the ability to find information and process it meaningfully is much more important. Critical thinking involves higher-order cognitive operations such as interpretation, analysis, evaluation, inference, explanation, and self-regulation. This is a general, cross-cutting competence that can be developed in any school subject, and natural sciences are no exception.

Keywords: learning, activity, critical thinking

**АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS**

Абдулина Г. – 2 курс магистранты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Талдықорған

Абдыкалиева Ж.Ш. – оқытушы-дәріскер, магистр, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, zabdykalieva@mail.ru

Ажарбаева Д. – Магистрант ОП Педагогика и психология, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Абишева Т.Қ. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Албатыр И. – Магистр, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған, azamat_520@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3312-6868>

Aitkulova S. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Ахметсапа А.Е. – докторант 1 курса ОП «8D01301–Педагогика и методика начального обучения», Жетысуский университет имени И. Жансугурова, aiguliyaboo_ahmetsapanova@mail.ru

Ахмедиева К.Н. – магистр педагогических наук, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған, ahmedieva66@mail.ru

Ашимова Д.И. – Құқық саласы бойынша БББ оқытушы дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ, dinastie_galiktdk@mail.ru

Әбреш А. – "Аударма ісі" білім беру бағдарламасының 2 курс білімгері, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, akosya.abdresh.04@bk.ru

Әміргали Г. – "Аударма ісі" білім беру бағдарламасының 2 курс білімгері, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, gulim.amirgaliyeva@gmail.com

Бабаш Д.Б. – магистр экономических наук, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Бакраденова А.Б. – Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Болат Ә.А. - Заң ғылымдарының магистрі, Құқық және экономика жоғары мектебінің оқытушы-дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, alibekblato@mail.ru, 0000-0002-7098-1305

Бурнашева В.Р., академическая степень-магистр экономики, преподаватель - лектор ОП в сфере учета и финансов, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған, venera.8420@mail.ru, Scopus ID 56010065500. Ссылка на профиль <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56010065500>

Gussenov B. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Джантелова Г.С. - магистр экономических наук, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, dgggu@mail.ru

Есенбек Ж.Б. – Доктор философии (PhD), преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, yessenbek.zhumagali@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0404-3326>

Есимбекова А. – Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Ермозанова А. - Магистрант ОП Специальная педагогика, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Жакупова Г.А. – м.ю.н., преподаватель-лектор ОП в сфере права Высшей школы права и экономики, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Gulima8888888@mail.ru

Жан А. – Магистрант ОП Педагогика и психология, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Жолтаева Г.Н. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, gnzh1661@mail.ru

Жумахан А. – Магистрант ОП Педагогика и психология, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Жұмағали Қ. – Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті «Шетел тілдері және аударма ісі» білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері (магистр), khanyscha.zhumagali@mail.ru

Жуниспаева А.Б. – Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, ainur_zhunispaeva@mail.ru

Исабаев А.Т. – Магистр, преподаватель-ассистент, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Anuar_1089@mail.ru

Исабекова А.К. – магистр, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, a.kz.80@mail.ru

Кайракбаева А. – Магистрант ОП, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Aiko_17.07.82@mail.ru

Каримова Б.Ж. – Доктор философии (PhD), преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, sultan-3@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2169-7751>

Катенов А.К. – к.и.н. почетный профессор, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Кенджасарова А.М. – магистр экономических наук, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, zhuldiz86.kz@mail.ru

Коньсбекова М.Р. – м.ю.н., преподаватель-лектор ОП в сфере права Высшей школы права и экономики, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г.Талдыкорган, makpal_konysbekova@mail.ru

Кунтуганова С.М. – Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Мусекенова А.А. – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Мустафа Ф.Б. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Мухаметченова Ж. – 2 курс магистранты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті Талдықорған, Қазақстан, Aiko_17.07.82@mail.ru

Мухитдинова Р.А. – Магистр, 1 курс докторант, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, mra050977@mail.ru

Мұрал Қ. – Бакалавр, 2 курс магистр, , Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, kazhyken_muraluly@mail.ru

Мұсабаева Ә.Н. - Оқытушы-ассистент, магистр, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, aliya_mussabaeva@mail.ru

Нуржанова Ж.А. – Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Нұрбек Д.Т. - Магистр права, преподаватель-лектор ОП в области права, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, rufat.dana@mail.ru, 0000-0002-5491-7952

Омарбеков А.С. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Петкова И. - Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

Raed Ghanem - PhD Candidate/ University of Miskolc- Hungary, joghanem@uni-miskolc.hu

Сакибаев С.Р. – Магистр, преподаватель-лектор, Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган, spartakrz2000@gmail.com, 0000-0002-7716-4973

Сапарғалиева А.Ж. – PhD, оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған, Aizhan_sapargaliyeva@mail.ru

Сарсенов Ж.Г. - тарих ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Tin_019@mail.ru

Серикова Л.С. – құқық саласы бойынша білім беру бағдарламасының оқытушы-дәріскері, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, ss_laura@mail.ru

Сулейменова М.М. - «Шетел тілдері және аударма ісі» кафедрасының оқытушы-ассистенті, магистр І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, madina.amira@inbox.ru

Сюбебаева Ж.К. – магистр экономических наук, преподаватель-лектор, Жетісуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған, 9-aika@mail.ru

Таурбекова А. - Магистр педагогики, старший преподаватель образовательных программ методик обучения и воспитания, Факультет педагогики и психологии НАО «Жетісуский университет имени И. Жансугурова», г. Талдықорған, taurbekova71@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9220-7732>

Тинистановна С.С. - тарих ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, Tin_019@mail.ru

Тохтасунова О.Ф. - студентка 4 курса специальности 5В050900-Финансы, Жетісуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Тұрабай Г.К. - «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының докторанты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Ustuntay I.N. - Ph.D. Student, M.A, University of Miskolc, Miskolc, Hungary, iremstuntay@gmail.com

Узунбойлу Х. – доктор педагогических наук, профессор, Ближневосточный университет (г.Никосия, Северный Кипр, Турция), aiguliyaboo_ahmetsapanova@mail.ru

Усенова А. - студент 4 курса, Жетісуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Фейзулдаева С.А. – PhD, преподаватель-лектор ОП методика и обучения и воспитания, Жетісуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған

Халматов Мэдэра - Шетелдік ғылыми жетекші, Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Шейх Эдебали Биледжик университеті, Түркия Республикасы

Шаймуханова Ж.Т. - Оқытушы-дәріскер, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы, zhaina070@mail.ru, 0000-0001-5201-3178

Шендель А.В. - магистр педагогических наук, преподаватель – ассистент, Жетісуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдықорған, son_14@inbox.ru

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

- Мақалалардың электронды нұсқалары zhetysu.edu.kz сайтында орналастырылған.
- Редакторлар авторлардың жіберген ақпараттының анықтығына жауапты емес.

Журналдың жиілігі

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы жылына 4 рет келесі белгіленген мерзімдерде шығарылады:

№1 – 30-наурызға дейін;

№2 – 30-маусымға дейін;

№3 – 30-қазанға дейін;

№4 – 30-желтоқсанға дейін.

Мақалалар келесі белгіленген мерзімдерде қабылданады:

№1 – 10-ақпанға дейін;

№2 – 10-мамырға дейін;

№3 – 10-қыркүйекке дейін;

№4 – 10-қарашаға дейін.

Жалпы ережелер

«Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы толық мақалалар түрінде ресімделген түпнұсқа зерттеулердің нәтижелерін қамтитын материалдарды жариялауға қабылдайды. Жариялау үшін ұсынылатын Материал басқа ғылыми басылымдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы, журналдардың бейіні мен ғылыми деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Тақырыптық сәйкессіздік туралы шешімді редакциялық алқа арнайы рецензиясыз және себептерін негіздемей қабылдауы мүмкін. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары тек ғылыми жетекшілермен бірлесіп немесе ғылыми жетекшілерінен рецензия болған жағдайда ғана қабылданады.

Авторларға ақпарат

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде келесі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар мақалаларды рәсімдеу жөніндегі базалық баспа стандарттарына сәйкес рәсімделуге тиіс: ГОСТ 7.5-98 «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны», ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері».

- Журналдың бір нөміріне бір автордан (бірлескен авторан) 3 мақаладан артық қабылданбайды.

- Бір мақалада 5 бірлескен автордан артық болмауы тиіс.

- Мақаланың өзіндік ерекшелік дәрежесі 80%-дан кем болмауы тиіс.

- Жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

- Егер мақала антиплагиаттан өтпесе немесе рецензентпен қабылданбаса, мақала авторға пысықтау үшін қайтарылады. Автор мақаланы антиплагиаттан өту үшін және рецензия алу үшін тек 1 рет қана қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автордың өзі жауапты.

- Редакция мақаланы әдеби және стилистикалық өңдеумен айналыспайды.

Талаптарды бұза отырып рәсімделген мақалалар жариялауға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланы рәсімдеу

Мақалалар қазақ, орыс немесе ағылшын тілдерінде MS Word (.docx) форматындағы файл түрінде ұсынылуы тиіс. Қаріп – Times New Roman, кегль – 12 пт. бір жоларалық интервалмен. Сол және жоғарғы жиектер – 2,5 см, оң және төменгі – 2 см, абзац – 1,25. Мақала материалы ГОСТ 7.5-98 "Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдардың баспа дизайны" бойынша ресімделуі тиіс.

Мақаланың көлемі

Мақаланың ұсынылатын көлемі 3-тен 10 бетке дейін болуы керек.

Мақаланың құрылымы

Ғылыми мақаланың құрылымы тақырыпты, аннотацияларды, түйінді сөздерді, негізгі ережелерді, кіріспені, материалдар мен әдістерді, нәтижелерді, талқылауды, қорытындыны, қаржыландыру туралы ақпаратты (бар болған жағдайда), әдебиеттер тізімін қамтуы тиіс.

Мақаланың мазмұны анық, логикалық тұрғыда құрылуы тиіс, мақаланың бөліктері мынадай ретпен орналастырылады:

А) ӘОЖ индексі;

Б) Мақаланың қазақ тіліндегі атауы;

В) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні;

Г) Қазақ тіліндегі аннотация (300 сөзден аспауы тиіс). Аннотацияда жұмыстың тақырыбы мен мақсаты, әдістемесі, зерттеудің негізгі нәтижелері, оларды қолдану саласы, қорытындылары көрсетілуі керек. Қазақ тіліндегі, орыс тіліндегі және ағылшын тіліндегі Аннотация арасындағы сәйкессіздік болмауы тиіс;

Д) Кілт сөздер (қазақ тілінде);

Е) Кіріспе бөлім (қажеттіліктің негіздемесімен және жұмыстың мақсатын баяндауы тиіс);

Ж) Негізгі мәтін бөлімдерге бөлінуі тиіс (зерттеудің өзектілігі, Әдістеменің сипаттамасы, зерттеу нәтижелері және оларды талқылау, қажет болған жағдайда бөлімдерді біріктіруге болады). Графикалық материал тек ақ-қара суретте болуы тиіс. Ол анық болуы керек (кемінде 300 dpi ажыратымдылығымен jpeg форматында болуы тиіс). Барлық деректерде оларды алу көзіне сілтемелер болуы керек, ал сызбалар, кестелер нөмірленген және атауы болуы тиіс;

З) Нәтижелердің практикалық қолданылуы мүмкіндігінше көрсетілген қорытындылар болуы тиіс;

И) Әдебиеттер тізімі. Әдебиеттер тізімінде мақалада көрсетілген барлық жарияланымдар туралы библиографиялық мәліметтер болуы керек және мәтінде сілтемелері жоқ жұмыстарға нұсқаулар болмауы болмауы тиіс.

Монографияның, кітаптардың, оқулықтардың ISBN нөмірі көрсетілуі керек. Халықаралық рецензияланған журналдарда жарияланған барлық мақалаларға сілтемелер үшін DOI (Digital Object Identifier) көрсетілуі керек. DOI мақаланың PDF нұсқасында және/немесе мақаланың негізгі интернет-бетінде көрсетілген, сонымен қатар CrossRef іздеу жүйесін пайдалануға болады: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Қосымша библиографиялық тізімдердегі библиографиялық сипаттама ГОСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Жалпы талаптар мен құрастыру ережелері» бойынша жасалады.

К) Мақаланың орыс тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (орыс тілінде);

Л) Мақаланың ағылшын тіліндегі атауы, барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні, Аннотация, Кілт сөздер (ағылшын тілінде).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Авторлар туралы мәлімет

Жеке файлмен келесі мәліметтері бар үш тілде авторлар туралы мәліметтер жіберіледі: әр автордың толық Т.А.Ә., ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала), мемлекеттің аты (шет елдік авторлар үшін), байланыс деректері (e-mail, телефон)).

MS Word файлы келесі үлгі бойынша аталуы тиіс: Inf.about.authors №(журнал нөмірі(журналдың тізбекті нөмірі)) Барлық авторлардың тегі және қысқартылған аты-жөні. Мысалы: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Жауапты хатшы материалдар келіп түскеннен кейін үш күн ішінде материалдарды рәсімдеу қағидаларына сәйкестігіне тексеру жүргізеді. Материалдарды рәсімдеу ережелері сақталмаған жағдайда бөлім маманы авторға материалдарды пысықтау қажеттігі туралы хабарлайды.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне сәйкес келуі, формальды талаптарға сай болуы, қосарланған рецензиялау рәсімінен өтуі (плагиатқа тексеру және сараптамалық топ пен журналдардың редакциялық алқасы мүшелерінің рецензиялауы) және журналдың редакциялық алқасының жариялауға ұсынысын алуы тиіс.

Журналдарға кез-келген автор, азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесінің болуына қарамастан, редакцияның талаптарын сақтай отырып, мақаланы жариялауға мүмкіндігі бар.

Мақаланы жариялауға қабылдағаннан кейін электрондық пошта арқылы PDF немесе jpeg форматында жариялау үшін төлем туралы сканерленген түбіртек ұсынылады. Баспа шығындарына ұйымдастырушылық төлем 4000 теңгені құрайды. Шетелдік авторлар үшін тегін.

Университет реквизиттері

І.Жансүгіров атындағы ЖУ

СТТН 531400011685

БСК – 990140003041

ЖСК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БСК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық Банкі», Талдықорған қ..

Төлем кезінде төлемнің мақсатын көрсетуді ұмытпаңыз: ЖУ Хабаршысы журналындаға мақала үшін ұйым.жарнасы.

Мақаланы рәсімдеу үлгісі

ӘОЖ 541.124

ЗАМАНАУИ БИЗНЕС-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ*Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Түйіндеме қазақ тілінде***Кілт сөздер:**

Баяндама мәтіні

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:**Мақаланың орыс тіліндегі атауы****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Түйіндеме орыс тілінде***Ключевые слова:****Мақаланың ағылшын тіліндегі атауы****G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva***Түйіндеме ағылшын тілінде***Key word:***Материал редакцияға түсті (күні)***Авторлар туралы мәлімет**

Т.А.Ә.	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі	
Қызметі немесе мамандығы	
Жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала)	
Мемлекет (шет елдік авторлар үшін)	
e-mail	

Information about authors

Full name	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- **Электронные версии статей доступны на сайте zhetyssu.edu.kz**
- **Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами**

Периодичность журнала

Научный журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» выпускается с периодичностью 4 раза в год в следующие установленные сроки:

- №1 – до 30 марта;
- №2 – до 30 июня;
- №3 – до 30 октября;
- №4 – до 30 декабря.

Статьи принимаются в следующие установленные сроки:

- №1 – до 10 февраля;
- №2 – до 10 мая;
- №3 – до 10 сентября;
- №4 – до 10 ноября.

Общие положения

Журнал «Вестник Жетысуского университета имени Ильяса Жансугурова» принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редколлегией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Информация для авторов

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала, должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

- В номер допускается не более 3 статьи от одного автора или того же автора в составе коллектива соавторов.

- Количество в одной статье не более 5 соавторов.

- Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 80%.

- Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

- Если статья не прошла антиплагиат или была отклонена рецензентом, статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

- Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Оформление статьи

Статьи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.docx). Шрифт – Times New Roman, кегель – 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал статьи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».

Объем статьи

Рекомендуемый объем статьи должен составлять от 3 до 10 страниц.

Структура статьи

Структура научной статьи должна включать название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты, обсуждение, заключение, информацию о финансировании (при наличии), список литературы.

Изложение материала должно быть ясным, логически выстроенным, части статьи располагают в следующей последовательности:

А) Индекс УКД;

Б) Заголовок статьи на русском языке;

В) Фамилии и инициалы всех авторов;

Г) Аннотация на русском языке (не более 300 слов) с перечислением ключевых слов (не более 8 слов). В аннотации должны быть указаны предмет и цель работы, методология, основные результаты исследования, область их применения, выводы. Несоответствие между казахоязычной, русскоязычной и англоязычной аннотацией не допускается;

Д) Ключевые слова на русском языке;

Е) Вводная часть с обоснованием необходимости и изложением цели работы;

Ж) Основной текст, который необходимо разделить на разделы и подразделы (актуальность исследования, описание методологии, результаты исследования и их обсуждение, при необходимости разделы могут быть объединены). Графический материал предоставляется только в черно-белом изображении. Он должен быть четким и не требовать перерисовки (изображение выполняется в форматах jpeg с разрешением не менее 300 dpi). Все данные должны иметь сноски на источник их получения, а рисунки, таблицы пронумерованы и озаглавлены;

З) выводы, в которых по мере возможности должно быть указано практическое применение результатов;

И) Список литературы. Список литературы должен содержать библиографические сведения обо всех публикациях, упоминаемых в статье, и не содержать указаний на работы, на которые в тексте нет ссылок. В выходные данные монографии, книг, учебных пособий включать номер ISBN. Для всех ссылок на статьи, опубликованные в международных рецензируемых журналах, следует указывать DOI (Digital Object Identifier). DOI указываются в PDF версии статьи и/или на основной интернет-странице статьи, также можно воспользоваться системой поиска CrossRef: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Библиографическое описание в приставных библиографических списках составляют по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления»;

К) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на казахском языке;

Л) Заголовок статьи, Фамилии и инициалы всех авторов, Аннотация, Ключевые слова на английском языке.

Документ MS Word со статьей должен быть назван по следующему шаблону: №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на трех языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов.

Документ MS Word со сведениями об авторах должен быть назван по следующему шаблону: Inf.about.authors №(номер журнала(сквозной номер журнала)) Фамилии и инициалы всех авторов. Например: Inf.about.authors №4(105) Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Ответственный секретарь в течение трех дней после поступления материалов проводит проверку на соответствие правилам оформления материалов. В случае несоблюдения правил оформления материалов специалист отдела оповещает автора о необходимости доработки материалов.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлегией журнала.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать статью при соблюдении требований редакции.

Способы оплаты

*После принятия статьи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. Организационный взнос на издательские расходы составляет **4000 тенге**. Иностранным авторам публикация в журнале бесплатна.*

Реквизиты университета

ЖГУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - HSBKZKX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: Орг. взнос за статью в журнале Вестник ЖУ

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ*Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Резюме на русском языке***Ключевые слова:**

Текст доклада

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:**Название статьи на казахском языке****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Резюме на казахском языке***Кілт сөздер:****Название статьи на английском языке****G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva***Резюме на английском языке***Key word***Материал поступил в редакцию (дата)***Сведения об авторах**

Ф.И.О.	По паспорту/удостоверению
Ученое звание, ученая степень	
Должность или профессия	
Место работы (полное название организации, город)	
Страна (для иностранных авторов)	
e-mail	

Information about authors

Full name	Passport / ID
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website zhetysu.edu.kz**
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

Periodicity of the journal

The scientific journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» is published 4 times a year at the following deadlines:

- No.1 – until March 30;
- No.2 – until June 30;
- No.3 – until October 30;
- No.4 – until December 30.

Articles are accepted within the following deadlines:

- No.1 – until February 10;
- No.2 – until May 10;
- No.3 – until September 10;
- No.4 – until November 10.

General information

The journal «Bulletin of Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov» accepts for publication materials containing the results of original research, designed in the form of complete articles. The material proposed for publication must be original, not previously published in other scientific publications, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on the thematic discrepancy can be made by the Editorial Board without special review and justification of the reasons. The works of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or if there is a review from their supervisors.

Information for authors

The Editorial Board asks the authors to follow the following rules when preparing articles for publication in the journal.

Scientific articles submitted to the editorial board of the journal must be designed according to the basic publishing standards for the design of articles in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information publications. Publishing design of published materials", article-by-article bibliographic lists in accordance with GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation».

- No more than 3 articles from the same author or the same author as part of a team of co-authors are allowed in the issue.

- The number of co-authors in one article is not more than 5.

- The degree of originality of the article should be at least 80%.

- The submitted articles should not be previously published, subsequent publication in other journals, including translations into other languages, is not allowed.

- If the article did not pass anti-plagiarism or was rejected by the reviewer, the article is returned to the author for revision. The author can resend the article for anti-plagiarism or review 1 time. The author is responsible for the content of the article.

- The editorial board is not engaged in literary and stylistic processing of the article.

Articles designed in violation of the requirements are not accepted for publication and are returned to the authors.

The design of the article

Articles can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.docx). Typeface – Times New Roman, font size – 12 pt. Single-line spacing. Margins left and top – 2.5 cm, right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. Article is prepared in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information editions. Presentation of publications.

The volume of the article

The recommended length of the article should be from 3 to 10 pages.

Presentation of article

The structure of the scientific article should include the title, annotations, keywords, main provisions, introduction, materials and methods, results, discussion, conclusion, information on funding (if available), references.

The presentation of the material should be clear, logically structured, the parts of the article are arranged in the following sequence:

A) UDC Index;

B) Title of the article in English;

C) Surnames and initials of all authors;

D) Abstract in English (no more than 300 words) with a list of keywords (no more than 8 words). The abstract should indicate the subject and purpose of the work, the methodology, the main results of the study, the scope of their application, and conclusions. The discrepancy between the Kazakh-language, Russian-language and English-language annotation is not allowed;

E) Keywords in English;

F) Introductory part with justification of the need and statement of the purpose of the work;

G) The main text that needs to be divided into sections and subsections (relevance of the study, description of the methodology, results of the study and their discussion, if necessary, sections can be combined). Graphic material is provided only in black and white. It should be clear and not require redrawing (the image is made in jpeg formats with a resolution of at least 300 dpi). All data should have footnotes to the source of their receipt, and figures, tables are numbered and titled;

H) Conclusions, which, as far as possible, should indicate the practical application of the results;

I) List of literature. The list of references should contain bibliographic information about all publications mentioned in the article and should not contain references to works that are not referenced in the text. The output data of monographs, books, textbooks include the ISBN number. DOI (Digital Object Identifier) should be indicated for all references to articles published in international peer-reviewed journals. DOI are indicated in the PDF version of the article and/or on the main web page of the article, you can also use the CrossRef search engine: <http://www.crossref.org/guestquery/>. The bibliographic description in the reference bibliographic lists is made according to GOST 7.1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of compilation»;

J) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Keywords in Kazakh;

K) Title of the article, Surnames and initials of all authors, Abstract, Keywords in Russian.

The MS Word document with the article should be named according to the following template: No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

Information about the authors

A separate file is sent information about the authors in three languages with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors.

The MS Word document with information about the authors should be named according to the following template: Inf.about.authors No.(journal number(end-to-end issue of the journal)) Surnames and initials of all authors. For example: Inf.about.authors No.4(105) Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M.M.

The Executive Secretary, within three days after the receipt of the materials, checks for compliance with the rules of registration of materials. In case of non-compliance with the rules of registration of materials, the specialist of the department notifies the author of the need to finalize the materials.

The materials submitted for publication must meet the profile of the journals, meet the formal requirements, undergo a double review procedure (checking for plagiarism and reviewing by members of the expert group and the editorial board of the journals) and receive a recommendation for publication by the editorial board of the journal.

Journals are open – any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an article in compliance with the requirements of the editorial board.

Payment methods

*After acceptance of the article for publication, a scanned receipt for payment for publication in pdf or jpeg format is submitted by E-mail. The registration fee for publishing expenses is **4000 tenge**. Publication in the journal is *free* for foreign authors.*

Bank details

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TIN 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registration fee for publication in the journal Bulletin of ZHU.

Article Example

UDC 541.124

THE MODERN SYSTEM OF BUSINESS EDUCATION*Shatyrbayeva G.Zh., Moldabayeva M. M.**Abstract in English***Key words:**

Text

List of references:**Title in Kazakh language****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Abstract in Kazakh language***Key words in Kazakh language:****Title in Russian language****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Abstract in Russian language***Key words in Russian language:***Date of receipt of manuscript :***Information about authors**

Full name	Passport / ID
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	